

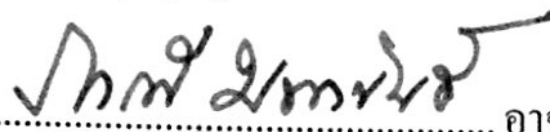
สังคมการเมืองไทยกับกระบวนการสร้างสรรค์กิจกรรมฝาผนัง
สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)

วราภรณ์ วิชญรัฐ

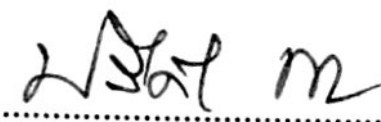
วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาไทยศึกษา
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา
สิงหาคม 2558
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยบูรพา

คณะกรรมการควบคุมคุณวุฒิบัณฑิตและคณะกรรมการสอบคุณวุฒิบัณฑิต ได้พิจารณา
คุณวุฒิบัณฑิตของ วราภรณ์ วิชญรัฐ ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพาได้

คณะกรรมการควบคุมคุณวุฒิบัณฑิต

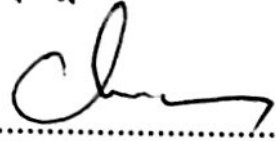
..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก

(รองศาสตราจารย์ภาณี มหาจันทร์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศภูมิวิถิ)

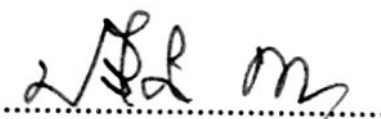
คณะกรรมการสอบคุณวุฒิบัณฑิต

..... ประธาน

(รองศาสตราจารย์ (พิเศษ) ดร.ประทีป ทับอัตรานนท์)

..... กรรมการ

(รองศาสตราจารย์ภาณี มหาจันทร์)

..... กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศภูมิวิถิ)

..... กรรมการ

(ดร.โอฬาร ถิ่นบางเตียว)

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ อนุมัติให้รับคุณวุฒิบัณฑิตฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพา

..... คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

(ดร.บุญรอด บุญเกิด)

วันที่....10....เดือน...สิงหาคม...พ.ศ.2558..

กิตติกรรมประกาศ

คุณฉันทิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ ด้วยความกรุณาจาก รองศาสตราจารย์ ภารดี มหาจันทร์ อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปรีดี พิศกุนิวิธิ อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ที่กรุณาให้คำปรึกษาและแนะนำด้วยความใส่ใจด้วยดีและมีเมตตาต่อผู้วิจัยเสมอมา จึงขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ผู้ให้คำปรึกษาแก่ศิษย์ตลอดมา รองศาสตราจารย์พิเศษ ดร.ประทีป ทับอรรถานนท์ ประธานสอบคุณฉันทิพนธ์ผู้มีเมตตาอย่างสูง อาจารย์ ดร.โอฬาร ถิ่นบางเตียว คณะรัฐศาสตร์ และนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ผู้ให้คำแนะนำในการแก้ไขงานชิ้นนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

กราบนมัสการขอบพระคุณหลวงแม่ พระภิกษุณีธัมมนันทา (รองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์) ที่ได้อนุญาตให้ผู้วิจัยได้เข้าใช้ห้องสมุดวัตรทรงธรรมกัลยาณีภิกษุณีอาราม และได้สั่งสอนแนวความคิดทางพุทธศาสนาแก่ผู้วิจัยด้วยความเมตตาเสมอมา

ขอขอบคุณพี่ ๆ น้อง ๆ ร่วมชั้นเรียนไทยศึกษา ในรุ่นที่ 3 และรุ่นอื่น ๆ ที่ได้แลกเปลี่ยนความรู้ความคิด มีความใส่ใจเกื้อกูลกันตลอดมาทั้งในทางส่วนตัวและทางวิชาการ ขอขอบคุณอัญญาพัศศา จันทร์ชลอ ผู้แปลบทคัดย่อ เสนอความเห็นที่เป็นประโยชน์ และให้กำลังใจจนงานวิจัยนี้สำเร็จลง

ขอกราบขอบพระคุณ คุณพ่อคุณแม่ พันเอกสุรงค์ เผือกเล็ก และพันเอกหญิงอำนวยการพร เผือกเล็ก ที่ให้กำลังใจ และสนับสนุนการศึกษาแก่ผู้วิจัยเสมอมา

คุณค่าและประโยชน์ของคุณฉันทิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขออุทิศเป็นกตัญญูตเวทิตา แต่ ศาสตราจารย์รัชช ปุณ โฉมทก ผู้บุกเบิกวิชาการไทยศึกษา บูรพาจารย์และผู้มีพระคุณทุกท่าน ที่ทำให้ผู้วิจัยได้เรียนรู้วิชาการและการงานทั้งหลาย ได้เป็นผู้มีการศึกษาจนตราบเท่าทุกวันนี้

วารภรณ์ วิษณุรัฐ

52810096: สาขาวิชา: ไทยศึกษา: ปร.ค. (ไทยศึกษา)

คำสำคัญ: จิตรกรรมฝาผนัง/ รัตนโกสินทร์ตอนต้น/ สังคมการเมืองไทย

วารสาร: วิชา: สังคมการเมืองไทยกับกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนัง
สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) (THAI POLITICAL SOCIETY IN THE EARLY
BANGKOK PERIOD AND ITS MURAL PAINTING CREATION (1782-1851 AD)

คณะกรรมการควบคุมคุณภาพ: ภาวดี มหาจันทร์, อ.ม., ปรีดี พิศภูมิวิถิ, Ph.D., 294 หน้า.

ปี พ.ศ. 2557.

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสังคมการเมือง แนวคิด
ทางการปกครองและปัจจัยต่าง ๆ ทางสังคมของไทยในสมัยโบราณที่มีต่อกระบวนการสร้าง
จิตรกรรมฝาผนังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยศึกษาจากเอกสารและการสำรวจแหล่งที่มี
จิตรกรรมฝาผนังที่มีหลักฐานหรือมีการประเมินทางประวัติศาสตร์ศิลปะว่าได้สร้างขึ้นใน
ช่วงต้นรัตนโกสินทร์

ผลการศึกษาพบว่า การวาดจิตรกรรมฝาผนังเกิดขึ้นภายใต้แนวคิดหรืออุดมคติเดียว
กับการเมืองการปกครอง โดยนำแนวคิดทางศาสนาพุทธเป็นแนวทาง ได้แก่ คติศูนย์กลางจักรวาล
คติพุทธราชา คติการสั่งสมบุญบารมี โดยแนวคิดหลักทั้งสามนี้เป็นที่มาของเนื้อหาในจิตรกรรม
ฝาผนังตามวัดวาอารามต่าง ๆ อีกทั้งการสนับสนุนการสร้างสรรคศิลปะจากรัฐ เนื่องจากเป็น
งานที่ใช้ทรัพยากรมาก ส่งผลให้เกิดจิตรกรรมฝาผนังเป็นจำนวนมากในช่วงเวลาที่ศึกษา
โดยจิตรกรรมฝาผนังมีหน้าที่เผยแพร่ความรู้ทางศาสนา ถ่ายทอดอุดมคติทางสังคม ให้จริยธรรม
และบันทึกเหตุการณ์ จวบจนสังคมมีความเปลี่ยนแปลงด้วยปัจจัยต่าง ๆ อีกทั้งชาติตะวันตก
เริ่มแผ่ขยายอิทธิพลเข้ามาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ส่งผลให้สังคมไทยต้องเริ่มปรับเปลี่ยนอุดมคติทางสังคมการเมืองและ
วัฒนธรรมไปจากแนวทางเดิมที่เคยยึดถือ และกระทบต่อการสร้างงานช่าง ซึ่งต้องใช้ทรัพยากรมาก
โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งลดการสร้างลงในช่วงสมัยต่อมา กระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรม
ฝาผนังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงมีความสัมพันธ์กับปัจจัยต่าง ๆ ทางสังคมการเมืองอย่างชัดเจน.

52810096: MAJOR: THAI STUDY; Ph.D. (THAI STUDY)

KEYWORD: MURAL PAINTINGS/ THA EARLY BAONGKOK PERIOD/
THAI POLITICAL SOCIETY

VARAPORN VICHAYARAYATH: THAI POLITICAL SOCIETY IN THE EARLY
BANGKOK PERIOD AND ITS MURAL PAINTING CREATION (1782-1851 AD). ADVISOR
COMMITTEE: PARADEE MAHAKHAN, M.A., PRIDI PHISPHUMWITHI, Ph.D. 294 P.

2014.

The aim of the study is to find the relationship between the political society, its ruling concepts, and other social factors in the Thai society, which impacted on the creation of mural paintings in the early Bangkok period. The research methodology was conducted through documentary research and surveys of sites where possessed the mural paintings proven or assessed on the basis of art history as created in the early Bangkok period.

It found that the mural paintings were created under the same ideologies of political administration influenced by Buddhist concepts-the centre of the universe, the Buddhist king, and merit gathering. These three religious concepts were the source of content in the mural paintings in various temples. This artistic creation was also supported by the state because of a lot of resources were utilized. Therefore, a lot of the mural paintings were created during the studied period. These mural paintings conveyed the knowledge about religious beliefs, social ideologies, ethics, and historical records to the public until the society changed due to several factors and the western countries' expansion of colonialism into the Southeast Asia since the reign of King Rama III. These influences led to the change of the Thai society's social, political, and cultural ideologies in comparison with traditional ones once the society had stuck to and had an effect on art and craft creation-particularly the mural paintings-which required a lot of utilized resources. Consequently, the mural paintings were decreasingly created in later periods. Therefore, the creation of the mural paintings in the early Bangkok period had the obvious relationship with the social and political factors.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญตาราง	ซ
สารบัญภาพ	ฅ
1 บทนำ.....	1
ความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์การวิจัย.....	8
กรอบความคิดการวิจัย.....	8
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	8
นิยามศัพท์เฉพาะ	9
ขอบเขตของการวิจัย.....	9
วิธีดำเนินการวิจัย.....	10
แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย	11
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	13
2 ราชธานีกรุงเทพฯ.....	19
สภาพการณ์สมัยปลายกรุงธนบุรีและการสร้างราชธานีกรุงเทพฯ.....	19
การสร้างความชอบธรรมทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในการเสด็จขึ้นครองราชย์.....	25
รูปแบบการสถาปนาราชธานี.....	33
การวางระเบียบทางราชการ	37
กลุ่มชนต่างชาติที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในกรุงเทพฯ ในสมัยต้นรัตน โกสินทร์	54
เศรษฐกิจสมัยต้นรัตน โกสินทร์	63
การฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรม	75
3 แนวคิดทางศาสนาและสังคมการเมืองที่สัมพันธ์กับการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง.....	88
แนวคิดทางการเมืองการปกครองไทยสมัยต้นรัตน โกสินทร์	88
พุทธราชา: แนวความคิดทางการเมืองการปกครองในวัฒนธรรมไทย	117

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
คติเรื่องบุญ การสั่งสมบารมีและทศพิธราชธรรม	128
เนื้อเรื่องในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง	140
4 การสนับสนุนของรัฐและสังคมต่อกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง	177
ชนชั้นนำกับการสนับสนุนการสร้างศิลปะสมัยรัตนโกสินทร์	177
รูปแบบการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง	186
ระบบการเกณฑ์กำลังคนและเกณฑ์ช่าง	190
แบบแผนและแนวคิดในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์	217
คติและรูปแบบที่เพิ่มเข้ามาใหม่	230
แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานช่าง	234
5 พัฒนาการทางสังคมการเมืองที่มีต่อกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง	237
ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำไทย	237
ปัจจัยอื่น ๆ ทางสังคมที่ส่งผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง	250
การรับความรู้ตะวันตกและการเรียนรู้เทคโนโลยีของชนชั้นนำไทย	252
แนวคิดตะวันตกกับการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง	254
การส่งผ่านความรู้แก่สังคมการเมืองผ่านจิตรกรรมฝาผนัง	268
6 สรุปและเสนอแนะ	274
บรรณานุกรม	281
ประวัติย่อของผู้วิจัย	294

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
2-1	ประมาณการรายรับของรัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น..... 71
4-1	เนื้อหาจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์ในแหล่งที่ศึกษา..... 226
4-2	วัดที่มีจิตรกรรมเป็นแบบจีนหรือเขียนด้วยเนื้อหาจากรรณกรรมจีน..... 232

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
3-1 พระพุทธรูปสมัยราชวงศ์สุย พระวรกายแสดงเขาพระสุเมรุ.....	100
3-2 เขาพระสุเมรุและเขาตัดบริภัณฑ์หลังพระประธาน พระอุโบสถวัดสุวรรณาราม ธนบุรี บูรณะสมัยรัชกาลที่ 3	112
3-3 เขาพระสุเมรุและเขาตัดบริภัณฑ์ พระอุโบสถ วัดไชยทิศ ธนบุรี บูรณะหรือวาดขึ้น สมัยต้นรัตนโกสินทร์.....	113
3-4 เขาพระสุเมรุในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติ วาดในสมัยรัชกาลที่ 3.....	113
3-5 เขาพระสุเมรุหลังพระประธาน วัดใหม่เทพนิมิต ธนบุรี.....	114
3-6 พระพุทธรูปไม้ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่ ราวพุทธศตวรรษที่ 23.....	115
3-7 รอยพระพุทธรูป ปรางค์สัญลักษณ์ของจักรวาล ตำแหน่งพระพุทธรูป วัดพุทไธสวรรย์ พระนครศรีอยุธยา	116
3-8 คู่พระธรรมสมัยอยุธยา พิพิธภัณฑสถานเจ้าสามพระยา พระนครศรีอยุธยา ปรางค์รูปเขา พระสุเมรุและตัดบริภัณฑ์	117
3-9 พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดนางนอง สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็น พระพุทธรูปทรงเครื่อง แสดงภาวะความเป็นพระจักรพรรดิในทางโลกและทางธรรม ของพระพุทธเจ้า.....	128
3-10 เวสสันดรชาดกหรือมหาชาติ แสดงถึงคติการสั่งสมบุญบารมี วัดราชสิทธาราม สมัยรัชกาลที่ 3 (บูรณะสมัยปัจจุบัน).....	139
3-11 พุทธประวัติตอนเจ้าชายสิทธัตถะประสูติ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	149
3-12 พุทธประวัติตอนมารผจญ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร .	150
3-13 ฉากมารผจญที่วัดคูสิดาราม ธนบุรี.....	151
3-14 ฉากมารผจญ วัดราชสิทธาราม ธนบุรี	151
3-15 เปรตวัดคูสิด เป็นที่เล่าลือถึงภาพที่น่ากลัว ส่งผลต่อพฤติกรรมของผู้คนในสังคม ให้เกรงกลัวบาป	158
3-16 พระมาลัยโปรดสัตว์นรก วัดคูสิดาราม ธนบุรี.....	159
3-17 ชีวิต บ้านเรือนและผู้คนย่านวัดกัลยาณมิตรและกุฎีจีน ที่พระอุโบสถวัดกัลยาณมิตร ธนบุรี	162

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-18 ร้านรวงและผู้คน วัดทองธรรมชาติ ธนบุรี	163
3-19 สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วัดสุวรรณาราม ธนบุรี.....	164
3-20 ความเป็นอยู่ของคนจีนกับไทย วัดสุวรรณาราม ธนบุรี.....	164
3-21 นางเตี้ยค่อมที่เคยมีอยู่ในพระราชวัง พระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม ธนบุรี.....	165
3-22 นักโทษที่ถูกปล่อยออกมาเนื่องจากที่คุมขังไม่เพียงพอในสมัยรัชกาลที่ 3 ต้องออกมาหากินเอง	165
3-23 กามวิสัยระหว่างชาย-ชาย พระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม ธนบุรี	169
3-24 กามวิสัย พระอุโบสถ วัดคงคาราม ราชบุรี สมัยรัชกาลที่ 3-4.....	170
3-25 กามวิสัยของบรรดาสัตว์นานาชนิด เป็นความสร้างสรรค์ของช่าง วัดคงคาราม ราชบุรี .	170
3-26 เรื่องสามก๊ก ที่วัดนางนองวรวิหาร ธนบุรี.....	171
3-27 เรื่องสามก๊ก ที่พระอุโบสถ วัดนางนอง ธนบุรี	172
3-28 เรื่องห้องสิน ที่เก๋งนุกิจราชบริหาร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	173
3-29 เรื่องห้องสิน ที่เก๋งนุกิจราชบริหาร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	174
3-30 พระสาวิกาเอตทัคคะ ที่พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	175
3-31 ประวัตินิเวศน์พระพุทธเจ้า 28 พระองค์ พระวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพวราราม.....	175
4-1 โภชานียชาดก ใช้วิธีการแบบจิตรกรรมด้วยการขีดลงบนหินชนวน ศิลปะสุโขทัย พบในอุโมงค์วัดศรีชุม สุโขทัย ปรากฏรูปดอกโบตั๋น ซึ่งได้รับรูปแบบจากศิลปะจีน	198
4-2 บุคคล สันนิษฐานว่าเป็นชาวจีน ประกอบอักษรที่เลียนแบบอักษรจีน จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนต้น ในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา.....	199
4-3 ภายในพระอุโบสถ วัดกัลยาณมิตร ธนบุรี มีภาพเก๋งจีนและผู้คนหลากหลายเชื้อชาติ และภาพบุคคลสำคัญคือขุนนางจีนและมุสลิม	203
4-4 สันนิษฐานว่าขุนนางจีนผู้นี้คือเจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โตอึ้งเต๋อ) ผู้สร้างวัดกัลยาณมิตร ภาพภายในพระอุโบสถ วัดกัลยาณมิตร ธนบุรี.....	203
4-5 เรื่องสามก๊ก ภายในพระอุโบสถ วัดประเสริฐสุทธาราม ธนบุรี.....	204
4-6 จิตรกรรมฝาผนังเรื่องสามก๊ก เขียนด้วยหมึกจีน พระอุโบสถ วัดประเสริฐสุทธาราม ธนบุรี	204

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-7	ชวามอญหรืออาจเป็นกะเหรี่ยง วัดเกาะพญาเจ่ง นนทบุรี..... 206
4-8	ฉากมารผจญที่วัดชมภูเวก นนทบุรี 206
4-9	ภาษามอญจารึกไว้ใต้ภาพ วัดชมภูเวก นนทบุรี 207
4-10	ผู้หญิงมอญ ที่บ้านประตูพระอุโบสถเก่า วัดบางน้ำผึ้งนอก สมุทรปราการ 207
4-11	จิตรกรรมในคูหาปราสาท วัดเจดีย์เจ็ดแถว ศรีสัตนาลัย เป็นรูปอดีตพุทธเจ้าประทับนั่ง เรียงกันเป็นแถว..... 221
4-12	จิตรกรรมรูปอดีตพุทธเจ้า คูหาปราสาท วัดพระมหาธาตุราชบุรี อุษยชาติตอนต้น 222
4-13	จิตรกรรมในคูหาปราสาท วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยาตอนต้น เป็นรูปอดีตพุทธเจ้า และรูปผู้มาสักการะที่แถวล่าง..... 223
4-14	จิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี เป็นรูปพระเจดีย์บนสวรรค์แทน อดีตพุทธเจ้า 28 พระองค์ วาดในสมัยอยุธยาตอนปลาย 223
5-1	บาทหลวงคาทอลิกแต่งกายเลียนแบบพระสงฆ์เพื่อเผยแพร่ศาสนาคริสต์ใน สมัยปลายอยุธยา วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี 256
5-2	บันทึกเหตุการณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่องกล้องทอดพระเนตร สุริยุปราคา จิตรกรรมในพระอุโบสถ วัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา..... 258
5-3	การไล่ชิงช้า ที่วัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา..... 259
5-4	ทิวทัศน์ฝีมือนักช่าง วัดโปรดกษेत्रฐาราม สมุทรปราการ 260
5-5	คนต่างภาษา ที่วัดบางขุนเทียนนอก ธนบุรี วาดราวรัชกาลที่ 3-4 264

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394) (เป็นการจัดช่วงเวลาตามแบบของสันติ เล็กสุขุม โดยจัดตามระยะเวลาที่นับกันว่ามีความเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจนทางความคิดของชนชั้นนำ และผู้คนทั้งหลาย) กำหนดไว้กว้าง ๆ ช่วงสามรัชกาลแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ (สันติ เล็กสุขุม, 2548, หน้า 10) เป็นช่วงฟื้นฟูบ้านเมืองหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา โดยยังคงสืบต่อขนบธรรมเนียมของกรุงศรีอยุธยาหลายประการและมีการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ในฐานะสังคมใหม่ รวมทั้ง การสร้างสรรค์ศิลปกรรมซึ่งได้แก่จิตรกรรมฝาผนังด้วย

การกำหนดช่วงเวลาสมัยรัตนโกสินทร์ไว้ในระหว่างนี้ นอกจากจะเป็นการกำหนด โดยใช้รัชสมัยแล้ว ยังกำหนดได้จากแนวคิดทางสังคมการเมืองและการสร้างสรรค์จิตรกรรม ฝาผนังที่มีพัฒนาการสอดคล้องกันไปในช่วงเวลานี้ โดยพิจารณาว่า “สังคมการเมือง” จะหมายถึง รัฐและสังคมไปพร้อมกัน ในสังคมการเมืองหนึ่ง ๆ จะประกอบด้วยพื้นที่ ระบุหรือแนวคิด ในการปกครอง และสิ่งทั้งหลายที่ดำรงอยู่ในฐานะที่มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของผู้คนใน สังคมหรือรัฐ ซึ่งอาจจะหมายถึงอำนาจรัฐจากศูนย์กลางที่บังคับบัญชาทั้งทางตรงและทางอ้อม อำนาจทางวัฒนธรรมที่แวดล้อมมนุษย์ และบริบททางสังคมในเวลานั้น

ถ้าว่าการเมืองนั้นมีนัยโยงถึง อำนาจ ในเชิงบังคับบัญชาและบริหารจัดการ สำหรับ สังคมไทยต้องพิจารณาอำนาจไปพร้อมกับวัฒนธรรมที่เอื้อให้เกิดการยอมรับในอำนาจนั้น ๆ โดยวัฒนธรรมพุทธศาสนานั้นเป็นส่วนสำคัญยิ่งในการส่งเสริมให้อำนาจการปกครองนั้นเป็นไป ได้ดังนั้น การสร้างศิลปกรรมพุทธศาสนา ทั้งสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมฝาผนัง จึงย่อมมีส่วนสนับสนุนต่อการเมืองการปกครองเช่นกัน

การเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2310 นั้น ระบบราชการที่เป็นศูนย์กลางอำนาจใน ราชธานีนั้นล่มสลาย และบ้านเมืองก็ระส่ำระสาย แต่กระนั้น ระบบทางวัฒนธรรมอันได้แก่ศาสนา ประเพณี และศิลปะ ยังคงมีความต่อเนื่องมา แม้ในสมัยธนบุรีจะมีได้สร้างถาวรวัตถุมากนัก แต่รัฐก็มีความพยายามที่จะฟื้นฟูระบบต่าง ๆ เช่น การรวบรวมตำรับตำราและเขียนขึ้นใหม่ อย่างไตรภูมิ วรรณกรรม หรือความพยายามในการรวบรวมพระไตรปิฎกที่ถูกทำลายไปเมื่อครั้ง กรุงศรีอยุธยาแตก (พัน จันทนุมาศ, 2512, หน้า 45-46) หากแต่เพราะมีแต่ราชการสงครามอยู่เกือบ ตลอดเวลา การสร้างศิลปกรรมนั้นจึงเป็นไปได้ไม่มากนัก จนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2325 การฟื้นฟูและปรับปรุงระบบต่าง ๆ ทางสังคม ก็ได้เริ่มต้นขึ้นอีกครั้ง โดยมีลักษณะเป็นแบบแผนมากขึ้นและเน้นพุทธศาสนาให้เป็นหลัก ทางสังคมมากขึ้น (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546, หน้า 139-179)

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีชาติภูมิเป็นสามัญชน แม้จะเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาในปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและทรงมีเชื้อสายขุนนางผู้ดีเก่าแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งในพระราชพงศาวดารก็ให้ข้อมูลว่าทรงเป็นที่ยอมรับของขุนนางจำนวนหนึ่ง (พัน จันทนумаต, 2512) แต่การขึ้นครองราชย์โดยไม่เป็นไปตามกฎมณเฑียรบาลนั้นจำเป็นต้องสร้างและอ้างความชอบธรรมต่าง ๆ และภายหลังการได้ขึ้นครองราชย์แล้วก็จะต้องดำรงความมั่นคงของความเป็นพระมหากษัตริย์ไว้ให้ได้ จึงต้องกำจัดกลุ่มอำนาจเก่าที่เกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี การสถาปนากลุ่มพระญาติวงศ์ให้ขึ้นมามีอำนาจทางการเมืองเป็นบำเหน็จความชอบ แต่งตั้งกลุ่มขุนนางที่สนับสนุนพระองค์ให้มียศศักดิ์ และสร้างสัมพันธและความจงรักภักดีกับขุนนางตระกูลต่าง ๆ และกลุ่มชนชั้นนำเช่นคหบดีผ่านการแต่งงาน ส่วนในทางการบริหารก็ได้ทรงปรับปรุงระบบกฎหมายอีกทั้งการหยิบยกพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นวัฒนธรรมหลักของผู้คนขึ้นมาเป็น แนวคิดหลักหรือแนวคิดนำ และเพื่อใช้อ้างความชอบธรรมในการปกครองบ้านเมือง อีกทั้งระบบราชการที่มีประสิทธิภาพ ย่อมทำให้บ้านเมืองและ “การเมือง” โดยรวมในช่วงเวลาดังรัตนโกสินทร์มีเสถียรภาพมากพอสมควร

การหยิบยกพุทธศาสนาขึ้นมาเป็นแนวคิดนำในการปกครองและการอ้างความชอบธรรม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ นี้ แท้ที่จริงก็อยู่ในขนบธรรมเนียมของการปกครองของไทยเสมอมา (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง, 2517, หน้า 5) เป็นการนำระบบคิดทางวัฒนธรรมที่มีพลังต่อเนื่องมาตลอดในสังคมไทย มาเป็นแนวคิดหลักทางการเมืองการปกครองที่ไม่อาจมีผู้ใดปฏิเสธได้ โดยทรงปรับปรุงและพยายามจะควบคุมสถาบันศาสนาและประชาชนให้เกิดความเคร่งครัดตามหลักการในพระไตรปิฎกมากขึ้นและละทิ้งความมั่งคั่ง โดยเห็นได้จากการสังคายนาพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจแรก ๆ หลังขึ้นครองราชย์ การเขียนวรรณกรรมศาสนา กฎหมายคณะสงฆ์ และการสร้างและบูรณะวัดวาอารามต่าง ๆ แนวคิดที่สำคัญและได้รับการยอมรับว่าเป็นลักษณะของผู้ปกครองยุคนั้น คือแนวคิดที่เห็นว่า ผู้นำหรือชนชั้นปกครองนั้นยึดถือความคิดที่เป็นเหตุเป็นผล ปฏิเสธสิ่งที่ไม่เป็นเหตุผลหรือที่มีใช้พุทธศาสนาที่ถูกต้องตามพระไตรปิฎก (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525, หน้า 146-149) หากย้อนศึกษาถึงสภาพสังคมที่อยู่ในยุครุ่งเรืองช่วงท้ายสุดก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศเพื่อเปรียบเทียบเป็นสังคมที่มีความร่ำรวยมั่งคั่งจากการค้ากับต่างประเทศซึ่งไม่จำกัดอยู่เฉพาะเพียงชนชั้นสูง

หรือพระราชวงศ์ที่สามารถดำเนินการค้าเช่นนี้ได้ (ศรีศักร วัลลิโภคม, 2553, หน้า 75-78) แต่เอกชนบางกลุ่มก็สามารถทำการค้ากับต่างประเทศได้เช่นขุนนางและราษฎรที่มีทรัพย์ (วารางคณานิพัทธ์สุขกิจ, 2550, หน้า 118-123) ความรุ่งเรืองทางการค้าส่งผลให้สำนักของผู้คนเปลี่ยนไปจากที่เคยเชื่อเรื่องกรรมเก่าที่กำหนดความเป็นไปของชีวิต หากเชื่อในผลของการกระทำในปัจจุบันที่จะส่งผลในอนาคตมากกว่าเช่นการค้าที่ทำให้ร่ำรวยขึ้นมา ความมั่งคั่งทำให้การเกณฑ์แรงงานของรัฐและระบบราชการหย่อนประสิทธิภาพลงเพราะไพร่ส่งเงินมาแทนตัวหรือหนีออกไปอยู่ตามหัวเมืองเนื่องจากการเก็บภาษีที่ก่อความเดือดร้อน ทั้งหมดนี้เป็นปัจจัยที่นำไปสู่ความล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาจนหนีไปจากกองทัพพม่ามาประชิดกรุง และเป็นบทเรียนสำคัญของสังคมด้วย ดังนั้นเมื่อเริ่มราชธานีใหม่ ทั้งชนชั้นนำและผู้คนที่ยังเหลือจากกรุงศรีอยุธยาจึงต้องปรับความคิดหรือกระบวนทัศน์ใหม่เพื่อมิให้สังคมใหม่ที่ตนดำรงอยู่นี้มีสภาพเช่นนั้น แต่กระนั้นวัฒนธรรมหรือสำนักแบบปัจเจกชนหรือกลุ่มพีที่ให้ความสำคัญกับเหตุผลเชิงปัจเจกก็ยังคงดำรงอยู่ แต่ยังอยู่ภายใต้กรอบโครงสร้างวัฒนธรรมพุทธศาสนาดังที่เคยเป็นมาช้านาน

แนวคิดใหม่ทางสังคม ความมีเสถียรภาพทางการเมือง และความสืบเนื่องทางวัฒนธรรม อีกทั้งเป็นหน้าที่โดยธรรมของพระมหากษัตริย์ไทยที่ต้องทรงบำรุงพระศาสนา การก่อสร้างวัดวาอารามซึ่งเป็นการบำรุงรักษาศาสนาและศิลปะไปด้วยในขณะเดียวกัน จึงเป็นกิจสำคัญของรัฐที่ต้องกระทำ อีกทั้งเพื่อการบำรุงขวัญราษฎร และเป็นศักดิ์ศรีสำหรับพระนคร

แนวคิดดั้งเดิมแนวคิดหนึ่งซึ่งมีความสำคัญทั้งทางศาสนาและการปกครองซึ่งดำรงอยู่ในสังคมการเมืองไทยมาช้านาน ได้แก่ แนวคิดคติจักรวาล หรือคติไตรภูมิ หรือความเป็นศูนย์กลางจักรวาล แนวคิดนี้สืบมาแต่คติของพราหมณ์-ฮินดู โดยเมื่อมาอยู่ในวัฒนธรรมพุทธก็ได้มีการปรับเปลี่ยนให้เป็นจักรวาลแบบพุทธ อีกทั้งแบบแผนการปกครองก็มักอ้างอิงหลักพุทธศาสนาจนเกิดคติที่เรียกว่าพุทธราชาหรือธรรมราชา โดยพระมหากษัตริย์นั้นเป็นผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคต (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง, 2517, หน้า 5) แบบแผนการปกครองโดยมีราชธานีเป็นศูนย์กลางนั้นก็เปรียบได้กับศูนย์กลางจักรวาลที่แผ่อำนาจออกไปโดยรอบตามหัวเมืองต่าง ๆ โดยพระมหากษัตริย์ทรงประทับที่ศูนย์กลางจักรวาลคือเขาพระสุเมรุ นั้น ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ภายใต้คติจักรวาล อำนาจทางพุทธจักรและอาณาจักรเป็นสิ่งเดียวกัน คตินี้ยังปรากฏอยู่ในแง่ของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ เป็นต้นว่า พิธีบรมราชาภิเษก พิธีอินทราชาภิเษก พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพ หรือในพระราชปรารภของรัชกาลที่ 1 เมื่อคราวองเชียงสือหนีกลับไปเมืองฉุวณ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 72)

จิตรกรรมฝาผนังที่สะท้อนความคิดทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับคติจักรวาลนี้ ได้แก่การวาดภาพเขาพระสุเมรุหรือคติไตรภูมิไว้ด้านหลังพระประธานในพระอุโบสถหรือพระวิหาร โดยตำแหน่งเขาพระสุเมรุนั้นตรงกับตำแหน่งพระประธานพอดี ซึ่งมีการวาดจนเป็นแบบแผนมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเท่าที่เหลือหลักฐานในคำนักพระพุทธรูป โฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ และที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี อาจสะท้อนภาพของคติจักรวาลซึ่งในวัฒนธรรมไทยได้นำมาใช้เป็นแนวคิดในการปกครองได้

การแสดงนัยนี้สะท้อน “ลำดับชั้นทางสังคม” ด้วยว่าผู้ที่อยู่บนเขาพระสุเมรุ นั่นคือผู้ที่ควบคุมจักรวาล นัยหนึ่งก็คือ อำนาจในการควบคุมสังคมด้วย เมื่อคติพุทธราชาหรือธรรมราชาได้รับการยอมรับในสังคมไทย จึงเสมือนการแสดงออกว่า พระมหากษัตริย์หรือพระพุทธเจ้า ในอนาคตนั่น นอกจากเป็นองค์เดียวกันแล้ว ยังเป็นผู้ที่มีความชอบธรรมในการปกครองอีกโสดหนึ่ง

นอกจากนี้ คติ และแนวคิดอื่นทางศาสนา ได้แก่ พุทธประวัติ และชาดกรวมถึงทศชาติที่นิยามว่าเป็นแบบแผนทั่วไปในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่สืบเนื่องมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นมิได้เพียงแสดงประวัติชีวิตของพระพุทธเจ้าสมณโคดม (พระอดีตพุทธนั้นก็มีพุทธประวัติในโครงเรื่องคล้ายคลึงกันกับพระพุทธเจ้าสมณโคดม และก็จะคล้ายคลึงกับพระพุทธเจ้าในอนาคตด้วย อีกทั้งคำสอนของพระพุทธเจ้าในอดีตและอนาคตก็คือธรรมอันเดียวกันคืออริยสัจสี่) แต่ยอมแสดงนัยของการบำเพ็ญเพียรและการสั่งสมบุญของมนุษย์ผู้หนึ่งมาเป็นเวลายาวนาน ซึ่งเป็นแนวคิดสำคัญของพุทธศาสนาเถรวาท สอดคล้องกับคติเรื่องบุญซึ่งได้ใช้เป็นความชอบธรรมในการมีอำนาจปกครองหรือการขึ้นครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ในอดีตด้วย เรื่องบุญนี้ได้รับการต่อยอดหรือแสดงออกด้วยคติพระมาลัย (สุภาพร มากแจ้ง, 2524, หน้า 97-103) ที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังยุคนี้เช่นกัน การอ้างบุญนี้แท้ที่จริงคือความสามารถของผู้ปกครอง หรือการมีกำลังคนสนับสนุนมาก อันเนื่องมาจากการสั่งสมบารมีต่าง ๆ มา ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ก็ยังพบเห็นได้ในกรณีของการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ดังนั้น ศาสนา การเมืองและการแสดงออกทางศิลปะก็อาจนับว่ามีความเชื่อมโยงกันได้ ในลักษณะนี้ ความเชื่อมโยงระหว่างแนวคิดหลักทางการปกครองที่แฝงมากับศาสนา อาจได้เห็นได้จาก การสร้างถาวรวัตถุ การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด วัดหลายแห่งที่มีความสำคัญหรือเกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์หรือขุนนางตระกูลใหญ่ ก็มักเป็นพระราชดำริ หรือทรงมีพระราชวินิจฉัยอย่างใดอย่างหนึ่งเกี่ยวกับการก่อสร้าง ดังเช่น พระราชกิจประจำวันของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงตรวจดูงานช่างที่เกี่ยวข้องกับวัดวาอาราม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 150) และแม้เป็นการสร้างของผู้อื่นที่มีทรัพย์ ก็มักนำแบบแผนที่เป็นความนิยมของ

ชนชั้นนำมาใช้ด้วย แม้มีใช้เป้าหมายโดยตรงเพื่อให้แสดงออกตามคติดังกล่าว แต่การแสดงออกทางศิลปะภายใต้บริบทเหล่านี้ ก็ย่อมมีนัยสื่อถึงความคิด คติ และภาวะแวดล้อมทางสังคมการเมืองเสมอข้อสังเกตเพิ่มเติมของผู้วิจัยในประเด็นนี้ก็คือ จิตรกรรมฝาผนังที่สร้างขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้ มีรูปของคนที่หลากหลายฐานะและเชื้อชาติมากขึ้น และมีจำนวนมากขึ้นเมื่อเทียบกับหลักฐานที่หลงเหลือจากสมัยกรุงศรีอยุธยา สิ่งที่เกิดขึ้นอาจสะท้อนปรากฏการณ์ถึงความมีชีวิตของมนุษย์ทั้งในแง่รัฐและในแง่ของมิติต่างๆ ทางสังคมการเมืองก็เป็นได้

การสร้างจิตรกรรมฝาผนังนั้นเป็นกิจกรรมที่ต้องอาศัยทรัพยากรจำนวนมาก ต้องได้รับการสนับสนุนจากหลายส่วน โดยเฉพาะกลุ่มช่างนั้นเป็นปัญญาชนที่มีความรอบรู้ในเรื่องราวทางศาสนา มีการฝึกฝนเฉพาะทาง จนสามารถสืบทอดความรู้และเรื่องราวทางพุทธศาสนาที่มีอยู่แล้วในวัฒนธรรมไทยให้ต่อเนื่องมา กลุ่มช่างนั้นมีสถานะที่ค่อนข้างพิเศษในสังคมไทยและอาจดำรงอยู่ในหลายสถานะเช่นเป็นขุนนางข้าราชการ เป็นพระสงฆ์ หรือฆราวาสที่ย่อมได้แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์เองก็ทรงงานช่างด้วย ทุกรัชกาลในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ทรงสนพระทัยงานช่างทุกแขนง ทรงเข้าร่วมวินิจฉัยแนะนำ หรือกระทั่งทรงงานช่างเองในกรณีของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังนั้นความคิดของชนชั้นนำจึงย่อมมีส่วนในการสร้างสรรค์ศิลปะในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้

ภาพจิตรกรรมฝาผนังนั้นจึงเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการบันทึก แสดงออก และควบคุมสังคมตามแนวความคิดนี้แจกเช่นเดียวกับการใช้สื่อดังที่รู้จักกันในสังคมปัจจุบัน (น. ฅ ปากน้ำ, 2525, คำนำ) การควบคุมนั้นอาจกระทำได้โดยนอกเหนือจากการควบคุมบังคับบัญชาโดยตรงหรือเป็นทางการเช่นการใช้กฎหมาย แต่การผสมระหว่างแนวคิดการปกครองของรัฐเข้าเป็นสิ่งที่เดียวกับวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตของผู้คนย่อมส่งผลให้เกิดการยอมรับและตระหนักรู้ว่าตนควรมีหน้าที่อย่างไรต่อบ้านเมืองหรือต่อผู้อื่นไปโดยสามัญสำนึก ดังนั้น การวาดจิตรกรรมฝาผนังเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะในสถานที่ที่ผู้คนทั่วไปสามารถแลเห็น ใกล้ชิดและเข้าถึงได้ง่าย เช่นสถานที่สาธารณะตามวัดวาอาราม (เสมอชัย พูลสุวรรณ, 2537, หน้า 77) จึงเสมือนสื่อที่ถ่ายทอดความคิดทางสังคมการเมืองสู่วิถีชีวิตของผู้คน ซึ่งเป็นการให้การศึกษาหรือกล่อมเกลาทางวัฒนธรรมและการเมืองในสังคมที่มีผู้อ่านออกเขียนได้มีจำนวนน้อยในสังคมโบราณ (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, 2525, หน้า 61-62)

ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนังในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้จึงมีหน้าที่หลายประการขึ้นกว่าแต่ก่อน จากที่เคยเป็นพุทธบูชาในกรูภายในพระเจดีย์ตั้งแต่สมัยต้นกรุงศรีอยุธยา หรือบางอาคารก็มีบันทึกถึงการวาดจิตรกรรมเรื่องพุทธประวัติ (ตุรแปง, ฟรังซัวร์ อองรี, 2530, หน้า 84) แต่มีหน้าที่อธิบายความคิดทางสังคมการเมืองในช่วงเวลานั้นด้วย

การจัดการกำลังคนที่มีทั้งการเกณฑ์แรงงานแบบที่เคยเป็นมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและการจ้างช่างซึ่งเป็นระบบที่เริ่มใช้ในภาวะที่เศรษฐกิจรุ่งเรืองในช่วงรัตนโกสินทร์ นอกจากจะสร้างรายได้จำนวนมากให้กับทางการแล้วซึ่งเป็นที่มาของการสร้างและบูรณะวัดซึ่งได้ทำกันมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีการสร้างและบูรณะวัดเป็นจำนวนมากกว่าสมัยใด นำพาให้เกิดช่างฝีมือจำนวนมากตามไปด้วย อีกทั้งการค้ากับต่างประเทศที่เจริญขึ้นซึ่งรัฐมีนโยบายสนับสนุนการค้าในลักษณะนี้อย่างมาก (คุชแมน, เจนิเฟอร์ เวนย์, 2528, หน้า 53-81; สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, 2544, หน้า 119-134) ส่งผลให้อุปกรณ์ในการวาดมีความหลากหลายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน (สุชาติ เกาทอง, 2554, หน้า 235)

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการสร้างและบูรณะวัดเป็นจำนวนมากซึ่งสัมพันธ์กับความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ อีกทั้งมีการสร้างรูปแบบและเนื้อหาที่ไม่เคยมีการวาดกันมาก่อน เช่น ที่วัดเครือวัลย์วิหาร คือนิบาตชาดก 550 เรื่อง และที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ได้แก่ เรื่องพระสาวกสาวิกาและอุบาสกอุบาสิกาสำคัญในสมัยพุทธกาลและอื่น ๆ จำนวนมาก ที่วัดนางนอง ได้แก่ เรื่องท้าวชมพูบดีและวรรณกรรมสามก๊ก เป็นตัวอย่างให้เห็นว่าการสร้างจิตรกรรมฝาผนังสัมพันธ์กับสภาพสังคมการเมือง (สันติ เล็กสุขุม, 2548, หน้า 22) แทบทุกมิติ ทั้งทรศนะของผู้เกี่ยวข้องในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังเหล่านั้น ๆ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2551, หน้า 28-29; เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 150) ทั้งวิธีการและวัสดุอุปกรณ์ เป็นยุคที่สังคมมีความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ การเมืองภายในมีเสถียรภาพพอสมควรท่ามกลางบริบททางสังคมที่เอื้อต่อการสร้างงานอย่างยิ่ง กระบวนการสร้างงานศิลปะจึงเติบโตพร้อมกับความรุ่งเรืองของงานช่างและการสร้างศิลปะไทยแบบโบราณซึ่งพัฒนาถึงขีดสุดในยุคนี้ จนค่อย ๆ เข้าสู่ยุคเสื่อมเมื่อบ้านเมืองและชนชั้นนำมีทรศนะที่เปลี่ยนไปและไม่ได้ให้การสนับสนุนงานช่างแบบโบราณที่อิงอาศัยปรัมปราคติหรือเรื่องที่เคยเป็นแบบแผนดั้งเดิมในการสร้างอีกต่อไป

ระหว่างช่วงเวลาสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ชาวตะวันตกก็ได้ให้ความสนใจต่อภูมิภาคนี้ สังคมไทยเองกำลังศึกษาและซึมซับวิทยาการของตะวันตกที่เข้ามามากขึ้นทุกขณะ ทั้งที่แต่เดิมมาผู้คนชาวไทยมองฝรั่งอย่างหมิ่นแคลนว่าเป็นพวกนอกศาสนาและไม่ได้เกรงกลัวหรือถือเป็นพวกมีวัฒนธรรมสูงกว่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 53) ชนชั้นนำก็ให้ความสนใจสถานการณ์ในรัฐเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่กำลังถูกคุกคามและต่อมาก็ตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก ทำให้แนวทางหรือคติการปกครองแบบดั้งเดิมที่ดำเนินมาเป็นเวลานานในรัฐไทย โดยมีราชธานีเป็นศูนย์กลางอันเปรียบได้กับเขาพระสุเมรุตามคติจักรวาลต้องเปลี่ยนแปลงไป

ส่วนในงานจิตรกรรมฝาผนังก็เช่นเดียวกัน จิตรกรอาจเริ่มเลือกใช้วิธีการหรือทัศนยะแบบตะวันตก ดังที่วัดบวรนิเวศวิหาร หรือภาพสมจริงที่ปรากฏมากขึ้นตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 3 จิตรกรอาจเห็น เช่นเดียวกับสังคมไทยในเวลานั้นว่าฝรั่งเป็นแบบอย่างของความเจริญ ชนชั้นนำเองก็มีทัศนยะเชิงลบต่อธรรมเนียมการวาดแบบเก่าเช่นภาพเชิงสังวาส (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2554, หน้า 79-84) ที่อาจมีที่มาจากแนวคิดทางสังคมแบบวิกตอเรียนในวัฒนธรรมตะวันตก (Stienbach, 2012, pp. 194-198) แต่กระนั้น แม้จะมีความเปลี่ยนแปลง แต่ก็ยังคงมีช่างบางกลุ่มเลือกที่จะวาดจิตรกรรมตามแบบแผนดั้งเดิมไปพร้อมกับความเปลี่ยนแปลงนี้

ความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 ความต้องการสร้างบ้านเมืองให้ทันสมัยโดยการเลียนแบบตะวันตกเป็นปัจจัยหลักนับตั้งแต่ระบบคิดที่ค่อย ๆ เปลี่ยนไปของชนชั้นนำ การรับเอาความคิดใหม่ของตะวันตกได้แก่การพิมพ์ที่สามารถกระจายความรู้ได้แพร่หลายมากขึ้น และต่อมาด้วยการสร้างโครงสร้างพื้นฐานเช่นการคมนาคม การศึกษา และการปรับปรุงระบบราชการ อันเป็นทัศนยะอย่างใหม่ที่ตอบสนองความเจริญที่มีตะวันตกเป็นแบบอย่างแม้มีการบูรณะจิตรกรรมฝาผนังที่เคยมีอยู่ก่อนก็มีการปรับแนวคิดไปมาก (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, 2538, หน้า 71-72) การวาดจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเคยสัมพันธ์กับแนวคิดการปกครองดั้งเดิมจึงลดปริมาณลง

หลังจากยุครุ่งเรืองของการสร้างศิลปกรรมแขนงต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 3 แล้ว การสร้างจิตรกรรมฝาผนังในวัดวาอารามแบบแผนดังที่เคยมีมาก็ลดปริมาณลง (สันติ เล็กสุขุม, 2548, หน้า 22) โดยแนวคิดและวิธีการวาดอย่างตะวันตกได้เข้ามาเป็นแรงบันดาลใจแทนที่สอดคล้องกับความนิยมแบบแผนของฝรั่งตะวันตกที่แพร่หลายในสังคมไทย

แนวคิดที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่า แนวนโยบายทางการเมืองการปกครองหรือ “สังคมการเมือง” ทั้ง โดยที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ย่อมส่งผลและมีความสัมพันธ์ต่อกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลาดังกล่าว และเมื่อใช้มุมมองหรือมิติสังคมการเมือง มาศึกษากระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเกิดขึ้นจำนวนมากในเวลานั้นและยังเหลือหลักฐานให้ศึกษาได้ ในการศึกษาครั้งนี้จึงควรก่อให้เกิดแนวคิดที่แตกต่างไปจากการศึกษาศิลปกรรมยุคนี้ดังที่เคยมีมา และทำให้เข้าใจถึงมิติต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์ทางสังคมกันอยู่ในเวลานั้นไปพร้อมกัน ซึ่งเป็นพื้นฐานก่อนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมหรือการปรับปรุงประเทศในระยะต่อมา

ในการศึกษานี้ ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษากระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังในยุคดังกล่าวที่ไม่อาจแยกออกจากการศึกษาสังคมการเมืองเนื่องจากมีความสัมพันธ์กันทั้งในเชิงอำนาจอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ และเป็นพัฒนาการที่ดำเนินมาควบคู่กันดังที่กล่าวมาแล้ว โดยมีได้ศึกษาเพียงรูปแบบศิลปะ แต่เพื่อความเข้าใจว่า พัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลง

ทางสังคมการเมืองและศิลปกรรมมีความสอดคล้องกัน ไปอย่างไร ด้วยงานศิลปกรรมเป็นภาพสะท้อนอย่างหนึ่งของกระแสการเมือง วัฒนธรรมและบริบททั้งหลายทางสังคมในแต่ละช่วงเวลา

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพการณ์และโครงสร้างทางสังคมการเมืองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แนวคิดทางการเมืองการปกครอง แนวคิดทางศาสนา และบทบาทของชนชั้นนำ ที่มีผลต่อกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในยุคต้นรัตนโกสินทร์
2. เพื่อศึกษาผลกระทบจากความเปลี่ยนแปลงของสังคมการเมืองไทย ที่ส่งผลต่อกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนังไทย
3. เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้เรื่องกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังและนัยสำคัญทางการเมืองที่ปรากฏในงานจิตรกรรมฝาผนังสมัยต้นรัตนโกสินทร์

กรอบความคิดการวิจัย

1. สังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นยุคฟื้นฟูสังคมและจัดระเบียบสังคมใหม่ การสร้างจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเกิดขึ้นภายใต้บริบททางสังคม จึงย่อมสัมพันธ์กับสังคมการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและอำนาจทางการเมืองในรูปแบบต่าง ๆ ด้วย หรือเป็นองค์รวม (Totalization)
2. จิตรกรรมฝาผนังเกิดขึ้นภายในสังคมการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สะท้อนความรู้ ความคิดของสังคมการเมืองทั้งในลักษณะแสดงนัย (Imply) ทางการเมืองการปกครอง และบันทึกเหตุการณ์ (Reflection) โดยตรง และย่อมเปลี่ยนแปลงไปภายใต้บริบททางสังคมการเมืองที่เปลี่ยนไปด้วย
3. จิตรกรรมมีหน้าที่ที่หลากหลาย ได้แก่ เป็นพุทธบูชา ประดับศาสนสถาน บันทึกเหตุการณ์ ให้ความรู้ทางศาสนาและให้แบบแผนทางความเชื่อกับสังคม เมื่อสังคมมีความเปลี่ยนแปลงไป หน้าที่ตามแบบดั้งเดิมที่หลากหลายนี้จึงหมดความจำเป็น ส่งผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในยุคหลัง

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทราบถึงสภาพการณ์และโครงสร้างทางสังคมการเมือง แนวคิดทางการเมืองการปกครอง และบทบาทของชนชั้นนำ ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ที่มีอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนัง
2. เข้าใจปัจจัย ระบบคิดของสังคมการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

ซึ่งเป็นผลมาจากปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงในกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนัง

3. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับอำนาจทางการเมืองการปกครองในสังคมไทย โดยมีพุทธศาสนาเป็นที่มาของแนวคิดทางการเมืองการปกครอง อันสะท้อนในจิตรกรรมฝาผนัง

นิยามศัพท์เฉพาะ

สังคมการเมือง คำว่า “สังคมการเมือง” ในงานวิจัยนี้มีความหมายถึง รัฐและสังคมไปพร้อมกัน ในสังคมการเมืองหนึ่ง ๆ จะประกอบด้วยผู้คน พื้นที่ ครอบหรือแนวคิดในการปกครอง และสิ่งทั้งหลายที่ดำรงอยู่ในฐานะที่มีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของผู้คนในสังคมหรือรัฐ ซึ่งอาจจะหมายถึงอำนาจรัฐจากศูนย์กลางที่บังคับบัญชาทั้งทางตรงและทางอ้อม อำนาจทางวัฒนธรรมที่แวดล้อมมนุษย์ และบริบททางสังคมในเวลานั้น

จิตรกรรมฝาผนัง หมายถึง จิตรกรรมฝาผนัง ที่วาดและได้รับการบูรณะในอาคารทางพุทธศาสนา ระหว่างช่วงเวลาที่ศึกษา (พ.ศ. 2325-2394) ซึ่งเป็น จิตรกรรมฝาผนังในรูปแบบประเพณีของส่วนกลาง หรือรูปแบบศิลปะกระแสหลักที่นิยามว่าคตินในช่วงเวลาดังกล่าว โดยบางแห่งอาจมีหลักฐานว่าเกี่ยวข้องกับชนชั้นนำและเป็นรูปแบบทางศิลปะที่แพร่หลายอยู่ในบริเวณขอบเขตภาคกลาง ภาคตะวันออก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือบางส่วนและภาคใต้ที่ได้รับแรงบันดาลใจหรือรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมภาคกลางเข้าไปสร้างสรรค์งานศิลปะ

ชนชั้นนำ หมายถึง กลุ่มคนที่อยู่โครงสร้างระดับบนของสังคมไทย ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ขุนนาง กลุ่มคหบดี และกลุ่มพระภิกษุ ซึ่งมีส่วนสำคัญในการชี้นำทางสังคมหรือมีบทบาทสำคัญในการปกครอง

กระบวนการสร้างสรรค์ คือ การสร้างจิตรกรรมฝาผนังทั้งกระบวนการ ตั้งแต่ระบบคิดหรือแนวคิดในการสร้าง ผู้คนที่มีส่วนสำคัญตั้งแต่พระมหากษัตริย์ ขุนนาง กลุ่มช่างตลอดจนแรงงาน อุปกรณ์ที่ใช้ และมิติที่สัมพันธ์กับการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่ เศรษฐกิจและวัฒนธรรม

ขอบเขตของการศึกษา

ขอบเขตด้านเนื้อหา

งานวิจัยนี้ได้กำหนดเนื้อหาการศึกษา ดังนี้

1. เนื้อหาด้านประวัติศาสตร์ และแนวคิดการปกครองในอดีตของไทย รวมทั้งบทบาทของชนชั้นนำที่มีต่อการสร้างสรรค์ศิลปะ

2. ด้านความเชื่อ ศาสนา คติ คัมภีร์ต่าง ๆ และความสำคัญของศาสนาที่มีต่อการเมือง การปกครองที่เป็นที่มาของเนื้อหาในการวาดจิตรกรรมฝาผนังในสมัยก่อนรัตน โกสินทร์ และใน สมัยรัตน โกสินทร์ตอนต้น

3. ด้านศิลปกรรมและคติในการสร้าง รูปแบบของจิตรกรรมฝาผนังก่อนสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น และสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

4. ด้านนัยทางสังคมการเมือง ค่านิยมและจริยธรรมที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น

ขอบเขตด้านเวลา

ศึกษาสังคมการเมืองไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2325-2394 และต่อเนื่อง จากช่วงเวลาดังกล่าว เนื่องจากการสร้างงานศิลปะมิได้จบลงในทันที

ขอบเขตด้านพื้นที่

เนื่องจากจิตรกรรมฝาผนังที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้มีเป็นจำนวนมากที่สร้างขึ้น ในกรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียง และอาจมีบางแห่งที่สร้างในพื้นที่ห่างไกลจากราชธานี เช่นที่ สุพรรณบุรี ราชบุรีหรือชลบุรี โดยจำเป็นต้องพิจารณาในประเด็นความสำคัญของวัดแห่งนั้น ๆ เช่น การเป็นศูนย์กลางของเมือง ชุมชนแวดล้อมหรือกลุ่มชาติพันธุ์ ทั้งในเขตกรุงเทพฯ โดยเน้น แหล่งที่ได้รับการยอมรับว่ามีฝีมือช่างในระดับสูงและมีความสำคัญเช่นเกี่ยวข้องกับสถาบัน พระมหากษัตริย์หรือโปรดให้บูรณะ

วิธีดำเนินการวิจัย

ในงานวิจัยเรื่องนี้ อาศัยแนวทางที่หลากหลายในการค้นคว้าข้อมูลและวิเคราะห์ เนื่องจากประเด็นใดประเด็นหนึ่งนั้นมีความซับซ้อน เพื่อให้เกิดการบูรณาการขึ้นตามแนวทาง ไทยศึกษา ดังนี้

1. วิธีการทางประวัติศาสตร์ ได้แก่ การรวบรวมหลักฐานเอกสารที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับ ประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับยุคที่ศึกษา หรือที่กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนัง ทั้งเอกสารชั้นต้นและ ชั้นรอง

2. วิธีการทางรัฐศาสตร์ (เชิงคุณภาพ) ได้แก่ การค้นหาทฤษฎีหรือแนวคิดที่สามารถ นำมาใช้วิเคราะห์เรื่องนี้ได้ แล้วนำข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นมาวิเคราะห์ตามหลักทฤษฎีนั้น อย่างไรก็ตาม แนวทางรัฐศาสตร์ในงานวิจัยนี้อาจไม่นำมาใช้โดยตรง โดยนำมาเฉพาะแนวคิด (Approach) ของนักรัฐศาสตร์บางท่านที่สามารถเข้ากันได้กับเรื่องที่วิจัย และอาจใช้วิธีวิพากษ์ เมื่อเห็นว่า แนวคิดที่เคยเป็นมาในหลักฐานใด ๆ ได้เกิดการศึกษานใหม่ที่อาจโต้แย้งแนวคิดดั้งเดิมได้

3. วิธีการทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ใช้แนวทางการกำหนดอายุของจิตรกรรมฝาผนังที่มีผู้ศึกษาไว้แล้ว ประกอบกับหลักฐานเอกสารที่กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังดังกล่าว คำนึงว่าคติการสร้าง เปรียบเทียบและวิเคราะห์จิตรกรรมฝาผนังจากหลายแหล่งที่ร่วมยุคสมัยและที่เกี่ยวข้องเพื่อให้เห็นภาพรวม (Concept) ที่เป็นตัวแทนของยุคสมัยได้ ในงานวิจัยนี้ได้สำรวจจิตรกรรมฝาผนังในเขตกรุงเทพฯ และจังหวัดอื่น จำนวนทั้งหมด 62 แห่ง

งานวิจัยเรื่องนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ นำเสนอโดยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ โดยมีขั้นตอนดังนี้

1. ภาคเอกสาร ประกอบไปด้วย
 - 1.1 เลือกหัวข้อที่ต้องการศึกษา
 - 1.2 สำรวจ รวบรวมและศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งขั้นต้นและขั้นรอง
 - 1.3 กำหนดกรอบความคิด วัตถุประสงค์ ขอบเขตเนื้อหา เวลาและพื้นที่ ตลอดจนประโยชน์ที่จะได้รับจากงานวิจัย
 - 1.4 วางโครงสร้างเชิงของงานวิจัย
 - 1.5 วางแผนการสำรวจจิตรกรรมฝาผนังในเขตกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด โดยเน้นแหล่งที่มีการกำหนดอายุในช่วงเวลาที่ศึกษาและแหล่งอื่นที่เกี่ยวข้อง
2. ภาคสนาม
 - 2.1 ลงพื้นที่สำรวจภาคสนามในแหล่งที่กำหนด และถ่ายภาพ สังเกตแผนผังและจำนวนของภาพ สัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้อง
 - 2.2 รวบรวมข้อมูลทั้งภาคเอกสารและภาคสนาม จัดระบบข้อมูลเพื่อให้สะดวกต่อการวิเคราะห์
3. การวิเคราะห์ข้อมูล
 - 3.1 วิเคราะห์ข้อมูลทั้งสองส่วน แล้วสังเคราะห์ เชื่อมโยงจนได้คำตอบของกรอบคิดการวิจัย
 - 3.2 นำเสนอด้วยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

แนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

ความสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับการเมืองนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถแยกขาดจากกัน สมบัติจันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทรวณิช (2523, หน้า 1) เสนอว่า “การเมืองเก่าแก่เท่า ๆ กับสังคม” โดย

มีความหมายถึงการที่สังคมและการเมืองมีความสัมพันธ์และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและดำเนินไปในแนวทางเดียวกันตลอดมา ดังความคิดของนักรัฐศาสตร์อื่น ได้แก่ Leo Strauss กล่าวว่า “ความคิดทางการเมืองไม่ได้เกิดขึ้นอย่างลอย ๆ แม้จินตนาการของนักคิดเรื่องโลกพระศรีอารีย์ (Utopia) ก็เกิดในลักษณะที่เป็นปฏิกิริยาจากสภาพสังคมที่เป็นอยู่ *ความคิดทางการเมืองจึงได้รับอิทธิพลจากสภาพสังคมเสมอ*” (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทรวณิช, 2523, หน้า 3) อเล็กซิส เดอ ท็อกเกอร์วิลล์ตั้งข้อสังเกตว่า “เคียงข้างศาสนาทุกศาสนา เราจะพบเห็นความเกี่ยวข้องกับการเมืองอย่างใกล้ชิด” (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทรวณิช, 2523, หน้า 17 อ้างอิงจาก Tocqueville, 1945, p. 310)

ความคิดของนักรัฐศาสตร์บางท่านก็สนับสนุนแนวทางนี้และได้ขยายความให้เข้าใจมากขึ้น ได้แก่ สมบูรณ์ สุขสำราญ (2534, หน้า 4-6) กล่าวว่า ศาสนา การเมืองและสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ความเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่เกิดขึ้นในการเมืองและสังคมย่อมมีผลกระทบต่อศาสนา และในทำนองเดียวกัน ความเปลี่ยนแปลงในศาสนาก็จะมีผลกระทบต่อการเมืองและสังคมเช่นเดียวกัน

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะใช้แนวคิดทางรัฐศาสตร์ข้างต้นนี้เป็นแนวทางหลักในการศึกษา โดยจะนำมาใช้อย่างขยายความ “ศาสนา” ที่ยกมาข้างต้นนี้ให้ครอบคลุมถึงกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งเป็นศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาอย่างหนึ่งซึ่งมีหน้าที่ชัดเจน คือ รับใช้พุทธศาสนาและนำไปตามความต้องการของสังคมการเมืองมากกว่าจะมีหน้าที่เชิงสุนทรียะแต่เพียงอย่างเดียว

นอกจากนี้ ผู้วิจัยจะใช้แนวคิด “วัฒนธรรม” ตามแนวทางของ Johan Galtung ที่เสนอว่า วัฒนธรรมหมายถึง “ปริมณฑลเชิงสัญลักษณ์ในการดำรงชีวิต ตัวอย่างเช่น ศาสนาและอุดมการณ์ ภาษาและศิลปะ วิทยาศาสตร์เชิงประจักษ์และตรรกศาสตร์ที่แวดล้อมในสังคมนั้น” (Galtung, 1969, p. 126 อ้างถึงใน ชัยวัฒน์ สถาอานันท์, 2549, หน้า 45-50) โดย Galtung อธิบายว่า สิ่งต่าง ๆ ในสังคมดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับกันได้ก็เพราะมีกระบวนการให้ความชอบธรรมกับสิ่งนั้นและวัฒนธรรมในความหมายนี้ย่อมทำให้บรรดาสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นได้รับการยอมรับในลักษณะ “เกือบจะถาวรไม่เปลี่ยน” หรือเปลี่ยนแปลงได้ยากที่สุด อีกทั้งผู้ที่อยู่ในสังคมนั้นก็แทบไม่รู้ตัวว่าได้ถูกสิ่งเหล่านั้นมีอำนาจเหนือความรู้สึกนึกคิดของตนเพราะกลมกลืนไปกับวิถีคิดและวิถีชีวิต อีกทั้งก็ดำเนินชีวิตไปภายใต้วัฒนธรรมนั้นอย่างเป็นปกติ แนวคิดนี้เมื่อนำมาปรับใช้กับงานวิจัยนี้อาจเทียบได้กับแนวคิดทางการปกครองหรือสังคมการเมืองซึ่งแทบจะเป็นสิ่งเดียวกับศาสนาในสังคมการเมืองไทยตั้งแต่อดีต แนวคิดเช่นนี้ อยู่ในความรู้สึกนึกคิดของคนในลักษณะเป็นวัฒนธรรมตามคำอธิบายของ Galtung ด้วย

ข้อสังเกตของธิดา สารระยา (2552, หน้า 31) เกี่ยวกับระเบียบวิธีการศึกษาอารยธรรมว่าต้องเข้าใจวิวัฒนาการการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้วย โดยต้องเข้าใจทั้งรูปแบบและกระบวนการเพื่อให้สามารถสร้างภาพรวมของความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของอารยธรรมในสังคมนั้น ๆ มิใช่เป็นการศึกษาเฉพาะส่วนหรือเข้าใจเพียงรูปแบบ แต่ไม่เข้าใจว่าทำไมจึงเป็นอย่างนั้นและเปลี่ยนแปลงอย่างไร ตัวอย่างเช่นความเข้าใจเกี่ยวกับพระพุทธรูปที่เรียกว่า พระสีอิริยาบถในวัฒนธรรมสุโขทัย การสร้างพระพุทธรูปเช่นนี้เป็นผลมาจากการเปลี่ยนแปลงสังคมวัฒนธรรมจึงจำเป็นต้องเข้าใจพลวัตของการสร้างพระพุทธรูปลักษณะนี้ในบริบททางสังคมวัฒนธรรมด้วย ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับกรสร้างสรรคัจิตรกรรมฝาผนัง จึงอาจนำแนวคิดนี้มาใช้เพื่อเป็นมุมมองอันสำคัญในการวิจัยได้

การใช้แนวคิดที่ต่างสาขากันเป็นแนวทางในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยตระหนักว่าจะต้องใช้ความระมัดระวังอย่างยิ่งเพื่อมิให้เป็นการเหมารวมว่าทุกแนวคิดจะมีลักษณะครอบคลุมหรือนำแนวคิดที่เกิดขึ้นต่างยุคต่างสาขามาใช้ได้ทั้งหมด แต่จะนำมาเฉพาะส่วนที่สามารถเข้ากันได้เท่าที่มีความจำเป็น

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาเกี่ยวกับช่วงเวลาและจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลาสมัยรัตนโกสินทร์นั้น ได้มีผู้ศึกษาไว้แล้วพอสมควร ซึ่งสามารถใช้เป็นแนวทางที่สำคัญในงานวิจัยนี้ได้ โดยแบ่งออกเป็นสองแนวทางคือวรรณกรรมที่ให้ข้อมูลหรือแนวคิดทางสภาพการณ์ทางสังคมการเมืองหรือแสดงถึงความเชื่อทางศาสนาในยุคดังกล่าว และวรรณกรรมส่วนที่ให้แนวคิดทางประวัติศาสตร์ศิลปะ

แนวคิดที่สำคัญเกี่ยวกับสภาพสังคม การปกครอง และชนชั้นต่าง ๆ ของสมัยรัตนโกสินทร์ในภาพรวมนั้นมีปรากฏชัดเจนในงานของ อคิน รพีพัฒน์ (2517) เรื่อง สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 เป็นงานวิจัยชิ้นสำคัญยิ่งที่ให้ภาพของสังคมการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ความคิด ความเชื่อและระเบียบการปกครองอันมีที่มาจากแนวคิดพุทธศาสนาและระบบกฎหมายที่สืบเนื่องจากสมัยกรุงศรีอยุธยา และเป็นการศึกษาสภาพสังคมโดยผ่านกฎหมายตราสามดวงอันสืบทอดมาตั้งแต่ต้นกรุงศรีอยุธยา การจัดการกำลังคน ระบบราชการ รวมถึงแรงบันดาลใจและภูมิปัญญาในภาพรวมทางสังคมยุคดังกล่าว สถานภาพทางสังคมการเมืองของชนชั้นนำและชนชั้นอื่น ซึ่งงานวิจัยนี้ถือว่าเป็นตำราหลักที่ผู้สนใจศึกษาสังคมยุคนี้จะต้องทำความเข้าใจเนื่องจากให้ภาพของรัฐและสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้ค่อนข้างละเอียด

เพื่อเข้าใจความคิดทางการเมืองของไทยในอดีต ซึ่งมีที่มาอันสำคัญจากอินเดียโบราณซึ่งมีอิทธิพลต่อการปกครองแบบไทยใน ความคิดทางการเมืองไทย โดยนักรัฐศาสตร์สองท่านร่วมกันเขียน คือ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัชวาลย์ สมุทวณิช (2523) ได้อธิบายเกี่ยวกับรากฐานความคิดทางการเมืองและการปกครองซึ่งมีที่มาจากภูมิปัญญาทั้งศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพุทธศาสนา โดยทัศนะจากสองศาสนาต่างอธิบายความเป็นไปของโลก ความคิดเกี่ยวกับชนชาติมนุษย์และความคิดเกี่ยวกับการปกครอง สาระสำคัญก็คือ การอธิบายว่าพระมหากษัตริย์ของไทยทรงอ้างอำนาจของธรรมไม่ใช่อำนาจของเทพ แม้จะมีความเชื่อมโยงกษัตริย์กับเทพแต่ก็เป็นไปว่าทรงเป็นสมมติเทพหรือเป็น “เทวภาพ” ไม่ใช่ เทวสิทธิ์ (การอ้างสิทธิ์ในการใช้อำนาจปกครอง) อีกทั้งยังตอกย้ำเรื่องการโยงพระองค์เองเข้ากับภาวะของพระพุทธรูปหรือความเป็นพุทธราชา และธรรมราชา ด้วยการอ้างสภาวะธรรมต่าง ๆ ด้วย ความสำคัญของเล่มนี้ยังอยู่ที่การนำวรรณคดีเล่มสำคัญ ๆ มาวิเคราะห์ให้เห็นถึงความคิดทางการเมืองการปกครองที่สังคมไทยเรียนรู้และส่งผ่านกันมา ซึ่งวิธีการเช่นนี้อาจนำไปปรับใช้ในงานของผู้วิจัยได้บางส่วน

การวิเคราะห์ที่ลึกซึ้งถึงความเชื่อมโยงและพัฒนาการทางสังคมต้นรัตนโกสินทร์ที่สำคัญ อันต่อเนื่องมาจากสมัยอยุธยาอันมีอยู่ใน ปากไก่และใบเรือ ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527) ที่สามารถอธิบายว่าสภาพการณ์ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมนั้นมีความเชื่อมโยงหรือเป็นผลสืบเนื่องอย่างไรจากสมัยกรุงศรีอยุธยา เรื่องของการสร้างราชธานีใหม่ ความคิดเชิงปรัชญาทางสังคมที่มีความเป็นเหตุผลมากขึ้นมีความเป็นชนชั้นกลางหรือกระฎุมพีและการประพันธ์วรรณกรรมที่มีส่วนสัมพันธ์กับสังคมเช่น ไตรภูมิโลกวินิจฉัยและปฐมสมโพธิกถานั้นมีความสัมพันธ์กับอุดมการณ์ทางการเมืองที่ชนชั้นปกครองต้องการให้เป็นอุดมการณ์ของรัฐและสภาพเศรษฐกิจที่ส่งผลให้อุดมการณ์นี้เป็นไปได้ อีกทั้งยังมีงานวรรณกรรมระดับชาวบ้านที่แทรกความคิดทางสังคมที่เริ่มมีพัฒนาการไปสู่ความเป็นสังคมยุคใหม่ กระนั้นในความเห็นของผู้วิจัยเมื่อศึกษางานนี้ต้องพิจารณาแยกแยะระหว่างการวิเคราะห์ตามหลักฐานและที่อาจมีที่เกินเลยไปกว่านั้น

งานที่สืบเนื่องมาจากปากไก่และใบเรือที่แสดงภาพอุดมการณ์ของรัฐไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่ชัดเจนก็คือ พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352) ของ สายชล สัตยานุรักษ์ (2546) ที่ได้ศึกษาและพบว่าพุทธศาสนาได้ถูกใช้เป็นอุดมการณ์ของรัฐ อย่างไรก็ตามก็มิใช่พุทธศาสนาแบบที่เคยเป็นไปแต่ครั้งอยุธยาทั้งหมด แต่ได้เกิดการปรับเปลี่ยนไปโดยชนชั้นปกครอง ทั้งนี้ เพราะภูมิหลัง ชนชั้นที่รัชกาลที่ 1 ทรงเคยสังกัดและหน้าที่เมื่อครั้งทรงรับราชการเมื่อครั้งกรุงเก่า ความเปลี่ยนแปลงใหญ่หลวงที่สังคมไทยต้องพบเมื่อครั้งกรุงแตก และการสถาปนาราชธานีใหม่จำเป็นต้องมีอุดมการณ์

ทางการเมืองบางอย่างที่ผู้ปกครองจะส่งผ่านไปให้ผู้คนพลเมืองได้รับ ปฏิบัติและยึดถือร่วมกัน ทั้งนี้ ด้วยสภาพการณ์แวดล้อมทั้งการเมือง เศรษฐกิจและสังคมที่เอื้อให้การสถาปนาคณะกรรมพิธี ศาสนาที่แตกต่างจากครั้งกรุงเก่าและกรุงธนบุรีนั้นเป็นไปได้แม้ไม่ประสบความสำเร็จในทุกส่วนของสังคม กระนั้นก็ได้เป็นแรงบันดาลใจและฐานของชนชั้นนำที่จะรับกับสถานการณ์ใหม่ที่ท้าทายและรุนแรงกว่าเดิมนั้นคือการคุกคามของโลกตะวันตก ในประเด็นพุทธศาสนานี้มีความสำคัญต่อผู้วิจัยเนื่องจากจิตรกรรมฝาผนังเป็นศิลปกรรมที่เกิดขึ้นเนื่องด้วยในพุทธศาสนา ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพุทธศาสนาย่อมสะท้อนถึงการสร้างสรรค์จิตรกรรมในยุคนั้น ๆ ด้วย

ในอดีต ผู้รู้หนังสือหรือผู้ที่การอ่านออกเขียนได้นั้นมีน้อยคน โดยเฉพาะการทำ ความเข้าใจเรื่องราวทางสังคมหรือพุทธศาสนา และผู้ที่ได้รับการศึกษานั้นก็มักเป็นชนชั้นสูงของ สังคม และผู้ที่พอมีอันจะกิน ได้แก่ ขุนนาง พระราชวงศ์ และคหบดีในหลายระดับ เรื่อง การศึกษา และผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394) ซึ่งเป็นงานวิจัยของ พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา (2525) เป็นงานวิจัยที่รวบรวมข้อมูลหลักฐาน ที่อธิบายถึงการศึกษาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ว่าสภาพการณ์เป็นอย่างไร ใครบ้างที่มีโอกาสได้รับ การศึกษาจนอ่านออกเขียนได้ การสร้างตำราตำราและบทบาทของรัฐและชนชั้นนำที่มีต่อการศึกษา ของผู้คนหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาสภาพสังคมโดยผ่านวิธีการศึกษาของผู้คนในยุคนั้น ข้อมูลจากงานวิจัยนี้เสนอสภาพการเรียนรู้ การศึกษา และสะท้อนการรู้หนังสือของผู้คนในยุคนั้น ซึ่งผู้วิจัยจะใช้เป็นแนวทางในการเรียนรู้อุดมการณ์ของรัฐที่กล่าวถึงศาสนา เช่น การศึกษาศาสนา ด้วยการดูจิตรกรรมฝาผนังมากกว่าการศึกษาจากตำราซึ่งมีผู้อ่านออกได้น้อยคน

ในด้านแนวคิดทางศาสนา ในงานวิจัยเรื่อง วิวัฒนาการวรรณคดีสายพระสุตันตปิฎก ที่แต่งในประเทศไทย โดย สุภาพรรณ ณ บางช้าง (2533) เป็นการศึกษาพระสุตันตปิฎก เพื่อทราบ ที่มาและพัฒนาการของวรรณคดีพุทธประวัติที่มีในประเทศไทยจนกลายเป็นเนื้อหาอ้างอิงสำคัญ ในการวาดจิตรกรรมฝาผนัง งานวิจัยมีความสำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงแนวคิดเกี่ยวกับพุทธประวัติที่มี การเขียนในประเทศไทยซึ่งมีที่มาจากพระไตรปิฎก ในส่วนพระสุตันตปิฎก ซึ่งบรรจุคัมภีร์ มหาเวรค พระวินัยปิฎก พระสูตรต่าง ๆ ที่ได้อธิบายพุทธประวัติบางตอนไว้อย่างกระจัดกระจาย ไม่ปะติดปะต่อ และได้มีนักปราชญ์ในอดีตนำมาจินตนาการขึ้นใหม่เป็นวรรณคดีพุทธประวัติอย่างครบ เรื่องซึ่งหลายเรื่องมีพัฒนาการในดินแดนไทย ในงานวิจัยนี้สามารถตอบคำถามได้ว่าคนไทยรู้จัก พุทธประวัติในแง่เอกสารได้อย่างไรและความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธประวัติในประเทศไทยมี ที่มาอย่างไรซึ่งเป็นเนื้อหาสำคัญในการวาดจิตรกรรมฝาผนัง อีกเล่มหนึ่งคือคุษฎีนิพนธ์ของ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล (2546) เรื่อง “ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม พระปรมาภิไธยชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น” คุษฎีนิพนธ์นี้

ศึกษาความสัมพันธ์ด้านเนื้อหาของปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส กับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น ทำให้ทราบถึงองค์ความรู้ของสังคมไทยในอดีตว่า รู้จักวรรณกรรมที่เรียกว่า “ปฐมสมโพธิ” ซึ่งเป็นวรรณคดีพุทธประวัติที่คนไทยรู้จักมากที่สุดและมักถูกอ้างถึงว่าเป็นเนื้อหาในการวาดจิตรกรรมฝาผนัง ได้อย่างไร และมีความสัมพันธ์ด้านเนื้อหาหรือได้รับแรงบันดาลใจจากแหล่งใดบ้างและอิทธิพลของวรรณกรรมเรื่องปฐมสมโพธิที่มีต่อวัฒนธรรมพุทธเถรวาทในไทยและดินแดนใกล้เคียงที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ด้านเศรษฐกิจของช่วงเวลาที่ศึกษานี้มีความน่าสนใจยิ่ง ด้วยเหตุของการสร้างบ้านเมืองขึ้นใหม่ การใช้ทรัพย์และพระราชทรัพย์ในการฟื้นฟูบูรณะวัดวาอารามและบ้านเมืองนั้นเป็นอย่างไร และสภาพทางเศรษฐกิจที่เป็นระบบสนับสนุนการสร้างงานศิลปกรรม การค้าทางเรือสำเภากิน-สยาม ยุครัตนโกสินทร์ โดย กุซแมน, เจนนิเฟอร์ เวนย์ (2522) เป็นงานวิจัยที่ให้ข้อมูลของการค้าในยุคต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นการค้าทางไกลโดยใช้เรือสำเภา และให้ข้อมูลของสินค้าที่เป็นที่ต้องการของดินแดนต่าง ๆ โดยการค้ากับจีนมีปริมาณสูงสุดและรองลงมาคือดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่น ๆ ไม่เพียงแต่สินค้าส่งออกที่มีราคาและเป็นที่ต้องการของต่างประเทศแต่สยามยังมีการนำเข้าสินค้ามีราคาจากต่างแดน ไปจนสินค้าผ่านมือ หรือที่ซื้อจากต่างประเทศแล้วนำไปขายต่อในลักษณะพ่อค้าคนกลาง รวมทั้งมีการนำเข้าสินค้าที่เกี่ยวข้องกับการสร้างจิตรกรรม เช่นสีและปูนกัน ความคลั่งคั่งทางการค้าของยุคต้นรัตนโกสินทร์ทำให้สามารถปะติดปะต่อสภาพความเป็นไปและความเจริญทางเศรษฐกิจของบ้านเมืองในยุคนี้ได้ และสามารถนำมาเชื่อมโยงกับกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนังได้ชัดเจน อีกชิ้นหนึ่งได้แก่ เศรษฐกิจไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดย สุภรัตน์ เลิศพานิชกุล (2544) ที่เป็นงานค้นคว้าเกี่ยวกับการหาอยู่หากิน และระบบเศรษฐกิจไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์และให้ภาพของสภาพเศรษฐกิจเพื่อการหาอยู่หากินและช่วงต้นของเศรษฐกิจระบบเงินตราที่กำลังก่อตัวไปพร้อมกันและกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นใหม่ได้แก่อุตสาหกรรมต่าง ๆ ที่กลายเป็นสินค้าส่งออกเช่นน้ำตาล ยางพารา ฝ้ายและเนื่องจากการค้ากับต่างประเทศที่เพิ่มปริมาณมากขึ้นในยุคนี้ รวมถึงรายจ่ายต่าง ๆ ของรัฐ โดยเฉพาะด้านการศาสนาที่มีได้เคยถูกตัดเลยแม้จะมีภาวะสงครามเกิดขึ้น จึงอาจมองภาพการเชื่อมโยงกันระหว่างเศรษฐกิจกับการศาสนาซึ่งหมายรวมไปจนการสร้างศิลปกรรมทางศาสนาได้ อีกเล่มหนึ่งคือ เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยรัชกาลที่สาม โดย สุวิทย์ ชีรสาคัด (2548) งานชิ้นนี้กล่าวถึงเศรษฐกิจทั้งภายในประเทศที่ยังคงพึ่งพาระบบการเกณฑ์แรงงานและช่วยเพื่อขับเคลื่อนเศรษฐกิจการค้า และการเกณฑ์แรงงานนี้เริ่มลดลงเมื่อเศรษฐกิจการค้าเจริญขึ้นจนกลายเป็นเศรษฐกิจระบบเงินตรา สภาพการหาอยู่หากิน พิษพรรณต่าง ๆ การผลิตสินค้าอุตสาหกรรมยุคต้นเช่นเหมืองแร่

งานหัตถกรรม และระบบภาษีอากรและบทบาทของรัฐ ชนชั้นนำในด้านเศรษฐกิจการค้า กิจการที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการ ซึ่งในเล่มนี้เต็มไปด้วยรายละเอียดของสภาพเศรษฐกิจในภาพรวม ทำให้เข้าใจถึงสภาพเศรษฐกิจที่รุ่งเรืองมั่งคั่งของสยามจนสามารถนำรายได้มาจุนเจือการบูรณะวัดและการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

รูปแบบการวิจัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะที่น่าสนใจอย่างยิ่งชิ้นหนึ่ง คืองานเรื่องเจดีย์ราย “ทรงปราสาทยอด” วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ของสันติ เล็กสุขุม (2541) เป็นรูปแบบงานวิจัยที่เสนอให้เห็นพัฒนาการของเจดีย์แบบที่เรียกว่าทรงปราสาทยอดที่มีพัฒนาการมาเนิ่นนาน และมีความสัมพันธ์กับเจดีย์รูปแบบอื่น ๆ ที่มีมาก่อนในศิลปะสุโขทัย และด้วยรูปแบบจากเจดีย์รายของคันนี้ ก็ได้มีพัฒนาการต่อมาเป็นเจดีย์สมัยรัตนโกสินทร์ ความน่าสนใจของงานชิ้นนี้ก็คือ การใช้ข้อมูลทางด้านรูปแบบของเจดีย์จำนวนมากในศิลปะสุโขทัยและศิลปะอยุธยาเพื่อชี้ให้เห็นพัฒนาการดังกล่าวนี้ และสามารถเชื่อมโยงข้อมูลจำนวนมากนั้นมาให้เห็นความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ของวิวัฒนาการของเจดีย์ทรงปราสาทยอดที่วัดราชบูรณะได้ แม้งานชิ้นนี้มีเนื้อหาที่ไม่เกี่ยวข้องกับจิตรกรรมฝาผนังโดยตรง แต่ก็แสดงให้เห็นถึงกระบวนการการวิจัยทางประวัติศาสตร์ศิลปะที่มีระบบระเบียบและการค้นคว้าอย่างกว้างขวางจนสามารถสรุปความคิดทั้งหมดลงได้ ซึ่งผู้วิจัยได้นำรูปแบบส่วนหนึ่งมาใช้ในงานวิจัยเรื่องนี้ และ ความคิดเปลี่ยนการแสดงออกก็เปลี่ยนตาม โดยสันติ เล็กสุขุม (2541) ก็เป็นอีกเล่มหนึ่งซึ่งได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง รัฐ สังคม และการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนัง ทำให้เห็นภาพสะท้อนไปมาระหว่างสภาพทางสังคมที่เกิดขึ้นจริง ทั้งที่มีบันทึกเป็นหลักฐานเอกสารหรือที่เป็นไปตามวรรณกรรมที่ใช้อ้างอิงในการวาด ทำให้เห็นว่า จิตรกรรมยุคต้นรัตนโกสินทร์นี้แม้มีความรุ่งเรืองสูงสุด และในความเห็นของผู้วิจัยเองงานเล่มนี้สะท้อนให้เห็นแนวคิดที่นิยม “ความจริง” ประกอบอยู่กับสิ่งที่เป็นปรัมปราคติที่นิยมกันมาช้านานในการวาดจิตรกรรมนั้นคือบันทึกทางสังคมที่มีมากขึ้นในยุคนี้ ผู้วาดซึ่งเป็นผู้คนที่อยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทั้งปวงทางสังคมก็ยอมรับเอาแรงบันดาลใจที่อยู่รอบตัวมาเป็นเนื้อหาในการวาด ซึ่งโดยตัวจิตรกรรมเองก็มีความเป็นพลวัตที่เปลี่ยนแปลงตัวมันเองไปพร้อมกับสังคมด้วย

งานอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับจิตรกรรมฝาผนังไทยโบราณ ซึ่งวิจัยโดยนักวิชาการที่มีพื้นฐานมาจากกลุ่มวิชาทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา ได้แก่งานของ เสมอชัย พูลสุวรรณ (2537) เรื่องสัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19 ถึง 20 และงานของ ปรีตรดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล (2536) ในเรื่อง ภาษาของจิตรกรรมไทย เรื่องแรกนั้นเป็นการรวบรวมและวิเคราะห์จิตรกรรมฝาผนังไทยในช่วงสมัยดังกล่าวโดยเชื่อมโยงกับสัญลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมที่มีความหมายทางศาสนาและการเมืองในสัญลักษณ์ของจักรวาลด้วย ได้แก่ ศาสนสถานแบบเขมรใน

ดินแดนไทย ปรากฏสมัยต้นอยุธยาที่มีความสัมพันธ์กับจิตรกรรมที่อยู่ภายใน และการวิเคราะห์เรื่องราวที่ปรากฏในจิตรกรรมหลายยุคสมัยที่แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ทางศาสนาพุทธของคนไทย ที่อิงความรู้จากคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น พุทธประวัติตอนต่าง ๆ ลวดลายที่มีความหมายสัมพันธ์กับจิตรกรรม และความเชื่อมโยงทางรูปแบบของจิตรกรรมในยุคนี้กับจิตรกรรมในวัฒนธรรมอื่นเช่นพม่า อีกทั้งยังได้ชี้ให้เห็นพัฒนาการต่าง ๆ ของแนวคิดที่เป็นที่มาของจิตรกรรมฝาผนังด้วย นับเป็นงานที่สร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับจิตรกรรมในมุมมองของผู้ที่อยู่ในสาขาวิชาอื่นที่มีความน่าสนใจอย่างยิ่ง

ส่วนเรื่อง ภาษาของจิตรกรรมไทย ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล (2536) ได้นำภาพจิตรกรรมฝาผนังและลวดลายในจิตรกรรมที่ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์มานำเสนอและวิเคราะห์ให้เห็น “สิ่งสะท้อน” เช่นความเป็นนาฏลักษณะ คือการแสดงท่าทาง และไม่แสดงอารมณ์ทางสีหน้าของรูปบุคคลในจิตรกรรมฝาผนัง อีกทั้งวิธีการฝึกฝน การเรียนรู้ของช่างในยุครัชกาลที่ 5 ซึ่งอาจเปรียบเทียบกับได้กับวิธีการเรียนรู้ของช่างในยุคก่อนหน้านั้นและสังคมแวดล้อมต่าง ๆ ที่มีผลต่อการวาดจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์

บทที่ 2

ราชธานีกรุงเทพฯ

กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานีไทยที่ได้รับการสถาปนาขึ้นภายหลังสิ้นสุดสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นสมัยที่มีการฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมและการปกครอง โดยมีแนวคิดที่สืบทอดมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นพื้นฐาน และมีการปรับระบบระเบียบทางสังคมการเมืองให้สามารถรองรับได้กับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป

เมื่อจะกล่าวถึงสภาพการณ์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ จำเป็นต้องย้อนกลับไปศึกษาสภาพการณ์สมัยธนบุรีอันเป็นช่วงเวลาสำคัญเพื่อเป็นพื้นฐานที่จะนำไปสู่ความเข้าใจโลกทัศน์สังคมการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่มีความสัมพันธ์ต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในสมัยนั้น

สภาพการณ์สมัยปลายธนบุรีและการสร้างราชธานีกรุงเทพฯ

สมัยธนบุรี นับเป็นช่วงเวลาอันสั้นในการรวบรวมบ้านเมืองขึ้นมาใหม่หลังจากกรุงศรีอยุธยาอันเป็นศูนย์กลางการปกครองแตกสลาย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเดิมทรงเป็นพระยาวชิรปราการ เจ้าเมืองตาก ทรงรวบรวมผู้คนสถาปนาราชธานีขึ้นใหม่ที่เมืองธนบุรีแล้วเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาที่ 4 (หนังสือพระราชพงษาวดารเล่ม 3, ร.ศ. 120) ได้ทรงมีความพยายามที่จะฟื้นฟูบ้านเมือง ประเพณีวัฒนธรรมและการพระศาสนาขึ้นมาใหม่ แต่สภาพการณ์ในขณะนั้น ทั้งพระสงฆ์ผู้รู้ ทั้งดำรา คัมภีร์ และพระไตรปิฎกเองก็สูญหายไปมาก

ในทางการเมือง หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีใน พ.ศ. 2311 ที่กรุงธนบุรี ในพระราชพงษาวดารกรุงธนบุรีทั้งฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ฯ หรือฉบับหมอบลัดเด และฉบับพันจันทนุมาศ กล่าวถึงสถานการณ์ในยุคสมัยกรุงธนบุรีว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกระทำศึกสงครามทั้งขับไล่พม่าและปราบปรามกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ที่ตั้งตนอยู่ตามหัวเมือง เช่นกลุ่มเจ้าพระยาจักรีธรรมราช กลุ่มเจ้าพระฝาง และกลุ่มกรมหมื่นเทพพิพิธ ที่นครราชสีมา ดังนั้น เวลาส่วนใหญ่ของสมัยธนบุรีจึงหมดไปกับการสงครามมากกว่าการทรงกระทำพระราชกรณียกิจประการอื่นทั้งนี้ด้วยความจำเป็น

พระราชประเพณีและพระราชภาระที่ผู้เป็นกษัตริย์จะต้องทรงกระทำในภาวะบ้านเมืองแตกสลายเช่นนี้ออกจากการสงครามเพื่อรวบรวมบ้านเมืองก็คือ การฟื้นฟูและธำรงรักษาขนบธรรมเนียม การปกครอง พระราชประเพณี วิทยาการต่าง ๆ สถาบันศาสนาอันถือเป็นหลักของบ้านเมือง ศิลปะและวรรณกรรม ซึ่งปรากฏความพยายามที่จะทรงกระทำสิ่งเหล่านี้ แม้เพียงระยะ

เริ่มต้นก็ตาม

ในด้านขนบธรรมเนียมในราชสำนัก ธรรมเนียมราชการ ปรากฏข้อความว่า เจ้าพระยาจักรี ซึ่งก็คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในเวลาต่อมา ได้เป็นผู้บอก คือ สั่งสอนขนบธรรมเนียมเหล่านี้แก่หมู่ข้าราชการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรมศิลปากร, 2515) ย่อมแสดงว่า เจ้าพระยาจักรีน่าจะเป็นผู้ที่ขุนนางข้าราชการให้ความนับถือและอาจทรงเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลอยู่พอสมควร อีกทั้งข้าราชการของราชสำนักกรุงธนบุรีคงประกอบไปด้วยผู้คนที่หลากหลายที่มีได้สืบมาจากตระกูลขุนนางดังที่เคยเป็นมาแต่ก่อนเสียกรุงตามกฎหมายหรือพระราชกำหนดเก่าในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ในข้อหนึ่งที่ระบุว่าต้องมีวุฒิเป็นผู้มีตระกูลสืบมาจากอัครมหาเสนาบดี (ขจร สุขพานิช, 2519, หน้า 35-36) และในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ก็กล่าวถึงการที่ผู้คนที่มิมีที่มอันหลากหลายเข้ามาถวายตัวเป็นขุนนางว่า

ในขณะนั้นบรรดานายชุมนุมทั้งปวง ซึ่งกุมพรรคพวกตั้งอยู่ในแขวงอำเภอหัวเมืองต่าง ๆ และรบฟุ้งซิงอาหารกันอยู่แต่ก่อนนั้น ก็สงบบราบคาบลงทุก ๆ แห่งมิได้ เบียดเบียนกันสืบไป ต่างเข้ามาถวายตัวเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทได้รับพระราชทานเงินทองและเสื้อผ้า และโปรดชุบเลี้ยงให้เป็นขุนนางในกรุงและหัวเมืองบ้าง (สมเด็จพระพนรัตน์, 2551, หน้า 34)

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเล กล่าวถึงความพยายามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้แก่ การเสาะหาพระสงฆ์เถรานุเถระผู้รู้ธรรม ให้ไปเที่ยวนิมนต์มาประชุมกัน พระศรีภริยาก็ไปสืบเสาะได้พระเถระได้มาหลายรูปประชุมกัน ณ วัดบางว่าใหญ่ แล้วทรงแต่งตั้งพระอาจารย์วัดประดู่ ผู้รู้คุณธรรมมากทั้งแก่พรรษาอายุเป็นสมเด็จพระสังฆราช อีกทั้งทรงรับอุปฐากพระสงฆ์เหล่านั้น ถึงขั้นที่ว่า “แม้จนถึงจะปรารถนามังสะและรุธิระของโยม โยมก็อาจสามารถเชือดเนื้อและโลหิต ออกถวายเป็นอัมฉักคิกทานได้” อีกทั้งโปรดให้สังฆการีและกรรมการทำสารบาญชีพระสงฆ์รูปใดที่บอกที่เรียนพระไตรปิฎกมากก็ทรงถวายไตรจีวร ผ้าเทศเนื้อละเอียด และถวายปัจจัยแก่เถรตามที่ได้เรียนได้มากและน้อย (สมเด็จพระพนรัตน์, 2551, หน้า 35)

นอกจากการตั้งสมเด็จพระสังฆราชและอุปฐากพระสงฆ์และพระราชปณิธานดังกล่าว นั้น ยังทรงจ้างให้หมู่เสนาพลเรือน สร้างพระวิหารเสนาสนะกุฎิมากกว่า 200 กุฎิ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก (พันจันทนุมาศ, 2512, หน้า 33) การบูรณะวัดในสมัยโบราณนั้นก็มักสร้างหรือบูรณะในเชิงงานช่างด้วย แต่คงทำได้เพียงแค่ให้พอแก่การใช้งานในเวลานั้น

เมื่อครั้งเสด็จไปปราบชุมนุมเจ้าพระฝางก็โปรดให้เก็บพระไตรปิฎกลงมา ณ กรุง

(พันจันทนุมาศ, 2512, หน้า 55) และเมื่อครั้งเสด็จไปปราบชุมนุมเจ้าพระยานครศรีธรรมราชก็โปรดให้เก็บพระไตรปิฎกมาเช่นกัน เพื่อนำมาจำลอง โดยตั้งใจว่าเมื่อจำลองเสร็จแล้วจะเชิญออกมาไว้ดั่งเก่า อีกทั้งยังนิมนต์พระอาจารย์ศรี ซึ่งแตกหนีออกไปที่เมืองนครศรีธรรมราชกลับเข้ามาเป็นพระสังฆราช แล้วทรงจ้างช่างให้จารพระไตรปิฎกทั้งจบ ในเวลาต่อมาก็ทรงนิมนต์พระพรหมมุนีไปนครศรีธรรมราชอีกครั้ง ขนเอาคัมภีร์วิสุทธิมรรคเข้ามา (พันจันทนุมาศ, 2512, หน้า 45-46, 121-122) นอกจากนี้ยังทรงสร้างพระพุทธรูปฉลองพระองค์ ทรงมีพระราชปณิธานในเรื่องศาสนาต่อพระสงฆ์ ซึ่งเป็นพระราชประเพณีที่พระมหากษัตริย์ต้องกระทำเพื่อบำรุงพุทธศาสนา

การบำรุงพุทธศาสนาจึงนับเป็นภารกิจสำคัญของพระองค์และเป็นความจำเป็นของการตั้งบ้านเมืองใหม่ที่ต้องมีการบำรุงหลักการทางวัฒนธรรมของบ้านเมือง และเนื่องจากศาสนาเป็นสิ่งบำรุงจิตใจประชาชน นอกจากเสนาสนะ 200 แห่งซึ่งทรงสร้างแล้ว ในช่วงเวลานี้ไม่มีหลักฐานปรากฏว่ามีงานช่างหรือศิลปกรรมใดได้รับการสร้างขึ้นเป็นพิเศษ ซึ่งอาจจะเป็นเพราะการสงครามที่ต่อเนื่องและการเศรษฐกิจที่ค่อนข้างฝืดเคือง หากจะมีหลักฐานทางจิตรกรรมก็เพียงสมุดภาพไตรภูมิสมัยกรุงธนบุรีเท่านั้น (สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี, 2542)

ด้านเศรษฐกิจนั้น สภาพการณ์โดยรวมทางเศรษฐกิจของกรุงธนบุรีนั้นนับว่ายังอดอยากอยู่มาก ในปีแรกที่เสด็จขึ้นครองราชย์ บ้านเมืองยังไม่อาจฟื้นตัว ข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ หรือฉบับหมอบรัดเลระบุว่า

“...ทรงพระกรุณาแจกจ่ายอาหารแก่ราษฎรทั้งปวง ซึ่งอด โขอนาถาทั่วสี่มามณฑล เกลือ่นกล่นมารับพระราชทานมากกว่าหมื่น บรรดาข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนไทยจีนทั้งปวงนั้น ได้รับพระราชทานข้าวสารเสมอกันละถึง กินคนละยี่สิบวัน ครั้งนั้นยังหาผู้มีใดทำไร่นาไม่ อาหารกันดารนัก และสำเภาบรรทุกข้าวสารมาแต่เมืองพุทไธมาศ จำหน่ายถึงละสามบาทบ้างสี่บาทบ้าง ทรงพระกรุณาให้ซื้อแจกคนทั้งปวงโดยพระราชอุตุสาหะ โปรดเลี้ยงสัตว์โลกพระราชทานชีวิตมิได้อาลัยแก่พระราชทรัพย์ แล้วแจกจ่ายเสื้อผ้าเงินตราแก่ไพร่ฟ้าประชาชนจกนับมิได้...”

(สมเด็จพระพนรัตน์, 2551, หน้า 33)

ปลายสมัยธนบุรี พระราชพงศาวดารให้ภาพว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปกครองไม่เป็นไปตามทศพิธราชธรรม โดยสิ่งที่จะพบได้ในประเด็นเกี่ยวกับการปกครองก็คือ ทรงประหารชีวิตขุนนางจำนวนไม่น้อยตลอดรัชสมัยของพระองค์ และยิ่งมากขึ้นในช่วงปลายรัชสมัยด้วยความเฉียบขาด อีกทั้งทรงลงโทษหรือพิจารณาความไม่เป็นธรรม เช่น การกล่าวหาขุนนางและราษฎรว่าค้าขายสิ่งของต้องห้ามไปต่างประเทศ เช่น “นอ (แรด) งา เนื้อไม้ สิ่งของต้องห้ามทั้งปวง

ไม่ขายว่าขาย ไม่ลักว่าลัก” ซึ่งมีโจทก์ยื่นฟ้องเรื่องนี้ถึง 333 คน (ในจดหมายเหตุโครกล่าวว่ามี 30 คน)

“...มีพันศรีพันลาเป็นต้นเอาฟ้องมายื่นแก่โยธาธิบดี โยธาธิบดีบังคับมทูล
พระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินพิพากษากลับเท็จเป็นจริง บังคับว่าถ้าโจทก์
สาบานได้ ให้ปรับไหมลงเอาเงินแก่จำเลยตามโจทก์หามากและน้อย ถ้าจำเลยมิรับ
ไว้ให้เขียนจับตบต้อย บ้างตาย บ้างลำบากเป็นอันมาก แล้วล่อลวงให้ลูกะโทษตามมี
และยาก ฝ่ายข้าราชการและราษฎรกลัวภัยคิดรับลูกะโทษเปล่า ๆ ว่าขายสิ่งของ
ต้องห้ามไปต่างประเทศ...สำคัญว่าสิ้นโทษแล้ว ครั้นมีผู้มาฟ้องกลับพิจารณาหา
สิ่งของต้องให้ลูกะโทษมากน้อยเท่าใดหัวเสียเท่านั้น ที่เหลือและต่างกันให้ปรับไหม
ถ้ารับตามฟ้องปรับทวิคูณเอาเงินกึ่งหนึ่ง ถ้าไม่รับจนลงหายจึงให้ปรับจตุรคูณ
ที่ตนมีก็ได้ ที่หาไม่ขัดสนเร่งไปทุกวันทุกเวลากว่าจะได้ บ้างตายบ้างลำบากได้
ความยากไปจนหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา มีหน้ากล้าไปด้วยน้ำตา...อาศัยเหตุอาศัย
ธรรมบังเกิดมีดังนี้...” (พินิจนทนามาส, 2512, หน้า 127-128)

ในจดหมายเหตุโครกล่าวว่าจะเกิดเรื่องเงินขายข้าวขายเกลือ (ประชุมจดหมายเหตุโคร, 2551, หน้า 18) สอดคล้องกับเหตุการณ์ข้างต้น อีกทั้งยังปรากฏเรื่องฟ้องร้องเกี่ยวกับการค้าเป็นจำนวนมากมีการเร่งรัดเอาทรัพย์สินเป็นของหลวง ประชาชนกลับได้รับความลำบาก ข้าวของในท้องพระคลังก็หาย (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบลัดเล, 2551, หน้า 136-137)

ข้อความดังที่ยกมานี้ สะท้อนให้เห็นว่าสมัยกรุงธนบุรีมีปัญหาเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องและสะท้อนว่าเหตุหลากหลายของการกล่าวหาทรงมีพระสติฟั่นเฟือนนั้นมาจากภาวะการทางเศรษฐกิจอยู่พอสมควร รัฐซึ่งใช้ชีวิตแก้ปัญหาผู้ที่ไม่ทำตามกฎเกณฑ์ในเรื่องเศรษฐกิจหรือการค้า คือการลงโทษอย่างรุนแรงเฉียบขาด ซึ่งคงไม่อาจจัดการปัญหาเศรษฐกิจที่กำลังเกิดขึ้นได้ด้วยวิธีดังนี้ ความรุนแรงที่เกิดขึ้นอาจเป็นเหตุผลที่ฟังดูชอบธรรมที่สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกจะเข้ามาเป็นผู้ระงับเหตุดังกล่าวข้างต้น

เรื่องที่เป็นที่รับรู้กันมากและได้รับการบันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารเกี่ยวกับเหตุการณ์สมัยปลายธนบุรี ซึ่งอาจเป็นส่วนหนึ่งของการผลัดแผ่นดินคือการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระสติฟั่นเฟือน จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ได้กล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า ทรงวิปลาสฟั่นเฟือนหรือมีพระสติแปรปรวน ได้แก่

...แล้วกริ้วข้างในนางอยู่งาน ลูกขุนนางไม่ใช้ ให้เก็บลูกพลเรือนชาวตลาด
ญวนงานกลางยกขึ้นไปเป็นนางอยู่งาน มารดาเจ้าอยู่งานให้เป็นเช้ญใจโทษ
นุ่งตาเล็ดง่าผ้าห่มผ้าลว้า จึงจับเจ้าหอกกลางไปอยู่วังนอก เจ้าลูกเธอทรงผนวช

แล้วเงินนอนเจ้าลูกเธอข้างในองค์ละ 100 ชั่ง ทองเครื่องประดับ 1 ชั่ง มอบให้พี่เลี้ยงนางนมกุมของไว้ พี่เลี้ยงยกขึ้นเป็นสมศรีสมทรง ดูพระจริตพื้นเพื่อนเฝ้าแต่ฆ่าฉวน (กรมหลวงนรินทรเทวี, 2504, หน้า 11)

จนช่วงปลายแผ่นดินที่เกิดการจลาจลจนถึงสิ้นสุดสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวินิจฉัยจดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวีว่า “ปรารถถึงความเดือดร้อนในที่นี้ เป็นสำนวนเก่าดี กล่าวด้วยความสังเวชและความเคารพ” (กรมหลวงนรินทรเทวี, 2504) ความดังนี้

“...อยู่ภายหลังกรุงธนบุรีเกิดโกลี พันศรีพันลาเป็นต้นฟ้องว่าขุนนางและราษฎรขายข้าวขายเกลือลงสำเนา โยธาธิบดีผู้รับฟ้องกราบทูลรับสั่งให้เร่งเงินที่ขุนนางขายข้าวเกลือ ให้เขียนเร่งเงินเข้าท้องพระคลัง ร้อนทุกเส้นหญ้า สมณาประชาราษฎรไม่มีสุขยากเข็ญเป็นที่สุดในปลายแผ่นดิน...หลวงประชาชีพ โจทย์ฟ้องว่าขายข้าวรับสั่งให้ตัดศีรษะหัวเข้ามาถวายที่เสด็จออกทอดพระเนตร เหตุผลกรรมของสัตว์พื้นแผ่นดินร้อน ราษฎรเหมือนผลไม้ เมื่อต้นแผ่นดินเย็นด้วยพระบารมีชุ่มพื้นชื้นผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดินร้อนรุ่มสุมรากโคน โคนล้มถมแผ่นดินด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนั้น...” (กรมหลวงนรินทรเทวี, 2504, หน้า 11-12)

ในพระราชพงสาวดารยังได้กล่าวถึงความแปรปรวนอื่น ๆ ที่สะท้อนให้เห็นภาพถึงความไม่เป็นปกติของการบริหารราชการ นับตั้งแต่การสังหารชีวิตผู้คนจำนวนมาก การไม่ตั้งอยู่ในยุติธรรมและการเร่งรัดภาษีดังกล่าวมา ซึ่งแม้จะมีเหตุผลเพียงใดในการที่จะทรงทำเช่นนั้น บางคราว แต่กระนั้นผู้คนส่วนใหญ่ก็คงไม่พอใจดังที่กล่าวไว้ในพระราชพงสาวดารกรุงธนบุรี ทั้งสองฉบับ รวมทั้งในเอกสารของชาวต่างชาติก็ได้กล่าวถึงการห้ามการแพร่ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกในกรุงธนบุรี

เหตุการณ์หนึ่งที่อาจยืนยันความแปรปรวนของการปกครองในปลายสมัยธนบุรีของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ก็คือ เมื่อองเชียงสือหนีภัยจากญวน ไทเซินเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตามคำแนะนำของพระยาชลบุรีและพระระยอง องเชียงสือไม่ยอมไป แต่เจ้าเมืองทั้งสองคือ พระยาชลบุรีและพระระยองก็ให้เหตุผลว่าเพราะ “...เดี๋ยวนี้เปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโอบอ้อมแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและอาณาประชาราษฎรเป็นอันมาก ไม่ครุร้ายเหมือนพระเจ้าแผ่นดินองค์ก่อน...” (เจ้าพระยาทิพากรวงสมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 13) ซึ่งสอดคล้องกับการฆ่าฉวนที่กล่าวถึงในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีที่กล่าวถึงมาแล้ว สอดคล้องกับความที่องเชียงสือเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงแปรปรวน

ยังมีกรณีที่สมเด็จพระเจ้าตากสินก็ถือศิลปปฏิบัติธรรม โดยในพระราชพงศาวดารฉบับหมอบลัดเลกล่าวไว้ว่า ทรงมีพระสติปัญญาเพื่อนสัญญาวิปัสสนา โดยสำคัญพระองค์ว่าทรงได้โศดาปัตติผล และมีพระดำรัสถามพระราชคณะว่าพระสงฆ์ปุถุชน จะไหว้คฤหัสถ์ซึ่งเป็นพระโศดาบันบุคคลนั้น และมีพระราชคณะหลายรูปถวายพระพรว่าไหว้และมีสามองค์ว่าไหว้ไม่ได้ พวกหลังนี้ทรงพระพิโรธมาก พระราชพงศาวดารได้บันทึกต่อมาว่า พระที่เห็นว่าไหว้ได้นั้นก็เข้าเฝ้าหมอบกรานเหมือนคังฆราวาส เกิดเป็นภัยพิบัติแก่ศาสนา (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับหมอบลัดเล, 2551, หน้า 134-135)

นอกจากเหตุที่กล่าวมา ซึ่งมีผลต่อการเมืองการปกครองแล้ว นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) ได้ศึกษาเหตุของการสิ้นสุดสมัยธนบุรีไว้ โดยอาจประมวลสรุปได้ว่าด้วยวิธีการจัดการบริหารราชการของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งไม่เป็นไปตามแบบแผนธรรมเนียมที่สืบมาแต่ดั้งเดิม อาจส่งผลให้เกิดความไม่เป็นระบบระเบียบตามแบบแผนที่เป็นความเคยชินตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ส่งผลให้ขุนนางเกิดความขัดแย้งและแบ่งออกเป็นฝักฝ่าย โดยฝ่ายที่สืบมาแต่กรุงศรีอยุธยานั้นเป็นกลุ่มผู้ซึ่งมีธรรมเนียมในตระกูลและรับราชการต่อเนื่องมายาวนานเป็นฝ่ายที่มีอำนาจและกุมอำนาจไว้สูงสุด ในที่สุดก็สามารถขึ้นครองอำนาจและตั้งพระราชวงศ์ขึ้นใหม่ได้

หลังจากเหตุการณ์จลาจลในกรุงธนบุรีสงบลงในปี พ.ศ. 2325 สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ซึ่งเป็นขุนนางผู้มีตำแหน่งสูงที่สุดจนอาจเรียกได้เป็นพระมหาอุปราช หรือที่ในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี เรียกว่า เจ้าฟ้ากษัตริย์ศึก ก็เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่และตั้งราชวงศ์จักรี โดยทรงพระราชดำริว่า “ราชฐานไกลอุปจารอารามทั้งสองข้างมึงบึงควรจึงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมยา พระยาวิจิตรนาวิ ให้สถาปนาพระราชธานีใหม่ ณ ฟากเมืองข้างตะวันออก (พันจันทนุมาศ, 2512, หน้า 133) จนวันจันทร์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 8 ให้ตั้งการพระราชพิธีครบสามวันก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งเป็นกระบวนเสด็จข้ามฟากมาขึ้นเถลิงพระที่นั่งบุษบกมาลาจักรพรรดิพิमान พร้อมด้วยหมู่อำมาตย์มนตรี และสมเด็จพระราชาคณะได้พร้อมกันถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาววงศ์ องค์ปรมาธิเบศร์ ตรีภูวเนศวรนาถนายก ดิลกนพรัตนราชชาติอาชาวไศรย สมุทยุตโรดม สกลจักรวาฬาทิเบนท์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หรินทราชาธิบดินทร์ ศรีสุวิบูลคุณอักษิณ ฤทธิราเมศวรธรรมิกราชาธิราช เค โชชัยพรหมเทพาติเทพ ตรีภูวานาธิเบศ โลกเชษฐวิสุทธิ์ มกุฎประเทศคต มหาพุทธางกูร บรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว พระนามนี้เป็นที่ใช้ต่อมาอีกสองรัชกาล

ตลอดสมัยกรุงธนบุรี แม้จะมีการสร้างและบูรณะวัดวาอารามอันเป็นแหล่งก่อเกิดศิลปกรรมพุทธศาสนา อาจจะทำเพียงเพื่อให้พอกับการใช้งานในภาวะแรกของการตั้งราชธานี

เท่านั้นดังที่มีกล่าวในพระราชพงศาวดาร โดยอาจยังมีได้มีการสืบทอดงานศิลปกรรมโดยเฉพาะงานจิตรกรรมฝาผนังขึ้นมาในขณะนี้ แต่มีปรากฏสมุดภาพไตรภูมิฉบับธนบุรีขึ้น ผู้วิจัยคิดว่าคงเป็นความพยายามในการสืบทอดความรู้และโลกทัศน์ดั้งเดิมไว้มิให้สูญหาย และการวาดลงในสมุดไทยทำได้ง่ายและไม่ต้องใช้ทรัพยากรมากเท่าการเขียนลงผนัง

การสร้างความชอบธรรมทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ใน การเสด็จขึ้นครองราชย์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น เสด็จขึ้นครองราชย์ในลักษณะที่มีได้เป็นไปตามพระราชประเพณีที่เคยมีมาแต่ก่อน ทั้งนี้ เนื่องจากสถานการณ์ที่มีความไม่ปกติดังที่กล่าวมา ทั้งยังมีลักษณะของความรุนแรงซึ่งจำเป็นต้องทำความเข้าใจว่าในยุคสมัยดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ยอมรับกันได้และชอบด้วยเหตุผลทางการเมือง แต่กระนั้น การที่ทรงมียศเป็นถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาผู้มีศักดิ์สูงแต่ก็ยังทรงเป็นสามัญชนอีกทั้งการขึ้นครองราชย์ก็อาจถูกติฉินได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นก็ได้ทรงกอบกู้บ้านเมืองมาแต่ก่อน ดังนั้น การสร้างความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์และการแสดงออกซึ่งความชอบธรรมนั้นจึงเป็นสิ่งจำเป็นอยู่มาก ทั้งนี้ เพื่อสร้างการยอมรับอำนาจ สถานะในพระองค์และพระราชวงศ์ใหม่ นอกเหนือจากเหตุผลต่าง ๆ ที่กล่าวมาในตอนก่อนหน้านี้ อาจอธิบายถึงความแปรปรวนของปลายรัชสมัยและสถานการณ์ต่าง ๆ ที่นำไปสู่การโค่นล้มสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้บ้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังทรงต้องสร้างความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของพระองค์อีกหลายประการ

การที่ทรงเป็นสามัญชนเช่นเดียวกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน อุดมการณ์ของรัฐที่จะอธิบายสิทธิอันชอบธรรมในการก้าวขึ้นมาสู่อำนาจของพระองค์ได้ดีที่สุด จึงไม่อาจเป็นการจรรโลงความศักดิ์สิทธิ์ของระบบกษัตริย์ หรือการอ้างความสัมพันธ์ทางสายโลหิตกับราชวงศ์เดิมไม่ว่าครั้งกรุงศรีอยุธยาหรือกรุงธนบุรี ดังนั้น พระองค์จึงต้องอ้างบุญบารมีในพุทธศาสนา ประกอบกับการพิสูจน์ว่าทรงมีความสามารถในการประกอบราชกิจตามแนวของพุทธศาสนาทั้งทางโลกและทางธรรม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527) โดยแนวความคิดที่อ้างอิงพุทธศาสนานี้มีความสืบเนื่องมาในสังคมการเมืองไทย และได้ปรากฏในงานศิลปกรรมที่ได้รับการสร้างขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเชื่อมโยงได้กับการสร้างจิตรกรรมฝาผนังดังจะได้กล่าวต่อไป

นอกจากพระราชภารกิจที่ต้องสร้างราชธานีใหม่ทั้งในเชิงรูปธรรมได้แก่สิ่งก่อสร้างถาวรวัตถุที่แสดงถึงความเป็นราชธานีที่รุ่งเรืองตามคติที่สืบมาจากกรุงศรีอยุธยา การสร้างความชอบธรรมของพระองค์นั้นมีตั้งแต่การปราบปรามเชื้อวงศ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

จนเกือบหมดสิ้นรวมทั้งกลุ่มขุนนางซึ่งจงรักภักดีต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเว้นแต่พระโอรสองค์ที่ยังเล็กและเจ้านายผู้หญิง การกระทำในลักษณะของการปราบปรามเช่นนี้ ธรรมเนียมโบราณนั้นถือเป็น “การกำจัดเสี้ยนหนาม” แผ่นดิน ซึ่งมักต้องกระทำหลังการขึ้นสู่อำนาจในลักษณะที่ไม่เป็นไปตามครรลองที่ควรจะเป็นตามราชประเพณีดังที่มีเกิดขึ้นบ่อยครั้งในสมัยกรุงศรีอยุธยา

การนี้เริ่มตั้งแต่การสำเร็จโทษสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ โดยมีได้ทรงถวายพระเกียรติยศแต่อย่างใด ในการถวายพระเพลิงในภายหลังในอีกสองปีต่อมาก็มิได้ถวายพระเกียรติเท่าความเป็นเจ้า คือมิได้มีพระโกศ (ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มีพระโกศโบราณองค์หนึ่งซึ่งเชื่อกันว่าสำหรับบรรจุพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าตาก) เป็นแต่เพียงหีบศพและใช้คำในพระราชพงศาวดารเพียง “ฌาปนกิจเจ้าตากสิน” เพียงเท่านั้น อีกทั้งในบันทึกกระบวนเสด็จงานพระเมรุพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ระบุว่า “ศพเจ้าที่ล่วงลับ” (กรมศิลปากร, 2515, หน้า 89) แต่ในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ใช้คำว่าถวายพระเพลิง และเป็นเอกสารที่มีข้อความยกย่องสมเด็จพระเจ้าตากสินอย่างเข้ามาพอสมควร อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี เอกสารจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีฉบับนี้ก็กล่าวว่า ในการพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นก็โปรดให้มีมหรสพ และในพระราชพงศาวดารก็ให้ภาพว่าเป็นงานใหญ่ อีกทั้งที่ทั้งสองพระองค์คือ รัชกาลที่ 1 และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้เสด็จไปถวายพระเพลิงผู้ซึ่งพระองค์เองได้ทรงโค่นล้ม นับว่าเป็นการยกย่องให้เกียรติอยู่มาก หรือเป็นการสร้างความชอบธรรมทางการเมืองในการเสด็จขึ้นครองราชย์ในอีกลักษณะหนึ่ง

ในตราตั้งเจ้าพระยาจักรีศรีธรรมราช (พัฒน์) เมื่อปีมะโรง พ.ศ. 2327 มีความอธิบายเหตุผลของการปราบดาภิเษก(ปราบดาภิเษก” ก็คือการขึ้นครองราชย์เสมือนดังคำว่า “บรมราชาภิเษก” เป็นคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และปรากฏการใช้คำนี้ในเอกสารโบราณแม้เป็นการขึ้นครองราชย์ในภาวะปกติ) และเหตุผลของการถอดพระเจ้านครศรีธรรมราชและแต่งตั้งเจ้าพระยาคนใหม่ซึ่งเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าตากสินว่า

พระยาตากสินได้ว่าราชการแผ่นดินครั้งนั้น กอบไปด้วยโมหะโลภะ มิได้ประพฤติการให้ชอบ โดยขนบโบราณตั้งเป็นถึงเจ้านคร มีอัครมหาเสนาจตุสดมภ์ มหาเล็ก ต้องซื้อข้าฝ้าเทียมพระเจ้าอยู่หัว จะตั้งกิจการราชบัตรหมายประการใดก็ว่ารับสั่ง ดุจดั่งอนุวงศ์ราชวงศ์ ถึงอนุวงศ์ราชวงศ์ก็ดี มิแต่รับสั่ง ตั้งแต่เจ้ากรมปลัดกรม หลวงขุนหมื่นนายเวรปลัดเวร หามีเสนาบดีเหมือนดังนี้ไม่ ซึ่งตั้งให้พระปลัดเป็นเจ้านั้นผิดประเพณีแต่ปางก่อน ฝ่ายผู้ตั้งผู้แต่งประพฤติการผิดต่าง ๆ มิได้เป็นยุติธรรม น้อไพร่ฟ้าประชากร ๆ ประนอมพร้อมกันจับประหารชีวิตเสียแล้ว (รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช, 2505, หน้า 188)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ทรงสถาปนา

พระราชวงศ์ให้มียศศักดิ์ตามแต่ความชอบในราชการซึ่งหมายถึงราชการที่ได้เคยช่วยให้พระองค์สามารถกำจัดกลุ่มอำนาจเดิมคือ กลุ่มสมเด็จพระเจ้าตากสินลงได้ หรือที่เคยมีความชอบอื่นใดในทางราชการและส่วนตัว และความใกล้ชิดหรือเป็นเครือญาติ เช่นพระพี่นางสองพระองค์ก็ได้รับสถาปนาเป็นเจ้าฟ้า และทรงตั้งพระหลานเธอเป็นเจ้าฟ้าหลายพระองค์ ซึ่งเป็นสิ่งที่มักกระทำเมื่อตั้งราชวงศ์ใหม่ โดยมีพระญาติเป็นเจ้าฟ้า 19 พระองค์ คือ พระราชโอรส สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ 2 พระองค์ สมเด็จพระอนุชาธิราช สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ 11 องค์ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าลาหรือกรมหลวงจักรเจษฎา

ทั้งนี้ จากการศึกษาที่มีมาก่อนเห็นว่า การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงสถาปนาเครือญาติใกล้ชิดและสกุลวงศ์ของพระองค์ให้มียศและตำแหน่งตามที่เคยเป็นมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเมื่อเปลี่ยนราชวงศ์ใหม่นั้น ก็เป็นไปได้ว่าเพราะทรงเชื่อมั่นว่าจะทรงได้รับความจงรักภักดีจากเครือญาติซึ่งเป็นฐานทางการเมืองที่จะสนับสนุนและส่งเสริมพระราชอำนาจของพระองค์ต่อไป (มลิวัดย์ แดงแก้วฟ้า, 2549, หน้า 607) สำหรับสมเด็จพระพี่นางสองพระองค์คือกรมพระเทพสุดาวดี (สา) และกรมพระศรีสุदारักษ์ (แก้ว) สองพระองค์นี้ทรงมีบทบาทในทางการเมืองทั้งในทางส่วนพระองค์และเป็นทางการเมือง พระพี่นางทั้งสองก็มีบทบาทสำคัญในการระงับความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อคราวยกปืนใหญ่ขึ้นประจัญกันบนป้อมในปี พ.ศ. 2338 (เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 77) จึงนับว่า การที่ทรงตั้งเครือญาติขึ้นดำรงพระยศสูงและเป็นที่นับถือนั้น ก็ส่งผลให้ทรงดำเนินบทบาทในลักษณะช่วยระงับความขัดแย้ง คำจูนและสนับสนุนให้เกิดความมั่นคงทางการเมืองในรัชสมัยนี้ได้มากพอสมควร

ในโคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าของนายชำนาญโวหาร ซึ่งเป็นวรรณกรรมประเภทเฉลิมพระเกียรตินี้อาจจะกล่าวถึงสถานการณ์ในด้านที่เป็นบวกต่อองค์ผู้ที่ได้รับการเฉลิมพระเกียรติ แต่ก็อาจใช้ศึกษาหรือสะท้อนความจริงในยุคสมัยนั้นได้และอาจชี้ให้เห็นบางประเด็นที่สำคัญในรัชสมัยนั้นได้ ในโคลงสรรเสริญพระเกียรตินั้นกล่าวว่า

เสร็จงานอภิเษกชั้น	ทรงปรา รกแฮ
ซึ้งชอบชนบรรดา	ทะเกล้า
บำเหน็จบ้านาญา	นานก
สบสิ่งเสื่อแพรแพร้ว	เพชรผ้าบุ่มตรวย ฯ
ประทานทั่วมาตย์ผู้	ใจภักดี
เจียมมาดถาดจำหลัก	ล่วมล้ำ
ปุนโดยอุคมศักดิ์	พระยาพระ หลวงนา

กฤษกระบี่ดาบดำ	ฝักหุ้มทองประสาน ฯ
โปรดเปโรไปรั้งทั่ว	เมืองโท เอกเอย
กัมพขแห่งเพียงโพ	ธิต์คว์ตั้ง
ฝ้ายเหนื่อน่านสุโข	ทัยแพร่ พร้อมนา
เบื้องต่ำจันทบูรทั้ง	ตราบลิ่นสงขลา ฯ

(หลวงชำนาญโวหาร, 2546, หน้า 61)

คำอธิบายเรื่องของการกำจัดบุคคลที่อาจเป็นภัยต่อราชบัลลังก์ใหม่นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “ที่ใดมีระแวงก็ต้องทำลายล้างเสีย ถัดต้องหย่อนยศเพื่อให้สิ้นเลี่ยนนามคือความนับถือของราษฎร ซึ่งจะมาเป็นเหตุให้มีความลูกกลมไปภายน่า” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2554, หน้า 31) ซึ่งเป็นสิ่งพึงต้องกระทำเมื่อสถาปนาราชวงศ์ใหม่ ดังมีคำที่มักใช้ในพระราชพงศาวดารว่า เป็นการกระทำ “ตามประเพณี” กล่าวคือเป็นจาริตตามธรรมเนียม โบราณเว้นแต่ที่ทรงพิจารณาแล้วว่าเมื่อไว้ชีวิตต่อไปจะไม่ส่งผลกระทบต่อราชบัลลังก์หรือจะสามารถชองสุขผู้คน ได้แก่ เจ้านายฝ่ายในในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินและพระโอรสที่ยังทรงพระเยาว์บางพระองค์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

การตั้งข้าราชการวังหลวง (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 3) ทรงตั้งขุนนางตามความชอบมากขึ้น โดยรวมนั่นคือขุนนางสมัยธนบุรีที่มีความชอบเฉพาะพระองค์ ได้แก่การร่วมศึกสงคราม มีความซื่อสัตย์รักใคร่ในพระองค์ หรือมีส่วนสำคัญในการปราบปรามกลุ่มการเมืองเดิมหรือช่วยให้พระองค์ขึ้นครองราชย์ในทางใดทางหนึ่ง อีกทั้งมีทั้งความชอบและความรู้ธรรมเนียมในราชการเช่นกรมวัง ซึ่งเป็นประการสำคัญที่ได้รับการระบุถึง

ในรายชื่อและความชอบที่ได้รับการระบุในพระราชพงศาวดารนั้น มีข้อความที่อาจประเมินได้ว่า สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก อาจมีความคิดที่จะจัดการบ้านเมืองหรือเห็นการแผ่นดินที่ไม่เป็นไปตามครรลองดังที่ควรจะเป็น จึงอาจทรงมีแนวคิดในการจะเสด็จขึ้นครองราชย์มาตั้งแต่ครั้งยังรับราชการ ดังจะเห็นได้จากความชอบในการตั้งหลวงสรวิชิต (หน) ขึ้นเป็นพระยาพิพัฒน์ โภษาซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาพระคลัง เนื่องจากมีความชอบนำข้าราชการในกรุงธนบุรีออกไปกราบทูลให้ทราบถึงด้านพระจารึก และนายแสง ซึ่งมีความชอบได้ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือลับให้ทรงพระราชดำริรักษาพระองค์ให้ขึ้นเป็นพระยาพิภโษา (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 3) ความช่วยเหลือของขุนนางที่พระองค์ได้รับและทรงพระราชทานความดีความชอบแก่บุคคลที่สนับสนุนพระองค์เหล่านั้น ล้วนเป็นเครื่องคำจุนราชบัลลังก์ให้มีความมั่นคง ขุนนางหลายคนที่ยืนสู่ตำแหน่งสูงขึ้น บางคนก็มีสายสัมพันธ์พิเศษทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ เช่น นายบุญนาค ผู้เป็นสามีของท่านนวลน้องสาวท่านนาค พระอัครมเหสี

ได้เป็นพระยาอุไทยธรรม ท่านผู้นี้เป็นบุตรเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาแต่ครั้งกรุงเก่า มีความคุ้นเคยกับพระองค์มาแต่ก่อน แต่มิได้รับราชการกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากกรณีที่กำลังมานั้น ก็มักจะถวายบุตรเข้ารับราชการฝ่ายใน เช่น เป็นพระสนม มีพระองค์เจ้าบ่างไม่มีบ้าง (จุฬิศพงศ จุฬารัตน์, 2546, หน้า 261) ความสัมพันธ์ทางสายตระกูลอันใกล้ชิดนี้ส่งผลให้บางตระกูลเช่น ตระกูลขุนนาคได้สืบทอดอิทธิพลทางการเมืองต่อมาอีกถึงสี่รัชกาล

นอกจากขุนนางสายสกุลขุนนาคที่ได้ใกล้ชิดกับพระราชวงศ์ ยังมีตระกูลสำคัญอื่น ๆ เช่น อหะหมัดจุฬา ซึ่งเป็นขุนนางสายเฉกอะหมัดที่สืบทอดมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและเป็นเครือญาติกับตระกูลขุนนาคซึ่งสืบมาจากเฉกอะหมัดเช่นเดียวกัน ได้แก่ท่านแก้วที่ดำรงตำแหน่งพระยาจุฬาราชมนตรี (จุฬิศพงศ จุฬารัตน์, 2546, หน้า 262) ท่านผู้นี้ต่อมามีบทบาทในกรมท่าขวาซึ่งเป็นกรมดูแลการค้าทางฝั่งตะวันตกและพวกมุสลิมที่มาตั้งชุมชนในสยาม

1. การสร้างเสถียรภาพของพระราชวงศ์ใหม่

การสถาปนาราชธานี ย่อมต้องทำไปพร้อมการสถาปนาพระราชวงศ์และสิ่งใหม่อื่น ๆ ในระยะเริ่มแรก การสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ย่อมต้องทำไปพร้อมกับความมั่นคงของพระราชวงศ์ใหม่นี้ด้วยเช่นกัน แต่กระนั้น ก็มีบางกรณีที่เกิดขึ้นเพื่อท้าทายอำนาจ หรือเป็นความขัดแย้งที่กระทบกระเทือนเสถียรภาพดังกล่าวได้ ดังนั้นจึงต้องมีการจัดการกับความท้าทายเหล่านั้น ด้วยวิธีที่ยังสืบมาเป็นประเพณีเดิมของสังคมการเมืองไทย

1.1 กรณีกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น แม้จะสามารถจัดการกลุ่มอำนาจเดิมลงได้ แต่ก็ยังมีความขัดแย้งระหว่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทที่ยังคงมีอยู่ และปรากฏชัดเจนเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงขอพระราชทานเบี้ยหวัดเข้าในกรมเพิ่มขึ้น แต่พระเจ้าอยู่หัวมิได้อนุญาต (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 77-78) และการที่วังหลวงยกปืนขึ้นป้อมเตรียมยิงในพิธีตรุษ แต่ทางวังหน้าเข้าใจว่าหันปืนมาทางวังหน้า ถึงขนาดทางวังหน้าเตรียมปืนขึ้นป้อมเช่นเดียวกัน

สมเด็จพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงมีพระราชอำนาจสูงส่งในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งก็คงเป็นรองเพียงแต่พระเจ้าอยู่หัวเท่านั้น พระองค์ทรงมีทั้งสถานะทางการเมืองและสถานะทางเศรษฐกิจที่มั่งคั่ง โดยการค้าสำเภา ดังเช่นการสร้างพระราชวังบวรสถานมงคลแห่งดงามประณีตจนถือได้ว่ามีสกุลช่างวังหน้า ซึ่งได้ก่อสร้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์และหมู่พระวิมานในพระบวร

ราชวัง และได้ทรงส่งช่างมาช่วยสร้างหอพระมณฑิยธรรมที่ถูกไฟไหม้ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อคราวสมโภชหอพระมณฑิยธรรมและฉลองพระไตรปิฎก และทรงสร้างสมบารมีทางการเมืองหลายประการทั้งการปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม และการอัญเชิญพระพุทธรูปหิงค์มาประดิษฐานในพระบวรราชวัง (มลิวัดย์ แดงแก้วฟ้า, 2549, หน้า 611) การสร้างพระบวรราชวังนั้น ทรงสร้างอย่างประณีตบรรจง ด้วยทรงหวังว่า เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อใดก็จะประทับอยู่ในพระบวรราชวังเช่นเดียวกับพระเจ้าบรมโกศ ทรงมีกรมช่างของวังหน้าที่มีฝีมือสูงด้วย

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททวงจะสวรรคต ทรงกล่าวแก่ผู้ใกล้ชิดว่าเป็นทำนองว่าพระบวรราชวังทรงสร้างมา ทรงทุ่มเทแรงกายแรงใจ ใครมิใช่ลูกหลานก็มีให้อยู่และบ้านเมืองนี้ทรงกอบกู้มาได้ก็ด้วยพระองค์ทั้งสิ้น “ใครมีสติปัญญาที่เร่งคิดเอาเถิด” เป็นนัยอันสำคัญที่พระองค์ทรงปรารถนา ดังนั้น พระองค์เจ้าคำดวน พระองค์เจ้าอินทปัต พระราชโอรสในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจึงก่อการจะทำร้ายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในวันพระราชทานเพลิงพระศพกรมพระราชวังบวร จนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระราชดำริว่า “เพราะผู้ใหญ่ไม่ดี จะไม่เผาผีแล้ว”

เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นถึงความไม่ลงรอยกันระหว่างอำนาจของพระเจ้าอยู่หัวและวังหน้า ซึ่งการแย่งชิงอำนาจในลักษณะนี้ก็เคยเกิดขึ้นอยู่เสมอในสมัยกรุงศรีอยุธยาจนกล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่เกือบจะกลายเป็นธรรมเนียมการขึ้นครองราชย์หลายครั้งหลายคราว และก็มีมักเป็นที่ยอมรับกันได้ในกลุ่มประชาชน อีกทั้งมักกล่าวอ้างและสร้างความชอบธรรมกันภายหลัง อีกทั้งการที่รัชกาลที่ 1 ทรงประหารชีวิตพระองค์เจ้าทั้งสองนั้น ก็ด้วยเหตุอันร้ายแรง ซึ่งก็เป็นสิ่งที่มักเกิดขึ้นเสมอ ๆ ในการกำจัดศัตรูทางการเมืองแม้ว่าโดยแท้จริงจะเป็นญาติหรือเชื้อวงศ์เดียวกันก็ตาม

1.2 กรณีเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิตหรือเจ้าฟ้าหมื่น

กรณีความไม่มั่นคงทางการเมืองอีกกรณีหนึ่งได้แก่กรณีกรมขุนกษัตราวุฒิชิตหรือเจ้าฟ้าหมื่น ด้วยเป็นประเพณีว่า เชื้อวงศ์ของอำนาจเดิมที่ถูกโค่นล้มไปนั้น มักจะถูกกำจัดเสียสิ้นเชื้อสายของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เป็นชายและเป็นผู้ใหญ่วัยวุฒิแล้วนั้นถูกปราบปรามจนแทบไม่เหลือเช่นกัน จนแม้กระทั่งผู้ที่หากความผิดมิได้ เว้นแต่ก็เพียงพระราชโอรสที่ยังเยาว์วัยได้แก่ที่ต่อมาคือพระพงษ์นรินทร์และพระอินทรอภัย ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิชิตนั้น ด้วยเหตุที่เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีอันเกิดแก่พระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังนั้นจึงทรงเป็นพระราชนัดดาแท้ ๆ จึงทรงพระเมตตาไม่ฆ่า แม้ว่ากรมพระราชวังบวรฯ จะทรงขอพระราชทานเอาไป “ลมน้ำเสีย” ตามแนวคิดที่สืบมาเป็นธรรมเนียมทางสังคมการเมืองว่า “ตัดหวายอย่าไว้หน่อ ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก” เพื่อจัดการเสี้ยนหนามให้หมดไป

แต่รัชกาลที่ 1 ทรงปฏิเสธ ทำให้เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิตรงรอดมาจนถึงช่วงแรกในรัชสมัย รัชกาลที่ 2 เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 2 เรื่องกบฏเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิตก็กลายเป็นเรื่องสันคลอน ราชบัลลังก์ ในพระราชพงศาวดารกล่าวกันว่า มีกาคาบหนังสือมาทึ่ง ใต้สวนแล้ว รับเป็นสัดย์ จึงสำเร็จโทษเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิตเสียชีวิตที่วัดมะกอก (เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิตหรือเจ้าฟ้าเหม็น นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอยถึงในพระบรมราชาธิบาย “เรื่องการ โสกันต์ แต่ก่อน” ถึงผู้ที่ได้รับโสกันต์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่า “ท่านผู้หนึ่งซึ่งจะออกนามไปไม่เปนมงคล” อาจด้วยเหตุที่ว่ากรมขุนกษัตราวุฒิตทรงถูกกล่าวหาว่าเป็นกบฏในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยซึ่งเป็นพระราชบิดาของรัชกาลที่ 4 จึงไม่โปรดเอยพระนาม)

1.3 การสร้างคุณอำนาจทางการเมืองในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

นอกจากการส่งเสริมพระญาติวงศ์และขุนนางใกล้ชิดให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ในสมัยรัชกาลที่ 1 แล้ว ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงสถาปนา พระญาติวงศ์ ให้ดำรงตำแหน่งสำคัญด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อสร้างสมดุลทางการเมือง เพื่อมิให้อำนาจ นั้นผูกขาด มลิวัดย์ แดงแก้วฟ้า (2549, หน้า 614-615) วิเคราะห์การเมืองในยุคนี้ว่า ได้มีการสร้าง คุณอำนาจอยู่ตลอดเวลา ด้วยการกระจายอำนาจการบริหารราชการ ให้เจ้านายฝ่ายต่าง ๆ เพื่อให้เกิดการคานอำนาจซึ่งกันและกัน กรมใดที่คุมอำนาจทางทหารเช่นกรมพระกลาโหมก็ทรงโปรดให้ เจ้านายจากทั้งกลุ่มเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าขึ้นมาบริหารร่วมกันคือเจ้าฟ้ากรมขุนอิศราวุฒิตกับ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ส่วนกรมท่าและกรมพระคลังซึ่งเป็นที่มาของรายได้แผ่นดินนั้น โปรดให้ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ว่าราชการ แต่ในภายหลังก็ทรงเป็นเสมือนผู้สำเร็จราชการ มีอำนาจสูง เกือบเท่าพระมหากษัตริย์

การคานอำนาจจึงกลายเป็นการแข่งขันอำนาจกันระหว่างกลุ่มการเมืองสองกลุ่ม (มลิวัดย์ แดงแก้วฟ้า, 2549, หน้า 615) โดยกลุ่มเจ้านายได้มีการแบ่งออกเป็นสองพวกได้แก่กลุ่ม เจ้าฟ้าและกลุ่มพระองค์เจ้า โดยกลุ่มแรกมีเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นแกนนำและกลุ่ม พระองค์เจ้าที่มีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแกนนำและต่างสนับสนุนฝ่ายตนให้ขึ้นครองราชย์ สมบัติ โดยกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงมีสายสัมพันธ์อันดีกับขุนนางและเจ้านายจำนวนมาก ทรงพระปรีชาสามารถ และมีความสามารถในการแสวงหารายได้ให้แก่บ้านเมือง ส่งผลให้ได้รับการสนับสนุนให้ขึ้นครองราชย์สมบัติต่อมา อีกทั้งการสนับสนุนจากขุนนางกลุ่มสายสกุลขุนนาง ซึ่งได้ร่วมงานกับพระองค์ ทำให้สายสกุลนี้มีบทบาทสูง (มลิวัดย์ แดงแก้วฟ้า, 2549, หน้า 616)

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงแต่งตั้งพระญาติสนิทให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ เพื่อช่วย แบ่งเบาพระราชภาระได้แก่กรมหมื่นศักดิ์พลเสพย์ผู้เป็นวังหน้า แต่ก็ตั้งเจ้านายขึ้นดำรงตำแหน่ง กรมสำคัญน้อยลงเพราะทรงเกรงใจขุนนางที่สนับสนุนพระองค์ให้ขึ้นครองราชย์โดยเฉพาะ

พวกราชินิกุลบางช้าง

องค์ผู้เป็นศูนย์กลางอำนาจเองก็ย่อมต้องเป็นผู้มีความหนักแน่น เหตุการณ์หนึ่งที่มีความน่าสนใจในแง่สังคมการเมือง ได้แก่ คราวที่ขุนนางผู้จงรักภักดีต่อเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ หรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา คือพระลคร ได้ไปชักนำเอาไพร่ตามหัวเมืองมาถวาย ซึ่งเป็นเรื่องมิบังควร จึงทรงสั่งประหารชีวิตขุนนางทั้งสองนั้น ส่วนเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์นั้นโปรดให้รับราชการในกรมทหารปืนใหญ่ต่อไป การที่มีพระทัยหนักแน่นนี้ทำให้เหตุการณ์ผ่อนคลายลงได้ เพราะการมีไพร่ในสังกัดเพิ่มนั้นก็เป็นการเพิ่มอำนาจarmiของนายให้สูงขึ้น และอาจมองว่ามีการช่องสุ่มกำลังคนเพื่อการบางอย่าง อีกทั้งเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ก็ทรงมีอำนาจarmiเพราะเป็นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่มีสิทธิในราชบัลลังก์เช่นกัน อีกทั้งอาจถูกจับตามองได้ว่าทรงอาจจะแย่งชิงราชสมบัติได้

เหตุการณ์การสำเร็จโทษกรมหลวงรักษมรเสศในข้อหาช่องสุ่มกำลังคนเพื่อเป้าหมายการขึ้นครองราชย์หลังการสวรรคตของรัชกาลที่ 3 และการตัดสินใจไม่เป็นธรรม โดยทรงปล่อยให้พวกโขนละครที่ทรงโปรดมาเรียกสินบนในการตัดสินใจซึ่งเป็นเรื่องที่เป็นความผิดร้ายแรงต่อบ้านเมืองและความมั่นคงของราชบัลลังก์นอกเหนือจากประเด็นที่ทรง “ไม่อยู่กับลูกกับเมีย” ซึ่งเป็นความเสื่อมเสียในพระราชวงศ์ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538) ซึ่งกรมหลวงรักษมรเสศนี่ก็เป็นที่ทราบกันว่าบาดหมางกันกับพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอตั้งแต่คราวทรงสอบแปลพระบาลี และเมื่อพระธรรมยุติบิณฑบาต กรมหลวงรักษมรเสศก็มักกลั่นแกล้งโดยใส่ข้าวต้มร้อน ๆ ลงในบาตร ด้วยกรมหลวงรักษมรเสศอยู่ในกลุ่มที่ประสงค์จะให้ราชสมบัติไปอยู่กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้เมื่อรัชกาลที่ 3 ทรงได้ราชสมบัติแล้ว พระราชวงศ์อื่น ๆ ก็กลับคืนคิดดั้งเดิม แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเองก็ได้แคลงใจในเจ้าฟ้ามงกุฎ แต่กรมหลวงรักษมรเสศยังคงมีอิทธิพลกลั่นแกล้งอยู่เสมอ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516, หน้า 72-74; 86)

แม้จะมีเหตุการณ์ทางการเมืองที่อาจจะสั่นคลอนความมั่นคงทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 อยู่บ้างดังที่กล่าวมา หากในภาพรวมของการเมืองสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็นับได้ว่ามีเสถียรภาพมาก เพราะพระมหากษัตริย์ทรงสามารถจัดการทุกสิ่งให้เรียบร้อยลงไปได้ ด้วยการจัดการที่มีประสิทธิภาพนี้ ส่งผลให้บ้านเมืองโดยรวมเกิดความมั่นคง แม้มีศึกสงครามภายนอกก็สามารถดำเนินการไปได้ ด้านเศรษฐกิจก็มั่งคั่งขึ้น มีพัฒนาการที่ต่อเนื่อง ปัจจัยเหล่านี้มีผลโดยตรงต่อการพัฒนาและสร้างสรรค์ศิลปกรรมอย่างกว้างขวางในราชธานี และการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในปริมาณที่มากและสร้างขึ้นในรูปแบบใหม่ ๆ ด้วย

รูปแบบการสถาปนาราชธานี

สมเด็จพระยามหาราชราชนาฎภาพ ทรงสันนิษฐานว่า เรื่องการย้ายราชธานีข้ามฟากมาฝั่งตะวันออกของลำน้ำเจ้าพระยานั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินน่าจะได้เคยมีพระราชดำริและมีการปรึกษากันในราชสำนักครั้งกรุงธนบุรีและได้ทำแผนที่พิศุจน์เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็คงจะทรงเห็นมานานแล้วว่า ลำน้ำหน้าเมืองธนบุรีนั้นเป็นลำน้ำใหญ่ กว้างและลึก ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ถึงเมืองคงรักษาไม่ไหว และคงจะทรงเห็นแล้วว่าควรย้ายพระนครมาอยู่แต่ทางตะวันออกแต่ฟากเดียวเพราะเป็นชัยภูมิ อยู่ตรงหัวแหลมมีลำน้ำใหญ่เป็นคูพระนครถึงสองด้าน แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย หรืออาจจะคิดด้วยมีเหตุการณ์ขัดขวางจึงระงับมาจนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงปราบดาภิเษกในปี พ.ศ. 2325 และโปรดให้ริบสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ในทันที ทั้งนี้อาจด้วยเหตุที่เกรงกันว่าจะมีศึกพม่าเข้ามาตีเมืองไทยอีก (สมเด็จพระยามหาราชราชนาฎภาพ, 2514, หน้า 258-259)

ในจดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี กล่าวถึง การสถาปนาพระนครว่า

“...ณ วันเสาร์ เดือน 5 แรม 5 ค่ำ ลุศักราช 1144 ปีชวด จัตวาศก เพลา 2 โมงเศษ สุขสวัสดิ์ฤกษ์ เสด็จเข้าพระนครปราบดาภิเษก อุดมมงคลสมบัติจักรพรรดิพร้อมถวายเป็น 12 พระก้านัด 12 พระคลัง แล้วมีพระราชโองการ รับสั่งให้ตั้งกรุงเทพมหานครยังฝั่งบูรพาทิศ พระสุริยะทรงกลด 7 วัน เมื่อตั้งทวารวดี อุดมโชคเข้าเหยียบกรุงธนบุรี แรกเสด็จยังประทับ ณ วัดควางไม้พระมหาโพธิ์บัลลังก์ ประจัญพญามารด้วยพระบารมี 30 ทศ เป็นปฐมกษัตริย์...เสด็จข้ามฝั่งมหารณพ เฉลิมภพกรุงทวารวดี พระโองการให้สถาปนาท้องสนามในเป็นพระอุโบสถหอไตรเสร็จ เจริญพระแก้วมรกตมาประดิษฐาน ส่วนพระธรรมไว้หอไตร ก่อพระเจดีย์ฐานประจุพระบรมธาตุพร้อมเสร็จ...” (กรมหลวงนรินทรเทวี, 2504, หน้า 15)

พระนามพระพุทธรูปเจ้าฟ้าโลกและพระนามพระพุทธรูปหลัก้านภลัย อันเป็นนามแผ่นดินนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องขึ้นในโบสถ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และได้อุทิศถวายทั้งสองพระองค์ โดยถวายพระนามตามชื่อของพระพุทธรูปทรงเครื่องทั้งสององค์ และโปรดให้ประกาศสั่งให้เรียกนามอดีตรัชกาลหรือแผ่นดินตามพระนามพระพุทธรูปนั้น (สมเด็จพระยามหาราชราชนาฎภาพ, 2522, หน้า 101) สำหรับสถานที่ที่จะสร้างพระนครใหม่นั้น ได้แก่ฟากตะวันออกของเมืองธนบุรี ในพระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 กล่าวว่า

จึงทรงพระราชดำริว่าเมืองธนบุรีนี้ฝั่งฟากตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิดีกว่าที่ฟากตะวันตก โดยเป็นที่แหลมเป็นลำแม่น้ำเป็นขอบเขตอยู่กว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครข้างฝั่งตะวันออก แม่น้ำข้าศึก

ขมาติดถึงซานพระนครก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างตะวันตก ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม เจ้ากรุงธนบุรีจึงได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน แต่ก็เป็นที่ท้องคั่งน้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอ ไม่ถาวร พระราชานิเวศฯ มณเฑียรสถานเก่า ก็ตั้งอยู่ในที่อุบจาร ระหว่างวัดแจ้งและวัดท้ายตลาด ขนาบอยู่ทั้ง 2 ข้างควรเป็นที่รังเกียจ ทรงพระราชดำริดังนี้ จึงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณกับพระยาวิจิตรนาวิ เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปวัดกะที่สร้างพระนครใหม่ข้างฝั่งตะวันออกได้ตั้งพิธียกเสาหลักเมือง เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือนหก ขึ้นสิบค่ำ ฤกษ์เวลาบ่ายแล้ว 45 นาที พระราชวังใหม่ให้ตั้งในที่ซึ่งพระยาราชนครินทร์และพวกจีนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ก่อน โปรดให้พระยาราชนครินทร์และพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดลำพังแล้ว จึงได้สถาปนาสร้างพระราชนิเวศน์มณเฑียรสถานล้อมด้วยปราการระเนียดไม้ไว้ก่อนพอเป็นที่ประทับอยู่ครู่แฉะเวลา (พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 1)

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาเมืองหลวงขึ้นใหม่นั้น นอกจากเป็นผลทางยุทธศาสตร์แล้วยังส่งผลให้ราษฎรรู้สึกถึงความแตกต่างที่เด่นชัดระหว่างการสิ้นสุดสมัยธนบุรีอันถือเป็นยุคเก่ากับการเริ่มต้นสถาปนาบ้านเมืองใหม่ของพระองค์ แต่ในขณะเดียวกันแม้ว่าในฐานะของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ พระองค์คงประสงค์ให้ราษฎรยอมรับในเหตุผลของการถอดถอนพระเจ้าแผ่นดินองค์เดิม จึงย่อมต้องการให้พระราชวงศ์ดำรงความศักดิ์สิทธิ์อยู่ด้วยดังที่เคยเป็นมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นคติบางอย่างที่เคยเป็นมายังคงได้รับการสืบทอดมาเนื่องจากเป็นที่รับรู้อยู่แล้วในสังคมการเมืองไทย เนื่องจากในช่วงเริ่มต้นนี้จะอาศัยความสามารถในการประกอบพระราชกิจอย่างเดี๋ยวจึงจะไม่เพียงพอ (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2523, หน้า 345, 355)

การสร้างพระนครนั้น ทรงให้ตั้งกองสักเลกไพร่ และเลกหัวเมือง แล้วเกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ให้ไปรื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่าบ้าง เนื่องจากการเผาอิฐใหม่ต้องใช้เวลานาน แล้วเริ่มสร้างพระนครทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคลในปีจุลศักราช 1145 (พ.ศ. 2326) รื้อป้อมวิชัยนทร์และกำแพงเมืองธนบุรีข้างปากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเดิม ขุดคลองรอบกรุงตั้งแต่บางลำพูไปออกบริเวณใต้วัดสามปลื้มยาว 85 เส้น 13 วา กว้าง 10 วา ลึก 5 ศอก และขุดคลองหลอดเพิ่มอีกสองคลองและขุดคลองใหญ่คือคลองมหานาคเป็นที่ผู้คนจะได้เล่นเพลงและสักวาในเทศกาลน้ำเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 22) ซึ่งสะท้อนว่า ผู้คนในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงมีสำนึกถึงบ้านเมืองเดิมอยู่มาก

ความเห็นของ โรเบิร์ต แลงการ์ดที่เห็นว่าทรงเลือกให้ “เมืองบางกอก” เป็นราชธานีตามเดิม แต่โปรดให้ย้ายศูนย์กลางพระนครมาอยู่บนฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา กรุงธนบุรีเดิมจึงเหลือเป็นย่านพักอาศัย (โรเบิร์ต, แลงการ์ด, 2542) ทั้งความเป็นอยู่ของประชาชนในฝั่งซ้ายที่อาจขยายได้กว้างขวางกว่า และการเตรียมเพื่อการรับศึกประการหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีวัตถุประสงค์อื่นได้แก่การขุดคลองผดุงกรุงเกษมโดยมีวัตถุประสงค์หนึ่งก็เพื่อให้ประชาชนได้รับแจ้งตามเทศกาลทางน้ำเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า โดยมุ่งหวังเป็นเครื่องบำรุงใจประชาชนให้มีความมั่นคงหรือมั่นใจได้ว่าบ้านเมืองใหม่มีความเข้มแข็งและงดงามพร้อมหรืออย่างน้อยก็บริบูรณ์เหมือนดังสมัยที่บ้านเมืองยังดี ซึ่งก็อยู่ในพระราชดำริขององค์พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงเห็นความเจริญของกรุงศรีอยุธยาและทรงเป็นชนชั้นผู้ดีตั้งแต่ครั้งกรุงเก่า สิ่งที่ยืนยันพระราชดำรินี้ก็คือยังคงมีการเรียกชื่อวัดพระศรีรัตนศาสดารามว่าวัดพระศรีสรรเพชญารามเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่าที่มีวัดพระศรีสรรเพชญ์ซึ่งเป็นวัดในพระราชวัง (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 24) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ (2546) ทรงกล่าวใน พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 ว่าการสร้างพระราชวังตลอดจนวัดวาอารามนั้น “ทำด้วยมุ่งจะให้เหมือนกรุงเก่าทุกอย่าง” ทรงยกตัวอย่างว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างพระวิหารพระศรีศากยมุนีที่วัดสุทัศนเทพวราราม ก็กะขนาดจะสร้างให้สูงเทียบเท่าวิหารพระเจ้าพนัญเชิงที่กรุงเก่า ดังปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นเกียรติยศแก่พระนคร (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ, 2546, หน้า 131) อีกทั้งในแง่ของการช่าง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธทรงเห็นว่า “ของทำในรัชกาลที่ 1 ลวดลายแลทรงสถูปฐานถ่ายแบบมาแต่ของครั้งกรุงเก่าทั้งนั้นก็ว่าได้...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยายุทธ, 2546, หน้า 132)

การสร้างพระราชมณเฑียรนั้นก็ได้นำดำเนินการไปพร้อมกับการสร้างและขยายพระนคร โดยโปรดให้ก่อกำแพง สร้างป้อมสร้างประตูรอบพระราชวัง สร้างพระมหาปราสาทราชมณเฑียร โดยพระมหาปราสาทนั้น โปรดให้ถ่ายขนาดมาสร้างอย่างพระที่นั่งศรีสรรเพชญ์ปราสาทในกรุงเก่า มีพระปรีศวุฒิวาและเรือนจันทน์เป็นบริเวณ ใต้ยกยอดพระมหาปราสาทเมื่อเดือน 4 ขึ้น 10 ค่ำ ปีมะโรง จศก จุลศักราช 1146 (วันที่ 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2327) พระราชทานนามว่า พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทและโปรดให้สร้างพระอารามหนึ่งเพื่อประดิษฐานพระแก้วมรกต และในขณะเดียวกันพระราชวังบรรสถานมงคลหรือวังหน้าก็ได้สร้างขึ้นพร้อมกันด้วยในปีนั้น

ใน *โคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์* (หลวงชำนาญโวหาร, 2546, หน้า 56) กล่าวถึง การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่มีการสร้างจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงไว้ว่า

“พิมานพระเจ้านั่ง
คำแผ่ภาพไพจิตร

นิรมิต เหมือนนา
จัดตั้ง

ชั้นสังข์สุรสถิต	สถานครุฑ อัครเศ
ขุมฉัตรรายรอบกึ่ง	กึ่งแก้วกรถวายฯ...
พระระเบียงระเบียบห้อม	ไพหาร
เรขเรื่องรามอวตาร	แต่ดั้น
มรทปฤภาคาร	ทวยศดูป
หอแห่งพระนาคพัน	แพ่งสร้างสบรรค์ฯ...”

การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามพร้อมกับการวาดจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียง อันเป็นพื้นที่สำคัญอันแวดล้อมพระอุโบสถและพระแก้วมรกตนั้น มีข้อที่อาจนำไปพิจารณาว่า พระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 1 คงต้องทรงมีพระราชดำริในการคัดเลือกเรื่องมาวาด หรือเป็น พระราชประสงค์ในการวาดจิตรกรรมฝาผนังในพื้นที่สำคัญนี้ว่าจะต้องประกอบด้วยเรื่องใด และเพื่อให้มีความหมายประกอบหรือเหมาะสมกับอาคารแวดล้อม อีกทั้งด้วยการช่างทั้งหลาย นั้นเมื่อจะสร้างลงตรงบริเวณสำคัญที่จะกลายเป็นหลักเขตชุมชนเมืองนั้น ด้วยเหตุใดจึงทรงเลือก เรื่องรามเกียรติ์ เคยมีผู้เสนอแนวคิดว่า เนื่องจากคติเทวราชาที่สมมติองค์พระมหากษัตริย์ ดั่งนารายณ์อวตารซึ่งเป็นแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยมาช้านาน

สำหรับประเด็นนี้ผู้วิจัยมีความเห็นและขอตั้งข้อสังเกตว่า ประการแรก เรื่องรามเกียรติ์ นั้นเป็นที่รู้จักแพร่หลายในสังคมไทยมาช้านาน โดยมีผู้พิจารณาว่าเนื่องจากการรับคติเทวราชาแต่ อาจมิได้หมายความว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงเลือกรับคติสมมติเทพแบบที่ นับเป็นนารายณ์อวตารมาเพียงประการเดียว ซึ่งการวาดพระระเบียงคงเป็นพุทธบูชาถวายแด่ พระแก้วมรกตมากกว่าวัตถุประสงค์อื่น ซึ่งก็เป็นธรรมเนียมการถวายของดีของงามแก่พระศาสนา หรือสิ่งที่ผู้คนเคารพบูชา ประการต่อมาอาจเพราะรามเกียรติ์นั้นเป็นบทพระราชนิพนธ์ของ รัชกาลที่ 1 หรือทรงมีพระราชดำริที่จะพระราชนิพนธ์อยู่แล้ว ด้วยเป็นเรื่องที่ยืดยาว การทรง พระราชนิพนธ์ได้สำเร็จก็เป็นพระเกียรติยศประดับไว้ในบ้านเมือง (เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าโปรดให้เข้าเฝ้า ทรงลูบพระเศียรและ พระปฤษฎางค์ ทรงชมว่า ทรงพระสิริโฉม แล้วก็ตรัสให้กรมหลวงรักษนเรศเมื่อยังเป็นพระเจ้าลูกเธอให้พาไปทอดพระเนตรภาพเขียนเรื่องรามเกียรติ์ที่พระระเบียง) โดยผู้วิจัยขอเปรียบเทียบแนวทางการเลือกเรื่องรามเกียรติ์มาวาดไว้บนจิตรกรรมฝาผนังกับการสร้างพระวิหารยอดในสมัย รัชกาลที่ 2 โดยเชิญพระศิลา 3 องค์มาประดิษฐานเป็นพระประธาน ภายในพระวิหารก็โปรดให้ เขียนเรื่องอิเหนา อันเป็นบทพระราชนิพนธ์ของพระองค์เป็นพุทธบูชาเช่นกัน (กรมหลวง นรินทรเทวี, 2504, หน้า 41) อีกประการหนึ่ง เรื่องที่ยืดยาวและมีตัวละครมากนั้น อาจเหมาะสม เพียงพอกับการวาดลงบนพระระเบียงซึ่งมีพื้นที่ยาวมากก็ย่อมได้เช่นกัน

ความยิ่งใหญ่ของกรุงศรีอยุธยาที่มีมายาวนานนั้นย่อมฝังในจิตใจผู้ที่ได้ทันเห็น ความรุ่งเรืองนั้น ชนชั้นปกครองดังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเองก็ได้ทรงเห็นและคงมีความพยายามจะสืบต่อรูปลักษณ์และจิตวิญญาณของกรุงศรีอยุธยาไว้ในสถานการณ์ที่ผสมผสานกันของทั้งการริเริ่มสิ่งใหม่ในสถานการณ์ใหม่ ที่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงและต้องปรับปรุงให้เกิดมีประสิทธิภาพมากขึ้นเพื่อเป็นพลังทางสังคมในการขับเคลื่อนสังคมใหม่ ที่ต้องดำเนินไปพร้อมความพยายามในการรักษาจิตวิญญาณเดิมและแบบแผนประเพณีที่สืบมายาวนานไว้

รูปแบบของการสร้างราชธานีใหม่ดังที่กล่าวมานี้ ผู้วิจัยคิดว่าลักษณะทางกายภาพของเมือง หรือลักษณะทางสถาปัตยกรรมและงานช่างอื่น ๆ ทำให้ผู้คนได้รู้สึกฟื้นฟูทางจิตใจให้เกิดความมั่นใจว่าในราชธานีใหม่นี้จะมีความสวยงามดังกรุงศรีอยุธยาที่ยังอยู่ในสำนึกของผู้คน อีกทั้งในแง่ของการสร้างงานช่างหรือศิลปกรรมนั้นก็ยังเป็นไปและสืบต่อตามแบบแผนดั้งเดิมที่เคยมีการระดมผู้คนทั้งชาวไทยและชนชาติอื่น ๆ ที่อพยพหรือกวาดต้อนเข้ามาเพื่อการก่อสร้างเมืองใหม่นั้น ต้องอาศัยพลังทางสังคมอย่างมหาศาล ทั้งนี้ พลังทางศิลปกรรมและงานช่างย่อมต้องเป็นส่วนหนึ่งให้ราษฎรเกิดความมั่นคงทางจิตใจเมื่อได้เห็น ได้ชม เป็นภาพสะท้อนความมีเสถียรภาพและบริบูรณ์มั่งคั่งเพราะการสร้างงานช่างนั้นต้องใช้ทรัพยากรจำนวนมาก ซึ่งจะเกิดขึ้นได้เมื่อบ้านเมืองมีความพร้อม ซึ่งจะก่อให้เกิดความผูกพันกับบ้านเมืองใหม่ที่ยังรักษาจิตวิญญาณดั้งเดิมของราชอาณาจักรไว้ได้

การวางระเบียบทางราชการ

ในจดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวี (กรมหลวงนรินทรเทวี, 2504, หน้า 16) ได้กล่าวถึง เหตุการณ์เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็มีพระราชโองการให้หาเมืองขึ้น เอก โท ตรี จัตวา ปากใต้ฝ่ายเหนือให้เข้ามาเฝ้าพร้อม ณ กรุงเทพมหานคร การมีพระราชโองการตรัสสั่งให้มาเฝ้านี้ก็เพื่อจะทรงแสดงให้เห็นว่าบ้านเมืองอันเป็นศูนย์กลางการปกครองได้ตั้งมั่นลงแล้วและอาจจะเพื่อจะตรวจตราความจงรักภักดีที่เมืองเหล่านั้นยังคงมีกับราชธานีที่เป็นศูนย์กลางอำนาจใหม่ด้วยอีกประการหนึ่ง

การปกครองหัวเมืองนั้น ได้ทรงแบ่งหัวเมืองขึ้นกับมหาชาติไทย กลาโหมและกรมท่า โดยทรงพระราชดำริว่า เมื่อครั้งกรุงเก่าหัวเมืองปักษ์ใต้ได้ยกมาขึ้นกับกรมท่าเนื่องจากพระกลาโหมมีความผิด แต่มาถึงเวลานั้น เจ้าพระยามหาเสนา สมุหพระกลาโหมมีความชอบมาก จึงทรงแบ่งหัวเมืองปักษ์ใต้ฝั่งตะวันตกซึ่งเคยขึ้นกับกรมท่า 19 เมือง ขึ้นกับกรมมหาชาติไทย 1 เมือง รวม 20 เมือง ได้แก่ เมืองสงขลา พัทลุง นครศรีธรรมราช ไชยา เมืองหลังสวน เมืองชุมพร เมืองปทิว เมืองคลองวาน เมืองกุย เมืองปราน เมืองตะนาวศรี เมืองมฤต (มะริด) เมืองกระ

เมืองตะกั่วป่า เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองพังงา เมืองถลาง เมืองกาญจนบุรี เมืองไทรโยค และเมืองขึ้นกับมณฑลไทยคือ เพชรบุรี เมืองเหล่านี้ให้ยกมาขึ้นกับกรมพระกลาโหม นอกจากนี้มีเมืองที่ขึ้นกับกรมท่าอีก 8 เมือง คือ เมืองนนทบุรี เมืองสมุทรปราการ เมืองสาครบุรี เมืองชลบุรี เมืองบางละมุง เมืองระยอง เมืองจันทบุรี เมืองตราด และยกเมืองสมุทรสาครซึ่งเคยขึ้นกับกรมมณฑลไทยเดิมมาขึ้นกรมท่า (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 6)

การบริหารราชการโดยแบ่งการควบคุมหัวเมืองให้กรมทั้งสามคือ กรมพระกลาโหม กรมท่า และกรมมณฑลไทย เป็นผู้ดูแล แต่จำนวนเมืองที่แต่ละกรมดูแลก็อาจเปลี่ยนแปลงได้ตามแต่พระประสงค์

สำหรับคุณสมบัติของผู้ที่จะสามารถเข้ารับราชการได้นั้น ในพระราชกำหนดได้กำหนดไว้ว่ามีบุคคลจำพวกใด ดังนั้นในกฎหมายข้อดังกล่าวอ้างถึงการมีพระราชกำหนดกฎหมายอยู่แต่ก่อนกฎหมายนี้ว่า หากผู้ใดมีใจอาสางานราชการ โดยเฉพาะงานพระราชสงครามมีชัยชนะแก่ศัตรู หรือกระทำความชอบในราชการ พระเจ้าอยู่หัวจึงจะ “ตั้งแต่งเลี้ยงดูตามผู้ซึ่งได้ทำความชอบมีบำเหน็จบำนาญนั้น” (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง, 2482, หน้า 273) อย่างไรก็ตามนั้นเป็นความชอบที่สมควรได้รับการปูนบำเหน็จและอาจยอมให้ไพร่ที่มีได้เกิดในตระกูลขุนนางเข้ารับราชการได้หากความชอบนั้นได้กระทำในราชการสงครามซึ่งต้องมีชัยแก่ศัตรูด้วย ดังความว่า

อนึ่งขนบทำเนียมผู้จะเป็นพระหลวงขุนหมื่นผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมย่อจะมีตามคุณานุรูปสมควรแลกอปด้วยวุทธิสี่ประการ คือชาตวุทธิ ไวยะวุทธิ คุณวุทธิ ปัญญาวุทธิ ชาตวุทธินั้นกระกูลเป็นนอกรมหาเสนาบดีสืบ ๆ กันมา ไวยะวุทธินั้นคือ อายุสมควรตั้งแต่สามสิบเบ็ดปีขึ้นไป คุณวุทธินั้นคือมีความรู้ฝ่ายทหารพลเรือชำนาญ ชำนาญ ปัญญาวุทธินั้นคือจำเริญด้วยปัญญาฉลาดในการที่จะตอบแทนแก้ไขอรรถปริศนาประเทศกรุงอื่น แลคิดอ่านโดยชอบด้วยโลกิยราชกิจธรรมทั้งปวง ควรพระสมุหนกระลาโหมสมุหะนายกจัดสดมภ์ปฤกษาพร้อมกัน จึงนำเอากราบบังคมทูลพระกรุณาเอาผู้กอปด้วยวุทธิสี่ประการนั้นเป็นที่พระหลวงขุนหมื่น แม้นแต่สองประการสามประการก็อาจจะเอา เป็นที่พระหลวงขุนหมื่นตามสมควร (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง, 2482, หน้า 275)

หากว่าพิจารณาตามหลักเกณฑ์ทั้งสี่ประการนั้นย่อมไม่ใช่เรื่องง่าย แม้เพียงข้อแรกไพร่ก็เข้ารับราชการได้โดยยาก ได้แก่ เรื่องชาตวุทธิหรือการถือกำเนิดในตระกูลขุนนาง แต่กระนั้น ก็อาจมีข้อยกเว้นได้ หากมีความชอบในราชการสงครามดังที่กล่าวมาแล้ว และหากมีความชอบอื่น ๆ ก็ให้เสนาบดีอาจพิจารณาตามสมควรได้ โดยอาจไม่ต้องมีคุณสมบัติครบทั้งสี่ประการก็ได้ดังกฎหมายที่ยกมานี้ แม้สิ่งนี้จะปรากฏในพระราชกำหนดก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

แต่เชื่อว่า ข้อกำหนดนี้เสมือนเป็นวัฒนธรรมที่สืบทอดมาในสังคมไทยซึ่งไม่อาจเปลี่ยนแปลงให้เกิดการยอมรับจากชนชั้นนำได้โดยง่าย ดังนั้นการเข้ารับราชการจนได้รับตำแหน่งสูงและมีความสำคัญในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ยังคงจำกัดอยู่ในกลุ่มของตระกูลขุนนางไม่กี่ตระกูล

1. การชำระกฎหมาย

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก หลักเกณฑ์การบริหารราชการแผ่นดินที่เป็นลายลักษณ์อักษรก็ทำลายหายสูญไปเป็นจำนวนมาก การที่ศูนย์กลางอำนาจในการปกครองล่มสลายก็มักจะส่งผลให้สังคมแปรปรวนไร้ชื่อแปไปด้วย เมื่อบ้านเมืองพอจะตั้งมั่นได้ที่กรุงธนบุรี การบริหารราชการบางประการอาจมิได้ทำตามแบบแผนธรรมเนียมที่เคยมีเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้แก่การคัดเลือกคนเข้ารับราชการ อาจด้วยเหตุที่ประกอบด้วยขุนนางที่มาจากผู้คนหลากหลายและการบริหารที่คงไม่เป็นไปตามแบบแผนเดิมนัก แตกต่างจากเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาที่มีบทบัญญัติว่าด้วยผู้จะเข้ารับราชการที่กำหนดว่าต้องมาจากตระกูลผู้ดีดังที่กล่าวมา คนกลุ่มผู้ดีนี้จึงมีโอกาสได้เรียนรู้ระบบราชการ แบบแผนธรรมเนียมต่าง ๆ มากกว่าชนชั้นอื่น แต่ก็เหมือนอยู่ในวงจำกัดเฉพาะกลุ่มที่สืบสายขุนนางมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาซึ่งใกล้ชิดกับพระเจ้าอยู่หัวเท่านั้น

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะในตำแหน่งสำคัญ ๆ นั้นคือผู้ใกล้ชิด โดยอาจจะเป็นเครือญาติหรือมีความชอบส่วนพระองค์มาก่อน จึงอาจมีส่วนทำให้การบริหารราชการแผ่นดินเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและรวดเร็ว ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับบ้านเมืองที่เพิ่งสถาปนาขึ้นใหม่ อีกทั้งส่วนมากก็เป็นผู้มีประสบการณ์ได้เห็นการบริหารราชการตั้งแต่ครั้งปลายจนกระทั่งสิ้นกรุงศรีอยุธยาทั้งในส่วนที่เป็นระเบียบแบบแผนที่สืบทอดกันมา และประสบการณ์เหล่านั้นและเหตุการณ์เมื่อคราวกรุงแตก ก็คงส่งผลให้ขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้เรียนรู้ว่าบ้านเมืองจะก้าวไปสู่ทั้งความเจริญและหายนะได้ด้วยเหตุใดบ้าง อีกทั้งการยอมรับในอำนาจของผู้นำคือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ส่งผลให้การบริหารราชการหรือการจัดการบ้านเมืองในภาพรวมไม่สู้มีปัญหาหนัก

ดังนั้น ระบบระเบียบอันเคร่งครัดมีประสิทธิภาพนั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งในช่วงเวลาของการสร้างราชธานีขึ้นใหม่ เพื่อเป็นกฎเกณฑ์และบรรทัดฐานในการปกครองและควบคุมสังคม โลกทัศน์สังคมส่วนที่เป็นความก้าวหน้าเริ่มดำเนินไปในสังคมต้นรัตนโกสินทร์พร้อม ๆ กับที่สังคมระดับประชาชนที่ยังคงมีทรรสนะแบบเดิมเช่นเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติ เชื่อไสยศาสตร์ และมีคำอธิบายให้กับปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทางธรรมชาติดังที่สืบทอดกันมาในสังคมไทย ซึ่งเป็นความซับซ้อนทางสังคม แต่ความเป็นสังคมใหม่ จึงต้องทำให้มาตรฐานสำคัญทางสังคม ได้แก่ กฎหมายเป็นสิ่งที่มีความเป็นเหตุเป็นผล ที่ต้องสอดคล้องกับสามัญสำนึก เรื่องความยุติธรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

มูลเหตุของการชำระกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ คดีของอำแดงป้อมกับนายบุญศรี
ดังในประกาศพระราชปรารภว่า

จึงเจ้าพระยาศรีธรรมราชเดชะชาติอำมาตยานุชิตรพีพิทวารวงษ์ พงษ์พักตยาธิเบวราชิบดี
ศรีรัตนราชโกษาธิบคือภัยพิริยบรากรมพาหุกราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยข้อความนายบุญศรี
ช่างเหล็กหลวงร้องทูลขราชกล่าวโทษพระเกษม นายราชาอรธ ใจความว่าอำแดงป้อมภรรยา
นายบุญศรีฟ้องหานายบุญศรี ๆ นายบุญศรีให้การพระเกษมว่า อำแดงป้อมนอกทำชู้ด้วยนายราชาอรธ
แล้วมาฟ้องหานายบุญศรี ๆ ไม่หย่าพระเกษมหาพิจารณาทำให้การนายบุญศรีไม่ พระเกษมพุดชา
แพะโลมอำแดงป้อม แลพิจารณาไม่เป็น สัจธรรม เข้าด้วยอำแดงป้อม แล้วคัดข้อความมาให้ลูกขุน
สถานหลวงปลุกษาว่าเป็นหญิงหย่าชาย ให้อำแดงป้อมกับนายบุญศรีขาดจากผิวเมียกันตามกฎหมาย
จึงทรงพระกรุณาตรัสว่า หญิงนอกใจชายแล้วมาฟ้องหย่าชาย ลูกขุนปลุกษาให้หย่ากันนั้น หาเป็น
ยุติธรรมไม่ จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งให้เจ้าพระยาพระคลังเอากฎหมาย ณ สถานหลวงมาสอบกับ
ฉบับหอหลวง ฉบับข้างที่ ได้ความว่า ชายหาผิดมิได้ หญิงขอหย่า ท่านว่าเป็นหญิงหย่าชายหย่าได้
ถูกต้องกันทั้งสามฉบับ จึงมีพระราชโองการมานพระบันทูลสุรสิงหนาทดำรัสว่า ฝ่ายพุทธจักรนั้น
พระไตรปิฎกแปลหนังสือพื้นพระธรรมชั้นอันสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงพระมหากรุณา
ประดิษฐานไว้ต่างพระองค์ ได้เป็นหลักโลกย สั่งสอนบรรพชิตบริษัธแลฆราวาสบริษัธได้ปฏิบัติ
รู้ซึ่งทางศุกติภูมิแลทุกติภูมิ และพระไตรปิฎกธรรมนั้นพื้นเอนวิปริตผิดเพี้ยนไปเป็นอันมาก ยกที่
จะเล่าเรียนเป็นอายุสพระพุทธานุสาสนาสืบไป...แลข้างฝ่ายอาณาจักรนี้ กระทบผู้ดำรงแผ่นดินนั้น
อาไศรยซึ่งโบราณราชนิติกฎหมายพระอาการอันกระทบแต่ก่อนบัญญัติไว้ได้เป็นบันทัดถาน
จึงพิพากษาดราสินเนื้อความราษฎรทั้งปวงได้โดยยุติธรรม และพระราชกำหนดบทพระอาการนั้น
ก็พื้นเพือนวิปริตผิดซ้าต่างกันไปเป็นอันมาก ด้วยคนอัน โลกหลง หากความลอยแก่บ่าปมิได้
ดัดแปลงแต่งตามชอบใจไว้พิพากษาทำให้เสียยุติธรรมสำหรับแผ่นดินไปก็มีบ้าง...ชำระพระราช
กำหนดบทพระอาการอันมีอยู่ในหอหลวง ตั้งแต่พระธรรมสาตราไปให้ถูกถ้วนตามบาลีและ
เนื้อความมิให้ผิดเพี้ยนซ้ากันได้ จัดเป็นหมวดเป็นเหล่าเข้าไว้ แล้วทรงพระอุสาหทรงชำระดัดแปลง
ซึ่งบทอันวิปลาดนั้นให้ชอบโดยยุติธรรมไว้ ด้วยพระไทยทรงพระมหากรุณาคุณจงเป็นประโยชน์
แก่กระทบอันจดำรงแผ่นดินไปภายหน้า...ปิดตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ บัวแก้ว ทุกเล่ม
เป็นสำคัญ...ถ้าพระเกษม พระไกรสี เชิญพระสมุคพระราชกำหนดบทพระอาการออกมาพิพากษา
กิจคดีใด ๆ ลูกขุนทั้งปวงไม่เหนปิดตรา...สามดวงนี้ไซ้ อย่าให้เชื่อฟังเอาเป็นอันขาดทีเดียว”

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, 2537, หน้า 3-5)

กรณีอำเภอแดงป้อมกับนายบุญศรีนี้ ทรงเห็นว่า ไม่ยุติธรรม กล่าวคือ ชายนั้นหาผิดมิได้แต่ฝ่ายหญิงกลับขอหย่าและกฎหมายยอมให้หย่า จึงทรงเห็นว่ากฎหมายที่บัญญัติไว้มีความแปรปรวน จึงเป็นสาเหตุที่ทรงโปรดให้ชำระกฎหมาย

เมื่อพิจารณาภูมิหลังของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อทรงยังมีได้ขึ้นครองราชย์ ราชการที่ได้ทรงกระทำก็คือเป็นหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี (บ้างเขียนว่า ยกบัตร ยกบัตร ยกกระบัตร) ตำแหน่งหลวงยกกระบัตรนั้น อาจกล่าวได้ว่ามีหน้าที่ในภาพรวมเสมือนเป็นอัยการ ผสานกับผู้ตรวจราชการในปัจจุบัน โดยความหมายของ ยกกระบัตรในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2546 คือ “ตำแหน่งเจ้าพนักงานเกี่ยวกับบรรดคดี ตรงกับพนักงานอัยการ” แต่หน้าที่ของยกกระบัตรนั้นมีหลากหลายกว่าการเกี่ยวข้องกับการพิจารณาคดีความ กฎหมาย บุญสมิต (2549, หน้า 19-24) ประมวลหน้าที่ของยกกระบัตรไว้ว่า ได้แก่ การกำกับให้ผู้รั้งเมืองหรือเจ้าเมืองปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎหมาย ร่วมรู้เห็นเมื่อเจ้าเมืองพิพากษาคดีความ ตรวจสอบถูกต้องของตราตำแหน่งต่าง ๆ ที่ส่งมาดำเนินคดีความ ในสมัยพระเจ้าท้ายสระระบุน้ำที่ยกกระบัตรว่ามีหน้าที่พิจารณาความที่โจทก์คิดใจกล่าวหาตระลาการ ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ กำหนดให้ยกกระบัตรมีหน้าที่สอดส่องดูแลตระลาการในการพิจารณาคดีความให้เป็นไปตามกฎหมาย ตระลาการที่ไม่ปฏิบัติหน้าที่ตามกฎหมาย ยกกระบัตรต้องรายงานเป็นหนังสือไปยังลูกขุน ณ ศาลา จนถึงสมัยสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ กำหนดว่าคดีความในหัวเมืองเมื่อกรรมการเมืองผู้พิจารณาคดีทำผิดให้ฟ้องแก่ปลัดยกกระบัตร

หลักฐานต่าง ๆ พอสรุปได้ว่ายกกระบัตรเป็นตำแหน่งที่ส่วนกลางคือกรมวังแต่งตั้งออกไปทำหน้าที่ยังหัวเมือง ผู้ดำรงตำแหน่งนี้ต้องประกอบด้วยชาติตระกูล ครอบงำขนบธรรมเนียม และต้องเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เนื่องจากมีภารกิจสำคัญคือ “คอยดูแลผิดแลชอบแห่งเจ้าเมือง” และต้องร่วมรู้เห็นในราชการสำคัญของเจ้าเมือง เป็นตำแหน่งที่สามารถออกจากเมืองเพื่อไปเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวเมื่อใดก็ได้ เจ้าเมืองไม่มีอำนาจห้าม อีกทั้งมีหน้าที่ตรวจสอบให้ข้าราชการถวายความจงรักภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัว เช่น ตรวจสอบรายชื่อข้าราชการให้มาร่วมพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาให้ครบถ้วนและจับกุมผู้ฝ่าฝืนและต้องทำบัญชีข้างน้อยใหญ่แจ้งเมืองหลวง ส่วนในทางกฎหมายก็สามารถที่จะทักท้วงห้ามปรามการกระทำโดยมิชอบของเจ้าเมือง และเป็นผู้รับฟ้องคดีที่ราษฎรไม่ได้รับความเป็นธรรมจากกรรมการเมือง ดังนั้น จึงเป็นตำแหน่งสำคัญและมีหน้าที่กว้างขวางครอบคลุมแทบจะทุกส่วนราชการ ผู้ที่จะเป็นยกกระบัตรจึงต้องรอบรู้ราชการหลายประเภท

โรแบต์ แลงการ์ด (2548) ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการชำระกฎหมายในปี พ.ศ. 2348 ไว้ว่า อาจเป็นเพียงการจัดหมวดหมู่ และแม้ว่าข้อความจะต้องตรงกันทั้งสามฉบับในกรณี “หญิงหย่า

ชายหายได้” ในกรณีอำแดงป้อม แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกลับทรงเห็นว่า มีความวิปลาสคลาดเคลื่อนซึ่งมีเหตุมาจากการดัดแปลงแต่งเติมอันมิชอบ ทั้งที่อาจเป็นบทบัญญัติดั้งเดิมแท้จริงก็ได้ แต่พระองค์ทรงใช้หลักคิดของพระองค์เองเกี่ยวกับความยุติธรรมในการเข้าแก้ไขกฎหมายที่ถูกแต่งเติมดัดแปลงไปจนเป็นเหตุแห่งความไม่ยุติธรรมต่าง ๆ อีกทั้งเป็นไปได้ว่าคงมีทั้งการแก้ไขเปลี่ยนแปลงและคงมีการเพิ่มเติมเข้ามาใหม่ในระหว่างการชำระ โดยปราศจากการวิพากษ์และการคำนึงถึงต้นฉบับที่มีอยู่นั้นด้วย และอาจเกิดการกระทบกันระหว่างส่วนที่มีการชำระแล้วและบทบัญญัติที่ผู้ชำระเห็นว่าเป็นบทเดิมแท้

การชำระกฎหมายนี้ ยังปรากฏพระราชกำหนดเก่าที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะกฎหมายเทียรบาลซึ่งอาจมิได้มีการแก้ไขใด ๆ มากนัก เนื่องด้วยเป็นส่วนที่มีลักษณะเฉพาะและเป็นพระราชประเพณีที่ถือปฏิบัติกันมาช้านาน

2. การสังคายนาพระไตรปิฎกและการศาสนา

การศาสนาซึ่งเป็นการสำคัญของบ้านเมืองอีกประการหนึ่งนั้น เนื่องมาจากงานศิลปกรรมทั้งหลายนอกเหนือจากในพระราชวังนั้นก็เกิดขึ้นในวัดทั้งสิ้น อีกทั้งโลกทัศน์และอุดมคติเกี่ยวกับชีวิตของผู้คนก็เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาอยู่ในทุกระดับ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตน โกสินทร์ก็ได้ทรงตั้งตำแหน่งพระราชกษัตริย์ผู้ใหญ่เพื่อจะได้ทำนุบำรุงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ทรงให้สีกพระวันรัต (ทองอยู่) กับพระรัตนมุนี (แก้ว) เนื่องจากทรงเห็นว่า “เป็นคนอัสถัย์สอพลอทำให้เสียแผ่นดิน” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 6) เมื่อเป็นฆราวาสแล้ว ก็โปรดให้นายแก้ว รัตนมุนีรับราชการเป็นพระอัครมุนีตามที่เคยเป็นมาก่อนและให้เป็นผู้ขนานนามพระองค์เจ้าต่างกรม แต่นายทองอยู่ วันรัตนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคลลงพระราชอาญาแล้วจะให้ประหารชีวิตเพราะมีความผิดกับพระองค์มาแต่ก่อน หากแต่มีพระบรมราชโองการขอชีวิตแล้วทรงตั้งให้เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์อยู่ในกรมมหาดไทย ทรงตั้งให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุฒาจารย์ พระพิมลธรรมที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงถอดเพราะไม่ยอมถวายบังคมโปรดให้คงคืนสมณศักดิ์ดังเก่าและกลับไปอยู่อารามเดิม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 6)

โปรดให้หรือดำหนาทองของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไปปลุกเป็นกุฎิถวายเจ้าอาวาสวัดบางว่าใหญ่ อีกทั้งก็ทรงมีพระราชดำรัสว่าพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงตั้งนั้น ก็โปรดลดลงเป็นสมเด็จพระวันรัต ส่วนพระภิกษุอื่น ๆ ที่เห็นตาม ๆ กัน ก็ทรงพระกรุณายกโทษ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 7)

นอกจากนี้ยังทรงแต่งตั้ง จัดการพระสงฆ์ ทั้งระดับพระราชกษัตริย์รองและเจ้าอาวาสในวัดสำคัญเช่นวัดบางว่าใหญ่ วัดบางว่าน้อย วัดนาค วัดพลับ วัดสมอราย ทรงเปลี่ยนนาม

สมณศักดิ์ เพราะพ้องกับนามพระอรหันต์และพระพุทธเจ้า ได้แก่พระอุบาลีและพระธรรมโคดม อีกทั้งยังทรงให้สอบอธิกรณ์พระพิมลธรรมที่สึกมาเป็นหลวงธรรมรักษาเจ้ากรมสังฆการีขวา เพราะยังทรงแคลงใจ ปรากฏว่ามีได้ขาดสิกขาบทจึงทรงให้กลับเข้าบวชใหม่เป็นพระญาณไตรโลก วัดสลัก ส่วนพระสงฆ์ในฝ่ายรามัญนั้น ทรงตั้งเป็นพระมหาสุเมธอาจารย์องค์หนึ่ง พระไตรสรณรัชช องค์หนึ่ง พระสุเมธน้อยองค์หนึ่ง เมื่อกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงสร้างวัดทองปู้ขึ้นใหม่ ก็ให้พระมหาสุเมธอาจารย์เป็นเจ้าอาวาส พระไตรสรณรัชชให้ไปอยู่วัดบางหลวง เป็นพระเจ้าคณะดูแลแขวงเมืองนนทบุรีและสามโคก ส่วนพระสุเมธน้อยครองวัดบางยี่เรือใน

ส่วนวัดสำคัญในสมัยธนบุรี คือ วัดแจ้งและวัดท้ายตลาดนั้นไม่มีพระสงฆ์จำพรรษา จึงโปรดให้สร้างกุฏิ แล้วนิมนต์พระเทพโมลีวัดพลับมาอยู่ แล้วนิมนต์พระโพธิวงศาจารย์ซึ่งเคยเป็นพระปลัดสมเด็จพระสังฆราช และพระครูเมธังกร เลื่อนเป็นพระศรีสมโพธิแล้วนิมนต์ทั้งสององค์ และพระสงฆ์มาอยู่วัดแจ้ง และโปรดให้งดเบียดวัดที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเคยพระราชทานแก่พระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรมและเปรียญแต่ให้พระราชทานนิตยภัตต์เป็นรายเดือน (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 9)

การจัดการและควบคุมศาสนาและพระสงฆ์โดยรัฐในสังคมไทยนั้น เกิดขึ้นไม่มาก ครั้งนัก เว้นแต่จะเริ่มเป็นกัยแก่บ้านเมืองหรือที่วิปริตแปรปรวน ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า สมัยต้นรัตนโกสินทร์ เป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองต้องการความมีประสิทธิภาพในการจัดการ โครงสร้างสังคมซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้มีส่วนสำคัญ เรียกได้ว่าเป็นตัวกลางหรือตัวแทนระหว่างความเป็นอุดมคติทางศาสนากับโลกทางสังคม และเป็นส่วนสำคัญในการควบคุมจริยธรรมแก่ประชาชนในช่วงเวลาสำคัญนี้และเป็นผู้ส่งผ่านอุดมการณ์ทางสังคมการเมือง ดังนั้น การจัดการศาสนาโดยอำนาจรัฐเพื่อควบคุมสถาบันพระสงฆ์จึงเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้น

ในทัศนะของชาวต่างประเทศเกี่ยวกับการศาสนา จอห์น ครอว์ฟอร์ด บันทึกในเอกสารของเขาเกี่ยวกับสภาพการณ์ของประเทศสยามเมื่อราวรัชกาลที่ 2 ว่า ในสังคมไทยนั้น สถาบันที่เกี่ยวข้องกับศาสนามีอิทธิพลต่อระบบการปกครองของประเทศอย่างมาก ไม่มีประเทศใดในโลกที่ศาสนาจะเข้ามาเกี่ยวข้องในชีวิตประจำวันมากเท่ากรุงสยาม ครอว์ฟอร์ดเห็นว่าการที่ผู้ชายไทยนับแต่พระมหากษัตริย์จะต้องบวชครั้งหนึ่งในชีวิตและต้องศึกษาธรรมะเป็นเรื่องแปลกประหลาด

“...รัฐบาลมีหน้าที่แต่งตั้งสมณะผู้ใหญ่และเป็นผู้ให้เงินสนับสนุน และโดยที่วัดต้องพึ่งพาอาศัยรัฐ และไม่มีการสืบทอดกันทางมรดกหรือครอบครองทรัพย์สินสมบัติได้ หน้าที่ของวัดจึงเป็นการสนับสนุนอำนาจปกครองของรัฐบาล...” (ครอว์ฟอร์ด, จอห์น, 2525, หน้า 125-126)

ความเห็นของครอว์ฟอร์ดในเรื่องนี้นับว่าเป็นการบันทึกสังคมที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับ

ศาสนาและการเมืองเวลานั้นได้ ด้วยเหตุที่ว่าได้แสดงให้เห็นถึงอำนาจทั้งทางการเมือง ศาสนาและวัฒนธรรมในสังคมไทยที่มีได้แยกขาดจากกัน แต่มีบทบาทเกื้อหนุนซึ่งกันและกันอย่างยิ่ง อีกทั้งยังหลอมรวมเป็นเสมือนสิ่งเดียวกัน โดยเฉพาะในแง่ของคติและแนวคิดในการปกครองที่อิงอาศัยแนวคิดทางศาสนาพุทธ และเมื่อแนวคิดนี้ฝังรากและได้สืบทอดกล่อมเกลาลงในสภาพแวดล้อมทั้งหลายในสังคมการเมืองจนเป็นลักษณะทางวัฒนธรรมที่กลมกลืนเป็นหนึ่งเดียวกันกับมิติต่าง ๆ ทางสังคมการเมืองจึงทำให้ประชาชนเกิดการยอมรับ โดยการกล่อมเกลานี้แวดล้อมผู้คนอยู่ตลอดเวลา เช่นแผนผังของวัดที่จำลองคติจักรวาล ตลอดจนจิตรกรรมฝาผนังที่ผู้คนจะได้เห็นและใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาเรื่องราวต่าง ๆ ทางพุทธศาสนาได้ง่ายกว่าการอ่านคัมภีร์

2.1 กฎหมายพระสงฆ์

นอกจากการที่ทรงจัดการสถาบันศาสนาเพื่อให้เกิดความเหมาะสมแก่การจัดการดูแลพระสงฆ์แล้ว ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยังโปรดให้จัดการความประพฤติของคณะสงฆ์ ซึ่งสะท้อนว่า ในรัชสมัยนี้ พระมหากษัตริย์มีอำนาจควบคุมและจัดการสังคมทั้งในแง่ของการปกครองและทางศาสนาด้วย

พระสงฆ์เป็นหนึ่งในพระรัตนตรัย แต่กระนั้นในวัฒนธรรมไทยบางส่วนกลับมิได้เคร่งครัดกับพระสงฆ์นัก ดังจะเห็นได้ว่าพระสงฆ์ไทยนั้นบ้างก็มีความประพฤติไม่ต่างจากชาวบ้านดังเมื่อปลายกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งในวัฒนธรรมพุทธไทยยังยอมรับได้กับความเชื่อทางไสยศาสตร์เชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของเครื่องรางของขลังต่าง ๆ ยิ่งหากกระทำหรือปลุกเสกโดยพระสงฆ์ก็จะทวีความศักดิ์สิทธิ์เป็นทวีคูณ นอกจากนี้ในเรื่องของความเชื่อ พระสงฆ์ยังอาจกระทำกิจอื่น ๆ ได้ เช่นเป็นหมอ หรือเป็นช่าง ซึ่งเป็นบทบาทที่มีการยอมรับโดยทั่วไป พระสงฆ์ไทยจึงมีบทบาทมากกว่าการเป็นผู้สืบทอดศาสนาแต่อย่างใด

เมื่อสังคมไทยยอมรับได้กับบทบาทอันหลากหลายของพระสงฆ์ จึงส่งผลให้พระสงฆ์จำนวนไม่น้อยประพฤติตนนอกกริตนอรอย หรือมีการวางตนไม่เหมาะสมอย่างไม่ต่างจากชาวบ้าน แม้สังคมไทยในอดีตมีแนวโน้มที่จะยอมรับว่าพระสงฆ์อาจมีพฤติกรรมที่หลากหลายได้ แต่ในทรรณะของชนชั้นนำในสังคมใหม่ที่ต้องการความเข้มงวดและเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น พระสงฆ์ที่ไม่อยู่ในพระธรรมวินัยก็ไม่ต่างอะไรจาก “มหาโจรปล้นทำลายพระศาสนา” (พระธรรมรัชมนี (ประยูร สันตงโร), 2525, หน้า 37) ในพระราชปรารภว่า

แลทุกวันนี้เห็นฝ่ายพุทธจักรวางมือเสีย ประการหนึ่งเข้าใจว่าศาสนาถึงเพียงนี้แล้ว เหนจะบำรุงให้วัฒนาขึ้นได้จึงมิได้ระวังระไวว่ากล่าวกัน ให้เกิดมหาโจรปล้นทำลายพระศาสนา ทั้งสมณะแลสามเณรมิได้รักษาพระจตุบารยสุทธิศีลรัาเรียนทุระทั้งสองประการแลชวนกันเที่ยวเข้า

ร้านตลาดคูสีกา มีอาการกิริยานุ่งห่มเดิรเหิรกระด้างอย่างฉะราวย มิได้สำรวมรักษาอินทริย
 หมิเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่ทายกแลที่เขวคูโชนหนึ่ง ลคอน...เพื่อนรำ แลเล่นหมากรุกสกภาพนั้นทั้ง
 ปวง แลคบคิดกันกับกระหัดชายหญิงเล่นเบี้ยอย่างสมณสามเณรวิคบางว่า...ขอกกล่าวเป่าร้องรับเงิน
 ทองเข้าปลาอาหารทั้งปวงมาเลี้ยงชีวิตแลผสมผสานทำการฉะราวดให้ดอกไม้ผลไม้อสิ่งของหวังอา
 มิศแก่ฉะราวย แลผูกพันทเรียกฉะราวยหญิงชายเป็นพ่อแม่ เลี้ยงพี่เลี้ยงน้องเลี้ยง แลคำรบนบ
 นอบยอภายวาจา แก่ฉะราวยหย่างว่าทาทษา เลขอให้น้ำมนต์ด้ายมงคลสุทเป็นต้นแก่ฉะราวย
 ปรารถนาลาภแลฉะราวยหญิงชายที่หาปัญญามิได้ก็ผูกพันทเสน่หาเหนแก่หน้าอามิศให้อาหาร
 ผลาผลเป็นต้น บำเรอแก่หมู่ภิกษุบาปอลชิ ได้ชื่อว่าให้กำลังแก่พระภิกษุลามก อันกระทำอะเนสะ
 นะกิละโทศกประทศรัยกรกฎฉะราวย บันดาท่านจะมีผลกระทำไห้หาผลมิได้ เพราะเหตุด้วย
 ทำทานหาเป็นทานหาเป็นทานเจตนาแท้ไม่ ให้หย่างนี้ชื่อว่าให้หมู่ลชิ ภิกษุบาปมีทำน้ำใจทำลาย
 พระศาสนา แลฝ่ายฉะราวย สีกาที่คุ่นเคย นำเอาอามิดอาหารเป็นต้นออกมาบำเรอแก่ภิกษุสามเณร
 บาปอลชิ นั่งในกุฎีที่กำบังอันควรจะเกี่ยวพานพุดจาหยิกหยอก สำผัสกายกระทำเมณุธรรมได้นั้น
 ฝ่ายภิกษุสามเณรบาปลามก ครั้นคุ่นเคยเข้ากับสีกาแล้ว ก็เข้าบ้านนอนบ้านผิดเพลาธาตรี พุดจาสีกา
 รูปชีกีมีความเสน่หารักใคร่ทั้งสองฝ่าย สัมผัสกายกระทำเมณุธรรมเป็นปาราชิก แลลึงคเณรโดย
 ตั้งวาสเป็นคุระโทษ ห้ามปีพชาอุปสมบท จะบวคมิเป็นภิกษุสามเณรเลย...”

(พระธรรมรัชมนี, 2525, หน้า 37)

ด้วยเหตุเหล่านี้ พระองค์จึงตรากฎพระสงฆ์ เพื่อควบคุมให้พระภิกษุสงฆ์ตั้งอยู่ใน
 พระธรรมวินัยและเป็นที่พึ่งของผู้คนได้จริง ทั้งนี้ อาจเป็นไปได้ว่า สังคมการเมืองนั้นต้องการ
 มาตรฐานทางศาสนาให้สอดคล้องกับความมีประสิทธิภาพทางการบริหารบ้านเมืองในยุคนี้ จึงต้อง
 มีความเข้มงวดกับสถาบันหลักคือศาสนาด้วย และให้เป็นประโยชน์แก่การปกครองสังคมมณฑล
 กฎพระสงฆ์ที่ทรงให้ตรานั้น มี 10 ฉบับ คือ

กฎที่ 1 มีพระราชกระแสให้นิยมการฟังธรรมยิ่งกว่าทำอามิสทาน ห้ามมิให้แสดงธรรม
 ด้วยเสียงอันเป็นขบร้อง และนำธรรมมาผูกเป็นกาพย์กลอนพิจิตรเป็นเพลง ให้พระสงฆ์ผู้แสดง
 ธรรมแลราษฎรผู้ฟังเอาตามวาระพระบาฬีแลอรรถฎีกาเท่านั้น (แสดงอานิสงส์การฟังธรรมและ
 ห้ามเทศน์ตลกคะนอง) กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันเสาร์ เดือน 10 ขึ้น 5 ค่ำ จุลศักราช 1144 ปีขาล
 จัตวาศก

กฎที่ 2 สมิวัควิคบางว่าใหญ่รับเข้าของเงินทองอีเพ็งไว้เป็นอันมาก ครั้นอีเพ็งเป็น
 ขบถถึงตายเข้าของเงินทองเหล่านั้นต้องถูกริบทรัพย์ก็ปกปิดไว้ จึงห้ามพระสงฆ์รับฝากทรัพย์
 สมบัติหรือพั้วพันเรื่องทรัพย์ของฉะราวย กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันจันทร์ขึ้น 5 ค่ำ เดือน 6 จุลศักราช
 1145 ปีเถาะ เบญจศก

กฎที่ 3 ทรงปรารภเหตุที่พระภิกษุอัสสัมชิตมีมหาดาเป็นต้น คัดขบถต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงสั่งว่าต่อไปนี้ให้เจ้าสำนักเรียนมีบาญชีพระภิกษุ ที่อยู่ได้บังคับบัญชา และมีหนังสือประจำตัว (ให้พระสงฆ์มีหนังสือประจำตัว) กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 6 จุลศักราช 1145 เบญจศก

กฎที่ 4 ทรงให้ราชาคณะอธิการทำบัญชีทางว่าสำหรับผู้อยู่ในบังคับบัญชา ส่งผู้มีหน้าที่ฝ่ายปกครอง กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 จุลศักราช 1145 เบญจศก

กฎที่ 5 ทรงวางโทษอุกฤษฏ์แก่ผู้ที่ปิดความที่ตนต้องอาบัติปาราชิก กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 8 จุลศักราช 1145 เบญจศก

กฎที่ 6 ทรงห้ามพระสงฆ์หากินจุกจิกกับฆราวาส กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 จุลศักราช 1145 เบญจศก

กฎที่ 7 ทรงห้ามพระสงฆ์นำข้อมันสงฆ์อันวิวาทกันด้วยกิจพระวินัย มากราบทูลข้ามหน้าสมเด็จพระสังฆราช เหตุเกิดด้วยพระราชาคณะแย้งกันเรื่องเขตวัดรับภลิน กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันจันทร์ ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 12 จุลศักราช 1145 เบญจศก

กฎที่ 8 ว่าด้วยหลักว่าพระชนดิโคเป็นอัสสัมชิต กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันพุธ แรม 11 ค่ำ เดือน 3 จุลศักราช 1151 ปีระกา เอกศก

กฎที่ 9 ว่าด้วยเรื่องโยมอุปัฏฐาก กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อ วันอังคาร แรม 13 ค่ำ เดือน 9 ปีชวด จุลศักราช 1156 ฉศก

กฎที่ 10 ว่าด้วยเรื่องมิให้พระสงฆ์ประพฤติตนเป็นฆราวาส กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อวันอังคาร แรม 13 ค่ำ เดือน 7 จุลศักราช 1163 ปีระกา ตรีศก

กฎใหม่ (พิเศษ) ว่าด้วยการบวช การคุ้มครองภรรยาผู้บวช กฎนี้ทรงให้ไว้เมื่อ วันศุกร์ แรม 2 ค่ำ เดือน 8 ค่ำ จุลศักราช 1160 สัมฤทธิศก (พระธรรมรัชมนี, 2525, หน้า 14-15)

เมื่อทรงกวาดขันตามกฎนี้แล้วจึงทรงให้สี่กษัตริย์ที่มีพฤติกรรมเป็นอัสสัมชิตรวม 128 รูป ในพระราชปรารภหรือรายละเอียดที่ทรงอธิบายกฎต่าง ๆ นั้น ดังเป็นการสร้างความเข้าใจกับประชาชนในเรื่องการนับถือศาสนาหรือธรรมเนียมที่ควรประพฤติ ในความเห็นผู้วิจัยคาดว่า หลายสิ่งเป็นความเคยชินของประชาชน ซึ่งเป็นการนับถือศาสนาในระดับชาวบ้านอันเป็นปกติธรรมดาที่สืบทอดมา เช่น การเทศน์มหาชาติหรือมหาเวสสันดรชาดก ที่รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชปรารภว่า ฟังเอาแต่ถ้อยคำตลกคะนองอันหาผลประโยชน์มิได้ พระสงฆ์ผู้สำแดงนั้นบางจำพวกก็มีได้เล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้แต่เนื้อความเปลวร้อนปนกาพกลอน แล้วก็มาสำแดงถ้อยคำตลกคะนองหยาบซ่า เหนแต่ลาภสการเลี้ยงชีวิตมิได้คิดที่จะร่ำเรียนสืบไป...” (พระธรรมรัชมนี, 2525, หน้า 19)

อีกทั้งการจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เข้มงวด เน้นการเรียนพระบาลี กำหนดให้พระสงฆ์อยู่ในหมู่สำนัก และทำบัญชีรายนามพระภิกษุ หากพระสงฆ์องค์ใดทำหยาบช้าสอนยาก ตักเตือนแล้วไม่ฟังให้กำจัดเสียจากหมู่คณะ ความอีกอันหนึ่งก็คือ ในกฎข้อที่ 6 นั้น ทรงห้ามภิกษุสามเณรสงเคราะห์ฆราวาส ให้ผลไม้ดอกไม้ ห้ามการป่าวร้องเรียไรสิ่งของอันเป็นของฆราวาส ผู้มิได้เป็นญาติ ห้ามพระสงฆ์เป็นหมอนวดหมอยา หมอดู ห้ามฆราวาสให้แก้วแหวนเงินทองของมีราคาที่ไม่สมกับสมณะ ห้ามพระสงฆ์ทำการศพ และห้ามดูแลรักษาคนไข้ และที่สำคัญคือ ทรงห้ามพระสงฆ์ “วาดเขียนแกะสลักเป็นรูปสัตว์” (พระธรรมธัชมนี, 2525, หน้า 30) ประเด็นนี้ผู้วิจัยคิดว่า คงจะทรงห้ามในกรณีรับจ้างทำการตามที่ฆราวาสจะมีทรัพย์ให้ตอบแทน เพราะงานช่างต่าง ๆ ที่เป็นงานของหลวงนั้นก็ปรากฏช่างพระอยู่จำนวนไม่น้อยเลย

กฎพระสงฆ์ที่ตราขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้เป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในสังคมไทย และเป็นสิ่งที่กระทำในช่วงแรก ๆ ของการสถาปนาราชธานี หากลองพิจารณาในทางการเมือง การปกครองโดยเปรียบเทียบกับสมัยกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น ดูเหมือนจะมีได้วางลำดับจัดการภายในคณะสงฆ์หรือพฤติกรรมของพระภิกษุมานัก แต่มีบทบาทในการอุปถัมภ์ สนับสนุน หรือพระสงฆ์เองอาจมีบทบาททางสังคมการเมืองบ้างในบางสถานการณ์ เช่นเมื่อมีศึกสงครามแล้วผู้คนต้องการสิ่งยึดเหนี่ยว

นอกจากพระสงฆ์แล้ว บ้านเมืองที่แรกตั้งขึ้นมาใหม่นั้น จำเป็นต้องวางแบบแผนความประพฤติให้กับประชาชนและเหล่าขุนนางข้าราชการด้วย นอกจากการชำระกฎหมายเพื่อให้เกิดมาตรฐานทางสังคมที่กล่าวมาแล้ว มาตรฐานทางศีลธรรมของชนทุกหมู่เหล่าก็เป็นสิ่งที่ต้องทรงแนะนำควบคุม เพราะเป็นเครื่องกำกับความประพฤติไปพร้อม ๆ กับตัวบทกฎหมาย หรือทรงกำหนดให้ทั้งตัวบทกฎหมายมีบทบาทของศีลธรรมไปด้วยอย่างชัดเจน ในพระราชกำหนดประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 มีความว่า

ด้วยสมเด็จพระบรมนาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว...ดำรัสเหนือเกล้าฯ รับสั่งว่าบรรดาเสวกามาตย์ราชสรรพสัตว์ฝ่ายหน้าแลที่วานางแม่พระสนมกำนัลทนายเรือนจำโขน แลข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ ข้าเจ้าต่างกรมแลหากรมมิได้ ผู้รักษาเมืองกรมการทั้งปวง ให้ดำรงจิตอยู่ในศีลธรรมทั้งสี่ แลรักษาสัตย์นั้นให้บริสุทธิ์ ก็จะเป็นที่ตั้งแห่งกองการกุศลทั้งปวงก็จะบังเกิดสุขประโยชน์ในอิทธโลกแลปรโลกข แลมาบัดนี้คบกันเล่นเบี้ยบ่อนเป็นพาลทุจริตมิได้เกรงบาปละอายบาปทุกขโทษในประจุบันก็มี ครั้นสิ้นชีวิตไปแล้วก็จะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในนรกนั้นช้านาน...” (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง, 2482)

ข้อความดังนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงพระราชประสงค์ที่ทรงมีต่อการกำหนดมาตรฐานทางศีลธรรมหรือความประพฤติของขุนนาง โดยอาศัยความเชื่อทางศาสนามาเป็นเครื่องควบคุม

ความประพฤติ

ความเชื่อที่จะบั่นทอนความมั่นคงของสังคมการเมืองซึ่งได้แก่ไสยศาสตร์
ก็ทรงควบคุมเช่นกัน ดังความว่า

เพราะถือพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณเป็นเทียงแท้จิตรมิได้ผันแปรไป ถือ
คุณอันอื่นนอกกว่านี้ว่าประเสริฐกว่าพระรัตนตรัย หามิได้เป็นอันขาดทีเดียวนี้พระสรณาคมจึงจะ
คงอยู่แก่ผู้นั้น... ละพระรัตนตยาริคุณเสีย ไปถือภูมิเทพารักษ์ผีต่าง ๆ พอสิ้นกำจะพันทุกซ์ก็
เข้าใจว่าภูมิเทพารักษ์ที่ตนถือนั้น...ประเสริฐกว่าพระรัตนตรัยจะนี้ พระไตรสรณาคมก็ขาด...แต่นี้
สืบไปเมื่อหน้าให้ข้าทูลอองผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการเมือง เอก โท ตริ จัตวาทั้งปวง
บันดามีสารเทพารักษ์พระภูมเจ้าที่พระเสื่อเมืองทรงเมืองให้บำรุงซ่อมแปลงที่ปรล็กหักพังนั้นให้
บริบูรณ์ และแต่งเครื่องกระยาบวดไม้ถั่วงา เปนต้น และรูปเทียนบูชาพื่อนรำบวงสรวงพะสีกำม
ถวายสิ่งซึ่งอันสมควรแต่เทพารักษ์ แต่อย่านับถือยิ่งกว่าพระไตรสรณาคม ห้ามอย่าให้พลีกรรมด้วย
ฆ่าสัตว์...แลให้กระทำบุญทานรักษาศิล..." (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์
ตามฉบับหลวงตราสามดวง, 2482)

ในประกาศนี้จึงมีความชัดเจนว่า ศีลธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นมาตรฐานสำคัญ
ทางความประพฤติของขุนนาง ซึ่งก็ไม่ทรงปฏิเสธความเชื่อที่มีอยู่ในสังคมไทยมาช้านาน แต่ก็ทรง
กำหนดมิให้นับถือยิ่งกว่าพระรัตนตรัยดังที่กล่าวมาแล้ว

2.2 พระราชปจญาทางศาสนา

ความมุ่งหมายให้พุทธศาสนาเป็นหลักทางความคิดในการปกครองบ้านเมืองใหม่ของ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในประการอื่น ๆ จะพบได้ใน พระราชปจญา อันเป็น
ประเพณีที่พระมหากษัตริย์จะต้องปรึกษาข้อธรรมะหรือคำถามเกี่ยวกับศาสนากับพระราชคณะ
ข้อสังเกตของผู้วิจัยคือ พระราชปจญาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น มีจำนวน
มากกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเท่าที่รวบรวมได้ แสดงให้เห็นถึงความสนพระราษหฤทัยใน
ศาสนา ซึ่งความสนพระราษหฤทัยนี้มีข้อสังเกตว่า ทรงตั้งอยู่บนพื้นฐานของเหตุผลด้วย อีกทั้งการ
ให้ความสำคัญต่อคณะสงฆ์ในการวินิจฉัยปัญหาซึ่งเกี่ยวแก่รัฐในบางแง่มุม เช่นการจัดการวัดร้าง
การกระทำต่อพระพุทธรูปเก่าว่าสมควรหรือไม่สมควร การมีคำถามเกี่ยวกับปัญหาเชิงปรัชญา
หรือเรื่องของตรรกะเหตุผล ได้แก่ เรื่องการว่าอักษรของผู้บวชที่เป็นชาวลาว เรื่องพระภิกษุณี
นอกจากนี้ยังมีเรื่องทางสังคม ได้แก่ เหตุผลในการห้ามบวช “นปงสะกะ” คือคนสองเพศหรือกะเทย
ในพระราชปจญานั้นสะท้อนให้เห็นถึงแนวทางการปกครองที่สนใจเนื้อหาสาระ และความพยายาม
ในการแสวงหาเหตุผลที่เป็นไปในเชิงประจักษ์ คำตอบชัดเจนไม่คลุมเครือและต้องอ้างอิงได้ให้กับ
สถานการณ์ต่าง ๆ ทางสังคมแทนความเชื่อที่สืบ ๆ กันมา โดยเฉพาะการที่คณะสงฆ์ต้องไปค้นหา

ข้อมูลอ้างอิงจากพระคัมภีร์หรือพระไตรปิฎกต่าง ๆ มาเพื่อถวายเป็นวิสาขบูชา อีกทั้งเป็นเสมือน การตรวจสอบหรือกวาดล้างความรู้ในพระบาลีของพระผู้ใหญ่เหล่านั้นด้วยอีกทางหนึ่ง และเป็น สิ่งสะท้อนให้เห็นว่า ในอดีต การบ้านเมือง การศาสนา และวัฒนธรรมนั้นหลอมรวมเป็น สิ่งเดียวกัน โดยเฉพาะพระราชปจฺจนาที่มีนัยทางสังคมการเมือง ได้แก่เรื่องการจัดการวัดร้าง เป็นต้น

ในพระราชปจฺจนาของรัชกาลที่ 1 ยิ่งแสดงออกชัดเจนในประเด็นที่กล่าวมานี้ จึงเป็น คำถามที่เป็นเหตุเป็นผล และคงเป็นคำถามที่อยู่ในใจของผู้คนในยุคสมัยนั้นก็เป็นที่ไปได้ บางเรื่อง อาจไม่ทราบว่าจะถามอย่างไรเช่นกรณีภิกษุณี เรื่องเกี่ยวกับการฟื้นฟูหรือจัดการซากวัดและทรัพย์สิน ของวัดที่ถูกทิ้งร้างตั้งแต่ครั้งเสียกรุง เช่น ในพระราชปจฺจนาที่ว่าด้วยสิ่งของที่มิใช่ผู้ศรัทธาให้วัดซึ่งยับเยิน สาบสูญแล้วจะควรเอาทรัพย์สินมาเช่นไร (ประชุมพระราชปจฺจนา, 2550, หน้า 98) ซึ่งก็เป็นเสมือน การจัดการบ้านเมืองที่ส่งผลต่อความคึกคักใจของผู้คน เพราะซากวัดเหล่านั้นก็เป็นศาสนสถานที่ เคยได้รับการเคารพบูชา หรือเหตุการณ์ที่ของสงฆ์ซึ่งมีโจรสลัดหรือมีผู้ขูดรีดได้ ผู้ได้ขอมมา นำมาใช้เองหรือให้ผู้อื่นจะมีโทษหรือไม่เพราะบ้านเมืองก็ร้างมาช้านาน แกวแหวนเงินทองของ พระรัตนตรัยตกอยู่ในแผ่นดิน หรือประเด็นว่าด้วยการออกเสียงอักขระที่ไม่ชัดของพระลาวว่ามี ความเป็นพระหรือไม่ หรือต้องบวชใหม่หรือไม่ ซึ่งก็คงเป็นประเด็นที่รัชกาลที่ 1 คงไม่พอพระราช หฤทัยการถวายเป็นวิสาขบูชาจากคณะสงฆ์นัก ด้วยทรงถามย้ำถึงสองครั้งว่าผิดหลักศาสนาหรือข้อธรรมะ อย่างไรแน่และคุณสมบัติของบุคคลที่จะให้บวช ควรจะดูที่การว่าอักขระไม่ชัดหรือดูที่เจตนา ในความว่า “...ประการหนึ่งพระคุณจะวิสัชนาพิพากษาว่า ถึงบุคคลจะมีศรัทธาอุทิศสาธุจะบวช ลักเท่าใด ๆ ก็ดี ถ้าวักขระไม่ชัดไม่ถูกแล้วก็ไม่เป็นสามเณรภิกษุเลย... (ประชุมพระราชปจฺจนา, 2550, หน้า 188)

ในประเด็นนี้ ในความเห็นของผู้วิจัยเห็นว่า พระราชปจฺจนาว่าด้วยการออกเสียงอักขระ ของพระลาวนั้น เป็นประเด็นทางการเมืองด้วย เนื่องจากการทำนุบำรุงพระศาสนาในยุคนี้ดู เหมือนจะมีได้เพียงมีเฉพาะพระสงฆ์สยาม หรือมีเป้าหมายให้พระสงฆ์กรุงเทพฯ เท่านั้นที่จะต้อง มีมาตรฐานในทางความคิดความรู้และเหตุผล ซึ่งมีได้หมายความว่า จะให้ความสำคัญกับพิธีกรรม หรือรูปแบบที่เคร่งครัดจนเกินไป ซึ่งในพระราชประสงค์อาจจะทรงเห็นว่าอาจผ่อนปรนได้ใน บางประเด็นหรือที่ไม่เป็นแก่นสารสำคัญทางศาสนา เช่นการออกเสียงที่แยกกันไปบ้างตามสำเนียง พูดที่ต่างกัน ทั้งนี้ น่าจะทรงเห็นว่า เมื่อพระสงฆ์จากถิ่นอื่นได้รับพระกรุณา ย่อมจะเป็นการ โน้มนำ ให้มีความสมานฉันท์กันในพระศาสนาและส่งผลไปถึงความเป็นจักรวรรดิที่พระเจ้าจักรพรรดิราช ย่อมทรงพระกรุณาแก่ผู้คนที่เข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภารและย่อมได้รับความภักดีจากแว่นแคว้น เมืองขึ้นเป็นการตอบแทน ซึ่งเป็นไปตามคติเดิมของการปกครองแบบโบราณ

พระราชปณิธานเหล่านั้น แสดงให้เห็นว่า พระองค์ไม่เพียงเป็นผู้รอบรู้ในทางศาสนา แต่ทรงมีความเป็นผู้นำทางสังคมด้วย เนื่องจากราชธานียุคใหม่นี้ย่อมต้องการความรู้ความคิดที่สมเหตุสมผล และสามารถเอื้อประโยชน์ต่อคนทุกกลุ่มเพื่อสร้างความเข้มแข็งแก่รัฐ แม้ความคิดความเชื่อแบบเดิมยังคงอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของประชาชนในระดับชาวบ้านก็ตาม ส่วนชนชั้นนำนั้นได้เริ่มก้าวเข้าสู่โลกที่เป็นเหตุเป็นผล และส่งผ่านความคิดที่สอดคล้องกับปัจจัยทางยุคสมัย และด้วยการปกครองในยุคนี้ที่ทรงสามารถ “เลือก” และกำหนดกฎเกณฑ์ในอาณาประชาราษฎร์นับถือ หรือห้ามนับถือสิ่งใด เช่น ทรงกำหนดให้ทำลายรูปลึงค์และศิวลึงค์ด้วยทรงเห็นเป็นของลามก หยาบชามิใช่พุทธศาสนา และจะทำทลายความคิดความเชื่อของสังคมส่วนหนึ่งในสมัยนั้นด้วย อีกทั้งแสดงให้เห็นว่าเป็นเทพเจ้าที่เคยแสดงออกในพิธีกรรมต่าง ๆ นั้นก็เบาบางลงและเหมือนไม่ได้ผูกพันพระองค์เข้ากับความเป็นเทพอีกต่อไป แม้ว่าในพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ยังคงสืบทอดมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาจะยังมีการสืบทอดกันอยู่ก็ตาม

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชปณิธานเกี่ยวข้องด้วยการแผ่นดิน เช่นอากรค่าน้ำ (ค่าน้ำ หมายถึงอากรการจับสัตว์น้ำ) และสุราที่พระเจ้าแผ่นดินทรงบัญญัติขึ้นนั้นจะเป็นโทษหรือเป็นคุณ ซึ่งพระราชอาณาเขตทั้งปวงนั้นเห็นว่า “อาตมาภาพทั้งปวงเห็นว่าซึ่งจะเป็นกุศลากุศลกรรมนั้น ก็อาศัยแก่เจตนาเป็นประธานเมื่อหาเจตนามิได้แล้วผลแห่งกุศลและอกุศลนั้นย่อมมิได้มี” (ประชุมพระราชปณิธาน, 2550, หน้า 278) ซึ่งเป็นการใช้คำตอบทางศาสนาเพื่อการจัดการบ้านเมืองด้วย

2.3 การสังคายนาพระไตรปิฎก

นอกจากกฎพระสงฆ์ที่กำหนดบทบาทของพระสงฆ์ให้เคร่งครัดตามพระธรรมวินัย เพื่อให้เป็นที่เชื่อถือศรัทธาของผู้คนในการสร้างราชธานีใหม่หรือบ้านเมืองใหม่แล้ว ในพระราชปรารภที่กล่าวมาในเหตุผลที่ต้องตรากฎพระสงฆ์นั้นมีอยู่หลายตอนที่กล่าวถึงพระสงฆ์ไม่มีความรู้ในพระบาลีหรือพระธรรมวินัยดีพอ จึงอาจล่วงศีลหรือประพฤติผิดจรรยาวัธ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงมีพระราชดำริที่จะสังคายนาพระไตรปิฎกอันเป็นคัมภีร์หลักในทางพุทธศาสนาขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ. 2331 โดยมีพระราชปรารภความสำคัญว่า

จึงเจ้าหมื่นไวยวรนาถกราบทูลว่าพระไตรปิฎกซึ่งทรงพระราชศรัทธาสร้างขึ้นไปทุกวันนี้ อักษรระบบพยัญชนะดกวิปลาสอยู่แต่ฉบับเดิมมา หาผู้จะทำนุบำรุงดกแต่มีดัดแปลงให้ถูกต้องบริบูรณ์ขึ้นมิได้ ครั้นได้ทรงสดับจึงทรงพระราชปรารภว่า พระบาลีและอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้เมื่อผิดเพี้ยนและวิปลาสอยู่เป็นอันมากฉนี้จะเป็นค้ำมูลพระศาสนาอย่างไรได้อันหนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้วเห็นว่าพระปริยัติศาสนาปฏิบัติศาสนาและปฏิเวศศาสนาจะเสื่อมสูญเป็นอันเร็ววัน สัตว์โลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งมิได้ในอนาคตกาลภายหน้า ควรจะบำรุงพระบวรพุทธศาสนาไว้ให้ถาวรวัฒนาเป็นประโยชน์แก่เทพยดา

มนุษย์ทั้งปวงจึงจะเป็นทางพระบรมโพธิญาณบารมี ... ครั้นเสร็จสังฆกัตตกิจแล้วพระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงนมัสการคำรัสเผด็จกามพระราชอาณาทั้งปวงว่าพระไตรปิฎกธรรมทุกวันนี้ยังถูกต้องบริบูรณ์อยู่หรือพิรุณผิดเพี้ยนประการใด จึงสมเด็จพระสังฆราชพระราชอาณาทั้งปวงพร้อมกันถวายพระพรว่า พระบาติเลอรรถกถาพระไตรปิฎกทุกวันนี้พิรุณมาช้านานแล้วหากษัตริย์องค์ใดจะทำนุบำรุงให้เป็นศาสนูปถัมภกมิได้ แต่กำลังอาตมภาพทั้งปวงก็คิดจะใคร่ทำนุบำรุงอยู่แต่เห็นจะไม่สำเร็จ...” (พระธรรมรัชมนี, 2525, หน้า 54-55; 64)

อย่างไรก็ดี การสังคายนาพระไตรปิฎกนี้ ดูเหมือนเป็นการเน้นเนื้อหาสาระของวิชาการความรู้มากกว่าความประพฤติกองสงฆ์ ส่วนกฎอื่น ๆ กฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 1 มีพระราชกำหนดสำคัญหนึ่ง ก็คือ ทรงให้บำรุงศาลเทพารักษ์แต่พอควร และให้ทำลายรูปศิวิลิ่งค์ด้วยเหตุผลอันมีรายละเอียดว่า

ด้วยเหตุที่ว่าพระไตรสรณาคมจะอยู่เปนมั่นคงนั้น เพราะถือพระพุทธคุณพระธรรมคุณพระสังฆคุณเป็นเทียงแท้ จิตรมิได้ผันแปรไปถือคุณอันอื่นนอกกว่านี้ว่าประเสริฐกว่าพระรัตนไตรหามีได้เป็นอันขาดทีเดียวจะนี้ พระไตรสรณาคมจึงจะคงอยู่กับผู้นั้น ทุกวันสัตว์ทั้งปวงเป็นโลกีย ครั้นมีทุกข์ขึ้นมา จิตนั้นก็ผันแปรไปจากพระรัตนตยาธิคุณไปถือผีสังเทพารักษ์ต่างต่าง ที่น่าใจดีเป็นพหูสูตนั้น ถึงจะนับถือพระภูมิเจ้าที่เทพารักษ์นั้น ก็ถือเอาแต่โดยจิตคิดว่าเป็นมิตรสหายเป็นที่ปองกรรอันตราย มิได้คิดว่าประเสริฐกว่าพระรัตนตยาธิคุณมิได้ แต่เพียงนี้พระไตรสรณาคมก็มีได้ขาด ที่น่ากอดใจไกลจากสดับตรับฟัง ครั้นทุกข์บังเกิดมีเพราะกามของตน แต่หลังมิได้แจ้ง ก็เข้าใจว่าตนถือพระรัตนตยาธิคุณช่วยไม่ได้ เสียใจก็ละพระรัตนตยาธิคุณเสียไปถือภูมิตเทพารักษ์ผีสังต่างต่าง... ครั้นจะห้ามเสียไม่ให้ถือผีสังเทพารักษ์สักสิทธิ์เล่า ก็มีพุทธฎีกาตรัสไว้ในนสดับบริหารยธรรมเจดประการ อันจะให้บ้านเมืองสมบูรณขึ้นว่า ให้สมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้าบำรุงเทพารักษ์ ในกรุงเทพพระมหานครนอกกรุงเทพพระมหานคร เป็นต้นเหตุนี้ ...

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ให้เข้าทูลอองๆ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเมืองทั้งปวง บันดามีศาลเทพารักษ์พระภูมิเจ้าที่ พระเสื้อเมืองพระทรงเมือง ให้บำรุงซ่อมแปลงที่ปรล็กหักพังนั้นให้บริบูรณ์ แลแต่งเครื่องกระยาบวผลไม้ถั่ววาเป็นต้น แลรูปเทียนบูชาพื่อนรำบวงสรวงพะลิกามถวายสิ่งซึ่งอันสมควรแก่เทพารักษ์ แต่อย่านับถือยิ่งกว่าพระไตรสรณาคมห้ามอย่าให้พลีกรรมด้วยฆ่าสัตว์ต่าง ๆ ... จะไปสู้อบายภูมิเสีย แลให้กระทำบุญให้ทานรักษาศีลการกุศลสิ่งใด ๆ จงอุทิศส่วนกุศลให้แก่ภูอารักษ์เทวดาทังปวง...”

แต่ซึ่งสารเทพารักษ์อันเอาไม้ทำเป็นเศษบุษสิงใหญ่ผู้น้อยต่าง ๆ หลึงชายชวนกันนับถือนั้น ทรงพระกรุณาให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตยคั่นดูในพราตริปิฎกก็มีได้มีอย่าง ให้สืบถามดู

หย่างทำเนียมในพระนครราชธานีต่าง ๆ ก็มีได้มีเยี่ยงหย่างจึงทรงพระวิจารณ์เห็นว่า แรกเหตุนี้ จะมีมาเพราะคนพาลกักจะละหยาบช้า แข่งกระทำเพศอันนี้เขายะเยี้ยหญิงแม่มดอันมีมารยาทาความล อายมิได้เปนมืด สืบมาหญิงชายผู้หาปัญญามิได้ก็เอาเยี่ยงหย่างนับถือสืบมา เปนที่เทวะดาอันศักดิ์ สิทธิจะชิงชังอีก สมควรแต่กับผีสาวอันต่ำศักดิ์สำหาว เผ่าพาลหยาบช้านั้น อันหนึ่งเป นที่แขกเมืองนานาปรเทศไปมาค้าขายได้เหนจะคูหมิ่นถิ่นแกลนกรุงเทพพระมหามนครอันกอบด้วย เกียดยศ จะติเตียนว่ามีควรก็มานับถือทำบุญบำรุงฉนี้ จะเอาความลามกอัปรมงคลนี้ไปเล่าต่อ ๆ ไป ในนานาประเทศต่าง ๆ ก็จะมีเสที่อึมเสียดศาสตราคมเกียดยศศักดิ์ตามภูภาพกรุงเทพพระมหานครไป ห้ามอย่าให้มีเพศบุรุษถึงอันลามกอัปรมงคลไว้ในสารเทพารักษเปอนอันขาดทีเดียว แลให้ผู้รักษา เมืองผู้รั้งกรมการกำนันพันท้ายบ้าน ไปเกบเอามาเผาไฟเสียดสิ้น อย่าให้มีอยู่ ณ โรงสารบ้านเมือง นิคมเขตปรเทศใด ๆ มีผู้รู้เหนเอาเนื้อความมาว่ากล่าว พิจารณาเปนสัจ จะเอาผู้รักษาเมืองผู้รั้ง กรมการแลพันนายบ้านแลเซบ้านตำบลปรเทศนั้น เปนโทษถึงสิ้นชีวิต” (ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุดศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง, 2482, หน้า 218-220)

ความที่ขมมานี้ อาจตีความได้ว่า พุทธศาสนาคือหลักทางสังคม ดังนั้น จึงอาจเข้าใจได้ ว่าอุดมคติ ความเชื่อทางศาสนาซึ่งหลอมรวมกับการปกครองนั้นจะได้ส่งผ่านมากล่อมเกล้าผู้คน อยู่เสมอ

หม่อมราชวงศ์ อคิน รพีพัฒน์ (2525) ได้ให้ความเห็นต่อการศาสนาในสมัยเริ่มราช ธานีว่า รัชกาลที่ 1 ทรงเคร่งครัดและมีศรัทธาในศาสนาอย่างยิ่ง และความศรัทธานี้ก็เป็นไปในทาง สติปัญญา ซึ่งอาจจะเป็นปฎิกิริยาที่มีต่อการประพฤติของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งนี้ นอกจาก การสังคายนาพระไตรปิฎกแล้ว การออกกฎหมายหรือพระราชกำหนด เมื่อปี พ.ศ. 2338 ว่าด้วย การเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาใหม่ ให้ข้าราชการบูชาพระพุทธรูปก่อน บูชาเทวรูป ทั้งนี้เพราะไม่มีสิ่งใดที่จะยิ่งใหญ่ไปกว่าพระรัตนตรัย โดยพระองค์มีพระราชกระแสว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ ทรงตีค่าพระองค์เองสูงเกินไปจึงตั้งประเพณีนี้ขึ้นเพื่อยอพระ เกียรติของพระองค์เอง นับว่าเป็นสัญลักษณ์ของการเปลี่ยนแปลงในสถาบันกษัตริย์ไทย โดยจะ เห็นได้จากหลังจากนั้น ว่าประเพณีที่ถือกันมาเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ก็ผ่อนคลายลง ได้แก่ การ ห้ามยิงลูกตารายธูรที่มาชมกระบวนเสด็จในรัชกาลที่ 2 ในรัชกาลที่ 3 ก็ทรงใส่ใจในการถวายฎีกา ของรายธูร จนมาถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ทรงโปรดให้ประชาชนออกมาเฝ้าและถวายความเคารพได้ ขณะเสด็จออกนอกพระราชฐาน (หม่อมราชวงศ์ อคิน รพีพัฒน์, 2521, หน้า 65-66)

ในความเห็นของผู้วิจัย การจัดการหรือแทรกแซงความเชื่อและแนวทางปฏิบัติทาง พุทธศาสนาของผู้คนในแง่ นี้ ก็คือความเคร่งครัดทางศาสนาหรือที่จริง ก็คือหลักการในการปกครอง บ้านเมืองที่ถูกจัดการโดยรัฐ ซึ่งอาจมีความจำเป็นในขณะที่ต้องสร้างบ้านเมืองใหม่ ทั้งนี้เพื่อ

ความมั่นคง เป็นหนึ่งเดียวในทางความคิดความเชื่อ ดังนั้นความเชื่อที่นอกกลุ่มนอกทาง ไม่เป็นไปตามกฎระเบียบหรือที่มีอยู่ใน “ตำราหลัก” หรือตามที่รัฐชาติปัดขี้กำหนดให้ทำตามย่อมต้องถูกจัดการตามที่ถูกปกครองเห็นว่าควรทำ

นอกจากพระพุทธศาสนาจะเป็นหลักของสังคมการเมืองแล้ว ยังปรากฏความเชื่ออื่นที่เกิดขึ้นอย่างใกล้ชิดเคียงพระพุทธศาสนา แม้การแสดงออกทั้งปวงในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น จะเป็นการแก้ไขพระศาสนาให้กลับสู่หลักการในพระไตรปิฎก ตั้งแต่การสังคายนาหรือการชำระพระไตรปิฎก การจัดการปกครองสงฆ์ และออกกฎพระสงฆ์ หากยังคงมีความเชื่อบางประการที่ยังคงสืบทอดมาแต่ครั้งโบราณหรือเป็นพระราชประเพณี ด้วยสิ่งใด ๆ ที่เกิดแก่องค์พระมหากษัตริย์ หรือที่ได้ทรงประสบพบมานั้นย่อมส่งผลถึงบ้านเมืองได้ทั้งสิ้น ใน จดหมายเหตุพระสุบินนิมิต ซึ่งรวบรวมพระสุบินและการทำนายพระสุบินแต่ละครั้งไว้ ที่สำคัญคือ ผู้ทำนายล้วนเป็นพระสงฆ์ ทรงสมณศักดิ์เนื่องจากแนวทางการประพุดติของพระมหากษัตริย์หรือสิ่งที่บังเกิดขึ้นแก่พระองค์ อาจส่งผลกระทบได้กว้างขวาง อันเกี่ยวข้องกับอำนาจการเมืองตามคติโบราณ แม้กระทั่งความฝันยังต้องมีการตีความ ให้ความหมายกับความฝันที่อาจเป็นนิมิตบอกเหตุเกี่ยวกับบ้านเมือง ซึ่งคนในยุคปัจจุบันอาจเห็นว่าเป็นเรื่องส่วนบุคคลมากกว่าจะส่งผลกระทบต่อบ้านเมือง ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ แม้จะมีความพยายามในการปรับปรุงสถาบันศาสนาและการกระทำเพื่อให้อยู่ในร่องในรอยเพื่อความถูกต้องตามพระไตรปิฎกแล้วก็ตาม ก็ยังคงมีเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงความเข้าใจศาสนาหรือการปฏิบัติที่ค่อนข้างสุดโต่งจนกลายเป็นเสมือนลัทธิ นับแต่เหตุการณ์ที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเมื่อทรงพระประชวร ได้ทรงนำพระแสงดาบมาทำเป็นราวเทียนบูชาพระแล้วจะแทงพระองค์เองเป็นเครื่องบูชาพระ แต่เหตุการณ์ที่มีคนโจษจันกันมาก เป็นที่เล่าลือก็คือ เหตุการณ์ที่นายนกและนายเรืองเผาตัว ด้วยการใส่ผ้าชุบน้ำมันพันแขนจุดไฟถวายพระต่างราวเทียน (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531)

ความเชื่อเรื่องยุคพระศรีอริยเมตไตรยที่จะมาตรัสรู้ในอนาคต หรือที่จริงความมุ่งหวังสู่อนาคตที่ดีกว่า ดูเหมือนเป็นความเชื่อที่คงมีปรากฏในสังคมไทยในยุคที่ศึกษานี้ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับเรื่องพระมาลัยที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังเป็นจำนวนไม่น้อย อันจะกล่าวต่อไปในบทข้างหน้า เหตุการณ์การเผาตัวหรือการปฏิบัติอย่างมีศรัทธาจนสุดโต่งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า ในวัฒนธรรมไทยนั้น อาจเปิดโอกาสให้บุคคลตีความหลักธรรมพุทธศาสนาได้และมีแนวทางปฏิบัติตามแต่ความเข้าใจของตนเองอยู่พอสมควร โดยเฉพาะในระดับคนสามัญธรรมดา ในกรณีการเผาตัวนี้มีที่มาจากความเชื่อแพร่หลายอยู่แล้วในสังคมไทยในเวลานั้น ดังเห็นได้จากจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏเรื่องพระมาลัยอยู่หลายแห่ง ซึ่งเป็นคติความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเรื่องอนาคตพุทธเจ้าที่ยังอิงกับพุทธศาสนา และเป็นความศรัทธาส่วนบุคคลในชั้นอุคถุข รัฐจึงมิได้เข้ามาแทรกแซงเกี่ยวข้องกับดังความ

เชื้อเรื่องการบูชาสิ่งศักดิ์ซึ่งได้สั่งให้ทำลายดังที่กล่าวไป

กลุ่มชนต่างชาติที่เข้ามาตั้งหลักแหล่งในกรุงเทพฯ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ในสังคมไทยโบราณนั้น ผู้ที่เป็น “ชาวสยาม” มีความหมายถึงคนพื้นถิ่น พูดภาษาไทย แตกต่างจากชาวมอญ ลาว จาม หรืออื่น ๆ ที่เข้ามาอาศัยตั้งรกรากทำกินในเมืองไทยทั้งที่อพยพมาและด้วยเหตุผลทางการสงครามหรืออื่น ๆ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็มีชาวต่างชาติเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่อาศัยเป็นจำนวนมากไม่น้อย โดยมีบันทึกถึงการอยู่อาศัยของชาวต่างชาติหลากหลายภาษาในราชธานี ได้แก่ ชาวจีน ชาวมอญ ลาว จาม ชาวตะวันตกและอื่น ๆ โดยเข้ามาทั้งอพยพเข้ามาเองตามความสมัครใจ ถูกกวาดต้อนเข้ามาหรือเดินทางค้าขาย แต่ละกลุ่มชนมักอยู่รวมกันเป็นชุมชนเฉพาะเชื้อชาติของตน และประกอบอาชีพตามความถนัดของแต่ละเชื้อชาติ

ในสมัยธนบุรี นอกจากกลุ่มชาวมอญ ลาว จีน จาม ที่เคยมีอยู่มาแต่ดั้งเดิมและค่อย ๆ ททยอยมาอยู่รวมกันที่ธนบุรีแล้ว ยังมีชาวตะวันตกได้แก่ชาวโปรตุเกสที่เป็นชุมชนขนาดใหญ่แห่งหนึ่ง ซึ่งโปรดพระราชทานให้ตั้งอยู่ที่บ้านกุฎีจีน และพระราชทานที่ดินให้สร้างโบสถ์ข้างตาคูรุสที่ฝั่งธนบุรี

การอพยพของผู้คนที่เข้ามาอาศัย ตั้งหลักแหล่ง หรือแม้แต่มักถูกกวาดต้อนเข้ามาในไทย ล้วนเป็นการสนองตอบต่อความต้องการของรัฐ คือความต้องการกำลังคนในการต่าง ๆ เพื่อตอบสนองการสถาปนาราชธานีใหม่หรือเป็นไปตามอุดมคติของความเป็นจักรพรรดิราชที่มีชนหลากหลายเข้ามาพึ่งพาพระบารมี เช่นการเกณฑ์พวกลาวให้ขุดคลอง เกณฑ์พวกเขมรให้ก่อสร้างกำแพงวัด โดยที่อาจกล่าวได้ว่า ในวัฒนธรรมไทยมิได้มีความชิงชังรังเกียจชาวต่างชาติเหล่านั้น เพราะชนบางกลุ่มนั้นมีวัฒนธรรมคล้ายคลึงกัน เช่น นับถือพุทธศาสนาเหมือนกัน มีความเชื่อและประเพณีคล้าย ๆ กันหรืออาจสืบทอดเข้าหากันได้ในเชิงวัฒนธรรม ในภาพรวมจึงสามารถอยู่ร่วมกลมกลืนกันไปได้ ดังเช่นชาวมอญและลาว ทั้งยังอาจเป็นไปเพื่อสนองตอบต่ออุดมคติทางการเมืองเรื่องความเป็นกษัตริย์ของผู้คนอันหลากหลายภาษา ซึ่งหมายถึงความมีพระราชอำนาจแผ่ไพศาลของพระมหากษัตริย์ในวัฒนธรรมไทย แต่ประโยชน์แท้จริงของการกวาดต้อนผู้คนอันหลากหลายเข้ามาในพระราชอาณาจักร หรือแม้จะมีการอพยพเข้ามาเองก็ย่อมสร้างประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ให้แก่ พระราชอาณาจักรทั้งสิ้น ได้แก่ การได้มาซึ่งกำลังคนเพื่อการใช้แรงงานด้านต่าง ๆ หรือช่วยสาอากร และฝีมือแรงงาน งานช่างที่มีความหลากหลายและสร้างสรรค์ที่นำมาใช้ในบ้านเมือง ได้แก่ ช่างชาวลาว ชาวยวน ที่มีบางส่วนได้ทำงานจิตรกรรมฝาผนังด้วย ได้แก่ ช่างชาวลาวจากสุพรรณบุรี นอกเหนือจากช่างชาวจีนที่ทำงานช่างในไทยอยู่มากแล้ว

1. ชาวตะวันตก

ชาวตะวันตก เป็นกลุ่มที่จะมีอิทธิพลอย่างสำคัญต่อสังคมไทยในช่วงรัตนโกสินทร์นั้น ตั้งแต่ครั้งจลาจลเมื่อปลายสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเข้าสู่สมัยสมเด็จพระเพทราชา หลังจากนั้นแล้วชาวตะวันตกก็เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนน้อย มีแต่เพียงบาทหลวงในนิกายโรมันคาทอลิกหรือที่ยังคงอยู่ และมีเพียงกลุ่มคนที่เข้ารีตนับถือศาสนาคริสต์ โดยบาทหลวงจำนวนหนึ่งนั้น คือ กลุ่มคนที่ได้เห็นการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาเมื่อปี พ.ศ. 2310 ด้วย

นอกจากกลุ่มของบาทหลวงและคนเข้ารีตนับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกในสมัยรัชกาลที่ 1 คงมีผู้คนชาวตะวันตกเข้ามาในพระราชอาณาจักร ทั้งที่ต้องการทำการค้าและนักแสวงโชค ดังในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 กล่าวถึง เรื่องฝรั่งเข้ามาพันทนชกมวย ดังนี้ จุลศักราช 1150 (พ.ศ. 2331) ปีวอก สัมฤทธิศก มีกำปั่นฝรั่งเสสเข้ามาถึงพระนคร ลำ 1 ฝรั่งเป็นนายกำปั่นพี่น้อง 2 คน น้องชายนายกำปั่นเป็นนักมวยมีฝีมือ ได้ชกมวยชนะมาเป็นหลายเมืองแล้ว และได้กราบเรียนพระยาพระคลังว่า “จะขอชกมวยกับคนมวยในพระนครนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงปรึกษากับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและทรงกราบทูลว่า “ครั้งจะไม่แต่งคนมวยออกต่อสู้ด้วยฝรั่ง ๆ เป็นคนต่างประเทศก็จะดูหมิ่นว่าพระนครนี้ หากคนมวยดีจะต่อสู้มิได้ก็จะเสื่อมเสียพระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศ ข้าพระพุทธเจ้ารับจะแต่งคนมวยที่มีฝีมือออกต่อสู้กับฝรั่ง เอาชัยชนะให้จงได้” พระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบจึงทรงให้วางเงินเดิมพัน 50 ชั่ง ซึ่งมีหมื่นผลาญเป็นนักมวยฝ่ายไทย ขึ้นคอคกลงมายังพระบรมมหาราชวัง โดยประทับทอดพระเนตรทั้งสองพระองค์ เมื่อเริ่มชกกัน ฝรั่งนั้นล้วงมือจะจับหมื่นผลาญจะหักกระดูกไปเปล่ารำ หมื่นผลาญยกมือขึ้นกันและทำให้คู่ต่อสู้จับไม่ได้และชกกลางถอยพลาง แต่ฝรั่งผู้หนึ่งกลับถูกไปสลักหมื่นผลาญไม่ให้ถอยหนี สมเด็จพระอนุชาธิราช เห็นดังนั้นก็ทรงพระพิโรธดำรัสว่าเล่นชกพันทันทีตัวแต่ตัว ไฉนจึงช่วยกันเป็น 2 คนเล่า จึงเสด็จลงจากพลับพลาโดยเร็วยกพระบาทถือเอาฝรั่งพี่ชายล้มลง ขณะนั้นพวกทนายเลือกก็วิ่งกรูกันเข้าชกต่อฝรั่งทั้ง 2 คน พี่น้องเจ็บป่วยเป็นสาหัส พวกบ่าวไพร่ฝรั่งก็เข้าแบกหามนายลงไปยังกำปั่น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้พระราชทานหมอนวดหมอยาให้ลงไปรักษาพยาบาล ฝรั่งทั้งสองคนนั้นเมื่อหายดีแล้วก็กราบถวายบังคมลาออกไปจากพระนคร (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 53)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ชาวตะวันตกได้เข้ามาในประเทศไทยมากขึ้น ทั้งนี้ ฝรั่งนั้นมิได้ให้ความสนใจแต่เฉพาะไทย แต่ได้เข้ามาแผ่อิทธิพลในเอเชียหลายประเทศด้วยวัตถุประสงค์อื่น ๆ ทั้งแก่ศาสนา และเรื่องของการเมืองและเศรษฐกิจคือการล่าอาณานิคม สำหรับสยาม การเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างสยามกับตะวันตกครั้งสำคัญในรัชกาลนี้ ได้แก่

คราวที่ จอห์น ครอบฟอร์ด ผู้เป็นราชทูตอังกฤษ ได้เดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2365

ในความคิดดั้งเดิมนั้น คนไทยมักมองชาวตะวันตกว่าเป็นพวกนอกศาสนาหรือในทางพุทธเรียกว่า เติยธิ เป็นพวกที่ไม่รู้จักพุทธวจนะ ดังนั้น จะนิพพานไม่ได้เพราะไม่ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อีกทั้งพุทธศาสนาแบบที่นับถือกันอยู่ในสังคมไทยนั้นก็เป็นวิถีชีวิตหรือเป็นอุดมการณ์ในทุกมิติของชีวิต ดังนั้น ในสายตาของคนไทยแต่ดั้งเดิมมา ชาวต่างชาติที่เป็นชาวตะวันตกนั้นนอกจากจะเป็นพวกนอกศาสนา มีชีวิตที่ไม่เป็นไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อีกทั้งอาจคุกคามบ้านเมืองได้ จึงถือเป็นมนุษย์ที่มีระดับที่ต่ำกว่าตน ดังที่คนไทยเคยมีทัศนคติกล่าวมาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยปรากฏหลักฐานถึงความไม่เท่าเทียมและรู้สึกเป็นภัยคุกคามได้จากพระราชปฐมาของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เรื่องแขกเมือง (ประชุมพระราชปฐมา, 2550, หน้า 30) ดังนั้น ชาวตะวันตกในทัศนะคนไทยส่วนใหญ่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในระยะแรก ๆ จึงเป็นเติยธิไม่ควรไปส้องเสพสังวาสด้วย ซึ่งคงเป็นความคิดที่สืบต่อมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังมีปรากฏในกฎหมายห้ามการแต่งงานระหว่างชาวไทยกับชาวตะวันตก ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ตามกฎหมายที่ประกาศเมื่อ พ.ศ. 2206

ด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาชำระส้นเกล้าฯ สั่งว่า ทุกวันนี้แขกฝรั่งอังกฤษคลุมละยา นู ๆ ประเทศเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารเป็นอันมาก แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าห้ามอย่าให้ไทยมอญลาวลอบลักไปช้องเสพเมถุนธรรมด้วยแขกฝรั่งอังกฤษคลุมละยา ซึ่งถือฝ้ายมิฉลาดิถี เพื่อจะมีให้ฝูงทวยราษฎรไปสู่อบายทุกข ให้อยู่ตามสัมมาทิฐิ อย่าให้ระคนปนกัน (ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง, 2482, หน้า 233)

ข้อความในกฎหมายนี้มีความน่าสนใจ ในแง่ที่ได้สะท้อนความคิดของชนชั้นนำซึ่งเป็นตัวแทนความคิดสังคมไทยได้ว่ามีทัศนคติต่อชาวตะวันตกอย่างไร ความแตกต่างทางวัฒนธรรมถูกนำมาใช้อธิบายความเป็น “มิฉลาดิถี” ของชาวตะวันตกเสมอมา ด้วยเหตุที่ไม่ได้อยู่ในพระศาสนา ซึ่งกลุ่มอื่นที่มีวัฒนธรรมความเชื่อที่ใกล้เคียงไทยได้แก่ ลาว มอญและเขมรนั้นอาจนับว่าอยู่ในวัฒนธรรมพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน และอยู่ด้วยความผสมกลมกลืนมาช้านาน ส่วนฝรั่งตะวันตกนั้นมีความแตกต่างทางวัฒนธรรมอย่างสิ้นเชิง

ข้อสนับสนุนนี้ได้แก่ การที่ ครอบฟอร์ด, จอห์น (2525, หน้า 132) กล่าวถึง ทัศนคติของชาวสยามเมื่อต้องสัมพันธ์กับชาวตะวันตกว่า คนไทยนั้นมีความฟุ้งเฟ้อหลงใหลในชาติตนอย่างยิ่ง แม้แต่ข้าทาสหรือชาวไร่ชาวนาเพราะสยามห้อมล้อมไปด้วยประเทศราช และมักยอมรับนับถือแต่ความสามารถของชาติตนเป็นอุปนิสัยสำคัญของชาวสยาม ซึ่งความหยิ่งนี้จะไม่ได้แสดงออกมาด้วยคำพูดดูถูก แต่ก็อาจมองได้ว่าชาวสยามมองชาวต่างชาติว่าขาดความสามารถ แม้ชาวสยามจะยอมลดตนลงรับใช้ผู้อื่น แต่ก็ไม่สามารถจูงใจชาวสยามให้กระทำการให้แก่ชาวตะวันตกได้

ถึงแม้เป็นทัศนคติของชาวต่างชาติที่มีอคติ แต่ก็อาจสะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของคนไทยที่มีต่อชาวตะวันตกได้

ในจิตรกรรมฝาผนัง ชาวตะวันตกมักมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังตั้งแต่ปลายอยุธยา ลงมาในลักษณะที่เป็นไปอย่างลือเลือน โดยวาดไว้ในหลายแห่ง ได้แก่ที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี มีจารึกว่าวาดไว้เมื่อ พ.ศ. 2277 มีรูปบาทหลวงเขียนแบบการแต่งกายของพระสงฆ์ไทย ซึ่งเป็นไปในแง่ลบ ส่วนในแห่งอื่นในสมัยต่อมา มักอยู่ในฉากมรณูญที่บริเวณผนังสกัดหน้า โดยมักรวมกับกองทัพมารซึ่งมักปะปนไปด้วยชนหลายชาติที่ตามทัศนคติไทยล้วนเป็นมิถิลาธิฐนอกศาสนา ซึ่งมีตั้งแต่รูปชาวจีน แขก หรือชนเผ่าเช่นกะเหรี่ยง รวมถึงรูปชาวตะวันตกซึ่งมักมีลักษณะโดดเด่นกว่าชนชาติอื่น ๆ แลเห็นได้ชัด ภาพชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวตะวันตกนี้จึงสะท้อนความรู้สึกนึกคิดที่คนไทยมีต่อฝรั่งในแง่ลบด้วยว่าเป็นผู้ที่อยู่นอกศาสนาและต่ำกว่าไทยดังที่กล่าวมา อีกทั้งในจิตรกรรมฝาผนังหลายแห่งที่มีแบบแผนการวาดผนังด้านข้างเหนือหน้าต่าง เป็นรูปเทพชุมนุมอันเป็นภาพแบบอย่างธรรมเนียมที่นิยมวาดกัน ก็มักปรากฏรูปของเหล่าคนธรรพ์ วิทยาธร ซึ่งมีได้นับถือพุทธศาสนาและแสดงออก ซึ่งความมัวเมาโลกีย์สุขได้แก่ คีร์ติสุราหรือโอบกอดเทพธิดา ภาพเหล่านี้ปรากฏอยู่ในกลุ่มที่ไกลที่สุดคือ บนสุดของผนัง เนื่องจากในแบบแผนการวาดนั้น ด้านบนสุดคือดินแดนห่างไกลในแบบแผนของจักรวาล เหล่าคนธรรพ์ เดียรธิทั้งหลายนั้นอยู่ไกลจากจุดศูนย์กลางที่ริมขอบจักรวาล ในแบบแผนการวาดในลักษณะแนวตั้งนั้นจึงแสดงจุดที่ห่างไกล หรือก็คือสุดขอบจักรวาลนั่นเอง สิ่งนี้ย่อมสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของคนไทย และสังคมไทยว่ามีทัศนคติต่อชาวต่างชาติอย่างไร แต่ก็มิใช่ข้อสังเกตว่า แม้คนไทยในยุคก่อนการรับวัฒนธรรมฝรั่งอย่างมากในช่วงรัชกาลที่ 4 จะเห็นว่าในแง่วัฒนธรรมความเชื่อคือศาสนาคริสต์นั้นเป็นสิ่งที่มิได้สูงส่งกว่าพระพุทธศาสนา แต่อย่างไรก็ดี เรื่องของวิทยาการ ศิลปะ ค่านิยมต่าง ๆ สังคมไทยก็ได้ปฏิเสธ แต่รับเอามาปรับใช้เช่นในสถาปัตยกรรม จิตรกรรมฝาผนังหรือการแพทย์ งานช่างและการทหาร

ทัศนคติของคนไทยที่มีต่อฝรั่ง ในความเห็นของผู้วิจัย น่าจะได้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้ โดยสรุปในภาพรวมอาจแบ่งได้สามระยะ ได้แก่ 1. ระยะแรกที่ยังสืบทอดความคิดดั้งเดิม ระหว่าง พ.ศ. 2325-ช่วงต้นรัชกาลที่ 2 2. ระยะที่สอง ช่วงต้นรัชกาลที่ 2 จนถึงต้นรัชกาลที่ 3 และ 3. ระยะที่สาม ต้นรัชกาลที่ 3 เป็นต้นไป

1. ระยะแรก ที่ยังสืบทอดความคิดดั้งเดิม ระหว่าง พ.ศ. 2325-ช่วงต้นรัชกาลที่ 2

ในความเห็นของผู้วิจัย ในช่วงนี้ มีการสืบทอดความคิดความรู้ คติความเชื่อและทัศนคติทางการเมืองการปกครองในแบบดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาในลักษณะที่เรียกได้ว่าเป็นแบบจักรวรรดิ คือมีเมืองศูนย์กลางที่เป็นราชธานี แล้วแผ่อำนาจปกครองออกไปประหนึ่งแสงเทียนแผ่แสงออกไป

หัวเมืองอื่นนั้นมีฐานะเป็นเสมือนเมืองขึ้น และอำนาจของเมืองราชธานีนั้นขึ้นอยู่กับเดชะนุภาพของพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ

ความคิดที่มีต่อชาวตะวันตกนั้นยังเป็นไปคล้ายช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา คือเห็นเป็นคนนอกที่ต่างวัฒนธรรมดังที่กล่าวไปก่อนหน้านี้

2. ระยะที่สอง ช่วงต้นรัชกาลที่ 2 จนถึงต้นรัชกาลที่ 3

ในระยะนี้ เริ่มปรากฏความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกมากขึ้นกว่าในระยะแรก ได้แก่ การเข้ามาของทูตอเมริกัน และความนิยมในรสนิยมของต่างชาติ ไม่ว่าจีนหรือชาติตะวันตก ยังอาจนับเป็นระยะเวลาที่สังคมไทยและชนชั้นนำไทยยังคงศึกษาความคิด รูปแบบและเทคโนโลยีของวัฒนธรรมต่างชาติไม่ว่าจะเป็นจีนหรือฝรั่ง และปรากฏว่า ในระยะแรกนี้ แบบแผนส่วนใหญ่หรือความนิยมนั้นก็ค่อนข้างไปทางรูปแบบของจีนเป็นส่วนมากกว่าแบบฝรั่ง ได้แก่การสร้างสวนขวา ซึ่งก็ได้รับรสนิยมนี้มาจากจีน รวมไปถึงจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเริ่มมีช่างจีนเข้ามาทำงานและวาดตามแบบแผนจีน

ส่วนสถานการณ์ภายนอกประเทศ ช่วงเวลานี้ประเทศตะวันตกเริ่มแผ่อิทธิพลมายังเอเชียหลายประเทศ ได้แก่ พม่า อินเดีย และจีน และยังมีได้มีท่าทีคุกคามมากขึ้น การสงครามและความขัดแย้งที่มีต่อกันระหว่างรัฐในเอเชียก็ยังคงดูเหมือนเป็นการแข่งขันชิงความเป็น “ศูนย์กลางจักรวาล” ตามคติเดิม แต่เพิ่มความขัดแย้งทางผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นประเด็นที่แต่ละรัฐมีต่อกัน อีกทั้งทูตอเมริกันอันเป็นดินแดนห่างไกลเสียยิ่งกว่ายุโรปเริ่มเดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีกับสยาม แสดงให้เห็นถึงความสนใจต่อดินแดนห่างไกลของตะวันตกมากขึ้นกว่าช่วงก่อน

3. ระยะที่ 3 ตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลที่ 3 เป็นต้นไป

ในภาพรวม ระยะแรกของช่วงเวลานี้ อิทธิพลของจีนโดยผ่านทางการค้าที่สืบต่อมาจากระยะที่สองยังคงมีความหมายต่อสังคมไทยและมีพลังมากพอจนส่งผลให้ชนชั้นนำตั้งแต่สถาบันพระมหากษัตริย์มีศิลปะแบบพระราชานิยมเป็นแบบจีน เนื่องจากประชากรชาวจีนในช่วงเวลานั้นได้อพยพเข้ามาในสยามเป็นจำนวนมาก ในรัชสมัยนี้ชาวตะวันตกให้ความสนใจและแผ่อิทธิพลมายังเอเชียมากขึ้นในรูปแบบต่าง ๆ ได้แก่ การเจริญสัมพันธทางการทูต และมีสัญญาณทางการค้าต่อกันหรือเข้ามาเผยแพร่ศาสนา แนวคิดและความรู้แบบตะวันตกรวมถึงเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่เข้ามาในสยามในช่วงเวลานี้เป็นที่สนใจของชนชั้นนำไทยอย่างยิ่ง มีความพยายามที่จะเรียนรู้ความคิดและเทคโนโลยีต่าง ๆ ภาษาและวิทยาการอื่น ๆ ด้วย อิทธิพลของชาติตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นเพิ่มความเข้มข้นมากขึ้นและเริ่มมีลักษณะคุกคามรัฐใกล้เคียงไทย ได้แก่ พม่า อินเดียและเวียดนาม ชนชั้นนำไทยนั้นสนใจวิทยาการและเรียนรู้ อีกทั้งมีบทบาทเป็นผู้นำ

สังคมจึงสามารถสร้างค่านิยมและรสนิยมที่ผันแปรไปจากแนวคิดดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านานในสังคมไทยให้เปลี่ยนไปได้ แม้กระทั่งรสนิยมในทางศิลปะ

นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ ในทางสังคมการเมือง กลุ่มชนชั้นนำอันได้แก่พระราชวงศ์ขุนนางชั้นสูง และกลุ่มอื่นเช่น พระสงฆ์ ที่ได้สลับรับฟังข่าวสารจากภายนอกประเทศ ได้เลเห็นความเคลื่อนไหวที่ชาวตะวันตกเริ่มแผ่อิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคใกล้เคียงสยามมากขึ้นทุกขณะ ย่อมเป็นกลุ่มที่นำทิศทางของสังคมได้มากกว่ากลุ่มอื่นและคงเรียนรู้เพื่อที่จะรับมือและปรับตัว เพื่อให้สอดคล้องกับกระแสตะวันตกที่ทรงอิทธิพลอย่างยิ่ง การรับมือและปรับตัวนี้คงจะได้เริ่มกระทำมาตั้งแต่ระยะแรกของช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ดังจะเห็นได้จากการที่รัชกาลที่ 1 ทรงให้ขุนนางเข้ารับไปเชิญพวกบาทหลวงที่ถูกสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเนรเทศให้กลับเข้ามาในสยามอีกครั้ง แต่กระนั้นก็เป็นที่เข้าใจว่า ก็เพื่อจะบำรุงการค้ามากกว่าประการอื่น อีกทั้งในระยะแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น คนไทยก็ยังมิได้มีความเกรงกลัวฝรั่งหรือเห็นว่าเป็นชนชาติที่มีวัฒนธรรมสูงกว่าแต่อย่างใดดังได้กล่าวมาแล้ว

การเข้ามาของชาวตะวันตกนี้มีผลอย่างยิ่งต่อสังคมการเมืองไทย นโยบายของรัฐและก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมากต่อสังคมไทยและกระทบต่อการสร้างสรรค์กิจกรรมฝาผนังอย่างมากดังจะกล่าวในบทต่อ ๆ ไป

2. การเผยแพร่ศาสนาอื่น

ในภาพรวม สังคมไทยและรัฐไทยแต่ครั้งโบราณ มีลักษณะที่เปิดกว้างต่อความเชื่อและวัฒนธรรมหลากหลาย ที่ติดมากับผู้คนหลากหลายเชื้อชาติที่เข้ามาสู่ดินแดนไทย แต่ในบางครั้งบางช่วงเวลาก็มีเงื่อนไขบางประการ เช่น หากพระมหากษัตริย์ทรงมีความเห็นว่าอาจจะกระทบความมั่นคงของบ้านเมือง รัฐก็อาจเข้าแทรกแซงได้

สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีในระยะแรก การเผยแพร่ศาสนาอื่นอันได้แก่คริสต์ศาสนานั้น ในจดหมายเหตุของบาทหลวงชาวฝรั่งเศสกล่าวว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีโปรดปรานพวกเข้ารีตมาก ได้เสด็จทัพราวไคก็มีพวกเข้ารีตตามเสด็จและเป็น “พวกกล้าหาญของพระเจ้าตาก” และทรงจัดให้พวกเข้ารีตเป็นทหารรักษาพระองค์และไม่ให้พวกเข้ารีตต้องถูกเกณฑ์ไปทำกรอื่น (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 39, 2512, หน้า 85) พวกเข้ารีตในระยะนี้อาจเป็นคนที่มิเชื่อสายต่างประเทศได้แก่เชื้อสายชาวตะวันตก ชาวเขมรและญวนก็เป็นได้ ทหารเข้ารีตกลุ่มนี้ก็ได้มีบทบาทเมื่อขณะที่เกิดการจลาจลในกรุงธนบุรีในปี พ.ศ. 2325 ด้วยในฐานะทหารรักษาวัง ส่วนการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ในระยะแรกหลังการเสียกรุง อาจกล่าวได้ว่า ก่อนข้างมีอุปสรรคมากพอสมควร แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้พระราชทานที่ดินให้กับชุมชนชาวต่างชาติที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกในบริเวณกุฎีจีน การกระทำที่อาจกระทบกระเทือนความมั่นคง

ของรัฐ เช่นการเผยแพร่ศาสนาอื่นในลักษณะที่เป็นทางการซึ่งอาจก่อให้เกิดความสับสน แบ่งแยกในสังคมที่ยังมีความหวั่นไหวทั้งทางกายภาพและอุดมการณ์จึงไม่เป็นผลดีแก่รัฐแต่อย่างใด ผู้ปกครองจึงต้องจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพขึ้นในบ้านเมือง

ในปี พ.ศ. 2317 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีประกาศห้ามมิให้ไทยและมอญเข้ารีตและนับถือศาสนาอะหะหมัด ซึ่งก็คือการห้ามมิให้นับถือศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลามด้วยเหตุผลที่ว่า

“ด้วยพวกเข้ารีตและพวกถือศาสนาอะหะหมัด เป็นคนที่อยู่นอกพระพุทธศาสนา เป็นคนที่อยู่นอกกฎหมายและไม่ประพฤติตามพุทธวจนะ ถ้าพวกไทยที่เป็นคนพื้นเมืองแต่กำเนิดไม่นับถือและไม่ประพฤติตามพุทธศาสนาถึงกับลืมหาคำเนิดของตัวเอง ถ้าไทยไปประพฤติ และปฏิบัติตามลัทธิแบบพวกเข้ารีตและพวกอะหะหมัดก็จะตกในความผิดอย่างร้ายกาจ...ถ้าไม่เหนียวรั้งไว้ ถ้าไม่ห้ามไว้แล้ว พวกนี้จะทำให้วุ่นขึ้นทีละน้อย โดยไม่รู้ตัว จนในที่สุดพุทธศาสนาก็จะเสื่อมทรามลงไป

เพราะเหตุฉะนั้น จึงห้ามขาดไม่ว่าผู้ชายผู้หญิงเด็กหรือผู้ใหญ่ ได้เข้าไปในพิธีของพวกอะหะหมัดและพวกเข้ารีต แม้แต่อย่างใดอย่าง 1 ก็ให้เป็นหน้าที่ของสังฆราชหรือบาทหลวงมิชชันนารี หรือบุคคลที่เป็นคริสเตียนหรืออะหะหมัดจะต้องคอยห้ามปราม มิให้คนเหล่านี้เข้าไปในพิธีของพวกคริสเตียนและพวกอะหะหมัด ให้เจ้าพนักงานจับกุมคนไทยและมอญที่ไปเข้าพิธีเข้ารีตและอะหะหมัดดังว่ามานี้ ส่งให้ผู้พิพากษาชำระและให้พิพากษาโทษถึงประหารชีวิต...” (ประชุมพงสาวดาร ภาค 39, 2512, หน้า 90-91)

เหตุการณ์ที่อาจเป็นข้อบ่งชี้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่โปรดพวกเข้ารีตหรือจำเป็นต้องเข้าแทรกแซง ก็คือเมื่อได้ทรงโปรดให้คณะสงฆ์ไทย บาทหลวงมิชชันนารีกับพวกอะหะหมัด มาโต้เถียงกันถึงเรื่องศาสนา ฝ่ายไทยนั้นถือว่าการฆ่าสัตว์นั้นบาป ส่วนพวกเข้ารีตกับพวกอะหะหมัดนั้นว่าไม่บาป และสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ทรงโต้เถียงด้วย ตามความเห็นของพวกบาทหลวงซึ่งเล่าไว้ในบันทึกของตนนั้นกล่าวถึงเหตุการณ์นี้ว่า เมื่อพวกเข้ารีตและพวกอะหะหมัดว่าการฆ่าสัตว์ไม่บาปนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ไม่พอพระทัย รุ่งขึ้นจากวันที่ได้เถียงระหว่างศาสนานั้นก็ทรงมีพระราชโองการนี้ (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 39, 2512, หน้า 91-92)

อีกกรณีหนึ่งนั้น ใน พ.ศ. 2322 ได้แก่ การที่ขุนนางที่เข้ารีตไม่ยอมเข้าพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาซึ่งเป็นพิธีสำคัญของไทยที่เหล่าขุนนางจะแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งขุนนางเข้ารีตทั้งสามนั้นไม่ยอมเข้าร่วมดื่ม หรือแม้แต่เข้าไปในเขตวัด แต่ได้ไปทำพิธีสาบานตัวว่าจะมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินที่วัดเข้ารีต โดยกล่าวคำสาบานเป็นภาษาไทย แต่พิธีการทำตามอย่างคนเข้ารีต มีประจักษ์พยานคือคนเข้ารีตอยู่เป็น

จำนวนมากและมีสังฆราชยื่นกำกับอยู่ เมื่อความทราบถึงสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงมีคำสั่งให้จับข้าราชการสามคนนี้และให้จำคุก (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 39, 2512, หน้า 94) และต่อมาก็โปรดให้ออกจากพระราชอาณาจักร ในคราวนี้พวกเข้ารีตและบาทหลวงชาวฝรั่งเศสอาจถูกกดขี่จากนโยบายการเมืองของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่กระนั้น ดังที่วิเคราะห์ไว้เบื้องต้นว่า อาจเป็นด้วยเหตุที่อาจทรงเห็นว่า “ความมั่นคงของรัฐ” นั้นสำคัญ อีกทั้งเป็นไปได้ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินเองก็คงจะทรงพยายามยกเอาแนวทางหรือแนวคิดทางพุทธศาสนามาเป็นอุดมการณ์หลักของรัฐที่เพิ่งฟื้นตัวในเวลานั้น เพียงแต่วิธีการนั้นอาจเป็นไปได้ด้วยการหักหาญรุนแรงมากกว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์ การบังคับคนเข้ารีตเหล่านี้ผ่อนคลายลงพอสมควร เห็นได้จากจดหมายของมองซิเออร์คูร์วีแยร์เล่าเรื่องการเดินทางของศาสนาว่า พระเจ้าอยู่หัวโปรดให้เรียกพวกเข้ารีตเรียกสังฆราชและบาทหลวงซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินไล่ให้ออกไปนอกพระราชอาณาจักรกลับเข้ามาอยู่เมืองไทยอีก และต่อ ๆ มาก็ได้รับคำสั่งเช่นนี้อีกหลายครั้ง โดยพระเจ้าอยู่หัวได้จัดให้ข้าราชการเข้ารีตผู้หนึ่งลงเรือสำเภาลงไปยังเมืองมาเก๊าให้ถือจดหมายเจ้าพระยาพระคลังไปส่งยังเจ้าเมืองให้ทราบว่าจะสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามมีพระราชประสงค์ให้มีชนนารีกลับเข้ามาเมืองไทย และให้พวกปอดุเกศได้ทราบว่า มีพระราชประสงค์จะเป็นไมตรีแก่นานาประเทศ และมีพระราชประสงค์ บำรุงการค้าในประเทศสยามให้เจริญดังแต่ก่อน อีกทั้งการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดให้ “ทหารเข้ารีต” ไม่ต้องเข้าร่วมพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่สำหรับขุนนาง (ที่เข้ารีต) ไม่ทรงยกเว้นให้ จุนขุนนางเข้ารีตบางคนคิดจะลาออกจากราชการ แต่กระนั้นพวกเข้ารีต อาจละเว้นไม่ต้องทำงานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เช่นการก่อสร้างกำแพงวัดดังที่มีบันทึกในจดหมายเหตุของบาทหลวงฝรั่งเศสว่า

เรื่องนี้เกี่ยวกับการที่ไทยจะก่อสร้างกำแพงวัด พวกเข้ารีตที่เป็นชาวเขมรอยู่ในบังคับปอดุเกศได้ร้องขึ้นว่า การจะก่อสร้างกำแพงวัดเช่นนี้เป็นการที่ศาสนาคริสต์ห้ามไม่ให้เขาทำ พวกข้าราชการไทยที่กำกับก่อสร้างกำแพงวัดนั้นหาฟังเสียงพวกเข้ารีตไม่ จึงพูดว่า พระเจ้าแผ่นดินมีรับสั่งแล้ว เพราะฉะนั้นต้องทำตามรับสั่ง ถึงวันกำหนดพวกนี้ต้องมาทำงานตามรับสั่ง พวกหัวหน้าพวกเข้ารีตจึงได้ไปปรึกษาหารือกับพวกทหารเข้ารีต และได้ตกลงกันว่า จะเป็นตายร้ายดีอย่างไรก็ตาม พวกนี้จะไม่ยอมก่อสร้างกำแพงวัดเป็นอันขาด” (ประชุมพงศาวดาร ภาค 39, 2512, หน้า 148)

ในเรื่องนี้ พวกเข้ารีตพยายามต่อรองว่า ขอทำการอย่างอื่น แต่ขุนนางผู้ควบคุมงานก็โกรธจนถึงฉวยหาข้อได้ตี เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงทราบว่า พวกเข้ารีตไม่ยอมทำงานให้วัดเพราะอ้างว่าผิดศาสนานั้น จึงทรงรับสั่งว่า ไม่ได้มีพระราชประสงค์จะข่มขืนใจให้

พวกเข้ารีตทำการที่ผิดด้วยกฎหมายของเขา ดังนั้น โปรดให้พวกเข้ารีตกลับไปได้ เมื่อพวกเข้ารีตเห็นว่า พระเจ้าอยู่หัวมิได้ถือโทษอันใดก็พากันยินดี พวกเขมรเข้ารีตนี้น่าจะเป็นกลุ่มที่เข้ามากับพระยายมราช (เบน) และพระยากลากโหม (ปก) ที่พาเอาเจ้านายเขมรได้แก่นักเอง และเจ้านายผู้หญิงท่านอื่น รวมทั้งกวาดต้อนชาวเขมรเข้ารีตเข้ามาในกรุงเทพฯ ด้วย 500 คน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 12)

ในสมัยรัชกาลที่ 3 สังฆราชปาลเลกัวซ์ ได้บันทึกบรรยากาศของสังคมไทยในช่วงรัชกาลที่ 3-4 โดยเล่าเรื่องขุนนางและทหารชาวคริสต์ตั้งว่า บางคนได้รับราชการเป็นทหารเหล่าปืนใหญ่ บางคนเป็นแพทย์หลวง บางคนเป็นล่ามในเรือที่มาจากยุโรป พวกนี้ได้รับเบี้ยหวัดเงินปี ส่วนคนเข้ารีตอื่น ๆ ก็ยังจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานให้หลวงสามเดือนต่อปี แต่กระนั้น ก็ได้กล่าวถึงเสรีภาพทางศาสนาว่า

รัฐบาลอนุญาตให้พวกคริสตังมีเสรีภาพอันเต็มเปี่ยมในอันที่จะปฏิบัติพิธีกรรมทางพระศาสนา เสรีภาพนี้ไกลไปถึงขนาดที่ว่า พวกคริสตังจะไม่ถูกใช้งานหลวงในวันอาทิตย์และในวันที่มีงานฉลอง นอกจากมีงานเร่งด่วนและจำเป็นต้องให้สำเร็จเสร็จไปตามกำหนด ไม่ว่าจะ เป็นภายในบ้านเรือนหรือในที่ทางของตน เช่น ในโบสถ์หรืออาณาบริเวณของโบสถ์ที่มีรั้วล้อม กั้นเป็นสัดส่วน พวกคริสตังของเราจรร้องเพลงสวด, สวดมนต์อ่อนหวาน, จัดขบวนแห่แห่นหรือพิธีกรรมใด ๆ ได้ตามใจชอบ ที่ดินอันเป็นธรณีของมิสซังและของนักบวชได้รับการยกเว้นภาษีอากรและมีสิทธิอาศัยเป็นที่ลี้ภัยได้ เจ้าหน้าที่จะเข้าไปจับกุมใครในเขตที่ระบุนี้ไม่ได้ โดยถือว่าเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์และผู้ใดจะล่วงละเมิดมิได้...” (ปาลเลกัวซ์, 2520, หน้า 833)

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ชาวตะวันตกเข้ามาในสยามจำนวนไม่น้อย และคงเป็นที่คุ้นเคยของชาวไทยพื้นถิ่นอยู่พอสมควร กลุ่มที่เข้ามาในช่วงเวลานี้ ได้แก่ พวกมิชชันนารีของนิกายโปรเตสแตนต์ซึ่งมีชาวอเมริกัน มิชชันนารีกลุ่มนี้นำความเปลี่ยนแปลงทางสังคมหลายประการเข้ามาสู่สยามพร้อม ๆ กับกลุ่มของบาทหลวงฝรั่งเศสที่ยังคงส่งอิทธิพลทางความคิดให้กับชนชั้นนำและสังคมไทย แต่กลุ่มที่ดูจะมีอิทธิพลต่อความเปลี่ยนแปลงนี้ ได้แก่ กลุ่มมิชชันนารีอเมริกันที่ได้เข้ามาเป็นแพทย์ ทำโรงพิมพ์แผ่นใหม่ และเผยแพร่ศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนต์

มิชชันนารีของนิกายโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาในประเทศไทย แม้จะมีภารกิจหลัก คือ การสอนศาสนา แต่วิทยาการใหม่ ๆ ที่กลุ่มคนเหล่านี้ได้นำคิดตัวเข้ามาและแสดงให้เห็น ได้แก่ การพิมพ์โดยโรงพิมพ์ของหมอบลัดเด ได้เปลี่ยนวิธีการเรียนรู้และเขียนอ่านแบบดั้งเดิมของสยาม และเกิดการแพร่ความรู้แบบตะวันตกอย่างกว้างขวางขึ้น รวมทั้งการแพทย์ เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำไทยและคนไทยจำนวนมากเริ่มเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อฝรั่งว่าเป็นพวกทิจฉาทิฐิ เช่นการผ่าตัดโดยหมอบลัดเดและหมอเหา หรือนายแพทย์เฮาส์ ซึ่งเกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศไทย

เมื่อปี พ.ศ. 2380 ได้แก่ การผ่าและตัดแขนพระภิกษุที่ถูกคินระเบิดที่เตรียมทำเป็นไฟพะเนียงในคราวฉลองวัดประยูรวงศาวาส (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538) และพระภิกษุรูปนั้นก็หายดีแม้จะเสียแขนไปก็ตาม ซึ่งเป็นที่โจษจันกันมากเกี่ยวกับการรักษาแบบใหม่ นี้ด้วยความที่คนไทยเชื่อว่า พระภิกษุผู้นั้นอาจไม่รอดเพราะต้องเสียอวัยวะไป แต่การรักษาของหมอบลัดเลก็ช่วยให้รอดชีวิตมาได้ นอกจากนี้ยังมีวิทยาการอย่างอื่น ๆ ได้แก่ การสร้างเรือกลไฟ เรื่องของการช่าง คำอธิบายเกี่ยวกับโลกและปรากฏการณ์ธรรมชาติในแบบตะวันตก จึงเป็นไปได้ว่า วิทยาการทั้งปวงเหล่านี้ได้นำทัศนคติใหม่ ๆ มาสู่สังคมไทย ทำให้ทัศนคติของคนไทยในการมองฝรั่งเปลี่ยนไปในช่วงเวลาประมาณ รัชกาลที่ 3-4 โดยมีทัศนคติว่าชาวตะวันตกนั้นมีวัฒนธรรมและวิทยาการที่สูงกว่า

เศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์

เศรษฐกิจเป็นปัจจัยสำคัญให้บ้านเมืองดำเนินไปได้ โดยเฉพาะรัฐที่เริ่มตั้งตัวในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ การหาอยู่หากินของประชาชนและนโยบายเศรษฐกิจเป็นสิ่งสำคัญ ทั้งนี้ เศรษฐกิจสมัยนี้เป็นไปเพื่อนำรายได้ส่วนหนึ่งซึ่งเป็นจำนวนมากของรัฐมาสนับสนุนการสร้างงานช่างภายในวัดวาอารามเป็นปริมาณไม่น้อย รวมถึงการสร้างจิตรกรรมฝาผนังซึ่งต้องใช้ทรัพยากรมากทั้งแรงงานคนและพระราชทรัพย์

เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นนับว่ามีการฟื้นตัวจากสมัยธนบุรีเป็นอย่างมากในช่วงแรกเมื่อสถาปนาพระนคร จากการศึกษาของ กุซแมน (2528, หน้า 4) ในช่วงปลายสมัยธนบุรีต่อกับต้นรัตนโกสินทร์นั้น พระมหากษัตริย์และขุนนางเป็นผู้มีส่วนในการการค้าโพ้นทะเลอย่างมาก ในราว พ.ศ. 2323 เป็นต้นมา ชนชั้นนำทั้งสองกลุ่มนี้มีความพยายามในการหาช่องทางทางการค้าอย่างจริงจังกับจีน และให้ประโยชน์แก่พ่อค้าเงินที่เข้ามาแวะท่าเรือของสยาม ชาวจีนที่ทำการค้านั้นก็ทราบดีว่าสยามนั้นมีัญญาหารที่สำคัญหลายชนิด

การสร้างบ้านเมืองใหม่นั้น ย่อมใช้ทรัพยากรเป็นจำนวนมาก เพื่อสร้างราชธานีให้เพียบพร้อมและสามารถเป็นศูนย์กลางได้อย่างมั่นคง จึงย่อมมีรายจ่ายจำนวนมาก ทั้งในแง่ของการบริหารจัดการในราชการ เช่น เบี้ยหวัดราชการ การศึกษาสงเคราะห์ที่ยังมีอยู่ในช่วงต้นกรุง การทำนุบำรุงบ้านเมืองในประการต่าง ๆ ที่น่าจะต้องใช้พระราชทรัพย์มากมายมหาศาล การเก็บส่วยสาอากรจากราษฎรจึงอาจไม่พอ ดังนั้น การได้มาซึ่งพระราชทรัพย์แผ่นดินจำนวนมากนั้น จึงได้มาจากการค้าสำเภาเสียส่วนหนึ่ง ซึ่งการค้าสำเภาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้นขยายตัวมาก โดยไม่เพียงมีการค้าตามระบบบรรณาการกับจีนเท่านั้นแต่ยังค้าขายกับอินเดีย เวียดนาม กัมพูชา และหัวเมืองมลายูอีกด้วย (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, 2525, หน้า 11)

การค้าสำเภาที่เจริญขึ้นนั้น ก็ด้วยปัจจัยหลายประการ ประการแรก ได้แก่ภูมิหลังของ พระมหากษัตริย์และชนชั้นนำระดับสูงนั้นส่วนใหญ่คุ้นเคยกับการค้าต่างประเทศมาตั้งแต่สมัย อยุธยาและกรุงธนบุรี โดยอยู่ในตระกูลขุนนางที่รับราชการในกรมคลังและกรมท่าซึ่งเกี่ยวข้องกับ การค้าต่างประเทศ หรือมีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับคหบดีชาวจีนผู้ชำนาญการค้า (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิพัฒนา 2525, หน้า 11) ดังตัวอย่างชัดเจนคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประการที่สอง ในช่วงเวลานี้มีคนจีนอพยพเข้ามาเมืองไทยเป็นจำนวนมาก เนื่องจากเกิดเหตุพุกกภัยในจีน ทำให้เกิดภาวะอดอยาก (สารสิน วีระผล, 2548) จอห์น ครอฟอร์ด ก็กล่าวว่า เรือสินค้าลำหนึ่งบรรทุกชาวจีนเข้ามาในประเทศไทยราว 120 คน และในแต่ละปีจะมีชาวจีนเข้ามาในประเทศไทยประมาณ 7,000 คน บรรดาชนชั้นนำและขุนนางก็ได้อาศัยชาวจีน เหล่านี้เพื่อการเดินเรือสำเภา อาศัยความเชี่ยวชาญการค้า ความชำนาญในการต่อเรือและเดินเรือ การทำไร่ขนาดใหญ่และการทำเหมืองแร่เพื่อผลิตสินค้าสำหรับการค้าทางไกล การรวมและการกระจายสินค้า (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิพัฒนา, 2525, หน้า 12) ประการที่สาม สภาพการณ์ในจีนเอื้ออำนวยแก่การค้าสำเภาจากเมืองไทย เนื่องจากการขาดแคลนข้าวในเมืองจีน ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้น ทำให้ทางการจีน มีแผนการจะเพิ่มปริมาณข้าวจากต่างประเทศให้หลังไหล มาสู่มณฑลกวางตุ้งมากขึ้นจนถึงกับมีพระบรมราชโองการออกมาในปี พ.ศ. 2333 และ 2339 เพื่อ แจ่งให้ทราบทั่วกันว่า พ่อค้าที่นำข้าวมาขายที่เมืองกึ่งตั้งจะได้รับยกเว้นภาษีขาเข้าสำหรับสินค้าทุกชนิด และได้รับสิทธิพิเศษทางการค้าบางประการ ซึ่งข้าวไทยเป็นที่ต้องการมากในตลาดเมืองจีน เพราะมีคุณภาพดีและมีราคาถูกกว่าข้าวจากแหล่งอื่น จึงมีการส่งข้าวจากไทยไปขายที่เมืองจีน ทำให้การค้าข้าวมีกำไรดีและเฟื่องฟูมาก ส่งผลให้พ่อค้าจากไทยส่งสินค้าอย่างอื่นเช่น พริกไทย น้ำตาล ของป่า เช่นฝาง รง กฤษณา งาช้าง เขาสัตว์ หนังสัตว์ เครื่องเทศ เข้าไปค้าขายด้วยและเป็นที่ต้องการของตลาดเมืองจีน อีกทั้งเรือสำเภาจากไทยก็ขายได้ราคาดีเนื่องจากไม้ไทยมีคุณภาพดี แข็งแรงทนทานและราคาถูก (วราภรณ์ ทินานนท์, 2522, หน้า 43)

การค้านั้นอาจจะยังไม่ได้นำมาซึ่งรายได้ของบ้านเมืองอย่างเต็มที่นัก อีกทั้งในช่วงต้น รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในปี พ.ศ. 2328 ก็เกิดเหตุพุกกภัยขึ้นคือน้ำมาก “...ในเดือน 12 ปี นั้นน้ำมากลึกถึง 8 สอกคืบ 10 นิ้ว ข้าวกล้าในนาเสียเป็นอันมาก...” ส่งผลให้ข้าว มีราคาแพงถึงเกวียนละซัง ประชาชนได้รับความลำบาก จึงมีพระราชโองการให้กรมनाจำหน่าย ข้าวเปลือกในฉางหลวงออกแจกจ่ายราษฎรเป็นอันมาก (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 32)

ส่วนรายได้แผ่นดินหรือผลประโยชน์แผ่นดินในรัชกาลที่ 1 ในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 1 ได้เก็บความไว้ว่า

ได้จากภาษีอากรที่เก็บได้ในครั้งนั้น คืออากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรขนอนตลาด ค่าน้ำเก็บตามเครื่องมือ อากรสมพัตสร อากรสวน แต่ค่านานั้นเก็บเป็นหางข้าว และเก็บของส่วย สิ่งสินค้าต่าง ๆ เงินที่ได้จากภาษีอากรปีละไม่มากนัก ผลประโยชน์ที่ได้มากในครั้งนั้นในการค้า สำเภามีสำเภารูปเรือตัวกึ่งอย่างเงินหน้าราหู ศิริยะเขียวบ้าง แดงบ้าง ปากกว้างเสมอ 5 วา ไปหา 7 วาทั้งของหลวงและของเจ้านายข้าราชการพ่อค้าเป็นอันมาก เรือเหล่านี้ต่อในกรุงเทพฯ บ้าง ตามหัวเมืองบ้าง บรรทุกสินค้าต่าง ๆ ออกไปขายที่เมืองจีนทุก ๆ ปี บางลำก็ขายแต่สินค้า บางทีก็ ขายทั้งสินค้าและเรือด้วยกัน ได้กำไรในการค้าสำเภารูปอันมาก เงินตราในรัชกาลที่ 1 เป็นเงินพดด้วงอย่างเดิมแต่แรกใช้ตรารูปจักรดวง รูปกรีดวง 1 เมื่อภายหลังบรมราชาภิเษกครั้งหลัง โปรดให้ เปลี่ยนตรารูปกรีเป็นตรารูปบัวผันแต่ตราจักรนั้นคงไว้ (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 105)

ในโคลงสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้ให้ ภาพการค้าอันรุ่งเรืองนี้ว่า

“สำเภารูปเงินนาคแก้ว	ชามพูนุทนา
ชมชื่ออำไพรุ	รินพร่อง
สำเภาราชสารคู	ดั่งเทพนิมิตแฮ
हुส่งทรงจันทก้อง	ก่อไม้ตรีจีน ฯ
กำปั่นปีตุเกดทั้ง	ลันดา
คุมส่งสินค้ามา	ไม่น้อย
เรือแขกคว่นปิงกะหลา	เกาะหมาก
นำเพชรนิลนัปร้อย	ซั่งเข้ามาถวาย ฯ
สำเภารูปจอกซ้อง	สุดสาย เนตรนา
ศิริยะแดงเขียวหลาย	เหล่าไชรั
สินค้ายอมแพรพราย	ไหมไหมด มากแฮ
เตียงตั้งเก้าอี้ไม้	ฉากม้วนมีชาย
ชาวแพแพค้าเครื่อง	ทองขาว
โคมปิดห้อยเรียงราว	หมวกไว้
ตู้ฝรั่งร่วมคังควา	ของมาก มีนา
พาณิชย์เย็นใจได้	เปลี่ยนซื้อปลดขาย ฯ

(หลวงชำนาญโวหาร, 2546, หน้า 66)

โคลงเฉลิมพระเกียรติตอนนี้แสดงให้เห็นถึงแหล่งที่สยามได้ทำการค้าด้วยในยุคนี้

ซึ่งก็มีกับชาวตะวันตกด้วย อีกทั้งสินค้าที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ ซึ่งมักเป็นของมีราคาและเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย ได้แก่ ผ้าแพร ผ้าไหมหรือเครื่องเรือนที่ประณีตสวยงาม เป็นที่นิยมของกลุ่มคนชั้นสูงหรือคหบดีในสยาม

ครอว์ฟอร์ด (2525, หน้า 135-136) กล่าวถึง การค้าระหว่างสยามกับจีนในเวลานั้นว่า เมื่อคูฉิวเฟิน ความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างจีนกับสยามอาจดูเป็นเหมือนเรื่องการเมืองในแง่ของการสวามิภักดิ์ แต่แท้ที่จริงเป็นเรื่องการค้าโดยเฉพาะทางทะเล การส่งราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีนนั้น เพื่อการค้าทั้งสิ้นเนื่องด้วยว่า สำเภามีราชทูตเดินทางไปด้วยนั้นจะได้รับยกเว้นไม่ต้องเสียภาษีอากร ครอว์ฟอร์ดบันทึกว่า มีสำเภานาขนาดใหญ่สองลำ ะวางลำละตั้งแต่ 1,000 ตันขึ้นไป จะเดินทางจากบางกอกไปยังกวางตุ้งทุกปี อีกทั้งมีสินค้าบรรจุไปเต็มและมีราชทูตติดไปด้วย โดยทุก 3 ปี ราชทูตจะต้องเข้าไปปักกิ่ง สำหรับความสัมพันธ์กับชาวตะวันตกก็เป็นไปทางการค้าเช่นกัน

1. รายได้ของรัฐและการใช้จ่ายพระราชทรัพย์

เงินรายได้ของประเทศนั้นมาจากหลายทาง ได้แก่ ส่วย ซึ่งอาจได้มาจากผู้ที่ถูกเรียกเข้าประจำการ ภาษีที่ดิน ส่วยอากร อากรขนอน การเรียกเก็บค่าสัมปทาน และเงินรัชชูปการที่เรียกเก็บจากบุคคลบางประเภท โดยครอว์ฟอร์ดประเมินว่าแรงงานชายที่ถูกเกณฑ์ทั่วประเทศในเวลานั้นมีราวหกแสนคน และหากคิดค่าแรงก็จะได้ประมาณข้าว 84 ถัง หรือเป็นเงิน 146 บาท ภาษีที่ดินมีปริมาณไม่มากนักและมีการกำหนดเป็นสิ่งของ และมีการเก็บภาษีจากไม้ผลบางชนิด เช่น ทูเรียน มะม่วง

อากรอื่น ๆ ก็เป็นรายได้ของรัฐมากพอสมควร เช่นอากรสุรา ภาษีการพนัน ภาษีร้านค้า ภาษีประมง และภาษีโรงฆ่าสัตว์ โรงเหล้าของรัฐบาลนั้นสามารถขายสุราให้กับราษฎรได้ถึงปีละ 102,000 บาทต่อปี ส่วนภาษีการพนันนั้นก็ได้มากเกือบเท่าภาษีสุรา ภาษีร้านค้านั้นเก็บจากโรงเรือน เรือแพ และเรือที่ใช้ประกอบกิจการค้า โดยเก็บจากลักษณะทางการค้าที่เจ้าของประกอบการ (ครอว์ฟอร์ด, 2525, หน้า 120) ภาษีรายบุคคลเก็บเฉพาะชาวจีน หรือเรียกว่าค่าผูกปี่ข้อมือเงิน สำหรับค่าสัมปทานนั้นนับเป็นรายได้สำคัญอันหนึ่งของรัฐสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มักเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยและที่ต่างประเทศต้องการได้แก่ พริกไทย กระวาน รง ไม้ฝาง ไม้กฤษณา น้ำรัก งาช้าง ดีบุก ริงนกและไขเต่า

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายเรื่องเกี่ยวกับภาษีอันเป็นรายได้ของรัฐในช่วงเวลานี้ว่า การเก็บภาษีของรัฐสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ยังคงแบบแผนตามที่เคยมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ต่างกันแต่การเกณฑ์ไพร่และค่าราชการ รายได้แผ่นดินก็มาจากการเก็บส่วยและการซื้อขายในพระคลังสินค้า และค้าทางเรือ ดำเนินงานอย่างนี้มาตลอด เว้นมีเปลี่ยนแปลงอีกอัตรบ้าง

ส่วนการเข้าเวรของไพร่ก็เปลี่ยนจากการเข้าเวรปีละ 6 เดือน และเสียเงินแทนเดือนละ 2 บาท เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ลดเวลารับราชการลงเหลือปีละ 3 เดือน แต่เพิ่มพิกัดอัตราแพงมากขึ้น เป็นเดือนละ 6 บาท (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, 2515, หน้า 154)

ในรัชกาลที่ 2 ได้ผลประโยชน์แผ่นดินไม่พอจ่ายในราชการ บางทีถึงกับต้องลดเบี้ยหวัดข้าราชการ จ่ายครึ่งหนึ่งบ้างหรือสองในสามส่วนบ้าง หรือมีฉันทน์ก็เอาสินค้าของหลวงที่มีในพระคลัง เช่น ผ้าลาย ออกแจกเป็นเบี้ยหวัดก็มี เบี้ยหวัดนี้ ทรงอธิบายว่าเป็นเงินตามพระราชอัธยาศัย ตอบแทนข้าราชการในส่วนของพระองค์เองเป็นบำเหน็จ ไม่ถือเป็นเงินตำแหน่งแต่อย่างใด จึงขึ้นได้ลดได้ตามแต่พระราชอัธยาศัย

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีศึกสงครามมากครั้ง จำเป็นต้องใช้เงินในราชการมากกว่าแต่ก่อน จึงทรงพระราชดำริฟื้นฟูวิธีเก็บภาษีอากรแบบเดิม เช่น การเรียกเก็บค่านาจากที่เคยเก็บเป็นข้าวเอาขึ้นฉางหลวง เก็บไร่ละสลึง และเก็บเงินแทนค่าขนข้าวส่งฉางหลวงอีกไร่ละเฟื้อง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, 2515, หน้า 155)

รายการภาษีที่เก็บในสมัยรัชกาลที่ 3 มีมากมายหลายรายการ และมีผู้รับทำภาษีหรือเจ้าภาษีนายอากร มีภาษีที่ตั้งขึ้นใหม่จำนวนมาก เงินผลประโยชน์แผ่นดินในครั้งรัชกาลที่ 3 ที่รวบรวมได้คงมีอยู่ราว 25,000,000 บาท โดยได้จากการปรับปรุงวิธีเก็บภาษีอากร ตั้งภาษีขึ้นใหม่ การค้าขายของหลวงและของเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่วัยการแต่งเรือไปค้าขายต่างประเทศซึ่งมีอยู่ตลอดรัชกาล (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, 2516, หน้า 170)

ในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 3 กล่าวถึงภาษีอากรที่เกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้ ว่า คืออากรบ่อนเบี้ยเงิน อากรหอย ภาษีของต้องห้าม 6 อย่าง ภาษีพริกไทย 2 อย่าง คือเรียกจากผู้ซื้ออย่าง 1 และเรียกจากชาวไร่อย่าง 1 ภาษีฝาง ภาษีไม้แดง เรียกแต่ผู้ซื้อลงเรือ ภาษีไม้แดง 10 ลดเรียกแต่ผู้ขาย ภาษีเกลือ ภาษีน้ำมันมะพร้าว ภาษีน้ำมันต่าง ๆ ภาษีกระทะ ภาษียาดัน ภาษีไต้ชัน ภาษีพิน ภาษีจาก กั้นแขง ภาษีไม้ไผ่ป่า ภาษีไม้รวก ภาษีไม้สีสุก ภาษีไม้ค้ำพลู ภาษีกง กระดาน จงกูด สมอ พังงา ภาษีไม้ซุง ภาษีฝ้าย ภาษียาสูบ ภาษีปอ คราม ภาษีเนื้อแห้ง ภาษีปลาแห้ง ภาษีเชือกเคย ภาษีน้ำตาลทราย ภาษีน้ำตาลหม้อ ภาษีน้ำอ้อย ภาษีสำรวจ ภาษีเตาตาล ภาษีจันอับ ภาษีไฟ ภาษีเทียนไข เนื้อ ขนมต่าง ๆ ภาษีปูน เภยียนต่าง เรือจ้างทางโยง ส่วนที่ไหยกเล็กก็คือ ภาษีฟองตุน ค่าน้ำ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 151) ภาษีเหล่านี้ทำให้แผ่นดินมีรายได้เพียงพอ ทั้งนี้ การเพิ่มประเภทภาษีนี้อาจสะท้อนให้เห็นว่าการค้านั้นมีความเจริญและเฟื่องฟู แม้ในเศรษฐกิจระดับชุมชนเช่นภาษีพิน น้ำตาล หรืออื่น ๆ และผู้คนที่คงมีกำลังที่จะจ่ายภาษีอยู่พอสมควร ภาษีเหล่านี้นำไปทำนุบำรุงแผ่นดินได้ ส่งผลให้สามารถแจกเบี้ยหวัดข้าราชการได้มากกว่าแต่ก่อน

ส่วนการค้ากับประเทศตะวันตกก็เพิ่มมากขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ มีการทำสัญญาค้าขายกับโปรตุเกสในปี พ.ศ. 2361 กับบริษัทอีสต์อินเดียในปี พ.ศ. 2369 และกับสหรัฐอเมริกาในปี พ.ศ. 2376 ซึ่งส่งผลบางประการในทางเศรษฐกิจ แต่กระนั้นก็ได้ทำให้ราคาอาหารมีราคาสูงขึ้น ส่งผลกระทบต่อข้าราชการ (หม่อมราชวงศ์อคิน รพีพัฒน์, 2522, หน้า 199) เนื่องจากเป็นกลุ่มที่มีได้ทำการผลิตมากนัก การมีแรงงานที่เหลือเฟือในยุคนี้อันเกิดจากการที่ชาวจีนอพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้การเกณฑ์แรงงานลดน้อยลง รายได้ของรัฐส่วนหนึ่งได้นำไปใช้จ้างคนงานชาวจีนให้ขุดคลองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ราว พ.ศ. 2352-2367 บริเวณนครเขื่อนขันธ์หรือพระประแดงในปัจจุบันและในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อ พ.ศ. 2394 (หม่อมราชวงศ์อคิน รพีพัฒน์, 2527, หน้า 203) การเกณฑ์แรงงานจึงลดลง

สมัยรัชกาลที่ 3 การผลิตเพื่อส่งออกมีความสำคัญมากขึ้น และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงสนับสนุนการผลิตเพื่อส่งออกมากขึ้น ได้แก่การผลิตน้ำตาลทรายซึ่งต้องอาศัยการปลูกอ้อยในพื้นที่ที่กว้างขวาง ได้แก่แถบนครชัยศรี น้ำตาลทรายนั้นเป็นที่ต้องการอย่างยิ่งในตลาดโลก อีกทั้งกิจการน้ำตาลทรายถือเป็นที่เกิดพระราชทรัพย์ของหลวง เป็นสินค้าออกที่มีราคาและเป็นที่ต้องการมาก จึงโปรดให้ขุนนางคือพระยานครไชยศิริคิดอ่านจัดแจงให้เงินเขมร ราษฎร ทำไร่ปลูกอ้อยกันให้มาก ๆ เมื่อได้ผลดี จึงชักชวนให้ตั้งโรงงานหีบอ้อยกันให้มากยิ่งขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527, หน้า 94) อีกทั้งการค้าน้ำตาลนี้ก็ดูเหมือนหลวงจะผูกขาดการผลิตและการค้าอีกด้วย

ส่วนข้าว การส่งข้าวไปยังจีนในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยาอันเนื่องมาจากการเกิดความแห้งแล้งอดอยากในจีนนั้น ทำรายได้ให้กับสยามเป็นอย่างมาก แต่เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตก ก็เกิดความขาดแคลนอาหารมากขึ้น แม้เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งราชธานีขึ้นใหม่ได้ แต่ความขาดแคลนข้าวก็มิได้ลดลงมากนักดังที่กล่าวแล้ว แต่ด้วยความอุดมสมบูรณ์และปัจจัยการผลิตที่มีอยู่พร้อมในสยาม เช่นดินและแหล่งน้ำก็ส่งผลให้สามารถฟื้นตัวได้อย่างรวดเร็ว ผลผลิตข้าวในสยามจึงฟื้นตัวขึ้นบ้างในสมัยรัชกาลที่ 1 (สารสิน วีระผล, 2548, หน้า 107-108) ในช่วงรัชกาลที่ 3 สยามได้ส่งออกข้าวไปยังสิงคโปร์ และถูกส่งต่อมายังจีน

สยามนั้นมีผลผลิตข้าวที่ดีในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 แต่กลับไม่สามารถส่งออกข้าวได้หากไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐเพราะราชสำนักจะปฏิบัติตามธรรมเนียมที่มีมาก่อนว่าห้ามส่งออกข้าว เว้นแต่จะมีข้าวสำรองอยู่ในยุ้งฉางของบ้านเมืองสำหรับพอกินได้อย่างน้อยสามปี (ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธ์, 2511)

การฟื้นตัวของผลผลิตข้าวสมัยรัชกาลที่ 1 ข้าวสยามก็เป็นที่นิยมในจีน อีกทั้งราคาที่ถูกมาก ในสมัยรัชกาลที่ 3 ราวปีพ.ศ. 2368 ข้าวก็มีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้น ซึ่งเป็นเวลาเดียวกับ

ที่รัฐบาลจีนต้องการนำข้าวเข้าไปสู่ดินแดนตะวันออกเฉียงใต้ให้มากขึ้นเนื่องจากความขาดแคลนอาหารในมณฑลกว๋างตุ้ง การส่งข้าวเป็นสินค้าออกนี้มีมากขึ้นเรื่อย ๆ ในเวลาต่อมา สินค้าออกจากสยามแต่เดิมนั้น ไม่ค่อยมีสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิตแต่อย่างใด เช่น ของป่าต่าง ๆ และต่อมาก็เป็นสินค้าที่ต้องผ่านกระบวนการผลิต เช่น น้ำตาลทรายและข้าวดังที่กล่าวมา ทำให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงในกระบวนการผลิตนั้นเป็นผลมาจากการปรับตัวให้สอดคล้องกับการค้าที่มีการแข่งขันมากขึ้นในตลาดต่างประเทศ และในที่สุดก็เป็นการปรับตัวเปลี่ยนไปพร้อมกับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่จะเข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมการเมืองไทยในเวลาต่อมา

ในกรณีของชาวจีนอันเป็นชาติที่เข้ามามีส่วนในการค้า เศรษฐกิจและสังคมการเมืองไทยมากกว่าชาติใด มีชาวจีนที่สัมพันธ์กับระบบราชการ และมีชาวเรือที่ทำการค้าอย่างเดียวในกรุงเทพฯ ประมาณ 9,000-10,000 คน (ครอฟอร์ด, 2525, หน้า 415) ชาวจีนเป็นทั้งแรงงานและสามารถเลื่อนชั้นทางสังคมเข้าไปกลมกลืนกับชนชั้นสูงหรือคหบดีไทยได้ไม่ยาก แต่เงินที่เข้ามานั้น อาจกล่าวได้เป็นสองพวก คือพวกที่ละทิ้งความเป็นเงินของตนแล้วกลืนเข้าสู่สังคมระดับสูง และกลุ่มที่ยังคงดำรงเอกลักษณ์ของตนมาอีกอย่างน้อยสองสามชั่วอายุคน เนื่องจากยังได้ผลประโยชน์จากความเป็นเงินอยู่ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527, หน้า 108-109)

การเข้ามาของคนจีนจำนวนมากในช่วงเวลานั้น นอกจากจะส่งผลต่อเศรษฐกิจและระบบเกณฑ์กำลังคนแล้ว ยังส่งผลต่อรูปแบบทางศิลปะและจิตรกรรมฝาผนังในเวลาต่อมาอีกด้วย เมื่อพิจารณารายได้และรายจ่ายของรัฐในช่วงเวลาดันรัตนโกสินทร์ ที่มีผู้ประมวลไว้ (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, 2545, หน้า 167-169) ดังนี้

รายได้นั้นมาจาก

1. แรงงานเกณฑ์ แรงงานเกณฑ์นั้น ย่อมเกี่ยวข้องกับงานโยธาต่างของบ้านเมือง แต่การเติบโตทางเศรษฐกิจตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา ส่งผลให้ไพร่ที่ส่งส่วยทั้งสิ่งของและส่วยเงินเพิ่มจำนวนมากขึ้น ทำให้รัฐมีรายได้มากขึ้นเรื่อย ๆ และรัฐบาลก็ได้หันไปจ้างแรงงานเงินมากขึ้น

2. ส่วยต่าง ๆ พวกไพร่หลวงที่ส่งเงิน “ค่าราชการ” แทนการทำงานนั้น จะส่งเงิน 6 บาทต่อเดือน ส่วนพวกไพร่หลวงที่ส่งสิ่งของของรัฐบาลจะเป็นผู้กำหนดว่าจะให้ไพร่หลวงในแต่ละเขตส่งส่วยสิ่งของชนิดใดและส่งในอัตราเท่าใด ส่วนสิ่งของที่รัฐบาลกำหนด ได้แก่ ครั้ง รง รังนก ดีบุก เหล็ก นุ่น ขมิ้น น้ำรัก ผ้าขาว ผลเร็ว หวาย ไม้ฝาง ไม้ไผ่ ไม้เนื้อแข็งต่าง ๆ ทองคำฝูย แผ่นศิลา แผ่นกระเบื้องและดินประสีว เป็นต้น รัฐบาลนำส่วนนี้มาใช้ในราชการต่าง ๆ เมื่อมีเหลือก็ส่งออกต่างประเทศ การค้าสำเภาของหลวงจึงมีส่วยสิ่งของต่าง ๆ เป็นสิ่งค้าส่งออกที่สำคัญ

3. ค่าผูกปี ภาษีรายหัวหรือค่าผูกปี เป็นเงินที่รัฐเรียกเก็บจากชาวจีนที่เป็นชาย ชาวจีนไม่ได้อยู่ในระบบไพร่ โดยเริ่มเก็บในสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งยังไม่แน่ชัดว่า ใช้อายุหรือส่วนสูง เป็นเกณฑ์ในการเก็บ เก็บคนละ 3 บาทต่อ 3 ปีและมีค่าธรรมเนียมเพิ่มอีก 1 สลึง ชาวผู้ที่ไม่มีย่าวนั้นต้องทำงานโยธาให้หลวงคนละ 1 เดือน เมื่อถึงรัชกาลที่ 3 ได้เพิ่มเงินค่าผูกปีจาก 2 บาทเป็น 4 บาท แต่ก็มีกรเก็บในราคา 6 บาทบ้าง หรือ 8 บาทบ้างในปีที่รัฐมีงานโยธาต้องทำให้เสร็จโดยเร็ว และรัฐต้องจ้างแรงงานอิสระมากขึ้น

4. ภาษีต่าง ๆ ได้แก่ อากร คือการเก็บชักส่วนผลประโยชน์ที่ราษฎรได้จากการประกอบอาชีพอื่นที่ไม่ใช่การค้าขายโดยตรง เช่นการทำนา การทำสวน ทำไร่ ราษฎรจะต้องเสียอากรตามแต่พืชชนิดที่ปลูก อากรยังหมายถึงเงินที่ผู้ค้าเสียให้รัฐบาลในการได้รับสิทธิประกอบการต่าง ๆ เช่น อนุญาตเก็บของป่า จับปลาในน้ำหรือ “ค่าน้ำ” ต้มกลั่นสุรา ขายของในตลาดและตั้งบ่อนพนัน ซึ่งอากรนั้นได้ชื่อตามสิ่งของที่ราษฎรทำจังกอบ เป็นภาษีที่เก็บจากพ่อค้านำสินค้าผ่านด่านเข้ามาขาย ทั้งทางน้ำและทางบก โดยมีด่านภาษีหรือ ขนอน ตั้งอยู่ตามเส้นทางคมนาคม (ดังเช่นชื่อ วัดขนอนเหนือ และวัดขนอนใต้ ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีประวัติไว้ว่า ตั้งอยู่ริมน้ำ เส้นทางคมนาคมหลักที่จะเข้าสู่กรุงศรีอยุธยา และเป็นบริเวณด่านขนอนในสมัยกรุงศรีอยุธยา และอาจเป็นด่านขนอนมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งวัดนี้ได้รับการบำรุงรักษาเนื่องจากมีการวาดจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย) ซึ่งก็มีความเกี่ยวข้องไปยังการเก็บภาษีที่กำหนดขนาดของปากเรือ คือตามความกว้างของปากเรือ หรือเป็นภาษีที่เก็บจากเรือสินค้าของต่างประเทศที่ผ่านด่านเข้ามาค้ากับสยาม เรียกว่าจังกอบเรือหรือภาษีปากเรือ อัตราการเก็บต่างกันไปตามสัญชาติของเรือ เช่น เรือไหหลำเสียวาละ 40 บาท เรือกำปั่นฝรั่งเสียวาละ 118 บาท และต้องเสียค่าทำด้วย ส่วนเรือแขกมลายูเสียวาละ 130 บาท

5. ภาษีศุลกากรคือภาษีที่เก็บจากภาษีสินค้าขาเข้าและขาออก ในสมัยรัชกาลที่ 2 เก็บภาษีสินค้าขาเข้าในอัตราร้อยละ 8 แต่เรือที่มาจากจีนเก็บเพียงร้อยละ 4 ส่วนภาษีขาออกก็เก็บต่างกันไปตามชนิดของสินค้า

6. ฤชา คือเงินค่าธรรมเนียมที่รัฐเก็บจากราษฎรเฉพาะราย ในกิจการที่ราชการจัดทำให้ เช่นการออกโฉนดตราสารเกี่ยวกับที่ดิน เงินปรับไหม เมื่อมีคดีความที่รัฐบาลจะเก็บไปครั้งหนึ่งเป็นค่าฤชาหรือเรียกว่า “เงินพินัยหลวง” และยังมีค่าฤชาอื่น ๆ อีกบางประเภท

ส่วนทรัพย์สินหรืออาจจะถือเป็นรายได้ของรัฐอีกประเภทหนึ่ง ก็คือ ของขวัญและเครื่องราชบรรณาการ เมื่อไทยส่งราชบรรณาการไปยังจีน และจักรพรรดิจีนทรงส่งของตอบแทนมาให้ซึ่งมักเป็นของมีราคาและเป็นสินค้าฟุ่มเฟือยที่มีราคาสูง นอกจากนี้ยังมีสินค้าบรรณาการที่พ่อค้าตะวันตกนำมาถวายด้วย ส่วนเครื่องราชบรรณาการนั้นก็คือสิ่งของที่เมืองจีนและเมืองประเทศราช

ส่งมาเพื่อแสดงความจงรักภักดี นอกจากต้นไม้เงิน-ทองแล้วยังมีผลผลิตของแต่ละท้องถิ่นด้วย เช่นเดียวกับส่วย ที่รัฐจะนำสิ่งของเหล่านี้ไปใช้ เมื่อมีจำนวนเหลือใช้หรือมีมากพอก็จะนำออกขายหรือส่งไปค้ายังต่างประเทศ (ศุภรัตน์ เลิศพานิชยกุล, 2545, หน้า 168)

การค้ากับต่างประเทศดังกล่าวมานี้ ถือเป็นรายได้ที่มีความสำคัญ ด้วยเหตุที่ว่า การจ่ายเบี้ยหวัดขุนนางและที่จะใช้ในราชการอื่นในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้นก็ไม่เพียงพอ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี, 2531)

ตารางที่ 2-1 ประมาณการรายรับของรัฐสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (สุวิทย์ ชีรสาสวัต, 2548)

รายการรายรับ	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 2	รัชกาลที่ 3
ภาษีอากร	1,348,776	1,759,784	4,277,925
ส่วย	643,687	837,560	1,325,334
ค่าฤชาธรรมเนียม	25,725	36,750	52,500
ค่าผูกปี	21,725	115,676	699,116
แรงงาน	4,551,270	4,085,560	2,889,790
การค้าของรัฐ	610,000	2,759,600	4,599,600
อื่น ๆ	720,052	959,493	1,395,326
รวม	7,920,575	10,554,423	15,348,591

ผลของการที่เศรษฐกิจมีความคล่องตัวและการที่รัฐมีรายได้เพิ่มพูนขึ้นมากในยุคนี้ และการสั่งสมพระราชทรัพย์ ส่งผลให้มีการสร้างวัดและปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมาก ที่ชัดเจนได้แก่ สมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งที่เป็นของหลวงสร้างเอง และขุนนางรวมถึงคหบดีสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์ โดยเสด็จด้วย มีจำนวนถึง 39 วัด ในยุคสมัยนั้นการสร้างวัดย่อมมีความหมายถึงการบำรุงศิลปกรรมหรืองานช่างไปด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างการสร้างวิหารพระพุทธรูปรัตนนายก วัดกัลยาณมิตร โดยเจ้าพระยาบดินทร์ หรือเจ้าสัวโต ก็เป็นภาพสะท้อนของเศรษฐกิจในช่วงเวลานั้นได้พอสมควร เพราะเป็นพระวิหารขนาดใหญ่ที่สุดที่สร้างขึ้นสมัยรัชกาลที่ 3 แสดงให้เห็นถึงฐานะทางเศรษฐกิจที่ดีของประเทศ (บัณฑิต ลิวชัยชาญ, 2550, หน้า 77) อีกส่วนหนึ่งก็คือแรงงานที่นำมาสร้างและบูรณะวัดต่าง ๆ ในช่วงเวลานี้ มีปรากฏในหมายรับสั่งว่าให้เกณฑ์เลิกในแต่ละหัวเมืองเร่งจัดทำเครื่องประกอบ

พระอุโบสถและศาลาการเปรียญ สิ่งของที่เลิกจากเมืองพิจิตร สวรรคโลก เมืองตาก โดยต้องทำข้อฟ้า ล้ำของ ชื่อ บานประตุ โดยต้องทำตามรูปแบบและขนาดที่กำหนดไปให้ (ประวัติวัดอัปสรสวรรค์ พร้อมด้วยหมายรับสั่งในรัชกาลที่ 3, 2505) ย่อมแสดงว่า ยังคงมีระบบเกณฑ์เลิกตามหัวเมืองอยู่ในการทำงานช่าง ซึ่งโดยปกติ เลิกเหล่านี้มักส่งส่วยเป็นสินค้าต่าง ๆ ลงมายังพระนครอยู่แล้ว

การบูรณะวัดวาอารามครั้งรัชกาลที่ 3 นั้น นับว่าเป็นการใหญ่เกือบตลอดรัชกาลทั้งสร้างใหม่และบูรณปฏิสังขรณ์ ดังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เฉพาะพระอุโบสถนั้นก็ให้เปลี่ยนเครื่องบน ที่ซากรุดก็เปลี่ยนตัวไม้สิ้นทั้งหลังและทำพระวิหารยอดขึ้นข้างทิศเหนือองค์หนึ่งและพระระเบียงก็ให้เขียนใหม่ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 142) การเขียนพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นก็ควรเป็นการรักษารูปแบบเดิมไว้ ซึ่งก็คือการเขียนเรื่องรามเกียรติ์ทั้งนี้ โดยได้พบสมุดร่างภาพพระระเบียง ซึ่งอาจเป็นแบบร่างสำหรับการปฏิสังขรณ์คราวนั้น

นอกจากนี้ ยังทรงรับสั่งให้ช่างทำพระมณฑปหุ้มทองคำเพื่อประดิษฐานพระแก้วมรกต และเพิ่มเครื่องทรงในฤดูหมันต์อีกหนึ่งสำหรับ ทรงสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นเป็นหลายพระองค์

วัดพระเชตุพนฯ นั้นก็ได้ทำเพิ่มเติมขึ้นอีก ได้เสริมพระอุโบสถให้มีความแข็งแรงและสูงขึ้น สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์และพระวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ พระเจดีย์สูง 1 เส้น 2 สอก 2 พระองค์ อีกทั้งก่อกุเภาศาลารายเพิ่มเติมอีกจำนวนมาก

วัดสุทัศน์เทพวราราม (ในพระราชพงศาวดารเรียกว่า วัดพระโตเสาชิงช้า) ซึ่งสร้างมาแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ณ ขณะนั้นยังไม่แล้วเสร็จ ยังไม่มีพระอุโบสถก็สิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ 2 เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์จึงโปรดให้สร้างโบสถ์ ระเบียงล้อมพระวิหาร

วัดพระมหาธาตุ ก็เพียงซ่อมแซมของเก่า และยังมีวัดสำคัญๆ อีกที่ปรากฏรายชื่อในพระราชพงศาวดาร ได้แก่ วัดราชบูรณะ วัดชนะสงคราม วัดเทพธิดาราม วัดสระเกศ สำหรับวัดสระเกศนี้ทรงตั้งใจสร้างพระปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง แต่การก่อสร้างประสบอุปสรรค ซึ่งในพระราชพงศาวดารก็บรรยายว่า “ขุดรากลึกลงไปถึงที่โคลน” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538 หน้า 143) ย่อมแสดงว่าพื้นที่ตรงบริเวณนั้นเป็นดินอ่อนมากไม่อาจรองรับสิ่งก่อสร้างขนาดใหญ่ได้ เนื่องจากก่อฐานรากแล้วหลายครั้งก็ไม่สำเร็จ จึงเลิกสร้างแล้วทำพระวิหารแทน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 144)

นอกจากนี้ยังมีวัดสำคัญอื่น ๆ ที่ได้มีปรากฏจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่ วัดทองธรรมชาติที่พระองค์เจ้ากุ๊กกับกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์บูรณะไว้แต่ก่อน ทรงโปรดให้กรมขุนเดโชศิกรเป็น

แม่กองบูรณะ การบูรณะวัดทองธรรมชาติคราวนี้คงจะได้มีการวาดจิตรกรรมฝาผนังไว้ด้วย
วัดราชสิทธิาราม หรือวัดพลับ เป็นวัดที่รัชกาลที่ 3 ทรงผนวช เมื่อผนวชนั้นอาจจะมี
จิตรกรรมฝาผนังอยู่แล้ว และคงได้บูรณะกันในคราวนี้ด้วย

วัดเครือวัลย์วิหาร เดิมเป็นวัดที่เจ้าจอมเครือวัลย์บุตรเจ้าพระยาอภัยภูธรสร้างใหม่แต่ยังไม่แล้วเสร็จก็ถึงแก่กรรมก่อนจึงโปรดให้ทำต่อไป โดยได้วาดจิตรกรรมฝาผนังขึ้นในคราวนี้

วัดสุวรรณดาราราม พระนครศรีอยุธยา ก็บูรณะและได้วาดจิตรกรรมฝาผนังไว้เช่นกัน แต่ก็ได้มาซ่อมในภายหลัง

หากรวมวัดที่ได้บูรณปฏิสังขรณ์ในพระนครนอกพระนครในสมัยรัชกาลที่ 3 มี 35 วัด สร้างขึ้นใหม่ 4 วัด รวม 39 วัด ทั้งหมดนี้สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก

ในรัชสมัยนี้ ยังมีวัดในกรุงนอกกรุงอีกเป็นจำนวนมากที่ถวายเป็นวัดหลวงก็มี ไม่ได้
ถวายเป็นทั้งเจ้านาย ขุนนาง และคหบดีเจ้าภีณยานอกรมาบูรณปฏิสังขรณ์หรือสร้างใหม่ก็มาก

เหตุที่ทรงสร้างวัดก็ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชศรัทธา ชักโยงพระ
วงศานวงศ์และข้าราชการเศรษฐีผู้มีทรัพย์ทำบุญให้ทาน สร้างวัดวาอารามมีเทศนาทั้งในวังเจ้าและ
บ้านขุนนางตามชาวบ้านชาวแพเป็นอันมาก ในพระราชพงศาวดารให้ภาพว่า “เป็นสมัยกาลศรัทธา
พากันสร้างวัด” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 146)

นอกจากการสร้างวัดอันเป็นถาวรวัตถุต่าง ๆ แล้ว ยังทรงส่งเสริมการเรียนพระบาลีของ
พระสงฆ์ด้วย ดังกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่าในแผ่นดินนั้น พระสงฆ์สามเณรอุทิศเวลา
เรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุงนอกกรุงและหัวเมืองเป็นอันมาก ถึงคราวไล่หนังสือ พระสงฆ์สามเณร
ก็ได้เปรียญเอก โท ตรี เป็นอันมาก ถ้าพระสงฆ์ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญและพระเปรียญได้
เลื่อนเป็นพระราชาคณะแล้ว ญาติโยมที่ตกทุกข์ได้ยากเป็นไพร่หลวงไพร่สมอยู่ก็ดี โปรดยก
พระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์ ถ้าลาสิกขาบทแล้วจะไปทำราชการอยู่ในกรมใดก็โปรดให้ตามใจ
สมัคร

สุวิทย์ ธีรศาสน์ (2548, หน้า 175-177) ได้รวบรวมข้อมูลตัวเลขรายจ่ายเกี่ยวกับการ
ศาสนาทุกประเภทของรัฐบาลในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ไว้ รายจ่ายทางศาสนานี้มีตั้งแต่การสร้างและ
ซ่อมแซมวัด เงินเกณฑ์บุญ (เงินเกณฑ์บุญ คือค่าอาหารพระสงฆ์ ดิฉันท์เทศน์ ซื่อปลาลปล่อย ให้
ทาน ค่าใช้จ่ายสำหรับพระสงฆ์อาพาธ) และสิ่งของต่าง ๆ เช่น ผ้าไตร ทองคำเปลว ข้าวสารและอื่น
ๆ และพบว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 รายจ่ายด้านศาสนานี้ นับว่าสูงมาก ในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉลี่ยมี
ประมาณปีละ 30,435.50 บาทต่อปี เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 1 รายจ่ายด้านนี้นับว่าสูงมากขึ้นเป็นสิบ
เท่าต่อปี โดยเฉลี่ยปีละ 310,329.42 บาท ซึ่งการซ่อมแซมวัดใหญ่ต้องใช้ทั้งกำลังคน แรงงาน เงิน
และเวลาอย่างมาก ดังเช่นวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่ใช้เวลาในการปฏิสังขรณ์ทั้งวัดนานถึง 7

ปี 5 เดือน 28 วัน ใช้เงินค่าก่อสร้าง 302,842 บาท ใช้เงินในการสมโภชเมื่อสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2344 อีก 154,316 บาท ส่วนวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่สร้างเสร็จในปี พ.ศ.2352 นั้นมีการสมโภชถึง 10 วัน เลี้ยงพระเป็นจำนวนมากถึง 3,000 รูปเป็นเวลา 3 วัน ใช้พระราชทรัพย์จำนวนมาก

รายจ่ายอื่น ๆ ในทางศาสนาที่ควรแจกแจง ได้แก่ การรวบรวม สร้างและจาร พระไตรปิฎก ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้นทรงกระทำสังคายนา และเมื่อถึงรัชกาลที่ 2 ก็ทรงให้ช่างจาร พระไตรปิฎกเพื่อส่งไปตามวัดต่าง ๆ (หสข.ร.2 จ.ศ. 1177 เลขที่ 14 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์ หน้า 178) แม้จะเสียพระราชทรัพย์ไม่มากเท่าการสร้างถาวรวัตถุอย่างอื่น แต่ก็ถือเป็นการบุญอันใหญ่

นอกจากนี้ ยังมีรายจ่ายด้านสังคมนาหารที่อาจนับเข้ากับรายจ่ายทางศาสนาได้ ได้แก่ การตั้งโรงงานทั้งที่กระทำเป็นปกติและในงานพิธีใหญ่ ๆ ได้แก่ งานศพขุนนาง คหบดีหรืองาน พระศพเจ้านาย หรือเทศกาล ได้แก่ ตรีษสกรานต์

ยังมีรายจ่ายด้านค่าภัตตาหารถวายพระสงฆ์ ซึ่งเป็นงบประมาณประจำในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยตั้งไว้เดือนละ 100 บาท และอีกเดือนละประมาณ 100 บาทสำหรับพระสงฆ์อาพาธ ในรัชกาลที่ 3 รัฐซื้อข้าวถวายพระสงฆ์องค์ละ 1 สลึงต่อเดือน โดยมีพระสงฆ์ได้รับเงินนี้ 7,443 รูป สิ้นเงิน 22,329 ต่อปี (หสข. จ.ศ.1200 เลขที่ 23 อ้างใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2548 หน้า 179) นอกจากนี้ยังมี รายจ่ายอื่น ๆ ได้แก่ การทำของถวายพระนารายณ์ พระอิศวร โดยหลวงมิ่งมประมาณสำหรับศาสนา พราหมณ์ซึ่งทางการไทยถือธรรมเนียมมาควบคุมกับศาสนาพุทธ ได้แก่ พิธีตรียัมปวายที่ต้องทำทุกปี งานกฐินหลวงซึ่งเป็นงานใหญ่มีค่าใช้จ่ายมากเพราะต้องใช้กระบวนแห่คนเป็นจำนวนมาก โดยคน เข้ากระบวนแห่จำนวน 2,069 คน จะได้รับเงินค่าจ้างเป็นเงินคนละ 1 สลึง รวมประมาณ 652.25 บาทต่อปี งานแห่เทียนพรรษา ตรีษสกรานต์ เทศน์มหาชาติซึ่งเป็นสิ่งที่รัฐจะต้องจ่ายทุกปี อีกทั้งยังมีรายจ่ายประเภทงานศพของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่เช่นสมเด็จพระสังฆราช (หสข. จ.ศ.1177 เลขที่ 14 อ้างถึงใน สุวิทย์ ธีรศาสตร์, 2548, หน้า 179)

กล่าวโดยสรุป รายจ่ายในทางศาสนาที่รวมการบูรณปฏิสังขรณ์และสร้างวัดขึ้นใหม่ การสนับสนุนการเล่าเรียนของพระสงฆ์ การสังคายนาพระไตรปิฎก และการพิธีต่าง ๆ ซึ่งล้วนเป็น งานใหญ่ ต้องใช้ทรัพยากรมากและหลากหลายรวมทั้งงบประมาณจำนวนมาก

2. กลุ่มคนที่มิบทบาททางเศรษฐกิจสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ผู้ที่ทำถือได้ว่าเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจไทย และการค้าของหลวงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่นำมาซึ่งรายได้ของบ้านเมืองนั้น ก็คือพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์และขุนนางที่พระเจ้าอยู่หัว ทรงอนุญาต โดยอาจทำการในพระราชบัญญัติของพระมหากษัตริย์หรือทำเองก็มี โดยมีหลักฐานว่าผู้ที่ทำการค้ารองจากพระเจ้าอยู่หัวคือกรมพระราชวังบวรในแต่ละรัชกาล ตั้งแต่กรมพระราชวังบวร มหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ 1 ที่ทรงทำการค้าสำเภา และมีฐานะมั่งคั่งจนสามารถสร้างพระราชวัง

บวรสถานมงคลให้มีความงดงามอันเนื่องด้วยความทุ่มเทและการที่ทรงมีพระราชทรัพย์มากล้นจนส่งเสริมงานช่างได้อย่างวิจิตร โดยเห็นได้จากเมื่อไฟไหม้หอพระมณฑิยธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อครั้งฉลองหอพระมณฑิยธรรมคราวสังคายนาพระไตรปิฎกสำเร็จ โดยกรมพระราชวังบวรฯ ทรงส่งช่างฝ่ายวังหน้ามาช่วยก่อสร้างขึ้นใหม่จนแล้วเสร็จ และการสร้างจิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์อันเป็นจิตรกรรมฝาผนังแห่งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2338

กรมพระราชวังบวรมหาเสนาธิบดี กรมพระราชวังบวรในรัชกาลที่ 2 และกรมพระราชวังบวรมหาคีรีพลเสขย์ ในรัชกาลที่ 3 ก็ทรงทำการค้าสำเภาคู่ด้วยเช่นกัน เนื่องจากอำนาจบารมีอันรองจากพระมหากษัตริย์ จึงทำให้การค้าสำเภาของผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้เป็นไปอย่างราบรื่น

2.1 ชาวจีนอพยพสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ดังที่มีการศึกษาไว้มากแล้วเกี่ยวกับบทบาทของชาวจีนในแง่ของผู้ที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจของไทย แต่กระนั้น บทบาทชาวจีนยังเป็นช่างฝีมือ และแรงงานในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังอีกด้วย ข้อมูลของตู่แปงกล่าวว่าชาวจีนในสยามแต่งเรือออกไปขนดินเหนียวสำหรับทำอิฐ ปูน ขาวที่ทำจากเปลือกหอยเข้ามาอย่างน้อย 40 ลำ จากเมืองจีน โดยอิฐเหล่านี้คืออิฐที่นำมาก่อสร้างบ้านเมือง ได้แก่กำแพงเมืองบางกอก (ตู่แปง, 2530, หน้า 170) ส่วนการค้ากับจีนมีปริมาณสูงมากตลอดช่วงเวลาดังแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เรือที่เข้าออกมายังกรุงเทพฯ นั้นมีจำนวนมาก ดังที่คروฟอร์ดพรรณนาไว้ในสมัยปลายรัชกาลที่ 2 ว่า การเดินเรือของสยามไปค้ายังจีนมีระวางรวมแล้วถึง 292,000 หาบ หรือ 24,562 ตัน โดยมีคนจีนช่วยการเดินเรือถึง 4,912 คน มีสเตอร์เอเบิล มีชัชนารืออเมริกัน ก็บันทึกว่าในปี พ.ศ. 2375 ว่ามีสำเภาจีนมากรุงเทพฯ ถึง 80 ลำในปีนั้น

ดังนั้น จีนจึงเป็นชาติเดียวที่เรียกได้ว่าแทบไม่มีข้อจำกัดที่เป็นอุปสรรคใด ๆ ทางการค้า และสามารถมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจได้อย่างกว้างขวางในสยาม เป็นกลุ่มคนที่ขับเคลื่อนเศรษฐกิจและสังคมไทย อีกทั้งมีส่วนสำคัญในการสร้างศิลปกรรมและจิตรกรรมฝาผนังในหลายแห่งในเวลาต่อมา

การฟื้นฟูศิลปะ วัฒนธรรม

บ้านเมืองที่จะสามารถเจริญเป็นศูนย์กลางของรัฐนั้น ย่อมต้องประกอบไปด้วยสถาบันการปกครอง ระเบียบประเพณีในราชสำนัก กฎหมาย สัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่มีความหมายทางการเมือง วัฒนธรรมทั้งของราษฎรและชนชั้นปกครอง และศิลปะ ที่แสดงออกถึงสถานะความสำคัญและความ เป็นศูนย์กลางของราชธานีอันเป็นหลักสำคัญของบ้านเมือง อีกทั้งการทำนุบำรุง

ศิลปวัฒนธรรมนั้นนอกจากเป็นการบำรุงศาสนา ยังแสดงถึงความมั่งคั่ง ความมีอารยะในเชิงสุนทรีย์ของทั้งผู้คนและภูมิปัญญาของบ้านเมืองแห่งนั้น ทั้งยังเป็นการแสดงถึงพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ ที่ทรงสามารถควบคุม ดูแลและสร้างสรรค์ทุกสิ่งให้บังเกิดมีขึ้นในบ้านเมืองได้ เมื่อการสร้างศิลปกรรม และวัฒนธรรมเป็นภาพสะท้อนของบ้านเมืองที่มีความมั่งคั่งและมั่นคง ดังนั้นการสร้างวรรณกรรมจึงเป็นพระราชภาระที่พระมหากษัตริย์ต้องกระทำเพื่อเกียรติยศทางภูมิปัญญาของบ้านเมืองเช่นเดียวกับการสร้างศิลปกรรม และวรรณกรรมหลายเรื่องรวมทั้งการบันทึกเรื่องราวได้แก่พระราชพงสาวดารจึงสำคัญ อีกทั้งวรรณกรรมบางเรื่องนั้นก็ใช้เป็นเนื้อหาของจิตรกรรมฝาผนังอีกด้วย

1. การแต่งวรรณกรรม

ในช่วงเวลานี้มีการชำระพระราชพงสาวดารเพื่อเนื่องจากพระราชพงสาวดารนั้นจะเป็นสิ่งที่ผู้รู้ใช้เป็นหลักในการเรียนรู้และอ้างอิงประวัติศาสตร์ของตนและเผยแพร่ให้กับผู้อื่นต่อไป และนับกันว่าเป็นเอกสารที่ค่อนข้างเป็นทางการ การชำระพระราชพงสาวดารจึงเป็นกิจสำคัญที่ทางการได้กระทำในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

นอกจากพระราชพงสาวดาร ยังมีการเขียนตำราซึ่งใช้เป็นแบบเรียนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ด้วย เนื่องด้วยเป็นการกล่อมเกลாதองศาแก่เด็ก ได้แก่เรื่อง *สุบินกุมาร* ที่แต่งเป็นกลอนสวด เป็นหนังสือหัดอ่านคำที่สะกดด้วยแม่ ก กา โดยพยายามผูกคำกลอนด้วยคำเหล่านี้ โดยเรื่องสุบินกุมารนี้คงมีมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยหรือก่อนหน้านั้น (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, 2525, หน้า 45) โดยเนื้อหามีส่วนส่งเสริมให้ผู้คนสนใจการบวชเรียน จนกลายเป็นประเพณีไปในที่สุด การบวชนี้เกี่ยวข้องกับทรรศนะของผู้คนที่เปลี่ยนแปลงไปในการสร้างสถาปัตยกรรมพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยกลางอยุธยาลงมาด้วย

นอกจากสุบินกุมาร การพบ “เตภูมิกถา” หรือที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียกในภายหลังว่า ไตรภูมิพระร่วง ที่เพชรบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2321 ทำให้ทราบว่า ความรู้หรือตำราชุดใดเรื่องใดบ้างที่มีความสำคัญต่อสังคมหรือส่งผลกระทบต่อสังคมในเวลานั้น เรื่องเตภูมิกถาอันเป็นความรู้และโลกทัศน์เกือบทั้งหมดทางสังคมและรัฐที่คนไทยเข้าใจและอยู่ในสังคมไทยเป็นเวลานานนั้น ได้รับการปรับปรุงและเรียบเรียงขึ้นใหม่ให้เป็นที่เข้าใจง่ายและสอดคล้องกับยุคสมัย ได้แก่การเขียน ไตรภูมิโลกวินิจจย โดยพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ก็ยังคงยกย่องและยังคงสืบทอดความรู้และแนวคิดซึ่งฝังในความรู้สึกนึกคิดของผู้คนทั่วไปและยังแสดงหลักการทางสังคมการเมืองของช่วงเวลาดังกล่าว โดยเฉพาะการแสดงทรรศนะทางศาสนาและสังคมผ่านพระราชปุจฉา ซึ่งกล่าวถึงเขาพระสุเมรุอยู่หลายแห่ง และดูจะมีความสอดคล้องกันในกรณีความคิด

เรื่องเขาพระสุเมรุอันเป็นอุดมคติที่หมายถึง ศูนย์กลางทั้งของรัฐ การปกครองและทางศาสนา โดยการแสดงออกซึ่งแนวคิดไตรภูมินี้ยังคงปรากฏในการวาดจิตรกรรมฝาผนังอยู่ตลอดจนเสมือนเป็นแบบแผนในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

นอกจากนี้ การสร้างวรรณกรรมแปลจากภาษาอื่นหรือการเขียนขึ้นมาใหม่ของราชสำนักตามเรื่องเดิมในรูปแบบใหม่ เป็นที่นิยมอยู่แล้วในวัฒนธรรมไทย เช่นภาษาจีน ซวาและอาหรับ ได้แก่เรื่องดาหลัง อิเหนา สามก๊ก ไซฮัน นิทานสิบสองเหลี่ยม รวมไปถึงรามเกียรติ์ที่เป็นที่คุ้นเคยดีอยู่ในวัฒนธรรมไทยมาช้านานแล้ว ความสำคัญของวรรณกรรมเหล่านี้ได้แก่ได้เป็นเนื้อหาในการวาดจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลานั้นด้วย

อย่างไรก็ตาม การแปลวรรณกรรมต่างประเทศบางเรื่อง เช่น สามก๊ก มีการศึกษาและวิเคราะห์วรรณกรรมทั้งสองในทางการเมืองไว้ ดังนี้

สามก๊ก สมบัติ จันทรวงศ์ (2538, หน้า 26) ได้วิเคราะห์ว่า การแปลสามก๊กในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น มิได้มีเพียงจุดประสงค์ในการฟื้นฟูวรรณกรรมหลักตามประเพณีของการสถาปนาสังคมการเมืองใหม่เท่านั้น แต่เป็นเรื่องที่สามารถวิเคราะห์ได้ว่าเป็นการกระทำที่มุ่งต่อผลทางการเมือง หรือมีเหตุผลทางการเมืองคือ เป็นความพยายามในการกล่อมเกลாதองการเมืองแฝงอยู่ด้วย

ข้อสังเกตของสมบัติ จันทรวงศ์ กล่าวว่า วรรณกรรมชิ้นสำคัญ ๆ แม้จะเป็นเรื่องของต่างประเทศ แต่เป็นเรื่องความสำเร็จของอาณาจักรใหม่หรือผู้ปกครองใหม่หลังการแตกแยกหรือการสงคราม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การได้แบบอย่างของผู้นำคนใหม่ที่มีรูปแบบของผู้ปกครองที่มีใช้แบบเดิมหรือเป็นเพียงสมมติเทพ นอกจากนั้น การเลือกชำระวรรณกรรมก็สามารถเลือกเรื่องได้ อีกทั้งยังสามารถแก้ไขตัดแปลงไม่ว่าจะเป็นการแต่งหรือแปลให้สอดคล้องกับความต้องการของตน ดังนั้น การแปลสามก๊ก อาจมิได้มีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้เป็นตำราพิชัยสงครามสำหรับเหล่าข้าราชการฝ่ายทหารได้ศึกษาเท่านั้น แต่แสดงถึงพระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในแง่ของการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางการเมืองการปกครองให้แก่แผ่นดินไทย และคงจะมีพระประสงค์ที่จะให้ผู้แปลระลึกถึง เพราะสามก๊ก คือเรื่องของการรวบรวมแผ่นดินจีนที่เคยแตกแยกจนวุ่นวายไปทั่วหวัระแหงให้กลับคืนสู่ความเป็นเอกภาพอันสันติสุขในส่วนท้ายของเรื่อง

อย่างไรก็ดี สมบัติ จันทรวงศ์ยังเห็นว่า มีข้อควรวิเคราะห์เกี่ยวกับการชำระวรรณกรรมสามก๊ก ว่าการแปลสามก๊กจากภาษาจีน (มักเข้าใจกันว่า เป็นฉบับที่เขียนขึ้นโดยหลอกวันจง แต่สมบัติ จันทรวงศ์ (2538) วิเคราะห์ว่า อาจเป็นฉบับของ เม่าจกั๊ง) มีความคลาดเคลื่อน ซึ่งในอดีตก็มีนักปราชญ์หลายท่านกล่าวว่า แปลแบบรวบรัดบ้าง ละเว้นข้อความสำคัญที่ทำให้เห็น

คุณธรรมของตัวละครบ้าง เพิ่มหรือเปลี่ยนชื่อและความหมายให้เป็นที่เข้าใจได้ในบริบทไทยบ้าง ไปจนกระทั่งอ่านไม่เข้าใจก็มี และได้ตั้งข้อสังเกตถึงวัตถุประสงค์หลักในการดัดแปลงแก้ไข และ ตัดทอนฉบับแปลไว้สามประการว่า

1. เพื่อมิให้ สามก๊ก ฉบับภาษาไทยมีแนวความคิดใด ๆ ที่อาจขัดแย้งหรือไม่เหมาะสม ต่อสภาวะการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น
2. เพื่อให้แบบปฏิบัติในสามก๊ก ดูสอดคล้องกับแบบปฏิบัติซึ่งเป็นที่ยอมรับหรือกระทำ กันอยู่ในสังคมไทย
3. เพื่อให้หลักการหรือแนวปฏิบัติในการช่วงชิงอำนาจของตัวละครต่าง ๆ มีลักษณะ เป็นเรื่องของไทย ๆ มากขึ้น (สมบัติ จันทรวงศ์, 2538, หน้า 36-37)

การแปลสามก๊กในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จึงมีความหมายมากกว่าการสร้างวรรณกรรม เพื่อเป็นเกียรติแก่บ้านเมือง เนื่องจากเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดการเมืองการปกครองดัง ความเห็นของสมบัติ จันทรวงศ์ที่กล่าวมา ดังนั้น ผู้รู้หนังสือที่ได้อ่านสามก๊ก ที่แปลและมีบางส่วน ได้ดัดแปลงให้มีความเป็นไทยมากขึ้น ย่อมได้รับสารัตถะที่เป็นแนวคิดทางการเมืองและเรื่องราว ของผู้ปกครองได้บ้างพอสมควร นอกจากนี้ยังมีการนำสามก๊ก ไปเป็นเนื้อหาในการวาดจิตรกรรม ฝาผนังอีกด้วย อย่างไรก็ตามผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า การวาดวรรณกรรมสามก๊กในวัด อาจมิใช่ เพื่อสั่งสอนอบรมข้อคิดต่าง ๆ ที่มีอยู่ในเรื่องเท่านั้น แต่อาจเป็นเพียงการประดับประดาสถานที่ เหมือนการชมมหรสพ เช่นที่วัดประเสริฐสุทธาวาส ธนบุรี

ส่วนหนึ่งของการสร้างสรรค์และฟื้นฟูวรรณกรรมในสมัยเริ่มแรกของกรุงเทพฯ นี้ มีการนำเนื้อหาไปใช้ในการวาดจิตรกรรมฝาผนังในหลายแห่ง ได้แก่ไตรภูมิโลกวินิจยภคธา รามเกียรติ์ และห้องสิน (วาดอยู่ที่เก๋งนุกิจราชบริหาร พระบวรราชวัง ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในปัจจุบัน) ซึ่งบางเรื่องก็แฝงนัยทางการเมืองไว้ดังที่กล่าวมาข้างต้น

2. การสร้างศิลปะ และจิตรกรรมฝาผนัง

ในบันทึกของปาลเลกัวซ์ (ปาลเลกัวซ์, 2520, หน้า 36) ได้กล่าวถึง สภาพของวัดใน สยามในเวลานั้น ว่างดงามน่ารัก มีรูปสิงห์และรูสลักหินจากเมืองจีน ส่วนภาพหรือจิตรกรรมฝา ผนังภายในตัวโบสถ์ที่ “ทุกสิ่งทุกอย่างจะพร่างพราวไปด้วยภาพจิตรกรรมและลวดลายทอง” และกล่าวถึงวัดหลวงแห่งหนึ่งซึ่งไม่ทราบว่าเป็นวัดใด ที่มีขนาดใหญ่โตและวิจิตรอลังการมากกว่า “ภายในโบสถ์นั้นวิจิตรไปด้วยภาพวาดและกระหนกหลายทอง” (ปาลเลกัวซ์, 2520, หน้า 60-61) แม้จะกล่าวถึงบ้านเมืองและวัดวาอารามในกรุงเทพฯ ด้วยน้ำเสียงชื่นชม แต่กระนั้น ปาลเลกัวซ์ กล่าวถึง การวาดภาพสีและภาพเขียน หรือจิตรกรรมฝาผนังในยุคต้นรัตน โกสินทร์ที่เขาได้ พบเห็นว่า

“...คนไทยถือเอาคนจีนเป็นแบบอย่างในการวาดภาพสีและภาพเขียน จนกระทั่งทุกวันนี้ ฝีมือก็ยังต่ำกว่าอาจารย์อยู่เป็นอันมาก ภาพเขียนของเขาฝีมือหยาบ น่าเกลียดและไม่เลียนแบบ ธรรมชาติ เขาวาดภูมิประเทศลงบนฉากตั้ง บนฝาผนังตึกภายในตัวเรือ แต่โดยเฉพาะใน พระบรมมหาราชวังและในวัดแล้ว เขาแสดงฝีมือในการวาดเต็มที ซึ่งมีสีทองเข้าปะปนกับสีฉูดฉาด เป็นอันมาก และภาพเหล่านี้แม้จะดูประหลาดเพียงไรก็ไม่วายเป็นที่ต้องตาของชาวยุโรปที่มา ประสพบพบเห็น..” (पालเลกัวซ์, 2520, หน้า 327-328)

ความน่าสนใจของการบรรยายถึง “สีฉูดฉาดเป็นอันมาก” นั้นย่อมแสดงออกให้เห็นถึง การใช้สีที่มีมากกว่าสมัยก่อนหน้านั้นคือสมัยกรุงศรีอยุธยาที่ใช้สีไม่มากนักเว้นแต่ช่วงสมัยปลาย อยุธยาที่การค้ากลับไปเน้นกับจีนส่งผลให้มีการนำเข้าสี สีที่ใช้ในจิตรกรรมฝาผนังจึงมีหลากหลาย กว่าแต่ก่อน ส่วนสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น อาจคาดเดาได้ว่าการค้ากับต่างประเทศย่อมส่งผลให้ วัสดุอุปกรณ์ในการวาดจิตรกรรมฝาผนังนั้นมีมากขึ้นกว่าเก่า

3. สภาพสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์

สภาพสังคมที่ควรกล่าวถึงในแง่ของการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ก็คือเรื่องของการศึกษา เนื่องจากผู้วิจัยเห็นว่า เกี่ยวข้องกับการสร้างความรู้และกลมกลืนโลกทัศน์ต่าง ๆ ทางสังคมให้ กับผู้คน

การศึกษาของเด็กที่มีชั้นสูงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ยังคงเป็นการเรียนกับพระ ที่วัด โดยเน้นเรียนอักขรวิธีกับพระภิกษุที่มีความรู้และมักคุ้นเคยนับถือของครอบครัวนั้น ๆ โดย เป็นการศึกษาแบบไม่เป็นทางการ โดยผู้สอนก็จะสอนไปตามภูมิรู้ของตน โดยอาจจะเริ่มจากหัด อ่านและเขียนพยัญชนะ เมื่อท่องจำได้แล้วจึงเริ่มเรียนการใช้สระและการประสมคำด้วยตัวสะกด ต่าง ๆ ตั้งแต่แม่ ก กา จนถึงแม่เกย จากนั้นเป็นการหัดอ่านหนังสือประกอบเพื่อให้อ่านได้คล่องขึ้น หนังสืออ่านประกอบ ได้แก่ ประถม ก กา สุบินทกุมารหรือสุบินกลอนสวด กาพย์พระไชยสุริยา หรือวรรณคดีอื่น ๆ เช่น จันทโครพ สมุทโฆษ และการสอนเรื่องเลขโดยให้เขียนและอ่านตัวเลข สอนวิธีบวกเลขง่าย ๆ สูตรคูณ ท้องหน่วยมาตราต่าง ๆ (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี รัตนประสิทธิ์พัฒนา, 2525, หน้า 39) ซึ่งเป็นรูปแบบเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา

การเรียนหนังสือกับพระ ทำให้เห็นว่า สังคมยกย่องพระสงฆ์ว่าเป็นผู้รู้ อีกทั้งการศึกษา ในลักษณะนี้ก็มีได้มีเป้าหมายเพื่อนำอักขรวิธีแต่อย่างเดียว แต่มุ่งเน้นการสร้างเสริม โลกทัศน์ และค่านิยมพื้นฐานของสังคมให้กับเด็กด้วย เนื่องจากสังคมไทยมีพื้นฐานทางความเชื่อมาจาก พุทธศาสนา พระสงฆ์จึงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่จะทำหน้าที่ดังกล่าว

แบบเรียนบางเล่ม เช่น ประถม ก กา นั้นก็มีเนื้อหาที่ปลูกฝังค่านิยมต่าง ๆ เช่น ความเคารพผู้คุณพระมหากษัตริย์ และความเลื่อมใสในพุทธศาสนา (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี

ชนประสิทธิพัฒนา, 2525, หน้า 41) อันนับเป็นการปลูกฝังความคิดเพื่อเสริมความมั่นคงของรัฐได้ ทั้งนี้ผู้นำรัฐสมัยรัตนโกสินทร์อาศัยค่านิยมที่ด้านการศึกษาแบบจารีตคือความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและความเคารพผูกพันกับพระสงฆ์ เป็นวิถีทางหนึ่งในการปลูกฝังความเชื่อในเรื่องพระบารมีพระมหากษัตริย์ในฐานะพระโพธิสัตว์ผู้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจของสมเด็จพระธรรมิกราชาธิราช อันจะช่วยให้กลุ่มบุคคลต่าง ๆ ยอมรับพระราชอำนาจและปฏิบัติอยู่ในกรอบของระเบียบความสัมพันธ์ทางการเมืองการปกครองและทางสังคมเพื่อเสถียรภาพทางสังคม ประการต่อมา ความเชื่อเรื่องสถานภาพทางสังคม ความเชื่อตามคติทางพุทธศาสนาที่มุ่งปลูกฝังผ่านการเทศนาสั่งสอนของพระภิกษุเพื่อเป็นวิถีทางอีกประการหนึ่งในการจัดการเสถียรภาพทางสังคม คือ การอธิบายกลุ่มหรือชนชั้นทางสังคมที่แตกต่างกันเป็นเพราะผลกรรมที่เกิดจากการกระทำของแต่ละบุคคลในชาติก่อน ความเชื่อดังกล่าวสร้างความหวังในการใช้ชีวิตของมนุษย์ด้วยการสร้างกุศลกรรมเพื่อสั่งสมบุญอันจะเป็นผลให้สามารถมีสถานภาพที่ดีขึ้นในชาติต่อไป (ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา, 2535, หน้า 44) และการเทศน์เรื่องพระมาลัยซึ่งเป็นที่นิยมกันมากที่สุดก็ตอกย้ำความเชื่อดังกล่าวนี้ ขณะเดียวกัน กฎหมายในสมัยรัตนโกสินทร์ก็กล่าวอ้างถึงเรื่องนรกสวรรค์ด้วย ดังเช่น พระราชกำหนดใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชหนึ่ง มีใจความห้ามประชาชนชนไก่ ช้างนก เล่นปลากัด และกล่าวว่าพวกที่ทำสิ่งเหล่านี้ “ครั้นดับจิตรทำตายเบญจขันธ์ ไปตกรนกรอยู่หึ่งนาน (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ชนประสิทธิพัฒนา, 2525, หน้า 115)

ดังนั้นบทบาทของพุทธศาสนาจึงเป็นการก่อให้เกิดบูรณาการในสังคมไทยอย่างยิ่ง เป็นสถาบันที่สามารถเป็นสื่อกลางระหว่างทุกชนชั้นในสังคม อีกทั้งศาสนายังเป็นบ่อเกิดของสิทธิพิเศษหลายประการดังเช่นการเข้ารับราชการของผู้ที่รู้พระบาลี การสร้างศิลปกรรมภายใต้พุทธศาสนา ก็ย่อมส่งต่อแนวคิดและอุดมคติต่าง ๆ ทางสังคมที่มีที่มาจากศาสนาด้วยเช่นกัน

จิตรกรรมฝาผนังนั้นเกิดขึ้นและดำรงอยู่ภายใต้พัฒนาการทางสังคม โดยเฉพาะในช่วงสมัยซึ่งมีคติต่าง ๆ ทางสังคมยังเชื่อมโยงร้อยรัดกันกันอย่างแน่นแฟ้น ดังนั้นการเกิดขึ้นของจิตรกรรมฝาผนังในแง่ของการศึกษาก็คือการให้ความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาในสังคมที่มีได้มีผู้อ่านออกเขียนได้มากนักในช่วงรัตนโกสินทร์ซึ่งค่อยๆ เพิ่มจำนวนผู้อ่านออกเขียนได้มากขึ้นในเวลาต่อมา การดูภาพจิตรกรรมฝา ประกอบกับการฟังเทศน์ การกล่อมเกล่าในบรรยากาศนี้ย่อมส่งผลให้ผู้คนเข้าใจศาสนามากขึ้น และย่อมถูกกล่อมเกล่าทางสังคมถึงอุดมคติทั้งหลายที่มีอยู่ในสังคมได้ง่ายกว่าการอ่าน

สิ่งที่สะท้อนทัศนคติบางประการในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นที่นับว่าแปลกออกไปหรืออาจเป็นสิ่งที่ไม่เคยปรากฏ ได้แก่ การฝึกอาลักษณ์หญิงขึ้นมา สมเด็จพระ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เด็กหญิงลูกผู้ดีที่ไปอยู่ในวังเรียนอ่านและคัดเขียนหนังสือไทยและหนังสือขอม โดยให้อาลักษณ์สอนที่ตำหนักแพ ผู้ที่เรียนสำเร็จได้รับราชการเป็นเสมียน และต่อมาได้เป็นครูสอนหนังสือเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ ดังสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเองก็ได้ทรงเรียนหนังสือกับครูผู้หญิงคือ คุณแสงและคุณปานซึ่งเป็นธิดาสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ อาลักษณ์หรือครูผู้หญิงเหล่านี้รัชกาลที่ 3 ทรงฝึกเพื่อให้ช่วยจารพระคัมภีร์หรือคัดลอกพระคัมภีร์ต่าง ๆ (จารึกตำรายาวัตราชโอรสราชวรวิหาร, 2545) การฝึกอาลักษณ์หญิงมีความน่าสนใจในแง่ที่ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงเห็นความสำคัญของการอ่านออกเขียนได้และความสามารถด้านอื่นของผู้หญิง ส่งผลให้เกิดครูในราชสำนักขึ้น และขยายการอ่านออกเขียนได้ไปยังผู้คนในวงกว้างมากยิ่งขึ้น ดังที่พระองค์เคยโปรดให้มีการตั้งโรงเรียนหนังสือแก่คนทั่วไปตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ การอ่านออกเขียนได้นี้มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ของจิตรกรรมฝาผนังที่เคยให้การศึกษาเกี่ยวกับศาสนา เปลี่ยนมาเป็นเรื่องของสิ่งพิมพ์และหนังสือแทนเมื่อหลังรัชกาลที่ 3 ลงมา

4. ไพร่และทาส

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นยังคงใช้ระบบศักดินาในการแบ่งฐานะของบุคคลอย่างชัดเจน หม่อมราชวงศ์อคิน ธิพัฒน์ (2527, หน้า 137) กล่าวว่า หน้าที่สำคัญของระบบศักดินาก็คือ เป็นหลักสำหรับการปฏิบัติต่อกันของบุคคลในสังคม ศักดินาที่แต่ละคนถืออยู่นั้นมีความเกี่ยวข้องกับกำลังไพร่พล อันก่อให้เกิดประโยชน์สองประการ ได้แก่ ความมั่งคั่ง และอำนาจทางการเมือง เนื่องจากการที่ผู้ใดครอบครองผู้คนซึ่งต้องเชื่อฟังคำสั่งของตนย่อมหมายถึงว่า ผู้นั้นมีอำนาจทางการเมืองไปด้วยนั่นเอง อีกทั้งไพร่ก็เป็นที่มาของความมั่งคั่ง ดังนั้น การจัดระเบียบชนชั้นทางสังคมของไทยจึงเป็นการจัดการตามฐานะทางเศรษฐกิจและการเมืองด้วย

สังคมไทยแบ่งชนชั้นออกเป็น 4 แบบ ได้แก่ เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ ทาส เจ้านายหรือพระราชวงศ์นั้นเป็นกลุ่มที่มีศักดินาสูงและเป็นกลุ่มที่มีศักดิ์สูงโดยชาติกำเนิด ส่วนขุนนางนั้นมีหน้าที่ทำราชการให้แก่แผ่นดิน และมีหน้าที่บังคับไพร่สม

พระราชกำหนดใหม่ ในกฎหมายตราสามดวง กำหนดเรื่องไพร่หลวงและไพร่สม ความว่าเมื่อครั้งเจ้าที่ล่วงไปแล้วนั้น ไพร่หลวงสมกำลังมิได้ผลัดเปลี่ยนเข้าเดือนออกเดือนใช้ตราตรา ได้ความขัดสนเดือดร้อนเจ็บแค้นพยายามคิดอ่านผูกพันข้อความฟ้องร้องกล่าวโทษมูลนาย เจ้าสมุหยาจก นายกอง นายหมวด ว่าใช้สอยตราตราทำการบ้านเรือนใช้ไพร่ไม่เสมอกัน เรียกเอาทรัพย์สินพัสดุเงินทองแก่ไพร่ ต้องพิจารณาว่ากล่าวเนื่อง ๆ และพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นปราบดาภิเษกผ่านพิภพในครั้งนี้ ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า แก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุข ให้ไพร่หลวงสมกำลังผลัดเปลี่ยนกันเข้าเดือนออกเดือน ทำราชการเป็นสามผลัด

อยู่แล้วไพร่หลวงสมกำลังกลางคนเจ็บร้อนด้วยราชการ ถึงกำหนดก็มาเข้าเดือนทำราชการพนักงาน
 ลางคนไว้เว้เกียดร้านมิได้มาเข้าเดือนตามกำหนด มุลนายเอาโทษให้ตีไพร่บ้าง มีราชการให้
 เกณฑ์ที่มุลนายเจ้าหมุ่ นายหมวดสมุหบาญชีต้องจ้างคนทำราชการแทน คิดเอาเงินค่าจ้างแก่ไพร่บ้าง
 กลับฟ้องร้องกล่าวโทษมุลนายต้องพิจารณาชำระว่ากล่าว เคืองใต้ฝ่าละอองธุลีฯ เนื่อง ๆฯ คุณหนึ่ง
 ครั้งแผ่นดินเจ้าที่ล่วงไปแล้วนั้น มิควรหนักหนาแต่สืบไปเมื่อนั้น ถ้าไพร่หลวงสมกำลังจะฟ้องร้อง
 กล่าวโทษมุลนายประการใด ๆ ถ้าพิจารณาเป็นสัจสมฟ้องว่านายทำผิด ให้เอาตัวเป็นโทษปรับใหม่
 ตามรูปความบทพระอัยการถ้าไพร่สมกำลังเป็นผู้ฟ้อง ให้คงหมวดกองตามเดิม ถ้าพิจารณามุลนาย
 ไม่เป็นสัจย์ ให้เอาตัวไพร่ผู้ฟ้องเป็นโทษเจียนสองยก 20 ที..ส่งตัวไพร่นั้นให้แก่มุลนายของหมุ่
 หมวด กอง ใช้ราชการตามเดิม ไพร่จึงจะเจ็ดหลาบรับราชการตามกำหนดเดือนกะเกณฑ์ ใช้ราชการ
 สะดวก..” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, 2537, หน้า 193-372)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงให้ไพร่หลวงทำงานราชการเดือน
 หนึ่ง แล้วออกเวรไปอยู่เหย้าเรือนของตนสองเดือน แต่ก็มีผู้หลบหนีราชการอยู่เสมอ จึงต้องมี
 การกำหนดโทษดังที่ยกมาแล้วนั้น ขจร สุขพานิช (2519, หน้า 36) อธิบายว่ารัชกาลที่ 1 ทรงเห็นว่า
 ในยามศึก มีข้าศึกมาประชิดแว่นแคว้น ผู้ที่ต้องไปราชการกลับ “ย่อท้อเกียดร้าน” ไม่ไปหรือจ้าง
 วานผู้อื่นให้ไปแทนตัว เช่นพวก “ภิกษุสิก หรือเณรสิก” ยังไม่ได้สัจหมายหมุ่ จึงมีการเพิ่มโทษผู้
 บิดพลัวไม่ไปการทัพจนถึงสิ้นชีวิต การบังคับกำลังคนในสมัยนี้จึงประสบความสำเร็จเนื่องจาก
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงผ่อนผันให้ผู้สมควรได้ออกไปพักผ่อนอย่างหนึ่ง
 ทรงเข้มงวดเพิ่มโทษแก่ผู้หลบหนีราชการอีกอย่างหนึ่ง

ในรัชกาลที่ 2 ลดเวลาเข้าเวรของไพร่ลงเป็นเข้าเวรเดือนหนึ่งออกสามเดือน ปีหนึ่ง ๆ
 ไพร่จึงมีหน้าที่เข้ารับราชการเพียงสามเดือน เป็นอิสระเก้าเดือน ทรงพระกาศพระราชกำหนดนี้
 ในปี พ.ศ. 2353 โดยมีเนื้อหว่า

กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาทุกวันนี้ไพร่พลโยธาหมุ่ทหารซึ่งเคยทำราชการณรงค์
 สงครามแต่ก่อนมา ก็ชราพิการล้มตายร่วงโรยเบาบางไปไพร่หลวงสมกำลังแลเลขหัวเมืองที่มีตัวอยู่
 ก็โจทหมุ่ไปต่างกรม ฝ่ายนายไม่ได้มาร้องขอแลกเปลี่ยน ขอมให้มีได้ขาดวางไว้ โดยวาสนาพล
 การก็มีบ้าง นายเดิมได้ติดตามว่ากล่าวยังค้างกันอยู่จนทุกวันนี้มิได้หักโอนบาญชีต่อกัน เหตุฉะนั้น
 บาญชีจึงพันเพี้ยนค้างกันมาช้านาน บ้างก็อพยพหนีราชการหนีไปเข้าช่องซุกซ่อนอยู่ป่าดง
 ก็มีมาก เพราะเจ้าหมุ่ มุลนายใช้สอยตราตราไม่ผ่อนปรนไพร่จึงขาดสนทนมิได้ ที่มีกิจสุขทุกข์ ฝ่าย
 นายหมวดนายกองหาเอาธุระไม่กล่าวโทษภัยจึงหนี....และให้เจ้าเมืองกรมการประกาศป่าวร้อง
 บรรดาข้าหนีเจ้าว่าหนีนาย ไพร่หลวงสมกำลัง ทาสเชลย ทาสสินไถ่ ที่ซุกซ่อนอยู่ ณ ป่าดงจมัว
 ให้เข้ามาหาหมุ่ มุลนายเดิม โดยดี จะพระราชทานโทษทัณฑ์ไว้ครั้งหนึ่ง ถ้าแลมิสมัครออยู่กับนายเดิม...

จะพระราชทานให้อยู่ตามใจไพร่สมัครแต่ในครั้งเดียวนี้เป็นปฐมบัญญัติไว้...ถ้าและเลขบรรดา
อพยพลบหนีทั้งปวงจะเอาป่าเป็นที่พึ่ง คือตั้งชดชวาง...ก็ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองนั้น จัดกองทัพ
ออกติดตามเอาตัวแลบุตรภรรยาไปใส่ตารางเสียให้สิ้นเชิง

...แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าข้าพหุละองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ แลหัวเมืองทั้งปวงแลเจ้า
ต่างกรม หากกรมมิได้ บรรดาได้ตั้งช่องเลขไพร่หลวงสมกำลังข้าหนีเจ้าว่าหนีนายไว้แห่งใดตำบล
ใด ก็ให้ยกเลิกเสีย...ถ้าผู้ใดมิฟังยังให้ตั้งช่องสะสมผู้คนไว้ ณ ปาดงเหมือนแต่ก่อน จะให้ลงโทษ
ผู้นั้นเสมอโทษขบถ...ถ้าเลขมีมูลนายอยู่ ยังมีได้สักครั้งนี้ ก็ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองจับเอาตัวบอกส่งลง
มา จะให้ลงพระราชอาญาตัวเลขแลมูลนายผู้ปิดบังจงหนัก แล้วจะให้ส่งตัวเลขนั้นเป็นตะพุ่น
หญ้าช้าง อนึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่าเลขไพร่หลวงทั้งปวงนั้นใครได้รับราชการเหนื่อยยาก
ตรากตรำมาหลาย ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จปราบดาภิเษกใหม่ทรงพระมหา
กรุณาจักลดหย่อนให้เข้ามารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ให้ออกไปทำมาหากินอยู่สามเดือน...”
(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546, หน้า 31-33)

หน้าที่ของไพร่ก็ได้แก่การทำงานโยธาต่าง ๆ หากไม่มารับราชการก็ต้องหาเงินมาแทน
ตัวเรียกว่า “ค่าราชการ” ค่าราชการนี้ส่งผลให้รัฐมีรายได้ จนสามารถจ้างเงินมาชดเชย และเป็น
การจ้างช่างฝีมือทางศิลปกรรมได้มากกว่าสมัยก่อน

อีกทั้งการที่ไพร่ได้ตลอดเวลามารับราชการ แล้วเพิ่มเวลาให้ไพร่ได้ออกไปทำมาหากิน
ย่อมส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจอีกหลายประการ เนื่องจากยังมีรายได้ของรัฐที่ได้มาอีกหลายทาง
ได้แก่ ภาษีอากรต่าง ๆ ที่ไพร่ฟ้าได้ออกมาทำกิน เช่นอากรสวนอากรนา ค่าน้ำ คือภาษีการจับสัตว์
น้ำ ก็เป็นแหล่งรายได้ของรัฐอีกทางหนึ่ง

ความสำคัญของการเกณฑ์แรงงานไพร่ก็คือ ในการสร้างงานช่าง สร้างวัด บูรณะวัดวา
อารามแต่เดิมมา หากเป็นของหลวงก็ต้องเกณฑ์แรงงานไพร่มาเป็นแรงงาน ผู้วิจัยจึงมีข้อสังเกตว่า
เมื่อการเกณฑ์แรงงานลดลงในช่วงเวลานี้ ส่งผลให้เกิดการจ้างมากขึ้นและแรงงานก็มีเหลือเพื่อ
ได้แก่ชาวจีนที่อพยพเข้ามาเป็นแรงงานในการสร้างวัดและสร้างงานศิลปะ

5. ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

5.1 รัฐใกล้เคียง: เวียดนาม

ชาวเวียดนามที่อพยพเข้ามาในไทยในสมัยช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น ส่วนหนึ่งเข้ามา
พร้อมกับกองเชียงสือ ผู้เป็นเชื้อพระวงศ์เวียดนามที่ลี้ภัยการเมืองเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร
และได้นำการละเล่นบางอย่างเข้ามาด้วย ซึ่งปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในภาพภาคโดยเฉพาะที่
แสดงเรื่องมหรสพซึ่งมีปรากฏที่วัดทองธรรมชาติ ธนบุรี เป็นต้น

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ว่า

“มีคำเล่าว่า เมื่อองเชียงสือเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ นั้น ได้คิดฝึกหัดให้พวกญวนเล่น สิ่งโตอย่าง 1 ญวนหก (พระขี้) อย่าง 1 สำหรับเล่นกลางวัน และญวนรำกระถางอย่าง 1 สิ่งโตไฟคาบแก้วอย่าง 1 สำหรับเล่นกลางคืน แล้วนำมาเล่นถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทอดพระเนตร เป็นการสนองพระเดชพระคุณ โปรดให้เล่นที่หน้าพลับพลา และโปรดฯ ให้ทำ มังกรไฟคาบแก้วขึ้นเป็นคู่กัน จึงเลยเล่นเป็นประจำมีสืบมาจนรัชกาลหลัง ๆ ความเหล่านี้มีเค้าเงื่อนเห็นจะสมจริง ด้วยองเชียงสือเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ตั้งแต่ปีเถาะ พ.ศ. 2326 จนถึงปีมะเมีย พ.ศ. 2329 ในระหว่างนั้นเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. 2328 ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและสมโภชพระนคร มีมหรสพเป็นการใหญ่ องเชียงสือเห็นจะฝึกหัดจัดการเล่นอย่างญวนให้พวกของตนเล่นสนองพระเดชพระคุณในงานมหรสพคราวนั้น...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514, หน้า 234)

พวกญวนที่อพยพเข้ามาภายหลังจากองเชียงสือออกไปเวียดนามแล้ว เป็นพวกที่ได้นำเอาการละเล่น คือรำโคม โดยกลุ่มที่เข้ามาคราวหลังนี้เข้ามาเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปตีเมืองญวนในปีมะเส็ง พ.ศ. 2376 ได้ครัวญวนเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. 2377 ครัวที่เข้ามาคราวนี้เป็นสองพวกคือเป็นพวกนับถือศาสนาพุทธและพวกนับถือศาสนาคริสต์โดยให้ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี และพวกคริสตชนให้ไปตั้งอยู่ที่สามเสนในกรุงเทพฯ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514, หน้า 235-236) โดยพวกคริสตชนนี้โปรดให้ไปขึ้นกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ และต่อมาในรัชกาลที่ 4 พวกญวนที่กาญจนบุรีนั้นก็ต้องการย้ายถิ่นฐานเข้ามากรุงเทพฯ เหมือนดังพวกคริสตชน จึงโปรดให้ย้ายมาได้ตามใจสมัคร โดยโปรดให้อยู่แถบคลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดใหม่ในรัชกาลนั้น

ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2376-2381 มีญวนเข้ารีตคริสตชนตั้งอพยพเข้ามาอีกเนื่องจากพระจักรพรรดิมีนมางบังคับมิให้ถือศาสนาคริสต์ จึงพากันอพยพเข้ามาในประเทศไทย โดยมาอยู่ที่จันทบุรีประมาณพันคนเศษ แล้วส่งเข้ามากรุงเทพฯ อีกพวกหนึ่ง โดยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้อยู่ในสังกัดเป็นกรมอาสาขึ้นกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514, หน้า 238)

กลุ่มญวนนี้น่าสนใจในแง่ของการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง เพราะได้พบภาพเกี่ยวกับการละเล่นหรือมหรสพของชาวเวียดนามในจิตรกรรมฝาผนังที่วาดขึ้นในช่วงเวลาที่ศึกษานี้หลายแห่ง เช่น วัดทองธรรมชาติ ธนบุรี ที่เรียกว่า “ญวนหก” จึงอาจประเมินได้ว่า การละเล่นของญวนในคราวนั้นคงเป็นที่น่าตื่นตาตื่นใจ เป็นที่กล่าวขานของผู้คนส่วนใหญ่พอสมควร จิตรกรจึงนำสิ่งที่พบเห็นนี้มาวาดเพื่อประกอบกับฉากที่อาจเข้ากันได้ของเรื่อง เช่น ในการถวายพระเพลิงพระพุทธรูปซึ่งมีการละเล่นแบบไทยหรือมีอยู่ในสังคมไทย เสมือนการเล่นญวนหก รำโคมที่เล่นในงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

5.2 ความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตก

ในระยะแรกของการสถาปนา เน้นเพียงเรื่องของการเผยแพร่ศาสนา แต่ในระยะต่อมา ได้ขยายขอบเขตไปยังการค้าและการเมืองด้วย ความสัมพันธ์ทางศาสนาเป็นเพียงระหว่างราชสำนักสยามกับตัวแทนของพระสันตปาปา คือสังฆราชประมุขมิสซังเท่านั้น (บาทหลวงสุรชัย ชุ่มศรีพันธุ์, 2537, หน้า 110) โดยยังมีได้ขยายไปยังรัฐของผู้ที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนา

ความสัมพันธ์กับอังกฤษและฝรั่งเศส ระยะเวลา ความสัมพันธ์กับฝรั่งเศสเป็นไปแต่เฉพาะทางศาสนา ในขณะที่อังกฤษเองเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มากขึ้นทุกขณะ จนในปี พ.ศ. 2369 เจ้าพระยานครศรีธรรมราชมีใบบอกเข้ามาว่า ลอร์ดแอมเฮิร์สต์ (Lord Amherst) ข้าหลวงใหญ่อังกฤษประจำรัฐเบงกอล ได้แต่งตั้งให้ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ เป็นราชทูตเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรี มีอักษรสาสน์เข้ามาถวายด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พาทูตเข้ามา โดยโปรดให้เจ้าพนักงานปลูกเรือนรับที่หน้าวัดประยูรวงศาวาส

เดือนธันวาคม พ.ศ. 2368 ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่เดินทางเข้ามาถึงปากน้ำเจ้าพระยา แจ้งว่าเจ้าเมืองเบงกอลให้เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีและการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งกองทัพไปช่วยอังกฤษ อังกฤษก็ขอขอบพระเดชพระคุณ จึงให้ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่เป็นราชทูตเข้ามาขอเจริญทางพระราชไมตรีทำหนังสือสัญญาด้วย แต่ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าไม่โปรดให้มีการตกลงหรือรับทำหนังสือสัญญา แต่จะโปรดให้เป็นทางไมตรีเหมือนอย่างเมืองฉุวัน แต่พระบรมวงศานุใหญ่และขุนนาง ได้แก่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ได้กราบบังคมทูลว่าอังกฤษได้เข้ามาทำสัญญาถึงสองครั้งแล้ว ถ้าไม่รับทำหนังสือสัญญาด้วยแล้วก็คงเห็นว่าจะไม่ได้เป็นไมตรีกัน ทูตกลับไปแล้วก็จะหาเรื่องต่าง ๆ ได้ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 11)

ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2369 ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ได้ส่งเรือรบมาประชิดทางใต้ของอ่าวไทย เล่าลือถึงขั้นจะเข้ามาโจมตีกรุงเทพฯ ยิ่งในเวลานั้นอังกฤษมีชัยชนะต่อพม่ายิ่งทำให้สยามประสบกับความลำบากยิ่งขึ้นและไม่ไว้วางใจอังกฤษมากยิ่งขึ้นทำให้สยามต้องลงนามในสนธิสัญญาทางไมตรี 18 ข้อและสนธิสัญญาทางการค้าอีก 6 ข้อเมื่อ 20 มิถุนายนพ.ศ. 2369 และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเองก็ทรงเตรียมการป้องกันประเทศอย่างเต็มที่ โดยทรงต่อเรือรบถึง 500 ลำ และสร้างปืนใหญ่หนักถึง 2.5 ตัน (Terwiel, 1983, p. 130)

หนังสือสัญญานี้ นับเป็นสนธิสัญญาทางไมตรีและการพาณิชย์ที่ไทยทำกับประเทศตะวันตกเป็นฉบับแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ผู้นำไทยได้พิจารณาข้อเสนอของเบอร์นีอย่างรอบคอบ และได้แสดงชั้นเชิงในการต่อรองทางการทูต โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ทางการเมืองและการค้า และความมั่นคงปลอดภัยของรัฐ ข้อตกลงที่มีต่อกันโดยสังเขปคือ พ่อค้าอังกฤษสามารถเข้ามา

ค้าขายในไทยได้อย่างเสรี และเสียดำเนินในอัตราที่แน่นอนคือเก็บภาษีปากเรือวาละ 1700 บาท สำหรับเรือที่บรรทุกสินค้าเข้ามาขายและวาละ 1500 บาท สำหรับเรือที่ไม่ได้บรรทุกสินค้าเข้ามาขาย ในการตกลงครั้งนี้ ไทยยอมผ่อนผันผลประโยชน์ทางการค้าให้กับประเทศตะวันตกแต่เพียงบางส่วนเท่านั้น (วิลาสวงค์ พงศบุตร, 2531, หน้า 83) โดยความตกลงนี้ ไทยยังไม่เสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

พ.ศ. 2393 เซอร์เจมส์ บรุก ผู้แทนของลอร์ดปาเมอร์สตัน รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศอังกฤษได้เข้ามาเมืองไทยเป็นทูตคนที่สาม ได้เข้าพบกับเจ้าพระยาพระคลังและเจ้าหมื่นไวยวรนาถซึ่งก็คือสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้บรรดาเสนาบดีทั้งหลายปรึกษาหารือกันเกี่ยวกับการที่เซอร์เจมส์ บรุกเข้ามาขอทำสัญญา 9 ข้อ โดยไทยรับเพียงข้อแรกข้อเดียว คือ จะให้ราชไมตรีเจริญไว้แก่ เมืองทั้งสองจนชั่วกาลปาวสาน จึงถือว่า การเข้ามาของเซอร์เจมส์ บรุกประสบความสำเร็จเหลือ ทั้งนี้เนื่องจากไทยเห็นว่า ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่เป็นตัวแทนของอังกฤษและไม่ยอมทำสนธิสัญญาฉบับใหม่ซ้อนกับสนธิสัญญาเบอนี่ที่มีอยู่แล้ว (วงเดือน นาราัจจ์, 2518) และนโยบายของไทยที่ไม่ยอมเสียผลประโยชน์ใด ๆ ให้อังกฤษ และในขณะนั้นเป็นเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรงพระประชวร จึงถือเป็นเวลาไม่เหมาะสมเนื่องจากรัฐบาลไทยกำลังประสบปัญหาเรื่องผู้ที่จะสืบราชสมบัติ ไทยจึงไม่ให้ความสำคัญข้อตกลงของบรุกมากเท่าที่ควร

การไม่ทำสัญญากับเซอร์เจมส์ บรุกนี้ ก่อให้เกิดความไม่พอใจกับอังกฤษมากพอสมควร เนื่องจากทางสิงคโปร์กล่าวว่า การไม่ยอมรับข้อตกลงของไทยส่งผลให้หอการค้าแห่งสิงคโปร์และ บรุกส์เองร้องเรียนต่อรัฐบาลของตัวดำเนินนโยบายทางการทหารบีบบังคับไทย และบรุกส์เองก็มีจดหมายไปถึงลอร์ดปาเมอร์สตันว่าการดำเนินการใด ๆ ต่อสยามนั้นแทบไม่มีประโยชน์ ไม่ว่าจะเป็นการปิดล้อม หรือทำให้ตื่นกลัว เว้นแต่การดำเนินการทางกฎหมายเท่านั้น สำหรับกรณีนี้ วงเดือน นาราัจจ์ (2518, หน้า 145) เห็นว่าเป็นผลให้ไทยต้องยอมรับข้อตกลงตามสนธิสัญญาเบาริ่งในปี พ.ศ.2398

ความสัมพันธ์ทางการทูตกับสหรัฐอเมริกาประธานาธิบดีแอนดรูว์ แจ็กสัน แห่งสหรัฐอเมริกาได้ส่งนายเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตเป็นทูตเพื่อเจริญสัมพันธไมตรี ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2375 เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต มีของจากประธานาธิบดีหลายอย่างมาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวล้วนแต่เป็นของมีราคา ได้แก่ กระเช้าเงิน นาฬิกาพกทองคำ แพรหนังไก่อสีดำ 20 พับ แพรเลียนสีตาข่าย 60 พับ รัชกาลที่ 3 ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้จัดของตอบแทนไปคืองาช้างดิบบุกริสุทท์หนัก 10 หาบ รงหนัก 2 หาบ เนื้อไม้หนัก 25 ชั่ง น้ำตาลกรวดหนัก 5 หาบ น้ำตาลทราย

หนัก 20 หาบ พริกไทยหนัก 10 หาบครึ่งหนัก 5 หาบ ผ่างหนัก 10 หาบ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 51)

เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต ได้นำสาส์นของประธานาธิบดียื่นต่อเจ้าพระยาพระคลังได้ประชุมกันที่บ้านเจ้าพระยาพระคลังเพื่อตกลงทำหนังสือสัญญา ได้ตกลงกันในวันที่ 2 มีนาคม พ.ศ. 2375 เป็นสนธิสัญญาว่าด้วยไมตรีและการค้า ต่อมาเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตก็ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเนื้อหาสนธิสัญญานี้สหรัฐอเมริกาได้รับสิทธิพิเศษใด ๆ เลย แม้การขอมาดังกล่าวแต่เจ้าพระยาพระคลังมิได้ตกลงด้วยเพราะเหตุผลที่ว่าร้อยเอกเบอร์นี่ก็ขอมาดังกล่าวแต่ก็ได้รับการปฏิเสธ (หม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงษ์พิพัฒน์, 2525, หน้า 274) แต่เนื้อหาโดยรวมนั้นก็คล้ายคลึงกับสนธิสัญญาที่สยามทำความตกลงกับร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ เอ็ดมันด์ โรเบิร์ต ก็ได้เข้ามายังสยามอีกในปี พ.ศ. 2379 เพื่อแลกเปลี่ยนสัตยาบันหนังสือสัญญาที่ได้เข้ามาทำครั้งก่อน ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาในปี พ.ศ. 2393 รัฐบาลอเมริกันได้แต่งตั้งโจเซฟ บาลเลสเตอร์ เป็นทูตเข้ามาแก้ไขสนธิสัญญาที่เอ็ดมันด์ โรเบิร์ตได้ทำไว้ แต่การเจรจาไม่เป็นที่ตกลงกันเพราะบาลเลสเตอร์ต้องการถวายสาส์นของประธานาธิบดีต่อพระเจ้าอยู่หัวโดยตรง เป็นการผิดธรรมเนียมของไทยที่ต้องเข้าพบเจ้าพระยาพระคลังเสียก่อน แต่ขณะนั้นเจ้าพระยาพระคลังไปราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดีรับทูตแทน แต่การเจรจาไม่สำเร็จ เนื่องจากบาลเลสเตอร์ไม่ยอมทำตามธรรมเนียมของสยาม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538)

การที่มีการทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศตะวันตกคืออังกฤษและสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2369 และ พ.ศ. 2375 ส่งผลให้มีการค้ากับต่างประเทศมากขึ้น และเริ่มมีพ่อค้าอังกฤษมาตั้งห้างค้าขายในกรุงเทพฯ มากขึ้นด้วย

โดยสรุป สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในระยะเวลา 69 ปีแรกเป็นสมัยแห่งการฟื้นฟูและสร้างความมั่นคงให้กับราชอาณาจักร ทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ ด้วยความสามารถของชนชั้นนำในการบริหารจัดการและโครงสร้างทางการเมืองที่มีประสิทธิภาพ สามารถสร้างบูรณาการทางสังคมขึ้นมาได้ อีกทั้งการมีการก่อสร้างงานช่างหรือศิลปกรรมอันเป็นพัฒนาการของรัฐที่มีวัฒนธรรมสืบเนื่องยาวนานและสามารถธำรงรักษาวัฒนธรรมที่เคยเป็นมาอีกทั้งมีความสร้างสรรค์ใหม่ ๆ เกิดขึ้น จึงว่าเป็นสังคมที่สามารถฟื้นตัว ดำรงอยู่ และมีพัฒนาการในด้านต่าง ๆ ที่รองรับการสร้างสรรคศิลปะได้เป็นอย่างดี

บทที่ 3

แนวคิดทางศาสนาและสังคมการเมืองที่สัมพันธ์กับการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ในบทนี้จะกล่าวถึงความคิดและความรู้ที่มีปรากฏในสังคมไทย ซึ่งเป็นที่มาของการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความคิดความรู้ที่ได้พัฒนาเป็นกระแสความคิดในสังคมไทยนั้นประกอบด้วยแนวคิดทางศาสนาเป็นหลัก ได้มีพัฒนาการ เชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายจนกลายเป็นแบบแผนทางความคิดในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ความคิดและความรู้ที่ประกอบขึ้นและเชื่อมโยงกันนี้ มีที่มาจากหลายทาง บางความคิดก็มีผู้ศึกษาไว้มากแล้ว ได้แก่เรื่องเขาพระสุเมรุ พุทธประวัติและชาดก และแนวคิดเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในสังคมไทยและมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังด้วย แนวคิดเหล่านี้มีอยู่ในสังคมไทยเป็นเวลายาวนาน มาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ แนวคิดเหล่านี้ยังคงอยู่เพื่อตอบสนองอุดมคติทางสังคมและการเมืองการปกครอง อย่างไรก็ตาม ด้วยปัจจัยต่าง ๆ ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระยะต่อมา

จิตรกรรมฝาผนังไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ที่ยังเหลือหลักฐานให้ศึกษาได้ มีหลักฐานชัดเจนว่าวาดขึ้นหรือบูรณะครั้งใหญ่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเน้นเฉพาะวัดที่มีจิตรกรรมฝาผนังที่ได้รับการยอมรับว่ามีฝีมือสูงและมีคุณค่าควรศึกษา อาจพอจะกล่าวได้ในภาพรวมว่า มีแบบแผน และแนวคิดในการสร้างอย่างค่อนข้างชัดเจน ได้แก่ ต้องมีภาพคติจักรวาลหรือไตรภูมิ พุทธประวัติ ทศชาติและชาดก เทพชุมนุม และอาจมีองค์ประกอบจากเรื่องอื่นได้อีก เช่น รามเกียรติ์ พระมาลัย ภาพจากรรณกรรมจีนซึ่งพบได้ทั่วไปในจิตรกรรมฝาผนังยุคต้นรัตนโกสินทร์นี้

ดังนั้น เมื่อมีลักษณะเป็นแบบแผนอยู่พอสมควร จึงสามารถศึกษาแนวคิดสำคัญทางสังคมการเมืองที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังได้

แนวคิดการเมืองการปกครองของชนชั้นนำไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์

แนวความคิดในการปกครองแต่โบราณของไทยนั้น เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องจักรวาลระบบที่ควบคุมจักรวาลอยู่ก็คือคุณธรรมและอาณาจักรหรือรัฐของมนุษย์ซึ่งเป็นส่วนย่อยของจักรวาลจึงต้องอยู่ในระบบคุณธรรมนี้เช่นกัน ผู้ประกอบกรรมดีมามากจึงจะอยู่ในฐานะสูงส่ง โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ ที่จะต้องทำนุบำรุงศาสนาเพื่อสร้างประชาชนมีศีลธรรมอันดี และการที่พระมหากษัตริย์ทรงมีสถานะสูงส่งนี้เองทำให้พระมหากษัตริย์ต้องทรงมีอำนาจเด็ดขาดในการปกครองด้านอื่น ๆ ด้วย (วิไลเลขา ถาวรชนสาร, 2545, หน้า 52) ดังนั้น ข้อคิดสำคัญในการศึกษาสังคมการเมืองหรือการเมืองการปกครองของไทยก็คือ การที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ระหว่าง

ระบบความเชื่อทางศาสนาและระบบการปกครอง ทำให้นักวิชาการให้ความเห็นว่า ระบบการปกครองของไทยแต่โบราณอาจเรียกได้ว่าเป็นระบบ “รวมเบ็ดเสร็จ” (Totalisation) (โอพาร์ ถิ่นบางเตียว เสนอว่า ควรมีความหมายดังคำว่า Holistic มากกว่า) ซึ่งรวมเอาสิ่งที่เราสามารถแยกได้ในปัจจุบันว่าเป็นหลักความเชื่อทางศาสนา หลักการปกครอง การเมืองและเศรษฐกิจเข้าไว้เป็นระบบเดียวกัน (Girling, 1981, p. 30)

คำอธิบายว่า ระบบการปกครองของไทยมีลักษณะรวมเบ็ดเสร็จนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า มีความสำคัญ ซึ่งจะใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์ความคิดต่าง ๆ ที่ปรากฏในสังคมไทยในงานวิจัยนี้

ที่ผ่านมาในอดีต ความสำคัญของพุทธศาสนาที่มีต่อความมั่นคงทางการปกครองได้มีคำอธิบายว่า ศาสนาพุทธทำหน้าที่เสมือนเป็นกลไกที่สร้างความเกาะเกี่ยวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้แก่สังคมไทย เพราะช่วยกำหนดโลกทัศน์ให้แก่ประชาชน โดยให้คำอธิบายเกี่ยวกับตำแหน่งแห่งที่ของบุคคลในสังคม หลักกฎแห่งกรรมอธิบายให้บุคคลทราบว่าบุคคลเกิดมาอยู่ในฐานะสูงส่ง เพราะกรรมของตน บุคคลสามารถเลื่อนสถานะของตนให้ดีขึ้น สูงขึ้นได้ด้วยกรรมของตนเช่นกัน ผู้ปกครองสามารถใช้หลักนี้อธิบายได้ว่าการที่ผู้ปกครองอยู่ในฐานะสูงส่งทางสังคมเพราะได้ประกอบกรรมดีมามากในอดีต อำนาจของผู้ปกครองจึงเป็นที่ยอมรับ การที่ผู้ปกครองมีคุณธรรมเหนือกว่าประชาชน ทำให้มีสิทธิกำหนดนโยบายต่าง ๆ ในการปกครองเพื่อผดุงระบบคุณธรรมไว้ต่อไป หลักความเชื่อเช่นนี้ ทำให้บุคคลสามารถโยงโยความสัมพันธ์ระหว่างตนและบุคคลอื่น ๆ ในสังคมได้ และมีได้จำกัดขอบเขตความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของเขาไว้ในวงสังคมครอบครัวหรือหมู่บ้าน แต่ข้ามแดนออกไปถึงอาณาจักรทั้งหมด พุทธศาสนาจึงเป็นตัวเชื่อมระหว่างผู้ปกครองและผู้ที่อยู่ใต้ปกครอง (Siffin, 1966, p. 9 อ้างถึงใน วิไลเลขา ถาวรชนสาร, 2545, หน้า 54)

การศึกษาที่ผ่านมาได้ระบุว่าพุทธศาสนานั้น ได้ถูกหยิบยกขึ้นเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองอย่างสำคัญในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ (สาขชล สัตยานุรักษ์, 2546) แต่กระนั้น เมื่อใช้แนวคิดที่ Girling เสนอไว้ข้างต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า พุทธศาสนาในฐานะศาสนาหรือความเชื่อประจำรัฐ ก็ได้มีฐานะเป็นอุดมการณ์ทั้งทางสังคมการเมืองมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาหรืออาจจะก่อนหน้านั้น

ในอดีต การเมืองการปกครองน่าจะเพียงหมายถึงเรื่องเกี่ยวกับหลวง หรือความเป็นทางการหรือสิ่งที่เกี่ยวข้องกับชนชั้นนำ โดยมีได้แยกส่วนว่าสิ่งใดคือ “การเมือง” หรืออะไรคือ “สังคม” ตามความหมายปัจจุบัน โดยอาจตั้งอยู่บนฐานของคำว่า “บ้านเมือง” หรืออาจมีความหมายตามภาษาปัจจุบันว่ารัฐ รัฐหรืออำนาจใจกลางหรืออำนาจที่อยู่ศูนย์กลางนั้นมีหน้าที่บริหารบ้านเมืองโดยแทบจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับชีวิตประจำวันของราษฎร เช่น ความเชื่อ การดูแลสุขภาพ เป็นเรื่องที่ราษฎรจะต้องดูแลตัวเอง เว้นแต่เรื่องเก็บภาษีในการทำมหากิน หรือสินค้าบางอย่างที่

ส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของรัฐเช่น โลหะมีค่า

รัฐไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่บนความเชื่อทางพุทธศาสนาอันเป็นเนื้อหาสาระ และปรัชญาทางการเมืองการปกครอง ส่วนแนวคิดเทวราชอันประกอบไปด้วยคติเทียบ พระมหากษัตริย์กับเทพเจ้า ราชศัพท์ และแบบแผนต่าง ๆ นั้น อาจเพียงนำมาใช้เฉพาะรูปแบบ แบบแผน ธรรมเนียม หรือพิธีกรรมเพื่อให้สถานะของชนชั้นปกครองดูแตกต่างสูงกว่าไพร่บ้าน พลเมืองทั่วไป แต่หลักการหรืออุดมการณ์ที่กษัตริย์ทรงถือ หรือสังคมคาดหวังในพระองค์ยึดถือ นั้นเป็นหลักกรรมทางพุทธศาสนา ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่าในศาสนาพราหมณ์อินเดียเท่าที่มีอยู่ในวัฒนธรรมไทยนั้นมิได้ปรากฏหลักการสำคัญนอกจากการบูชาหรือกำหนดสมมติให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือแทนองค์พระมหากษัตริย์ หากมีคุณธรรมก็ปรากฏอยู่ไม่มากนัก ได้แก่ เรื่อง รามายณะและนารายณ์อวตาร ซึ่งอาจเชื่อมโยงกับสังคมไทยได้น้อย

ในวัฒนธรรมอยุธยา กล่าวได้ว่า พุทธศาสนานั้นเกี่ยวข้องกับการเมืองอยู่ตลอดมา รวมถึงพระภิกษุสงฆ์เช่นกัน จะมากบ้างน้อยบ้างตามแต่สถานการณ์หรือทัศนะของผู้ปกครอง อีกทั้งเป็นหนึ่งในเดียวกับสังคมและวัฒนธรรมหรือทุกมิติทางสังคมที่ว่าได้ในทางอุดมคติและทางปฏิบัติ แต่กระนั้นก็ต้องเข้าใจว่า เป็นพุทธศาสนาที่ได้รับการปรับให้ผสานกับความ เป็นพื้นเมืองอยู่มากพอสมควร

1. พระราชปูจนา

ตัวอย่างของความเกี่ยวข้องระหว่างการเมืองการปกครองกับสถาบันศาสนาจะเห็นได้จากการถวายคำปรึกษาในสถานการณ์ทางสังคมการเมือง ซึ่งได้แก่ พระราชปูจนา ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีไปถามสมเด็จพระราชาคณะในปัญหาธรรมะที่ทรงสงสัย อันเป็นประเพณีปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ไทย พระราชปูจนาองค์หนึ่งที่ผู้วิจัยเห็นว่าเกี่ยวข้องกับสังคมการเมืองคือ พระราชปูจนาของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่ทรงมีถึงสองคราวไปถามพระอาจารย์พรหม วัดปากน้ำประสาธน์ ผู้ซึ่งเป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในเรื่องแขกเมือง หรือชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวตะวันตกที่เข้ามามากในแผ่นดินนั้น ในคราวแรกนั้นทรงถามพระอาจารย์พรหมว่ามีพระภิกษุวัดวังไชยนิทานพระองค์ว่า “พระเจ้ารักแขกเมืองยิ่งกว่าข้าแผ่นดิน แลพระเจ้าให้ขบเสียนั้น ชอบถามมิชอบ” พระมหาพรหมตอบว่า การที่สงฆ์นิทานพระเจ้าแผ่นดินนั้น มิชอบหนักหนา แล้วท่านก็ถามอำมาตย์ต่อไปว่า ที่นิทานนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงได้ยินมาเองหรือ มีผู้อื่นได้ยิน อำมาตย์จึงว่าข้าหลวงได้ยินจึงกราบทูล พระมหาพรหมจึงว่า ถ้าข้าหลวงได้ยินนั้น ท่านไม่เห็นชอบด้วย เพราะข้าหลวงอาจจะใคร่ได้ยศศักดิ์ที่นำความไปกราบทูล ทำให้พระเจ้าแผ่นดินนั้นพลอยบาปไปด้วยเพราะไม่ได้ยินเองกับหู (ประชุมพระราชปูจนา, 2550, หน้า 4-5) อีกครั้งก็ทรงมีพระราชปูจนาไปถามพระอาจารย์พรหมอีกครั้งหนึ่งดังความว่า

จุลศักราช 1047 จุลศก พระเจ้าตรีโลให้ให้นายสิทธิมาถามพระพรหมอีกเล่า ว่าบัดนี้แขกเมืองเข้ามาเป็นอันมาก พระพรหมจะเห็นเป็นประการใด

พระพรหมว่าบุญสมการเจ้ามากนัก แขกเมืองจึงเข้ามาตั้งแต่อายุนี้ได้สามพระยาแล้ว แขกเมืองเข้ามาเป็นอันมาก แลซึ่งแขกเมืองเข้ามาครั้งนี้ ด้วยเดชะโพธิสมการเจ้าแลนายสิทธิ จึงบอกเล่า ว่าบัดนี้แขกเมืองให้กราบทูลว่า แขกเมืองจะเข้ามาใหม่มากกว่านี้แล้ว แลพระเจ้าให้มาถามว่า ซึ่งแขกเมืองจะเข้ามาใหม่มากกว่านี้เห็นยังจะเป็นประการใดพระพรหมว่าแขกเมืองจะเข้ามาอีกนั้น ย่อมทราบอยู่ในพระทัยพระเจ้าทุกประการ แลภูมิว่าเลย แลกฎหมายเอาคำคุณี้ไปทูลให้พระเจ้าทราบเถิด (ประชุมพระราชปจญา, 2550, หน้า 13)

อีกทั้งพระราชปจญาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก็เช่นเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีพระราชปจญาเกี่ยวข้องกับการแผ่นดินอยู่หลายองค์ ได้แก่พระราชปจญาว่าด้วยการเก็บอากรค่าน้ำและอากรสุรา (ประชุมพระราชปจญา, 2550, หน้า 267)

อย่างไรก็ตาม ความเกี่ยวข้องระหว่างสถาบันกษัตริย์กับสถาบันศาสนานั้น ในบางช่วงเวลาอาจมิได้เกี่ยวข้องกันในลักษณะบังคับบัญชาเสมอไป ในบางครั้งอาจปล่อยปละละเลยดังในช่วงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาที่พระสงฆ์จำนวนมากมีอาชีพหรือมีการทำมาหากินตามแต่นัดและรัฐหรือทางการก็ได้จัดการหรือมีการลงโทษต่อการกระทำเช่นนั้น ทั้งนี้เหตุของการปล่อยปละละเลยในครั้งนั้นก็เป็ผลมาจากความเสื่อมถอยของโครงสร้างรัฐและสังคมมากกว่าอย่างอื่น

หม่อมราชวงศ์อิน รพีพัฒน์ (2527, หน้า 57-59) กล่าวว่า พระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจทั้งมวลในการบริหาร ตุลาการและนิติบัญญัติ และทรงยึดหลักธรรมสามประการ ได้แก่ หลักปิฎกาษา ซึ่งเกิดมีในสมัยสุโขทัย หลักธรรมประการที่สองคือ เทวราชา อันเนื่องจากการได้สัมพันธ์กับชนชาติเขมรจึงรับเอาแนวคิดนี้มาด้วย โดยจะเห็นได้จากพิธีกรรมต่าง ๆ ที่สำคัญ ได้แก่ พิธีบรมราชาภิเษก การถวายพระบรมนามาภิไธย ล้วนเป็นสิ่งที่แสดงว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าอวตารลงมา กษัตริย์ในสมัยอยุธยานั้นก็ให้ความสำคัญกับหลักธรรมหรือหลักการข้อนี้อย่างสม่ำเสมอ ดังเห็นได้จากการถือนำพระพิพัฒน์สัตยา ที่ต้องกล่าวถึงเทพเจ้าในศาสนาฮินดูทั้ง 3 พระองค์ ส่งผลให้ฐานะของพระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่องไว้สูง จนราษฎรทั่วไปไม่อาจเข้าถึงได้ โดยในกฎหมายเศียรบาล พ.ศ. 2011 ได้วางกฎเกณฑ์ไว้อย่างละเอียดเกี่ยวกับการปกป้องพระมหากษัตริย์ให้พ้นจากอันตรายต่าง ๆ และประสิทธิ์ประสาทให้พระราชวังเป็นสถานที่แห่งความศักดิ์สิทธิ์ สำหรับหลักธรรมข้อที่สามคือธรรมราชา ซึ่งสืบมาจากหลักทศพิธราชธรรม ซึ่งหลักทศพิธราชธรรมนี้เกี่ยวข้องกับหลักจักรวาทีน ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก เรื่องจักกวัตตสูตร โดยใจความว่า พระมหากษัตริย์ที่ดีนั้นเมื่อได้ทรงประพฤติตามทศพิธราชธรรมนั้น ก็สมควรได้รับ

ยกย่องเป็นจักรวาทิน คือกษัตริย์หรือจักรพรรดิผู้ทรงถือธรรมจักร

เมื่อประมวลความคิดทั้งหมดเกี่ยวกับศาสนาที่มีความเกี่ยวข้องกับหลักที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงนับถือหรือปฏิบัติแล้ว อาจกล่าวได้ว่าหลักการทั้งหลายนั้นเป็นเพียงทฤษฎี เช่นเดียวกับหลักการสืบสันตติวงศ์ที่เป็นที่ทราบกันว่า ผู้ใดตำแหน่งใดควรเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไป แต่การสืบราชสมบัติที่ผ่านมาในวัฒนธรรมไทยนั้นก็มิได้มีมากครั้งนักที่จะดำเนินไปตามหลักกฎหมายเทียบดั่งกล่าว เช่นเดียวกับธรรมเนียมทั้งหลายซึ่งเป็นหลักการหรือเป็นอุดมคติเพื่อให้ครอบคลุมอย่างกว้าง ๆ เพื่อใช้อ้างอิง ซึ่งก็เหมาะกับธรรมเนียมที่ใช้ปกครองบ้านเมือง ไม่ใช่ธรรมทางศาสนา เนื่องจากการปกครองแผ่นดิน หลายครั้งย่อมต้องมีการละเมิดธรรมทางศาสนา หลายประการ เช่น การประหารชีวิตมนุษย์ที่เป็นศัตรูทางการเมือง การทำศึกสงคราม ธรรมะจึงไม่อาจเป็นธรรมทางศาสนาล้วน ๆ ได้ จึงเป็นธรรมอีกแบบหนึ่งซึ่งเป็นการเฉพาะสำหรับการปกครองบ้านเมือง โดยมีศาสนาเป็นหลักในการอ้างอิงเท่านั้น

สำหรับศาสนาในรูปแบบที่ประชาชนนับถือนั้น ย่อมมีแนวทางที่ต่างไปเพียงเพื่อให้ประชาชนดำเนินไปตามศีลธรรม เพื่อให้สังคมโดยรวมสงบสุข โดยมีจุดเชื่อมโยงระหว่างโครงสร้างระดับบนหรือรัฐกับอาณาประชาราษฎร์ก็คือวัด พระสงฆ์ และหลักการทางศาสนา บางประการ โดยพิจารณาจากสถานะแวดล้อมในศาสนาระดับประชาชน ซึ่งอาจเรียนรู้ศาสนาได้โดยผ่านวัด ซึ่งจะเป็นสถาบันที่กล่อมเกลาคำรู้สึกนึกคิด อบรมบ่มนิสัยให้กับประชาชนได้อีกทั้งศิลปกรรมต่าง ๆ ในวัดยุคโบราณนั้นย่อมสร้างกันขึ้นมาอย่างมีแบบแผน อันแสดงออกถึงสัญลักษณ์และความหมายทางศาสนา นามธรรมและเป็นการแสดงออกซึ่งสิ่งที่สูงส่ง

แนวคิดอันเป็นที่มาของเนื้อหาที่นำมาวาดในจิตรกรรมฝาผนังไทยนั้น เรื่องหลักก็คือศาสนา อย่างไรก็ดี ศาสนาพุทธก็ได้หลอมรวมเป็นวิถีชีวิตและโลกทัศน์ของคนในสังคมไปด้วย ดังนั้น วรรณกรรมโลกทัศน์ที่มีอยู่ในสังคมไทย อันมีเนื้อหาเกี่ยวกับการกำเนิดโลก และสังคมมนุษย์ อันเป็นวรรณกรรมทางศาสนาที่นิยมกันและเป็นที่รู้จักกันดีในวัฒนธรรมไทย อีกทั้งเรื่องพุทธประวัติ พระมาลัย ทศชาติ และวรรณกรรมมหาชาติคือเรื่องพระเวสสันดร เรื่องราวเหล่านี้เป็นที่สืบทอดกันมาในวัฒนธรรมไทยดั้งเดิมมีประเพณีต่าง ๆ เช่นการเทศน์มหาชาติ

2. คติจักรวาล: แนวคิดสำคัญทางศาสนาและการเมือง

คติสำคัญหนึ่งซึ่งปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง และเป็นคติที่เกี่ยวข้องกับการเมือง การปกครองที่สำคัญคติหนึ่งในสังคมไทยได้แก่คติจักรวาล หรือความเป็นศูนย์กลางจักรวาล คตินี้ครอบคลุมความคิด โลกทัศน์ของผู้คนในสังคมมาไทยมาเป็นเวลาช้านานแล้ว

รูปตามคติโลกทัศน์ หรือคติจักรวาลนั้นสามารถพบเห็นได้ทั่วไป โดยพื้นที่ในการวาดนั้นคือ ผนังหลังพระประธานในพระอุโบสถหรือพระวิหาร จักรวาลในทัศนะของสังคม

การเมืองไทยนั้นย่อมต้องมีศูนย์กลางเสมอ ในทางอุดมคติ ศูนย์กลางก็คือ เขาพระสุเมรุ โลกมนุษย์ หรือสถานที่ที่สมมติขึ้นหมายเอาเป็นศูนย์กลาง โดยสภาพภูมิศาสตร์หรือที่ถือเอาว่าศักดิ์สิทธิ์ หรือไม่เช่นนั้นก็มีความหมายถึง ทั้งโลกที่เป็นจักรวาล อีกทั้งอาจหมายถึง เทพเจ้า รวมถึงบุคคลที่สูงส่งกว่าคนทั้งหลายได้แก่พระพุทธเจ้า และพระมหากษัตริย์

ความรู้เกี่ยวกับจักรวาล หรือสภาพภูมิศาสตร์ของโลกและจักรวาลในเชิงอุดมคตินั้น ปรากฏในวัฒนธรรมของหลายกลุ่มชนในดินแดนไทยและใกล้เคียง เป็นความรู้ที่เชื่อมโยงมนุษย์กับสภาพแวดล้อมหรือโลก ดังนั้นความรู้เกี่ยวกับจักรวาลจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้มนุษย์รู้จักสภาวะแวดล้อมที่นอกเหนือจากตนเองและเป็นผลให้เข้าใจสังคมรอบตัวด้วยทั้งในแง่ภูมิศาสตร์และ จริยศาสตร์ สภาพของจักรวาล กำเนิดมนุษย์และสภาพสังคมสมัยเริ่มแรกในความคิดของกลุ่มชน อีกทั้งสถานะอันแตกต่างกันระหว่างบุคคลรวมถึงจริยธรรมทางสังคมการเมือง โดยความรู้เหล่านี้ในปัจจุบันอาจได้ว่าเป็น “ชุดความรู้” เกี่ยวกับคติจักรวาลซึ่งเชื่อมโยงเอาความรู้หลายส่วนเข้ามาประกอบกัน ความคิดเกี่ยวกับจักรวาลนี้ปรากฏชัดเจนในหลักการและแนวคิดทางสังคมการเมืองในดินแดนเอเชียหลายพื้นที่

เมื่อดินแดนไทยรับพระพุทธศาสนา ก็ได้้นำความรู้เกี่ยวกับโลกและจักรวาลที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเข้ามาด้วย และกลายเป็นรากฐานสำคัญของคำอธิบายทฤษฎีกำเนิดโลก มนุษย์ สังคมมนุษย์ รัฐหรือบ้านเมือง และต้นตอของแนวคิดการมีผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญกว่าคนทั้งหลาย

ส่วนความสำคัญของแนวคิดคติจักรวาลเป็นโลกทัศน์หรืออุดมคติทางสังคมการเมืองที่ลึกซึ้งและกว้างขวางที่นำไปใช้ในการจัดระเบียบ วางหลักเกณฑ์ทางจริยธรรม วางลำดับชั้นทางสังคม รวมไปถึงแนวคิดในการสร้างเมืองในสมัยโบราณ การวางผังสถานที่สำคัญหรือศักดิ์สิทธิ์อันแสดงถึงนัยยะต่าง ๆ และแนวคิดทางการเมืองการปกครอง จึงกล่าวได้ว่า แนวคิดคติจักรวาลคือชุดความรู้พื้นฐานที่จะทำความเข้าใจความเป็นไปในสังคมโบราณ และเป็นรากฐานของสิ่งทั้งหลายในสังคมการเมืองไทยอยู่มากพอสมควร นอกจากนี้ ยังได้นำไปใช้เป็นแนวคิดและองค์ประกอบของงานช่าง โดยเฉพาะงานสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ทั้งวัดวาอาราม และพระราชวังของพระมหากษัตริย์รวมทั้งจิตรกรรมฝาผนังในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นี้ด้วย

พลุหลวง (ประยูร อุกุชาณะ) (2540, หน้า 81-82) ได้อธิบายความสำคัญของจักรวาลในทัศนะไทยว่า เขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาลนั้น แท้แล้วก็คือโลกของเราเอง เนื่องจากคนโบราณถือว่าจุดที่เรายืนอยู่บนโลกเป็นจุดสังเกตการณ์ที่จะดูดาวต่าง ๆ สันฐานของเขาพระสุเมรุอันกว้างยาวเท่ากันจนอาจจะมึนรูปร่างกลม ดังกล่าวว่า “แลเขาพระสุเมรุราชันนั้นแลกลมใส้โดยรอบ” ที่ปรากฏในเตภูมิกถาและถือว่าโลกเป็นแกนกลางของจักรวาล ดังนั้น คติจักรวาลหรือศูนย์กลาง

จักรวาลนี้ก็คือชุดความรู้เกี่ยวกับโลกของมนุษย์นั่นเอง

2.1 ที่มาของคติจักรวาลและศูนย์กลางจักรวาล

เพื่อความเข้าใจคติจักรวาลในวัฒนธรรมไทยที่มีความสัมพันธ์ต่อการเมือง การปกครองและการสร้างศิลปกรรม โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนัง จึงควรสำรวจความคิดเรื่องนี้มีที่มาจากแหล่งใดบ้าง โดยพบว่าในพระไตรปิฎก ส่วนพระสุตตันตปิฎก ในตอน อัครัญญสูตร โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับพระภิกษุสองรูป คือภราทวาชะและวาเสฏฐะ ซึ่งมีกำเนิดเป็นพราหมณ์ โดยถูกพวกพราหมณ์หมิ่นแคลนว่ามาบวชในวรรณะต่ำกว่า ซึ่งพระพุทธเจ้าได้อธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับการกำเนิดมนุษย์ โลกและสังคมซึ่งก็หมายถึง “มนุษย์” ทุกคนอย่างเสมอเหมือนกัน ไม่ว่าจะกำเนิดเช่นไร จะแตกต่างกันก็เพราะ “กรรม” หรือการกระทำของตน ไว้ดังนี้

ดูรวาเสฏฐะและภราทวาชะ มีสมัยบางครั้งบางคราว โดยล่วงระยะเวลาชียาวช้านานที่โลกนี้จะพินาศ เมื่อโลกกำลังพินาศอยู่ โดยมาก เหล่าสัตว์ย่อมเกิดในชั้นอากาศพรหม. สัตว์เหล่านั้นได้สำเร็จทางใจ มีปีติเป็นอาการ มีรัศมีชานออกจากกายของตนเอง สัญจรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลชียาวช้านาน. ดูรวาเสฏฐะและภราทวาชะ มีสมัยบางครั้งบางคราว โดยระยะเวลาชียาวช้านาน ที่โลกนี้จะกลับเจริญ. เมื่อโลกกำลังเจริญอยู่ โดยมาก เหล่าสัตว์พากันจูดิจจากชั้นอากาศพรหมลงมาเป็นอย่างนี้ และสัตว์นั้นได้สำเร็จทางใจ มีปีติเป็นอาการ มีรัศมีชานออกจากกายตนเอง สัญจรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงาม สถิตอยู่ในภพนั้นสิ้นกาลชียาวช้านาน. ก็แหละสมัยนั้นจักรวาลทั้งสิ้นนี้แลเป็นนำทั้งนั้น มีคณนแลไม่เห็นอะไร ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็ยังไม่ปรากฏ เดือนหนึ่งและกึ่งเดือนก็ยังไม่ปรากฏ ฤดูและปีก็ยังไม่ปรากฏ เพศชายและเพศหญิงก็ยังไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลาย ถึงซึ่งอันนับเพียงว่าสัตว์เท่านั้น. ดูรวาเสฏฐะและภราทวาชะ ครั้นต่อมา โดยล่วงระยะเวลาชียาวช้านาน เกิดวุ่นดินลอยอยู่บนน้ำทั่วไป ได้ปรากฏแก่สัตว์เหล่านั้นเหมือนนมสดที่บุคคลเคี้ยวให้งวด แล้วตั้งไว้ให้เย็นจับเป็นฝายอยู่ข้างบนฉะนั้น จวนดินนั้นถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น รส มีสีคล้ายเนยใสหรือเนยข้นอย่างดีฉะนั้น มีรสอร่อยดูจรวังฝิ่งเล็กอันหาโทษมิได้ฉะนั้น...”(พระไตรปิฎก ฉบับหลวง เล่มที่ 11, 2514, หน้า 65)

นอกจากนี้ ในอัครัญญสูตรยังได้อธิบายถึงที่มาของผู้ปกครองหรือกษัตริย์ที่ดูแลให้สังคมเกิดความสงบเรียบร้อย รวมทั้งสิ่งที่กษัตริย์และผู้อยู่ใต้ปกครองจะได้รับ ดังนี้

ดูรวาเสฏฐะและภราทวาชะ ครั้งนั้นแล สัตว์ผู้หนึ่งเป็นคนโลก สวณส่วนของตนไว้ไปเก็บเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ได้ให้มาบริโภคนทานอย่างกระทำชั่วช้าเห็นปานนี้อีกเลย ดูรวาเสฏฐะและภราทวาชะ สัตว์ผู้หนึ่งแล รับคำของสัตว์เหล่านั้นแล้ว แม้ครั้งที่ 2 แม้ครั้งที่ 3 สัตว์นั้นสวณส่วนของตนไว้ ไปเก็บเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ได้ให้มาบริโภคนทาน. สัตว์เหล่านั้นจึงช่วยกันจับสัตว์ผู้หนึ่ง ครั้นแล้ว

ได้ตัดเตือนว่า แนะ สัตว์ผู้เจริญ ท่านทำกรรมอันชั่วช้านัก ที่สงวนส่วนของตนไว้ ไปเอาส่วนที่เขา ไม่ได้ให้มาบริโภค ท่านอย่าได้กระทำการชั่วช้าเห็นปานนี้อีกเลย. สัตว์พวกหนึ่งประหารด้วยฝ่ามือ พวกหนึ่งประหารด้วยก้อนหิน พวกหนึ่งประหารด้วยท่อนไม้. ดูกรวาเสฏฐะและภราทวาชะ ก็นับเพราะมีเหตุเช่นนั้นเป็นต้นมา การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้จึงปรากฏ การดิเคียนจึงปรากฏ การกล่าวเท็จจึงปรากฏ การถือท่อนไม้จึงปรากฏ. ครั้งนั้นแล พวกสัตว์ที่เป็นผู้ใหญ่จึงประชุมกัน ครั้นแล้ว ต่างก็ปรับทุกข์กันว่า พ่อเอ๊ย ก็การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้จักปรากฏ การดิเคียนจักปรากฏ การพูดเท็จจักปรากฏ การถือท่อนไม้จักปรากฏ ในเพราะบาปกรรมเหล่านี้ บาปกรรมเหล่านี้เกิดปรากฏแล้วในสัตว์ทั้งหลาย. อย่างกระนั้นเลย พวกเราจักสมมติสัตว์ผู้หนึ่งให้เป็นผู้ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ดิเคียนผู้ที่ควรดิเคียนได้โดยชอบ ให้เป็นผู้จับไล่ผู้ที่จับไล่ได้โดยชอบ. ส่วนพวกเราจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่ผู้นั้น ดังนี้ ดูกรวาเสฏฐะและภราทวาชะ ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นพากันเข้าไปหาสัตว์ที่สวยามกว่า น่าดูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามมากกว่าสัตว์ทุกคน แล้วจึงแจ้งเรื่องนี้ว่า ข้าแต่สัตว์ผู้เจริญ มาเถิดพ่อ ขอพ่อจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ จงดิเคียนผู้ที่ควรดิเคียนได้โดยชอบ จงจับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ได้โดยชอบเถิด. ส่วนพวกข้าพเจ้าจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่พ่อ. ดูกรวาเสฏฐะและภราทวาชะ สัตว์ผู้นั้นแลรับคำของสัตว์เหล่านั้นแล้ว จึงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ดิเคียนผู้ที่ควรดิเคียนได้โดยชอบ จับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ได้โดยชอบ. ส่วนสัตว์เหล่านั้นแบ่งข้าวสาทิให้แก่สัตว์ที่เป็นหัวหน้านั้น.

ดูกรวาเสฏฐะและภราทวาชะ เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้านั้นมหาชนสมมติ ดังนี้แล อักขระว่า มหาชนสมมติ จึงอุบัติขึ้นเป็นลำดับแรก เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้า เป็นใหญ่ยิ่งแห่งเขตทั้งหลาย ดังนี้และ อักขระว่า กษัตริย์ กษัตริย์ จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง. เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้ายังชนเหล่าอื่นให้สุขใจได้โดยธรรม ดังนี้และ อักขระว่า ราชา ราชา จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สาม. ดูกรวาเสฏฐะและภราทวาชะ ด้วยประการดังนี้ การบังเกิดขึ้นแห่งพวกกษัตริย์นั้น มิじんได้ เพราะอักขระที่รู้จักกันว่าเป็นของดี เป็นของโบราณอย่างนี้แหละ เรื่องของสัตว์เหล่านั้น จะต่างกัน หรือเหมือนกัน จะไม่ต่างกันหรือไม่เหมือนกัน ก็ด้วยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่ชนออกไปจากธรรม. ดูกรวาเสฏฐะและภราทวาชะ ความจริง ธรรมเท่านั้นเป็นของประเสริฐสุดในประชุมชนทั้งในเวลาที่จะเห็นอยู่ ทั้งในเวลาภายหลัง (พระไตรปิฎก ฉบับหลวง เล่มที่ 11, 2514, หน้า 70-71)

นอกจากในอัครคัมภีร์ ที่อธิบายเรื่องการกำเนิดโลก สังคมและที่มาของผู้ปกครอง และสิ่งที่คลำห่มมนุษย์เป็นไป คือ ธรรม แล้ว ยังพบในกฎหมายตราสามดวง ส่วนพระธรรมสารท (สะกดตามต้นฉบับ) กล่าวว่า

“ในปถมกัลป์แรกตั้งแผ่นดินนั้น มีกำแพงจักรวาล แลเขาพระสุเมรุราช และสี่ตะปะ
 ริกันทะบรรพตทั้ง 7 ทวีปใหญ่ 4 ทวีปน้อย 2000 มหาสมุทร 4 แลไม้ใหญ่ประจำที่ทั้ง 7 คือสิริส
 พฤษอันประจำในบุพวิเทหะ และไม้กระทุ่มในอะมะระโคญณะ และไม้กรรมพฤกษประจำที่วิก
 อุครกาโร และไม้หว่าประจำชมพูทวีป แลไม้แคฝอยประจำในอสูรพิภพ แลไม้จิวประจำสุบรรณ
 ราชพิภพ แลไม้ปาริกระชาคืออยู่ในดาวดึงสวรรค์ แลในปถมกัลป์เกิดกอบัวมีดอกห้า บอกสัญญา
 นิมิตรอันจะอุบัติแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งห้าพระองค์อันเจ้าได้ตรัสในพัทธกัลป์นี้ แลพรหมทั้งปวง
 หอมอายดินลงมากินพะสุธารศ ครั้นนานมาทิพยระสาหารก็อันตรธานถอยรศ รูปพิภพที่ปรากฏ
 ก็เสื่อมลง ๆ มิได้คงโดยเพศวิไสยพรหม ครั้นนานมาก็บริโภคาติยาตีเป็นอาหาร สรรพอัน
 ตระธานเสื่อมสิ้นสักคาเดชเพศพรหมก็หาย กลายเป็นเพศบุรุษเพศสตรีบังเกิดมีจรรทรากสี่อง
 เสพยอัศจรรย์ เกิดบุตรนัดดาสืบสืบกันมา แล้วจึงตั้งเป็นคามเขตเคหาในที่สาธุทิศประเทศต่างต่าง
 ครั้งนั้นสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เจ้าได้มาบังเกิดเป็นพระมหานุรุษในต้นพัทธกัลป์ ครั้นอยู่มากก็เกิด
 วิวาทแก่กัน หาผู้ใดจะบังคับบัญชามิได้ ผู้ชนทั้งหลายมาสะโมสรมประชุมพร้อมกัน จึงตั้งสมเด็จ
 พระมหานุรุษราชเจ้าขึ้นเป็นอธิบดี มีนามกรชื่อว่าพระเจ้าสมมุตราช กอบไปด้วยสี่ตะพิชรัน 7
 ประการ ได้ผ่านทวีปทั้ง 4 (กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2550)

ในพระธรรมสารที่ยกกล่าวถึงกำเนิดของพระธรรมสารที่ว่าทำมหาพรหม
 ชื่อพรหมทวะลงมาเกิดเป็นอำมาตย์ของพระเจ้าสมมุตราช ได้เห็นสัตว์ทั้งหลายได้รับความลำบาก
 เพราะเพราะวิวาทกันเกิดความฉิบหายต่าง ๆ จึงปรารถนาให้พระเจ้าสมมุตราชตั้งอยู่ด้วย
 ทศพิชราชธรรมอันประเสริฐจึงออกบวช ต่อมามีบุตรภรรยา โดยบุตรนั้นก็เป็นดาบสเช่นเดียวกับ
 ตน บุตรคนโตชื่อภัทระระดาบส ผู้น้องชื่อมโนสารดาบส วันหนึ่งภัทระระดาบสหาไปจดเอา
 อาคมเวทที่ปรากฏอยู่ ณ กำแพงจักรวาลแล้วนำมาถวายพระเจ้าสมมุตราช แล้วสองพี่น้องดาบสก็
 ลาเพศออกทำราชการ เป็นที่ยกย่องนับถือมาก แต่ต่อมามโนสารผู้น้องตัดสิ้นความ มีผู้ร้องว่าไม่
 เป็นยุติธรรม จึงออกบวช ต่อมามโนสารฤาษีต้องการให้พระเจ้าสมมุตราชตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรม
 จึงหาไปยังกำแพงจักรวาล เห็นคัมภีร์บาลีพระธรรมศาสตร์ปรากฏอยู่ที่กำแพงจักรวาล มโนสาร
 ฤาษีจึงกำหนดจดจำบาลีนั้นแล้วกลับมาแต่งเป็นคัมภีร์พระธรรมสาร (กฎหมายตราสามดวง
 ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2550)

ความในคัมภีร์โบราณที่ยกมานี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่าเรื่องราวทางศาสนานั้นเป็นที่มาของ
 คติและคำอธิบายเกี่ยวกับการปกครองและผู้ปกครองด้วย จึงมีความเชื่อมโยงระหว่างศาสนา
 และการปกครองมาตั้งแต่มีการบันทึกคัมภีร์เหล่านั้น

เตภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วงซึ่งถือกันว่าเป็นเอกสารที่กล่าวถึงกำเนิดโลกและภพ
 ภูมิต่าง ๆ อย่างสำคัญและเป็นที่รู้จักมากที่สุดเล่มหนึ่ง ได้กล่าวถึงลักษณะของจักรวาลซึ่งประกอบ

ไปด้วยภพภูมิต่าง ๆ ใ่ว่างละเอียดศึกษามาก จากการศึกษที่ผ่านมา บทบาทของเตภูมิกถาได้รับยกย่องให้เป็นเอกสารที่ให้ความรู้ความคิดเกี่ยวกับจักรวาลและจริยศาสตร์ในสังคมโบราณอย่างแพร่หลายมากที่สุดเล่มหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความคิดเรื่องจักรวาลมีมาช้านานและได้รับการสืบทอดต่อเนื่องมาจนถึงสมัยต้นรัตน โกสินทร์

ดังนั้น ที่มาของแนวคิดทางการเมืองการปกครองด้วยการกำเนิดรัฐ และความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของราชธานี จึงมีความสำคัญในแง่ต่าง ๆ ที่สืบเนื่องมาจากแนวคิดทั้งพราหมณ์และพุทธ โดยมีวรรณกรรมดังเช่น เตภูมิกถา รับรองไว้ ชุดความรู้นี้เกี่ยวข้องกับการสร้างงานช่างและสถาปัตยกรรมทางศาสนาหลายประการ เช่น การสร้างศาสนสถานในวัฒนธรรมอินเดียทั้งพราหมณ์และพุทธ หรือในวัฒนธรรมเขมร โบราณที่พบเห็นได้ตามปราสาทหินต่าง ๆ ที่มีการสถาปนาอาคารซึ่งมีลักษณะเป็นศูนย์กลางและประดิษฐานรูปเคารพอันเป็นประธานของศาสนสถานแห่งนั้น โดยต่อมาอาจหมายถึงพระบรมธาตุ พระสถูปต่าง ๆ ที่ประดิษฐานไว้กลางเมือง ความคิดว่าด้วยความ เป็น “ศูนย์กลาง” ของสิ่งที่ได้รับการให้ความหมายว่าเป็นของสำคัญหรือเพื่อประดิษฐานของสำคัญนั้น นอกจากสิ่งก่อสร้างแล้ว การแสดงออกซึ่งสถานะสำคัญของความเป็นศูนย์กลางในยุคโบราณยังอาจสมมติเอาธรรมชาติ เช่น ต้นไม้ใหญ่ เสาสูง ภูเขา หรือแม้กระทั่งพื้นที่ว่างอันล้อมรอบด้วยบ้านเรือน หรือพื้นที่โล่ง อันมีความหมายสำคัญด้วยเส้นสมมติสองเส้นที่ตัดกันแล้วเกิดจุดตรงกลางขึ้นก็ได้

สนอศกราส (2541, หน้า 141) กล่าวถึง ระบบสัญลักษณ์เกี่ยวกับทิศทางของพื้นที่ว่าง ซึ่งเป็นชัยภูมิสำหรับการประดิษฐานพระสถูปในพุทธศาสนาโดยกล่าวว่าแนวคิดนี้เกี่ยวข้องกับคัมภีร์มหาวงศ์ เรื่องพระเจ้าทศกคามณิกษยวงพระแสงทวนแล้วไม่อาจเคลื่อนที่ได้และพระแสงทวนนั้นกลายเป็นแกนกลางของพระมหาสถูปที่สร้างล้อมรอบ อีกทั้งในพระสูตรมหาปริณีพพานสูตร ก็บันทึกเรื่องพระพุทธเจ้ากล่าวแก่พระอานนท์ว่า วิธีที่ถูกต้องในการบูชาพระบรมธาตุและพระอังคารของพระองค์ก็คือการได้รับการปฏิบัติเช่นเดียวกับของพระจักรพรรดิ และควรได้รับการบรรจุไว้ในสถูปที่สร้างขึ้น “ตรงสี่แยก” ของถนนใหญ่

สนอศกราส (2541) ยังเห็นว่าในคัมภีร์ *สัทธรรมปุณฑริกสูตร* อธิบายความหมายของสัญลักษณ์ “สี่แยก” ใ่ว่างลึกซึ้ง โดยพระสูตรนี้เล่าถึง นายวานิชผู้มั่งคั่งผู้หนึ่งที่บ้านเกิดเพลิงไหม้ขึ้นแล้วถูกๆ ดิคืออยู่ภายใน จึงร้องบอกเด็ก ๆ ว่ามีเกวียน 3 เล่ม จอดอยู่ข้างนอกบ้าน เทียมด้วยแกะ กวางและวัว ตามลำดับ เขากร้องบอกให้เด็ก ๆ ออกมาขับเกวียนเหล่านั้น เด็ก ๆ จึงถูกล่อให้ออกมาจากบ้านที่กำลังถูกเพลิงไหม้ได้อย่างปลอดภัย โดยกล่าวว่า “เด็ก ๆ ออกมาได้อย่างปลอดภัย และนั่งอยู่ในที่โล่ง (อากาศ) ตรงสี่แยก” (สนอศกราส, 2541, หน้า 57-58) (ในต้นฉบับของ H. Kern (1963, p. 72) (Saddharma-Pundarika or The Lotus of the True Law, Dover Publication Inc, 1963,

New York) กล่าวว่า "...The man seeing that his children have safely and happily escape, and knowing that they are free from danger, goes and sit down in the open air on the square of the village, his heart filled with joy and delight, released from trouble and hindrance, quite at ease..." เป็นความเปรียบว่า การใช้กุศโลบายเพื่อหลอกล่อให้เด็ก ๆ ออกมาจากบ้านที่กำลังถูกไฟไหม้แล้วเด็ก ๆ นั้นปลอดภัย ย่อมเป็นสิ่งพึงกระทำ เด็ก ๆ นั้นเปรียบเสมือนผู้ที่ยังเขลาในสังสารวัฏ จึงอาจจำเป็นในการใช้อุบายหลอกล่อให้ออกมาจากภัยของสังสารวัฏเป็นเบื้องต้นก่อนการทำความเข้าใจในธรรมขั้นสูงต่อไป) พื้นที่โล่ง หรือสี่แยกนั้น สอนอดกราสกล่าวว่ามีความหมายแฝงอยู่มากมาย บ้านไฟไหม้คือสังสารวัฏ เปลวเพลิงคือเพลิงแห่งมายาและความทุกข์ทรมาน เด็ก ๆ เป็นภาพแทนของคนโง่เขลาผู้ที่ต้องออกจากบ้านไฟไหม้มาสู่ที่ปลอดภัยด้วยกุศโลบายอันแยบยลของพระพุทธเจ้า ส่วนที่โล่ง สนาม (หรือตรงกลางของสี่แยก-ผู้วิจัย) ก็คือพื้นที่ของความหลุดพ้น อากาศ หรืออากาศ มีความหมายเฉพาะว่า "พื้นที่ว่างอันไร้มิติตรงจุดแกนล้อ" เด็กในนิทานเปรียบเทียบกับปลอดภัยเมื่อบรรลุถึงอากาศ หรือที่ศูนย์กลางอันหยุดนิ่งของจักรวาล จุดที่เส้นแกนตัดกันทำให้เกิดทิศทางของพื้นที่ว่าง ซึ่งเป็นตำแหน่งที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอานนทให้สร้างพระสถูปเพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุและพระอังคารของพระองค์นั่นเอง ในอรรถกถาของสังฆกรรมปุณฺฑริกสูตรอธิบายว่าสี่แยกคืออริยสัจ 4 เมื่อเด็กนั่งลงตรงที่โล่งตรงสี่แยก พวกเขาก็อยู่กลางหัวใจของพระสังฆกรรม

สังฆกรรมปุณฺฑริกสูตรและมหาปริณีพพานสูตรนั้นแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของที่ว่าง แต่ที่ว่างในความหมายนี้ไม่ใช่ที่โล่ง ๆ ว่างเปล่า แต่หมายถึง จุดกึ่งกลาง ที่เกิดจากการมีเส้นสมมติสองเส้นตัดกัน เกิดจุดตรงกลางและเส้นแขนงซึ่งออกไปยังทิศทั้งสี่ ซึ่งมีอยู่ในตำนานเกี่ยวกับการจัดวางพื้นที่ว่างให้มีทิศทางตามแผนผังของกำเนิดจักรวาล เช่นเรื่องของพระพรหมผู้มีพระพักตร์หันไปสู่ทิศทั้งสี่ โดยเป็นสัญลักษณ์ของการหันไปสู่ทิศต่าง ๆ

ในระบบสัญลักษณ์นี้เกี่ยวข้องกับอย่างสำคัญในพุทธประวัติหลายตอน สอนอดกราสเสนอว่า ได้แก่ตอนประสูติ โดยพระนางสิริมหามายา ทรงพระสุบินว่าท้าวจาคุมหาราชผู้ครองทิศทั้งสี่ได้วางพระนางไว้ใต้ต้นสาละที่ซึ่งพระโอรสได้เข้าสู่พระครรภ์ในรูปของคชสารสีขาว และขณะประสูติก็ปรากฏท้าวจาคุมหาราชอีกครั้งและรับพระกุมารนั้นไว้ด้วยชายทอง ใต้ต้นสาละนั้นเจ้าชายสิทธัตถะทรงยืนตรงและเพ่งพินิจดินแดนในทิศทั้งสี่บ ไม่เห็นผู้ใดเสมอด้วยพระองค์ จึงเสด็จไป 7 ก้าว แล้วประกาศว่า "เราเป็นยอดแห่งจักรวาล ประเสริฐสุดในจักรวาล มีอาวุธสูงสุดในจักรวาล" ความในปฐมสมโพธิกถา ฉบับพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีต่างไปเล็กน้อยว่า "อาตมะนี้ประเสริฐใหญ่ยิ่งในโลกละหาผู้ประเสริฐเสมอมิได้ (สมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2505, หน้า 50)

ในตอนตรัสรู้สำเร็จพระโพธิญาณนั้นก็มียักษ์ขณะที่แสดงออกถึงภาวะความเป็นศูนย์กลางจักรวาล สอนอดกราสอธิบายว่า ทิศตะวันออกที่พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญหน้าประทับนั่งนั้นเป็นทิศแห่งการเริ่มต้น ทรงสำรวจจิตและทรงขึ้นแกนโลกด้วยสมาธิ และก็ทรงบรรลุโพธิญาณหลุดพ้นโดยสิ้นเชิงจากขอดจักรวาลนั่นเอง ด้วยเหตุที่ว่าทิศตะวันออกเป็นที่ตั้งของคัมภีร์จักรวาลที่เป็นแสงสว่างที่ขับไล่ความมืด คัมภีร์จักรวาลนั้นหรือศูนย์กลางนั้นคือตะวันออก กงล้อจักรวาลของผู้ที่ไม่รู้ย่อมหมุนไปด้วยอวิชชา ตัณหาและราคะ กงล้อการเกิดการตายย่อมหมุนรอบสามสิ่งนี้ พญามารจึงอ้างว่าศูนย์กลางของโลกเป็นของตนโดยชอบธรรม การบรรลุความรู้แจ้งของพระพุทธเจ้าคือ การตระหนักรู้ความจริงว่าพระองค์เป็นศูนย์กลางจากศูนย์กลางของโลก

นอกจากนี้ยังมีความเปรียบว่า พระกายของพระพุทธเจ้านั้นแผ่กว้างไปทั้งจักรวาล ในคัมภีร์ลิลิตวิสูตร กล่าวไว้ว่า พระพุทธองค์ทรงมีพระสมัญญาว่าเป็นจิตของโลก และมีข้อความหมายแห่งในคัมภีร์มหาปรัชญาปารมิตาสูตของนาคารชุนกล่าวว่าพระกายของพระพุทธเจ้าคือจักรวาล พระสูตรต่าง ๆ ทางมหายานล้วนมีเรื่องราวเกี่ยวกับการแผ่ขยายพระกายของพระพุทธเจ้า ซึ่งตีความได้ว่า หมายถึง การกำหนดพระกายของพระองค์ลงไปในพื้นที่ว่างตามทิศต่าง ๆ จนแผ่เต็มจักรวาล (สอนอดกราส, 2541, หน้า 69)

เนื่องจากพระพุทธเจ้าทรงอยู่ในสภาวะเป็นศูนย์กลาง จึงสามารถแผ่ขยายพระกายหรือแท้จริงคือ พระธรรมแผ่ไปในจักรวาลได้ คตินี้แสดงออกโดยรูปเคารพของศาสนาพุทธมหายานแบบเขมรนั้นนับเป็นตัวอย่างอันสำคัญของแนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าทรงเป็นศูนย์กลางจักรวาลและแผ่พระกายและพระธรรมไพศาลไปในจักรวาล ได้แก่ รูปพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมี (ในประเทศไทยพบพระอวโลกิเตศวรเปล่งรัศมีที่ปราสาทเมืองสิงห์ จังหวัดกาญจนบุรี) โดยคัมภีร์ทางฝ่ายมหายานได้กล่าวถึงรัตนทวยหสูต หรือคัมภีร์ทวยหสูตกล่าวว่า รุกขุมขนแต่ละรูที่ผิวหนังของพระอวโลกิเตศวร บรรจุจักรวาลแต่ละจักรวาลเอาไว้ การแสดงออกซึ่งความคิดเช่นนี้มีในพระพุทธรูปเปรียบพระกายของพระพุทธเจ้าเปรียบเสมือนจักรวาล จีวรแสดงรูปเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นแกนของจักรวาล มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 12 ศิลปะสมัยราชวงศ์สุย (Sui Dynasty) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่ Metropolitan museum of art สหรัฐอเมริกา

ภาพที่ 3-1 พระพุทธรูปสมัยราชวงศ์สุย พระวรกายแสดงเขาพระสุเมรุ
ที่มา: The Metropolitan Museum of Art

ความคิดเรื่องจักรวาลอันมีศูนย์กลางนี้สัมพันธ์กับสภาวะความเป็นพระพุทธเจ้าดังที่ยกมา จะเห็นได้ว่า เมื่อก้าวถึงศูนย์กลางจักรวาล คัมภีร์ที่ได้ยกมานั้นกล่าวว่า ผู้ที่เป็นศูนย์กลางหรือเป็นจักรวาลเสียเองก็คือพระพุทธเจ้า ดังนั้น สภาวะของพระพุทธเจ้าจึงแผ่ไพศาลด้วยและดำรงความเป็นศูนย์กลางของทุกสิ่งด้วยเช่นกัน

คติศูนย์กลางที่สัมพันธ์กับสภาวะความเป็นพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวมานี้ สะท้อนให้เห็นความสำคัญของความคิดเรื่องบริเวณอันเป็นศูนย์กลางที่เป็นที่ประดิษฐานสิ่งที่มีความสำคัญหรือมีความหมายพิเศษ ซึ่งศูนย์กลางนี้อาจอยู่ในแนวราบหรือแนวตั้งก็ได้ เช่นการนับถือภูเขาสูงหรือที่มีลักษณะโดดเด่น ที่ถึงแม้ภูเขานั้นจะมีที่ตั้งอยู่กลางเมืองก็ตาม

สำหรับความเชื่อพื้นเมืองในดินแดนไทย มีการนับถือและให้ความสำคัญกับภูเขาในลักษณะของศูนย์กลางหรือแหล่งประดิษฐานสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาช้านาน โดยแนวคิดนี้ก็มีอยู่ในหลายวัฒนธรรมได้แก่ในกลุ่มชนลาว-ไทย ซึ่งมีคติบูชาภูเขาในฐานะที่สิงสถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพ

เจ้า เช่นในตำนานขุนบรม (จิตร ภูมิศักดิ์, 2550, หน้า 324) ซึ่งอาจเป็นความเชื่อพื้นเมืองที่มีมาก่อน การรับวัฒนธรรมอินเดีย ในระยะต่อมาเมื่อรับวัฒนธรรมอินเดียจึงอาจผสมผสานความเชื่อเรื่องภูเข าให้เข้ากับความเป็นศูนย์กลางจักรวาลซึ่งเป็นที่สถิตของเทพองค์สำคัญ ซึ่งอาจได้แก่พระศิวะ หรือพระอินทร์ตามผู้คนในท้องถิ่นจะให้ความหมายกัน

ในจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 มีข้อความถึง “พระขพุงผี” ซึ่งเป็น “ผีเทพดาในเขอันนั้น เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขุนผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล้ ใหวัดปลีถูก เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผีไหวบ่ ดี ปลีบ่ถูก ผีในเขอันนั้นบ่คุ้มบ่เกรง เมืองนี้หาย” (ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 จารึกพ่อขุนรามคำแหง, 2520, หน้า 15) และยังมีอยู่ในจารึกปู่สบบหลาน กล่าวว่ ปู่เจ้าเขาขพุง ซึ่งประเสริฐ ณ นคร อธิบายว่ พระขพุงเป็นชื่อภูเขา (ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 จารึกพ่อขุนรามคำแหง, 2520, หน้า 43) ธิดา สาระยา (2544, หน้า 23) มีความเห็นว่ วัฒนธรรมสุโขทัยยุคนั้นเคารพผีประจำสถานที่ เช่นภูเขาใหญ่ แม่น้ำ เหล่านี้ถือว่ามีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ดลบันดาลให้คุณให้โทษแก่ผู้กระทำ ผิดหรือผิดคำสาบาน ผีเหล่านี้มีส่วนหนึ่งเป็นผีประจำภูเขา เช่น พระขพุงผี ผีประจำเขาหลวง ผีประจำเขาพระศรีที่ศรีสัชนาลัย สำหรับทางไทยนิยมยึดเอาภูเขาเป็นนิมิตของตัวเมือง

จิตร ภูมิศักดิ์ (2550, หน้า 321) อธิบายความคิดเกี่ยวกับการนับถือภูเขานี้ว่ เกี่ยวข้องกับแนวคิดการนับถือพระอินทร์ ซึ่งมีที่มาจากคติพราหมณ์เรื่องเขาพระสุเมรุ และพระอินทร์ก็คื เทพผู้สถิตอยู่ ณ ยอดเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นหลักใจกลางของโลก หรือใจกลางจักรวาล แนวคิดนี้ปรากฏในดินแดนไทยตั้งแต่ยุคโบราณในฐานะความคิดทางการปกครองมาเป็นเวลานานแล้ว โดยมีกสมมติเอาภูเขาขนาดเล็กลงอยู่กลางเมืองแล้วสร้างเมืองล้อมรอบภูเขาภูเขานั้น เสมือนเป็นเคล็ดว่ เมืองของตนนั้นคือศูนย์กลางของโลก กษัตริย์ผู้ครองนครก็จะมีสถานะเสมือนเป็นพระอินทร์ผู้สถิตบนยอดพระสุเมรุ นั้น หรือเป็นศูนย์กลางจักรวาลนั่นเอง โดยยกตัวอย่างการสร้างเวียงเชียงรายของพญามังรายโดยตั้งเมืองริมน้ำกกและสร้างปราการโอบล้อมคอยจอมทองไว้ซึ่งหมายถึงนิมิตเหมือนเขาพระสุเมรุ ซึ่งจิตรอธิบายว่ ในภาษาไทย-ลาวโบราณเรียกเขาพระสุเมรุว่ “เขาทอง” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2550, หน้า 322) ในวัฒนธรรมเขมรก็มีการสร้างศาสนสถานที่มีฐานสูงเลียนแบบยอดภูเขาซึ่งเรียกว่พระพนมอยู่หลายแห่ง อันอาจเป็นที่มาของการสร้างศาสนสถานกลางเมืองที่มีนิมิตหมายถึงเขาพระสุเมรุก็เป็นได้ ความเชื่อเรื่องภูเขาที่ถือเป็นนิมิตของเมืองนี้มีแพร่ไปทั่วตั้งแต่เขมรจนถึงชวา ดังปรากฏชื่อราชวงศ์ไศเลนทร์

การนำภูเขามาเป็นนิมิตของสังคมบ้านเมืองดังกล่าวนี้ สัมพันธ์กับความรู้เกี่ยวกับจักรวาล กำเนิดโลกและมนุษย์ พฤติกรรมของมนุษย์ตั้งแต่สมัยเริ่มสังคมมนุษย์นั้นมิพัฒนาการไป นับตั้งแต่การนับถือบูชาภูเขา เชื่อว่ามี “ผี” ซึ่งเสมือนผีบรรพบุรุษ เทพหรืออารักษ์ของเมืองสิงสถิตเมื่อสังคมมีพัฒนาการไปโดยรับความรู้ และวัฒนธรรมจากอินเดีย จึงผสมผสานความเชื่อพื้นเมือง

นี้เข้ากับความรู้ที่มาจากภายนอกซึ่งได้แก่คตินิเวศพระสุเมรุ

ชุดความรู้เกี่ยวกับคติจักรวาลยังได้รับการยืนยันอย่างต่อเนื่องมาในสมัยโบราณเรื่อยมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยปรากฏคัมภีร์โลกศาสตร์อยู่มากในสังคมไทย เนื้อความก็ใกล้เคียงกัน บางคัมภีร์เขียนขึ้นในศรีลังกาหรือพม่าแล้วจึงแผ่ขยายเข้าสู่ดินแดนไทยกลายเป็นที่มาของชุดความรู้เกี่ยวกับโลก และความสัมพันธ์ของมนุษย์กับโลกและรัฐที่มีความสืบเนื่องต่อกันมาหลายเล่มเป็นเสมือนบรรณานุกรมให้กับเตภูมิกถา ได้แก่ คัมภีร์โลกบัญญัติปกรณ์ รัตนจักรที่ลังกา ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 คัมภีร์โลกูปัติ รัตนจักรที่พม่า ราว พ.ศ. 1716 โลกสันฐาน โศทรตนคณฐิติ ไม้ทราบผู้รจนา อาจแต่งขึ้นในประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. 2063-2290 จันทสุริยคติที่ปนี โดยพระอัครมมังคลาจารย์ที่เชียงใหม่ อาจเขียนขึ้นระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 19- ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 โอกาสโลกที่ปนี โดยพระสังฆราชปตฺธิ ที่อังวะในพม่าสมัยพระเจ้าสโตมินพญา (พ.ศ. 1907-1910) โลกที่ปกสาร โดยพระสังฆราชเมธังกร ที่เกาะตะมะ ประเทศพม่า หรืออาจเป็นที่สุโขทัย (พ.ศ. 1914-2063) จกฺกวาพที่ปนี ในล้านนา และอรุณวดีสูตร และยังมีเล่มอื่น ๆ อีกเช่นที่พบในหอพระมณฑิยธรรมสมัยรัชกาลที่ 1 คือ จันทสุริยคติที่ปนี และฉบับที่เขียนขึ้นหลังสุดคือไตรภูมิโลกวินิจฉัยในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งอาจเป็นคัมภีร์ฉบับหลวงเล่มหลังสุดที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิดเรื่องคติจักรวาลที่ดำเนินมาในสังคมการเมืองไทย

ความรู้จากคัมภีร์และธรรมะของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์เหล่านั้นมีเนื้อความโดยรวมไม่ได้แตกต่างกันมากนัก และต่างอาจจะมีส่วนอ้างอิงซึ่งกันและกัน อีกทั้งการสร้างสมุทภาพไตรภูมิอยุธยา-ธนบุรี เท่าที่หลงเหลือเป็นหลักฐานนั้นก็ย่อมยืนยันว่าความรู้เกี่ยวกับจักรวาลหรือไตรภูมินั้นได้เป็นส่วนหนึ่งของโลกทัศน์ของสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านานและมีการนำคติดังกล่าวไปใช้เกือบในทุกด้านทั้งสังคมการเมือง วัฒนธรรมและศิลปะ ดังนั้น เนื้อหาคัมภีร์เหล่านั้นเมื่อได้รับการแปลหรือเข้ามาแพร่ขยายในดินแดนไทยจึงเป็นการต่อยอดและผลิตซ้ำแนวคิดเรื่องจักรวาล ศูนย์กลางจักรวาล เขาพระสุเมรุและหลักทางจริยศาสตร์ให้มีความต่อเนื่องตลอดเวลาในสังคมไทยยุคโบราณ

ด้วยเหตุที่คัมภีร์โลกศาสตร์เหล่านั้นได้มีเผยแพร่ในวัฒนธรรมไทยอยู่ช้านานแล้วอีกทั้งมีเนื้อหาในภาพรวมคล้ายคลึงกันอยู่ จึงกล่าวได้ว่า ภายใต้การยอมรับความรู้และโลกทัศน์ชุดของศูนย์กลางจักรวาลนี้ สัมพันธ์กับความคิดทางการเมืองการปกครอง และเป็นที่มาของแนวคิดในการสร้างศิลปกรรมเป็นต้นว่าฉากไตรภูมิที่อยู่เบื้องหลังพระประธานหรือการวางผังศาสนสถานและคงมิใช่มาจากเตภูมิกถาของพญาสิทธิแต่เพียงฉบับเดียว หากแต่เป็นความรู้ที่หลอมเป็นส่วนหนึ่งของโลกทัศน์ของรัฐและผู้คนไปในที่สุด

นิตยา เหล่าสุนทร (2546, หน้า 149-157) เสนอไว้ว่า เรื่องไตรภูมิหรือคติจักรวาลนั้นมีปรากฏในพระสุตตร อรรถกถา ฎีกา หรือเรื่องพระมาลัยที่เกี่ยวข้องกับสวรรค์และจักรวาลนั้นก็เป็นที่รู้จักคืออยู่แล้วในวัฒนธรรมไทยตั้งแต่ครั้งอยุธยาและบ้านเมืองทางอยุธยาอาจจะไม่ได้รับวรรณกรรมเรื่องเตมูมิถกจากสุโขทัยเนื่องจากเป็นศัตรูกัน ในประเด็นหลังนี้ผู้วิจัยไม่เห็นด้วยนักจึงตั้งเป็นข้อสังเกตว่า การที่กรุงศรีอยุธยาสามารถผนวกสุโขทัยมาไว้ในอำนาจได้สำเร็จเพราะการสงคราม แต่ที่จริงการครอบงำทางการเมืองในสมัยโบราณอาจกระทำได้หลายทาง เช่น การแต่งงาน หรือการส่งตัวเจ้านายที่อยู่ในตำแหน่งสำคัญเป็นประกันซึ่งเป็นวิธีที่ทักันเสมอในสังคมโบราณ แต่การส่งผ่านความรู้จากเมืองเหนือ ซึ่งหมายถึงทั้งล้านนาและสุโขทัยนั้น อาจส่งหรือเชื่อมโยงกันมาตั้งแต่ต้นกรุงศรีอยุธยาและคงมีต่อเนื่องกันตลอดทั้งในแง่การแผ่ขยายอำนาจทางการเมืองและการแต่งงานระหว่างราชวงศ์ ดังในกรณีสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่สันนิษฐานกันว่าน่าจะมีพระมารดาเป็นเจ้าหญิงสุโขทัย หรือการปรากฏของเจดีย์ทรงดอกบัวตูมซึ่งเป็นศิลปะเฉพาะแบบสุโขทัยที่เมืองแพรทศริราชหรือเมืองสรรค์บุรี เขตจังหวัดชัยนาทในอดีตเป็นเมืองในอิทธิพลของกรุงศรีอยุธยา (สันติ เล็กสุขุม, 2547 ก) ย่อมแสดงให้เห็นการส่งผ่านความรู้เรื่องคติจักรวาลและความรู้อื่น ๆ ผ่านความสัมพันธ์ทางการเมืองที่เกิดขึ้นในยุคโบราณ

ควรกล่าวถึงเนื้อหาบางส่วนของบางเล่ม ที่อาจเป็นแรงบันดาลใจหรือเกี่ยวข้องกับ การสร้างจิตรกรรมฝาผนังในภาพไตรภูมิ โดยเตมูมิถก หรือไตรภูมิพระร่วงนั้นนับเป็นเล่มสำคัญ เนื่องจากเป็นพระราชนิพนธ์ของพญาสิทธิเทษวิษณุสุโขทัย และโดย “ความคิดของผู้นิพนธ์” ในขณะที่นิพนธ์เมื่อทรงเป็นอุปราชแล้ว อาจตีความไปได้ว่า เขียนขึ้นอย่างมีวัตถุประสงค์ทางการเมืองด้วย (สมบัติ จันทรวงศ์, 2540, หน้า 222) แม้ว่า จะทรงกล่าวว่าเขียนขึ้นเพื่อเทศนาให้พระราชมารดา และใคร่จะจารึกธรรมก็ตาม (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิเทษวิษณุ, 2515, หน้า บานแพน) การกล่าวถึงภูมิหลังของผู้นิพนธ์ว่าเป็น “เจ้าพระยาเลิไทยผู้เป็นลูกแห่งเจ้าพระยาเลิไทย ผู้สวราชสมบัติในเมืองศรีสัชชนาลัยและสุโขทัย และเจ้าพระยาเลิไทยนี้ ฐ เป็นหลานเจ้าพระยารามราช ผู้เป็นสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาเลิไทย ได้สวราชย์สมบัติในเมืองศรีสัชชนาลัยอยู่ได้ 6 เข้าจึงได้ ไตรภูมิถกตามุขใส่เพื่อใด” นับเป็นการแสดงออกถึงเจตนาถึงฐานะทางการเมืองของผู้นิพนธ์ โดยเฉพาะการชี้ว่าตนเป็นหลานของพ่อขุนรามคำแหงกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ (สมบัติ จันทรวงศ์, 2540, หน้า 223) นอกจากนี้ยังกล่าวว่า แม้ผู้ประพันธ์จะเป็นกษัตริย์ แต่ก็เป็นผู้รู้ธรรมอย่างกว้างขวาง เพราะได้เรียนธรรมจากหลายสำนัก (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิเทษวิษณุ, 2515, หน้า 12-13) น่าจะเป็นเครื่องบ่งชี้อย่างดีถึงความสำคัญของพุทธศาสนาและความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่าง “การเป็นผู้รู้ธรรม” กับการเป็นผู้ปกครอง อีกทั้งผู้ทรงนิพนธ์ ก็กล่าวในทำนองชักชวนผู้คนทั่วไป ไม่จำกัดเฉพาะพระราชมารดาให้สนใจเรื่องเตมูมิถก (สมบัติ จันทรวงศ์, 2540, หน้า 224)

ดังเนื้อความว่า “ผู้ใดจักปรารถนาสวรรค์นิพพานจงสดับนี้ฟังไตรภูมิภคด้วยทำนุกอ่ารุงอย่าได้
ประมาทสักอันดังนี้ จึงจะได้พบพระศรีอารียไมตรีเจ้า เมื่อจะลงมาตรัสแก่สัพพัญญุตญาณใน
โลกนี้แลฯ (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย, 2515, หน้า 13)

ในคัมภีร์ จันทสุริยทีปนี นั้นมีบานแพนกว่า เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน 5 แรม 5 ค่ำ ปีกุน
เบญจศก จุลศักราช 1165 (พ.ศ. 2346) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จออกถวาย
สังฆทาน ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งในบานแพนนี้เรียกว่า วัดพระศรีสรรเพชดา
ราม (ผู้วิจัยเห็นว่า อาจจะเป็นวัดมหาธาตุได้หรือไม่ เนื่องจากได้พบว่า วัดมหาธาตุนั้นก็ได้เคยมีชื่อ
ว่าวัดพระศรีสรรเพชญ์เช่นกัน) ขุนสารประเสริฐกรมพระอาลักษณ์ไปคั่นพระไตรปิฎกในหอพระ
มณเฑียรธรรม พบหนังสือจันทสุริยคคิตีปนี จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้เผด็จพระธรรมอุดม
วัดราชบูรณ ซึ่งต่อมาได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช (มี) แปลออกเป็นภาษาไทย และต่อมานำไปถวาย
ให้สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน และพระพุทธโฆษา
จารย์ (ศรี) วัดโมฬีโลก ตรวจทาน (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 3)

เมื่อเป็นหนังสือที่พบในหอพระมณเฑียรธรรม เป็นพระราชดำริที่ให้แปล
และได้รับการแปลและตรวจทานจากพระเถระผู้ใหญ่ ทำให้เข้าใจได้ว่า จันทสุริยคคิตีปนีน่าจะ
เป็นตำราสำคัญ ผู้แต่งเป็นพระเถระชื่อว่าอุตตมังคลาจารย์ เป็นศิษย์ของพระอุทุมพรมหาเถระ
สมเด็จพระยาจารย์ราชานุภาพจึงทรงอธิบายว่า หนังสือนี้อาจแต่งขึ้นในเมืองเชียงใหม่ในสมัย
เดียวกับหนังสือสำคัญอื่น ๆ (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 4) เนื้อหาโดยรวมของการแต่ง
จันทสุริยทีปนี ก็คือ เป็นตำราความรู้เกี่ยวกับจักรราศี หรือฤกษ์ยามเพื่อความป็นสวัสดิมงคล และ
เป็นพุทธฎีกาอนุญาตให้เรียนรู้นักขัตฤกษ์เพื่อรักษาตนให้พ้นภัยได้ การที่พระสงฆ์นักขัตฤกษ์ก็
เพื่อเมื่อจะไปเจริญสมณธรรมในป่าหรือหนทางใด ๆ จะได้รอดพ้นจากอันตราย มิใช่รู้เพื่อเป็นโหร
ให้ฤกษ์ผานาทีแก่ผู้อื่น แต่ให้รู้เพื่อรักษาตน ดังนั้นเมื่อเป็นตำราเกี่ยวข้องกับนักขัตฤกษ์ เกี่ยวกับ
การโจรของดวงดาวที่ให้ฤกษ์ทั้งปวง จึงมีการกล่าวถึง “คติจักรวาล” ไว้ตอนหนึ่ง ทั้งป่าหิมวันต์
หรือหิมพานต์ ความกว้างยาวอันควรรู้จัก เช่นมาตรวัด โยชน์และศอก

ในส่วนของเขาพระสุเมรุ มีกล่าวไว้ว่า

อธิบายว่าเขาพระเมรุราชอันเป็นพระยาเขาอันประเสริฐตั้งอยู่ในท่ามกลางจักรวาล
หยั่งลงในมหาสมุทรก็ได้ 9 หมื่น 4 พัน โยชน์ สูงแต่หลังน้ำขึ้นไปถึงได้ 8 หมื่น 4 พัน โยชน์ สรีทั้ง
เบื้องบนแลภายใต้้น้ำเข้ากันเปนแดน 6 พัน โยชน์ กำหนดด้วยสิเนรุย์ภูฏี คือไม้สาวยาว 10 ศอกคืบ
นั้น...ข้างเขาพระเมรุฝ่ายปาจิณทิศแล้วด้วยเงิน ฝ่ายข้างทักษิณทิศแล้วด้วยแก้วอินทนิล ข้างปัจฉิม
ทิศแล้วด้วยแก้วพลึก อันชานออกจากทิศทั้ง 4 มีปาจิณทิศเป็นต้น โดยภาคเบื้องบนแห่งเขาขุณธร
โดยหลังมหาสมุทรจดถึงขอบเขาจักรวาลแล้วก็ตั้งอยู่ มหาสมุทรทั้ง 4 ก็ปรากฏในระหว่างรัศมี

พระเมรุทั้ง 4 ทิศนั้น ...เมื่ออนุমানดูในห้วงจักรวาลอันหนึ่งนั้น เห็นควรจะสว่างอยู่เป็นนิจ จะไม่มีที่มือเลยสิ้นกาลทุกเมื่อ ด้วยโอภาสรัศมีแห่งพระเมรุ แลรัศมีแก้วอันประดับในทิพยพิमान มีเวษยันตปราสาทเพนอาทิ อันประดิษฐานอยู่ ณ ยอดเขาพระสุเมรุนั้น...” (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 32-33)

นอกจากนี้ ในจันทรสุริยคติที่ปนี ยังได้กล่าวถึง “เขาสัตตะปริกัณฑ์ และสี่ทันดรสมุท” ซึ่งเป็นเขาบริวารของเขาพระสุเมรุ โดยอ้างอิงว่า “ความพิสดารก็มีแจ้งในไตรภูมิโน้นแล้ว” (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 33) คงหมายถึง เตภูมิกถา และยังอ้างอิงถึงคัมภีร์โลกศาสตร์อื่นอีก ได้แก่ คัมภีร์โลกัณฐาน คัมภีร์โลกทิปก ซึ่งก็คือ โลกทิปกสาร

2.2 คติจักรวาล และเขาพระสุเมรุที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์และการปกครอง

เมื่อคติจักรวาลอันประกอบด้วยเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นหลักของจักรวาล เป็นสิ่งที่มีความหมายถึงความเป็นศูนย์กลาง คือ ที่ตั้งของดาวดึงส์อันเป็นสวรรค์ที่พระอินทร์เป็นใหญ่ องค์พระมหากษัตริย์ในวัฒนธรรมไทยจึงทรงมีความหมายว่าทรงเป็นเขาพระสุเมรุเสียดังเช่น พิธีอินทราภิเษก ซึ่งก็คือการเสกให้เป็นพระอินทร์ หรือการแสดงออกอื่น ๆ อีกหลายประการ การสร้างราชธานีเป็นการสร้างศูนย์กลางของอาณาจักรขึ้น มีฐานะเป็นสถาบันทางการเมืองและกษัตริย์อยู่ในฐานะเหนือราชาทั้งหลาย เป็นผู้สร้างความกลมกลืน ความสันติ และความรุ่งเรืองของประเทศเพื่อประชาชนจะสามารถจุนเจือพระสงฆ์ได้ ซึ่งจะทำให้พุทธศาสนามั่นคงอยู่ได้ตลอดไป (ธิดา สารเยา, 2539, หน้า 427) หน้าที่ของรัฐที่เคยเป็นมาในลักษณะนี้แสดงให้เห็นว่า สังคม รัฐและศาสนา ผูกพันเชื่อมโยงและมีหน้าที่ต่อกันอย่างแยกได้ยาก

ระบบกษัตริย์และการจัดระเบียบราชการของไทย มีครรถตามความเชื่อของโลกภูมิที่เนื่องในศาสนาพุทธและฮินดูที่เชื่อว่า เขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางของโลกและจักรวาล มีทิวเขาล้อมรอบอยู่ 7 ชั้น ในระหว่างทิวเขามีทะเลรูปวงแหวนสลับกันอยู่ พันทิวเขาสุดท่ายออกไป คือ มหาสมุทรทอดยาวออกไป และในมหาสมุทรนี้มีทวีปอีก 4 ทวีป ตั้งอยู่ในทิศทั้ง 4 ยอดเขาพระสุเมรุเป็นสวรรค์ชั้นสูง เป็นที่อยู่ของบรรดาเทพเจ้า 32 องค์ และมีพระอินทร์เสวยราชย์เหมือนพระราชาราชเช่นเดียวกับการปกครองหรือสังคมการเมืองของไทยก็จำลองระบบความเชื่อในระบบโลกภูมินี้ โดยสร้างพระราชวังให้เป็นศูนย์กลางของราชธานี และพระราชวังก็คือเขาพระสุเมรุในพื้นที่ กษัตริย์เปรียบเสมือนตัวแทนของพระอินทร์ แวดล้อมด้วยกระทรวงทั้ง 4 คือจตุสดมภ์ เวียง วัง คลัง นา ซึ่งมีหน้าที่ทั้งบริหารและพิธีกรรม เช่น กรมนา มีเสนาบดี คอยชักจูงราษฎรให้ลงมือทำนาในฤดูทำนา โดยตัวท่านจะทำเป็นตัวอย่างในพิธีแรกนาขวัญ ผู้วิจัยคิดว่า ด้วยความคตินี้ พระมหากษัตริย์ของไทยบางพระองค์ได้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดูเหมือนจะทรงเทียบพระองค์

เองกับความเป็นพระอินทร์ซึ่งมีบทบาทมากในพุทธศาสนามากกว่าการเป็นเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์อื่นใด

ปรานี วงษ์เทศ (2540, หน้า 55-57) อธิบายความหมายของคติจักรวาล เขาพระสุเมรุ และสถานะที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ไว้ว่า พุทธศาสนายอมรับพระมหากษัตริย์ว่า ทรงมีฐานะเป็นจักรพรรดิราช คือ เป็นจักรพรรดิในทางโลกที่ต้องทำสงครามกับผู้ที่จะเป็นอริกับพุทธศาสนา และทรงเป็นจักรพรรดิผู้ปกป้องพุทธศาสนาและเป็นพุทธมามกะด้วย ประเพณีทางพุทธศาสนา ยอมรับว่าพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ หมายถึง ที่ทรงเป็นมหาบุรุษที่ทรงบำเพ็ญบารมีและพระราชกรณียกิจ โดยความเที่ยงธรรม ต้องทรงบำเพ็ญทานและพระกุศลแก่สมณชีพราหมณ์ และไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน คือ เป็นทั้งกษัตริย์และธรรมราชาที่ต้องทรงทศพิธราชธรรม

2.3 พระราชพิธีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ การปกครอง ที่อิงแนวคิดเรื่องเขาพระสุเมรุ

พระราชพิธีทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ที่อิงกับคติจักรวาลเรื่องเขาพระสุเมรุนั้นมีหลากหลาย พระราชพิธีเหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องระหว่างคติจักรวาลกับพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน โดยแนวคิดนี้อาจมีมาอย่างชัดเจนตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ดังเช่นพระราชพิธีลบสักการช

พระราชพิธีลบสักการชในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีการตั้งเขาพระสุเมรุหน้าจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท มีเขาไกรลาสและเขาสัตตบริภัณฑ์ล้อมพระเมรุเป็นชั้น ๆ ออกมา แล้วให้ช่างทำรูปอสูร กุมภัณฑ์ คนธรรพ์ ฤาษีสัทธิ วิทยาธร กิณนร นาค สุบรรณ แล้วให้กระทำรูปสมเด็จพระอมรินทราราชสถิตยอดเขาพระสุเมรุเป็นประธาน นำสักการชใหม่และสักการชเดิมเขียนด้วยชาดหรรษลงแผ่นทองวางไว้หน้าสมเด็จพระอมรินทราราชได้เสด็จขึ้น เมื่อจะทรงทำพิธีก็เสด็จขึ้นไปบนเขาพระสุเมรุ ถวายอภิวัตพระรัตนตรัยแล้วใช้พระกรเบี่ยงขวานั้นลบสักการชเดิม เมื่อเสร็จพิธีแล้วก็มีพระราชสาส์นบอกไปยังกรุงรัตนบุรีอังวะเพื่อให้พม่ายอมรับและใช้สักการชใหม่ของไทย (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, 2542, หน้า 10-11)

เขาพระสุเมรุในพระราชพิธีนี้ย่อมแสดงถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลแท้จริงของพระราชอาณาจักรและขององค์พระมหากษัตริย์ การลบวันเดือนปีให้แปรจากวันเวลาตามปกติอย่างที่ควรเป็นนั้น หากมิใช่ “เจ้าแห่งจักรวาล” ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมความเป็นไปของจักรวาลนี้แล้วย่อมไม่อาจทำได้ อีกทั้งการส่งพระราชสาส์นไปบอกให้พม่ายอมรับวันเดือนปีใหม่ที่ทางไทยลบบแล้ว ย่อมแสดงความหมายที่ว่า วันเวลานั้น ศูนย์กลางจักรวาลย่อมเป็นผู้กำหนด จะเคลื่อนช้าเร็ว หรือการทำให้วันเวลาหายไปด้วยเหตุต่าง ๆ เช่นเกรงจะเกิดภัยใน ปี จุลศักราช 1000 ดังที่อ้างในพระราชพงศาวดารนั้น ประเทศอื่น ๆ สมควรใช้ด้วย เพราะเหตุที่เป็นการกระทำเพื่อ “รื้อสัตว์ให้พ้นห้วงมหรณพนพิชาร” และเพื่อให้พ้นภัย การเสนอหรือบอกกล่าวให้รัฐอื่นใช้หมายของกาลเวลาที่

ตนเองกำหนด ย่อมแสดงให้เห็นความรู้สึกว่าตนเองหรือกรุงศรีอยุธยา^๑นั้นเป็นศูนย์กลางจักรวาลด้วย ดังนั้นความพยายามจะให้รัฐอื่นซึ่งมีความยิ่งใหญ่ทัดเทียมกันยอมรับการลบศักราชย่อมเป็นการประกาศความยิ่งใหญ่ในฐานะศูนย์กลางจักรวาลของกรุงศรีอยุธยาและความเป็นจักรพรรดิราชของพระเจ้าปราสาททองไปด้วย

ในพระราชพงศาวดารสมัยรัชกาลที่ 1 (ประชุมพระราชพงศาวดาร, 2550, หน้า 118-119) นั้นก็ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงเขาพระสุเมรุหรือที่เกี่ยวข้องกับเขาพระสุเมรุอยู่หลายแห่ง โดยเป็นพระราชพงศาวดารที่เกี่ยวข้องกับความเป็นกษัตริย์และพระอินทร์ สะท้อนว่า พระองค์เองอาจต้องการแสวงหาความชอบธรรมหรือใช้หลักศาสนาอ้างอิงกับการขึ้นครองราชย์แบบที่ไม่เป็นไปตามขนบธรรมเนียมที่ควรจะเป็น

อีกประการหนึ่งก็คือ ความเป็นจักรพรรดิราช เขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาลและพระอินทร์ จากอัครกัณฐสูตรในพระไตรปิฎกเป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับตนเองและรัฐของผู้คน อีกทั้งอธิบายแนวคิดการเมืองจากศาสนาได้ด้วย นอกจากนี้ยังปรากฏความคิดที่เกี่ยวกับข้อความในอัครกัณฐสูตรที่เกี่ยวข้องกับเขาพระสุเมรุ ในพระราชพงศาวดาร โดยเฉพาะพระราชพงศาวดารของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เช่น พระราชพงศาวดารที่ 5 ที่ทรงถามว่า ข้อ 1 ว่าพระบรมโพธิสัตว์แห่งเรา เป็นพระเจ้าสมมตวิงศ์ฤา เป็นพระอินทร์ ความเถียงกันอยู่ และข้อ 2 ว่า มหมานพซึ่งได้เป็นพระอินทร์นั้น ได้บำเพ็ญกุศลในภทรกัลป์นี้หรือกัลป์อื่น โดยพระสงฆ์ทั้งนั้นก็ให้แก่พระราชพงศาวดารไว้ดังนี้

เมื่อแรกตั้งปฐมกัลป์นั้น พรหมจุติลงมากินจวนดินโดยอนุกรมลำดับกันมาตราบเท่ากินข้าวสาลิมาณาน แล้วเกิดโลกเจตนาเอาข้าวสาลิมาสะสมไว้จนเกิดวิวาทผลกกัน คนทั้งปวงจึงปรึกษากันว่า บัดนี้บาปกรรมบังเกิดแล้ว เราจำจะตั้งผู้ใดผู้หนึ่งบังคับบัญชาจะได้รำบวิวาทกัน ครั้งนั้นพระบรมโพธิสัตว์แห่งเราเกิดเป็นอุปาดิกะพร้อมกับด้วยคนทั้งปวงแต่แรกปฐมกัลป์นี้มีปัญญาอันสูงกว่ามนุษย์ทั้งหลาย มนุษย์ทั้งหลายจึงตั้งให้เป็นกษัตริย์ชื่อพระเจ้าสมมตวิงศ์แลเมื่อกินจวนดินกินสะเก็ดดินลำดับมาจนถึงพระบรมโพธิสัตว์ ให้เป็นพระยามหาสมมตวิงศ์นั้นช้านาน แต่จะมีพระบาลีกำหนดนี้เดือนว่าเท่าใดนั้นหาไม่ได้ ซึ่งมีพระบาลีในคัมภีร์พระธรรมบทว่า พระบรมโพธิสัตว์ได้เป็นพระอินทร์ในต้นกัทรกัลป์ อันนี้ก็จริง แต่ทว่าเป็นภายหลังพระเจ้าสมมตวิงศ์ แต่ครั้งพระยามหาสมมตวิงศ์มาช้านาน จะเกิดไปสักก็ชาติจึงมาบังเกิดเป็นมหมานพนั้นพระบาลีไม่กำหนดไว้ แต่ทว่าพระอรธกถาจารย์ร้องเรียกว่าเป็นคัมภีร์ปฐมกัลป์ด้วยกัน ประการหนึ่งตั้งแต่แรกตั้งแผ่นดินมีเขาพระสุเมรุ มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ มีทวีปใหญ่ น้อยพร้อมกันในวันเดียนั้น トラบเท่าถึงมหมานพยังไม่จุดินัน อันว่าเมืองดาวดึงส์นั้นจะได้ชื่อว่าดาวดึงส์นั้นหาไม่ได้ ได้ชื่อว่าเมืองสุทศนะเป็นที่อยู่แห่งเนวาลิกเทวดา ผลักเนวาลิกลงมาเป็นอสูรอยู่ใต้อสูร

พิภพใต้เขาพระสุเมรุ (ประชุมพระราชาบุจนา, 2550)

พระราชาบุจนาจานี้เป็นเสมือนคำตอบจากอัครกัณฐสูตร ที่ตอบเรื่องความเป็นเทพคือ พระอินทร์ พระอินทร์กลายเป็นพระบรมโพธิสัตว์ได้อย่างไร และพระบรมโพธิสัตว์นั้นได้ กลายเป็นผู้ปกครองเหนือคนทั้งหลายคือพระเจ้ามหาสมมตวิงศ์ได้อย่างไร ในวัฒนธรรมไทยนั้น พระบรมโพธิสัตว์นั้นเมื่อสังฆบารมีครบถ้วนบริบูรณ์ในท้ายที่สุดก็จะบรรลุนิพพานหรือตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในอนาคต อีกทั้งเรื่องของมฆมานพที่จะได้กลายเป็นพระอินทร์ซึ่งต่อมา จะได้กลายเป็นผู้ปกครองคนทั้งหลายนั้น ก็ดูเหมือนจะเป็นแนวคิดแบบโบราณที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ทรงมีความคำนึงอยู่มากเป็นพิเศษ ดังจะเห็นได้จากจิตรกรรมฝาผนังที่หอไตร วัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งเป็นเป็นหอนอนหรือเรือนของพระองค์ตั้งแต่ครั้งยังรับราชการกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน จึงเมื่อได้ถวายหอนอนหลังนี้ให้กับวัดบางว่าใหญ่หรือวัดระฆังแล้ว จึงมีการวาด จิตรกรรมฝาผนังบนแผ่นไม้เรื่องมฆมานพไว้

การวาดจิตรกรรมฝาผนังเรื่องนี้ย่อมสะท้อนความคิดทางการเมืองของยุคสมัยนั้นได้ว่า พระราชาปณิธานอันเป็นเป้าหมายทางการเมืองนั้นยึดโยงกับศาสนา คือพระอินทร์อันเป็นเทพ สำคัญในศาสนาพุทธ ความมีคุณธรรม การสังฆบารมีและการเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

จิตรกรรมฝาผนังแห่งนั้น เป็นเรื่องของมฆมานพ ผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นพระอินทร์ พระอินทร์นั้นเป็นตำแหน่งหมุนเวียนของราชาแห่งเทพทั้งหลายบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อีกทั้ง พระอินทร์ก็เป็นเทพในวัฒนธรรมพุทธศาสนาโดยที่สถิตก็คือเขาพระสุเมรุ ในพระราชาบุจนามีอีก หลายตอนที่มิใช่พระราชาบุจนาเกี่ยวกับบทบาทของพระอินทร์และเขาพระสุเมรุ จึงอาจกล่าวได้ว่า ในช่วงที่มีการสถาปนาราชธานีใหม่ และเริ่มราชวงศ์ใหม่ แนวคิดแบบเดิมที่เป็นคำตอบของ ธรรมเนียมความเป็นพระมหากษัตริย์ ยังคงมีความสำคัญและจำเป็นต่ออำนาจการเมืองที่ยึดโยง กับศาสนาในเกือบทุกมิติ

ดังข้อความใน ปัญจราชาภิเษก กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า

เมื่อสมเด็จพระมหากษัตริย์ได้ราชาภิเษกเป็นเอกแก่ราชสมบัติแล้ว พึงได้อธิษฐาน อาตมาพระองค์เองว่า เรานี้คือเขาพระสุเมรุราชอันตั้งอยู่เป็นหลักพระธรณีในพื้นที่ปฐพีคัล พระเนตร ของเราข้างขวา คือพระสุริยาอาทิตย์ พระเนตรของเราข้างซ้ายคือพระจันทร์อันส่องโลก ให้เห็นแจ้ง ในพระทัยของสมเด็จพระมหากษัตริย์อันจะตัดทุกข์ภัยให้แจ้งในพระอุเบกขาปริยัติ ที่ร้อนก็ให้ ร้อน ที่เย็นก็ให้เย็นตามประเพณีเหมือนกัน และพระหัตถ์ทั้งซ้ายขวาและฝ่าพระบาทนั้น คือทวีปทั้ง สี่ เสวตฉัตรหกชั้นนั้น คือ ฉกาพจรทั้งหก อธิษฐานพระโองการมั่น ทั้งบมิได้หวั่นไหวในน้ำพระทัย พระมหามงกุฏนั้นไซ้ คือ ยอดวิมานพระอินทร์ พระขรรค์นั้นคือพระปัญญาอันจะตัดมลทินถ้อย ความไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้เห็นแจ้งทั่วทั้งโลกธาตุ และเครื่องประดับรัตติกมพลนั้น คือเขาคันธ

มาท่อนประดับเขาพระสุเมรุราช อันองค์พระมหากษัตริย์นั้น คือ พระวินัยธรรมอันตรัสสั่งสอน แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้ปรากฏเห็นแจ้งรุ่งเรืองไปทั่วทั้งชมพูทวีป เกือกแก้วนั้น คือแผ่นดินอันเป็นที่รองรับพระสุเมรุราช และเป็นที่อาศัยแก่อาณาจักรพระราชารัฐทั่วทั้งแคว้นขอบขัณฑสีมา และจะภาษาปรากฏด้วยพระยศพระเดชของสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้านั้นแล”

(หม่อมเจ้าทองบรรณาการ ทองแถม, 2479, หน้า 3-4)

กล่าวโดยสรุปก็คือ บรรดาสิ่งของเครื่องใช้ในพระราชพิธีราชาภิเษกล้วนมีความหมายที่ชี้ชัดถึงความหมายของความเป็นศูนย์กลางของพระมหากษัตริย์ในคติจักรวาลทั้งสิ้น ฉะนั้น ถือเป็นของสูงอันเทียบได้กับสวรรค์ชั้นฟ้า

ในพิธีอินทราชาภิเษก ก็ยังปรากฏเรื่องของเขาพระสุเมรุขึ้น ดังนี้

ตั้งสุเมรุสูงเส้น 5 วา ในกลางสนามนั้น พระอินทร์นั่งบนพระสุเมรุ อธิษฐานยุคนธร สูงเส้นหนึ่ง กรวิกสูง 15 วา เขาไกรลาสสูง 1 วา ฉัตรทองชั้นใน ฉัตรนาคชั้นกลาง ฉัตรเงินชั้นนอก และนอกนั้นราชวัตรฉัตรเบญจรงค์ ได้ฉัตรรูปเทพดาชั้นนอกราชวัตรไว้แก่ ฉัตรกระดวยรูปยักษ์ รากษส ยืนตีนพระสุเมรุ (จดหมายเหตุการซ่อมมูรณะฉัตรประจำฐานชุกชี พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรณ, 2545, หน้า 35)

ส่วนการกล่าวถึงที่ชัดแจ้งเกี่ยวกับเขาพระสุเมรุที่หมายถึง “ศูนย์กลางของการปกครอง หรือความเป็นใหญ่” ในทางการเมือง ได้แก่ เมื่อครั้งองเชียงสือหนีเข้ามาอาศัย ณ กรุงญวนไกเซ็นแต่งทูตขอเป็นทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพมหานคร ความว่า องเชียงสือหนีเข้ามาและออกไปตั้งตัวเป็นเจ้านมก๊ก หากกองทัพขององกันดินดีทัพขององเชียงสือแตกก็คงจะหนีเข้ามาอีกจึงขอให้ทางกรุงเทพฯ จับตัวไว้ ทางไมตรีก็จะยึดยาวออกไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงมีพระราชสาสน์ตอบออกไปว่า

กรุงเทพฯ นี้ดำรงทศพิธราชธรรมอันเสมอ มิได้คิดเบียดเบียนแก่บ้านใหญ่ เมืองน้อย และลูก้าวานิชนานาประเทศ มีแต่เมตตากรุณาเป็นต้น อุปมาดุจดัง เขาพระสุเมรุราช และมหาสาครสมุทรอันเป็นที่อาศัยแก่ทวามนุษย์และฝูงมัจฉาชาติทั้งปวง มีดั่งนั้นเหมือนพสกนิกรชาติดินใหญ่เป็นที่อาศัยแก่สกุลปักษชาติ...ถ้าองเชียงสือแตกมาให้ช่วยจับกุมให้ เจ้าตั้งก็จะตอบสนองพระคุณนั้น ฝ่ายกรุงมิฐูที่จะเจรจายล ด้วยเหตุว่ามีคุณแล้วจะให้กลับเป็นไทย ดั่งนี้คิดพระราชประเพณีธรรม (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2531, หน้า 72)

คติที่เปรียบพระมหากษัตริย์ดังเขาพระสุเมรุหรือเหนือกว่ายังมีปรากฏในคติของศรีลังกาซึ่งไทยได้รับรูปแบบการนับถือพุทธศาสนาเข้ามาด้วย ในจดหมายเหตุของวิเศษคาเทศระผู้เป็นขุนนางลังกาซึ่งได้เข้ามากรุงศรีอยุธยาเพื่อสืบสวนว่าพระสงฆ์ไทยมีคุณธรรมสมควรแก่

การไปสืบทอดพระศาสนาที่ลังกาหรือไม่ โดยได้พรรณนาว่า พระเจ้าเกียรติชัยสิริสิงห์ กษัตริย์ลังกานั้น ทรงเป็น “ดั่งที่สถิตของคุณงามความดีอันประเสริฐ... ทรงเป็นประมุขแห่งบรรดากษัตริย์และพระราชผู้ด้อยเกียรติ พระองค์ประทับนั่งเหนือรัตนสิงหาสน้อย่างงามสง่า ประคองดวงอาทิตย์ไพล่ขึ้นจากยอดเขาพระสุเมรุ...” (วิไลภาเคทระ, 2556, หน้า 7)

พิธีกรรมสำคัญเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ที่อาศัยคดิเขาพระสุเมรุยังมีแม่ในพระราชพิธีเกี่ยวแก่การสวรรคต ก็คือ พระราชพิธีการสร้างพระเมรุถวายเพลิงพระบรมศพหรือพระศพ ใน *คำให้การขุนหลวงหาวัด* เมื่อกล่าวถึง การพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ความว่า ทั้งสองพระองค์จึงมีรับสั่งให้ตั้งพระเมรุทองที่ท้องสนามหลวง แล้วตั้งพระเมรุใหญ่สูง แล้วปิดทองประดับกระจกยกเป็นลวดลายต่าง ๆ แล้วมีเพดานรองสามชั้นเป็นหลั่น ๆ ลงมาตามที จึงมีพระเมรุใหญ่ สูงสุดยอดพระเศเด้านั้น 45 วา ฝานั้นแขงหุ้มผ้าปิดกระดาศบูพื้นแดง เขียนเป็นชั้นนาค ชั้นครุฑ ชั้นอสูร และชั้นเทวดา และชั้นอินทร์ชั้นพรหมอย่างเขาพระสุเมรุ ฝาข้างในเขียนเป็นดอกสุเมณฑาทองและมณฑาเงินแกมกัน และเครื่องพระเมรุนั้นมีบันและมุข 11 ชั้น เครื่องบนจำหลักปิดทองประดับกระจก ขุนสุเมรุทิพราชเป็นนายช่างอำนวยการ (คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2515, หน้า 404)

ในระยะแรกที่กรุงรัตน โกสินทร์เกิดขึ้น รัฐจะมีความพยายามที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางอำนาจและเมืองต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นอย่างเข้มแข็ง มีวิธีหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ก็คือ การตั้งเสาหลักเมืองขึ้นในเมืองต่าง ๆ ในฐานะของสัญลักษณ์ของอำนาจจากศูนย์กลาง ซึ่งเสาหลักเมืองนี้มีความหมายถึงเขาพระสุเมรุด้วย ซึ่งแสดงออกได้ 2 วิธีคือ

1. ตั้งเสาหลักเมืองขึ้นในเมืองใหม่ที่เป็นยุทธศาสตร์ที่มีความสำคัญต่อศูนย์กลางอำนาจในแต่ละรัชกาล

2. การจำลองรูปแบบการตั้งเสาหลักเมืองจากศูนย์กลางอำนาจโดยพระมหากษัตริย์เป็นผู้โปรดเกล้า ให้มีการตั้งเสาหลักเมืองขึ้น (พรพรรณ เกิดผล, 2542, หน้า 43) มีการใช้การตั้งเสาหลักเมืองในฐานะของอำนาจจากศูนย์กลาง ได้เกิดขึ้นครั้งแรกที่เมืองสงขลาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยย้ายเมืองจากหัวเขาแดงมาที่เชิงเขาเมืองหรือเขาปอทรัพย์ เพื่อนำเมืองสงขลาเข้ามาในเขตสยามโดยให้ขึ้นกับเมืองพัทลุง และอีกเหตุการณ์หนึ่งที่มีการตั้งเสาหลักเมืองคือที่เมืองสมุทรปราการในสมัยรัชกาลที่ 2 เนื่องจากความขัดแย้งกับเวียดนาม และสมัยรัชกาลที่ 3 ที่เมืองจันทบุรีและฉะเชิงเทรา รวมทั้งที่พระตะบองด้วย ทั้งนี้ พรพรรณ เกิดผล (2542) วิเคราะห์ว่าการตั้งเสาหลักเมืองนั้นเป็นยุทธศาสตร์ทางการเมืองในสมัยนั้นที่ต้องการแสดงอำนาจจากศูนย์กลางคือกรุงเทพฯ ในหัวเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ พิธีการตั้งหลักเมืองก็เป็น การกำหนดมาจากส่วนกลาง โดยจำลองพิธีกรรมการตั้งเสาหลักเมืองกรุงเทพฯ มาใช้เป็นแบบ

ในการตั้งเสาหลักเมืองของหัวเมืองต่าง ๆ สิ่งของที่ใช้ในพิธีก็ส่งมาจากกรุงเทพฯ อีกทั้งยังเป็นพระราชดำริของพระมหากษัตริย์อีกด้วย

การประกอบพิธีกรรมการตั้งเสาหลักเมืองนั้นสัมพันธ์อยู่กับวิถีคิดเรื่องกาลเทศะที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิทางศาสนาพุทธ โดยวิถีคิดเรื่องกาลหรือเวลามีส่วนสำคัญในการกำหนดความเจริญรุ่งเรืองของรัฐ เนื่องจากรัฐจะเจริญรุ่งเรืองหรือไม่ขึ้นอยู่กับการจัดชีวิตและกิจกรรมรัฐและบุคคลให้สอดคล้องกับจักรวาลได้หรือไม่ (Hiene-Geldern, 1956)

เมื่อเขาพระสุเมรุเป็นที่ตั้งเป็นศูนย์กลางของจักรวาลในทางพุทธดังที่กล่าวมา ดังนั้นจักรวาลในความคิดของคนโบราณมีความหมายได้ทั้งหมดถึงโลกมนุษย์ และจักรวาลคือสภาพของสิ่งที่อยู่เหนือโลก โดยมีพระอินทร์ผู้เป็นเทพสูงสุดประทับอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ ดังนั้นการสร้างสิทธิธรรมในการปกครองพระมหากษัตริย์สยามในฐานะตัวแทนของพระอินทร์บนโลกมนุษย์ ศูนย์กลางจักรวาลที่สามารถแสดงออกถึงอุดมคตินี้จึงต้องปรากฏขึ้น Hiene-Geldern (1956) เสนอว่าในสังคมไทยนั้นได้รับคติจักรวาลแบบไตรภูมิแบบพุทธมาใช้ ด้วยการสร้างพระราชวังไว้ที่กลางราชธานีและเปรียบเทียบกับพระราชวังให้เป็นเขาพระสุเมรุ

2.4 เขาพระสุเมรุในงานศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนา

สำหรับในงานศิลปกรรมทั้งสถาปัตยกรรมและจิตรกรรมฝาผนังเนื่องในพุทธศาสนามคติจักรวาลหรือเขาพระสุเมรุนี้มีปรากฏอยู่ตั้งแต่ในแผนผังของศาสนสถาน ในแผนผังของพระบรมมหาราชวัง พระพุทธรูปตามคติมหายาน รอยพระพุทธรูป สุมุดภาพไตรภูมิ และจิตรกรรมฝาผนัง ศิลปกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นการแสดงออกซึ่งอุดมคติและแนวคิดเรื่องจักรวาลที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและการปกครอง

2.4.1 จิตรกรรมฝาผนัง

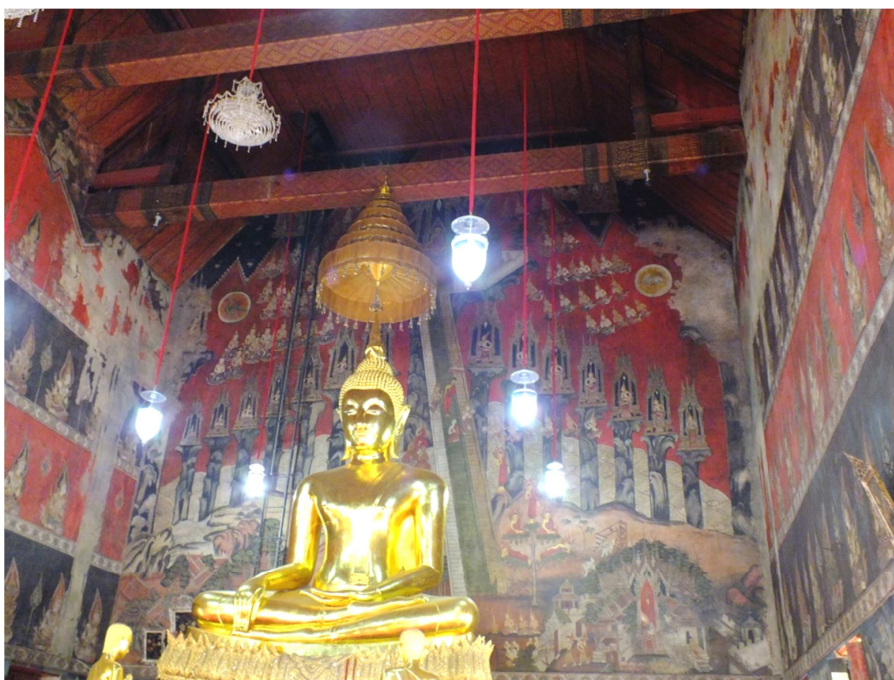
จิตรกรรมฝาผนังไทย นับแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏรูปเขาพระสุเมรุอยู่เสมอ ดังนั้นทิวทัศน์ของชาวต่างชาติ โดยมีปรากฏมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา บันทึกของฟร็องซัวร์ อองรี ตูร์แปง ก็ได้บันทึกถึงจิตรกรรมฝาผนังซึ่งก็คือภาพไตรภูมิซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคติจักรวาลไว้ว่า

ชาวสยามเชื่อว่ามิสวรรค์หลายแห่งและมีนรกแห่งหนึ่ง และเขาแสดงภาพสถานที่เหล่านี้ไว้ในวัดของเขา...เขาเชื่อว่ามีความสุขและความทุกข์หลายชั้น ในสวรรค์สามแห่งแรกนั้น เขาจะได้ลิ้มชิมความสนุกทางเนื้อหนังทุกชนิด และในสวรรค์ดังกล่าวมีการจัดระเบียบคล้าย ๆ กับการจัดระเบียบเกี่ยวกับความสงบเรียบร้อยของสาธารณชนในโลกนี้ โดยไม่มีข้อบกพร่องต่าง ๆ ผู้มีคุณธรรมความดีได้เป็นกษัตริย์และขุนนางในสวรรค์ ส่วนผู้ที่อยู่ในสวรรค์อีกสี่แห่งนั้น คือ ผู้เป็นจิตซึ่งไม่เป็นทาสของความรู้สึกทางร่างกาย และได้ลิ้มชิมความบรมสุขอย่างสงบในความบริสุทธิ์ผุดผ่องอันไม่รู้จักเปลี่ยนแปลง (ตูร์แปง, 2530, หน้า 87)

ด้วยแนวความคิด Totalization หรือแนวคิดรวมเบ็ดเสร็จ ทำให้คติทางสังคม การเมืองและศาสนาเป็นเรื่องเดียวกัน รูปเขาพระสุเมรุหรือกล้าวรวม ๆ คือ คติจักรวาลมักปรากฏที่ ด้านหลังพระประธาน โดยตำแหน่งของพระพุทธรูปประธานนั้นประทับพอดีกับเขาพระสุเมรุ ซึ่งอยู่ตรงกลางผนัง โดยมีเขาเสด็จบริกษณ์ที่เป็นบริวารลดหลั่นกันไป ในตำแหน่งดังกล่าวนี้ทำให้ มองเห็นได้ว่า พระพุทธรูปเป็นเสมือนศูนย์กลางจักรวาลหรือเป็นเขาพระสุเมรุเสียเอง

เมื่อแนวคิดของศูนย์กลางจักรวาลในสังคมการเมืองไทย เปรียบศูนย์กลางจักรวาล หรือผู้ที่ประทับอยู่ที่ศูนย์กลาง ซึ่งได้แก่พระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์ ดังนั้น แนวคิดศูนย์กลาง จักรวาลนี้จึงมีความหมายที่แทบจะแทนกันได้ระหว่างพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์ ซึ่งจะกล่าว ต่อไปในเรื่องคติพุทธราชา

ภาพเขาพระสุเมรุนี้พบได้มากในจิตรกรรมฝาผนังสมัยคันธารัตน โกสินทร์ แสดงถึง การสืบทอดคตินี้ต่อจากสมัยกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ดี ในพระอุโบสถบางแห่งอาจวาดรูปเขาพระ สุเมรุในตำแหน่งตรงกันข้ามกับพระพุทธรูปประธานก็เป็นได้ เช่นวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี ซึ่งสันนิษฐานกันว่าอาจมีการย้ายตำแหน่งพระประธานจากตำแหน่งเดิม หรือวัดช้างใหญ่ พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 3-2 เขาพระสุเมรุและเขาเสด็จบริกษณ์หลังพระประธาน พระอุโบสถวัดสุวรรณาราม ธนบุรี บูรณะสมัยรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 3-3 เขาพระสุเมรุและเขาสัตบริภัณฑ์ พระอุโบสถ วัดไชยทิศ ธนบุรี บูรณะหรือวาดขึ้น สมัยต้นรัตนโกสินทร์

ภาพที่ 3-4 เขาพระสุเมรุในพระอุโบสถวัดทองธรรมชาติ วาดในสมัยรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 3-5 เขาพระสุเมรุหลังพระประธาน วัดใหม่เทพนิมิต ธนบุรี

2.4.2 รอยพระพุทธรูป

รอยพระพุทธรูปซึ่งเป็นสิ่งนับถือกันมาช้านานในดินแดนไทยว่าเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้า ในงานศิลปกรรมเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏสัญลักษณ์ของจักรวาลเช่นกัน ในรอยพระพุทธรูปที่พบในอุโมงค์วัดศรีชุม สุโขทัย ปรากฏรูปมงคล 108 ที่มักประกอบอยู่กับรอยพระบาท แม้ว่าจะหักหายไปเป็นส่วนใหญ่ แต่ยังสามารถเห็นรูปพรหมโลกอันเป็นมงคลที่มีศักดิ์สูงสุดในจำนวน 108 เรียงอยู่ในระดับสูงสุดของฝ่าเท้า และมีปรากฏรูปแบบนี้อีกในรอยพระบาทจากวัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ซึ่งสันนิษฐานว่าควรสร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าติโลกราช ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นตัวอย่างที่บรรจุมงคล 108 ประการ ให้เป็นแผนผังจักรวาลที่รับรูปแบบมาจากสุโขทัยในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19- ต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ในรอยพระบาทที่วัดพระสิงห์นี้ ได้มีลายเขาพระสุเมรุและเขาสัตบริภัณฑ์พร้อมด้วยทวีปทั้งสี่ (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533, หน้า 1)

รูปแบบของการจัดผังของจักรวาลที่ปรากฏในรอยพระพุทธรูปนี้มีทั้งแนวตั้งและแนวนอน ที่ปรากฏในรอยพระบาทเฉพาะแนวตั้งนั้น ประกอบด้วยมงคล 108 ประการตามแบบแผนของจักรวาล ถูกจัดวางในตำแหน่งตามความสำคัญ มีโสฬสพรหมโลกอยู่ชั้นบนสุด และมีพรหมชั้นรอง ๆ ลงมาและเทวโลกตั้งอยู่บนยอดรองสี่ยอดของเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนกลางของจักรวาลมีพระอาทิตย์พระจันทร์โคจรอยู่โดยรอบ โดยมีความหมายว่าเขาพระสุเมรุนี้ตั้งอยู่ใน

กลางโลกมนุษย์คือชมพูทวีป ภูเขาจักรวาลสุดทางทุกทิศ เขาพระสุเมรุระดับพื้นดิน อันเป็นใจกลาง
 ของโลกมนุษย์เป็นที่ประทับของพระเจ้าจักรพรรดิ (นันทนา ชุตินวงศ์, 2533, หน้า 43)

ภาพที่ 3-6 พระพุทธบาทไม้ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เชียงใหม่ ราวพุทธศตวรรษที่ 23
 (รอยพระพุทธบาทไม้, 2557)

ภาพที่ 3-7 รอยพระพุทธรบาท ปรางค์สัญลักษณ์ของจักรวาล ตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์
วัดพุทธไสสวรรคย์ พระนครศรีอยุธยา

ส่วนรูปจักรวาลในแนวนอนหรือมิติราบ ก็ประกอบด้วยเครื่องสูงอันเป็นมงคล
และเครื่องสูงสำหรับพระจักรพรรดิเช่นกัน

รอยพระพุทธรบาทมีคติจักรวาลปรากฏอยู่นั้นมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังรูป
รอยพระพุทธรบาทที่ตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทธไสสวรรคย์ พระนครศรีอยุธยาด้วย

2.4.3 งานศิลปกรรมอื่น

คู่พระธรรมสำหรับเก็บรักษาเอกสารและคัมภีร์ในสมัยโบราณ อันถือเป็นสิ่ง
ศักดิ์สิทธิ์โดยเฉพาะคัมภีร์ทางศาสนา มักสร้างอย่างวิจิตรบรรจง มีความงดงาม ซึ่งยังปรากฏคติเรื่อง
ศูนย์กลางจักรวาลเรื่องเขาพระสุเมรุอยู่ด้วย

ภาพที่ 3-8 ตู้พระธรรมสมัยอยุธยา พิพิธภัณฑสถานเจ้าสามพระยา พระนครศรีอยุธยา
ปรากฏรูปเขาพระสุเมรุและสัตบริภัณฑ์

พุทธราชา: แนวความคิดทางการเมืองการปกครองในวัฒนธรรมไทย

แนวความคิดเรื่อง พุทธราชา เป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในช่วงอยุธยาตอนต้น ในฐานะแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครอง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545) โดยมีแนวคิดพุทธศาสนาเป็นสิ่งรองรับและสนับสนุน อีกทั้งแนวคิดนี้ก็เกิดขึ้นด้วยการปรับเนื้อหาของพุทธศาสนาให้เข้ากันกับสถานะของพระมหากษัตริย์ภายใต้บริบทไทย ดังที่กล่าวไว้ตามแนวคิดรวมเบ็ดเสร็จ (Totalization)

ในพระไตรปิฎก กล่าวถึงที่มาของผู้ปกครอง หรือลักษณะของกษัตริย์อันเป็นผู้ปกครองดูแล หรือจัดระเบียบสังคมนั้น ได้อธิบายว่า

ดูกรวาเสฏฐะและภราทวาชะ ครั้งนั้นแล สัตว์ผู้หนึ่งเป็นคนโลก สงวนส่วนของตนไว้ ไปเก็บเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ได้ให้มาบริโภคนทานอย่ากระทำชั่วช้าเห็นปานนี้อีกเลย ดูกรวาเสฏฐะและ

การทวาชะ สัตว์ผู้หนึ่งแล รับคำของสัตว์เหล่านั้นแล้ว แม้ครั้งที่ 2 แม้ครั้งที่ 3 สัตว์นั้นสงวนส่วนของตนไว้ ไปเก็บเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ได้ให้มาบริโภค. สัตว์เหล่านั้นจึงช่วยกันจับสัตว์ผู้หนึ่ง ครั้นแล้วได้ตักเตือนว่า แนะ สัตว์ผู้เจริญ ท่านทำกรรมอันชั่วช้านัก ที่สงวนส่วนของตนไว้ ไปเอาส่วนที่เขาไม่ได้ให้มาบริโภค ท่านอย่าได้กระทำการชั่วช้าเห็นปานนี้อีกเลย. สัตว์พวกหนึ่งประหารด้วยฝ่ามือ พวกหนึ่งประหารด้วยก้อนหิน พวกหนึ่งประหารด้วยท่อนไม้. ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ ก็นับเพราะมีเหตุเช่นนั้นเป็นต้นมา การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้จึงปรากฏ การดิเคียนจึงปรากฏ การกล่าวเท็จจึงปรากฏ การถือท่อนไม้จึงปรากฏ. ครั้งนั้นแล พวกสัตว์ที่เป็นผู้ใหญ่จึงประชุมกัน ครั้นแล้ว ต่างก็ปรับทุกข์กันว่า พ่อเอ๊ย ก็การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้จักปรากฏ การดิเคียนจักปรากฏ การพูดเท็จจักปรากฏ การถือท่อนไม้จักปรากฏ ในเพราะบาปกรรมเหล่าใด บาปกรรมเหล่านั้นเกิดปรากฏแล้วในสัตว์ทั้งหลาย. อย่างกระนั้นเลย พวกเราจักสมมติสัตว์ผู้หนึ่ง ให้เป็นผู้ว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ให้เป็นผู้ดิเคียนผู้ที่ควรดิเคียนได้โดยชอบ ให้เป็นผู้จับไล่ผู้ที่จับไล่ได้โดยชอบ. ส่วนพวกเราจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่ผู้หนึ่ง ดังนี้ ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นพากันเข้าไปหาสัตว์ที่สวยามกว่า น่าคุณ่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามมากกว่าสัตว์ทุกคน แล้วจึงแจ้งเรื่องนี้ว่า ข้าแต่สัตว์ผู้เจริญ มาเถิดพ่อ ขอพ่อจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ จงดิเคียนผู้ที่ควรดิเคียนได้โดยชอบ จงจับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ได้โดยชอบเถิด. ส่วนพวกข้าพเจ้าจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่พ่อ. ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ สัตว์ผู้หนึ่งแลรับคำของสัตว์เหล่านั้นแล้ว จึงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ดิเคียนผู้ที่ควรดิเคียนได้โดยชอบ จับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ได้โดยชอบ. ส่วนสัตว์เหล่านั้นแบ่งข้าวสาทิให้แก่สัตว์ที่เป็นหัวหน้านั้น.

ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้านั้นมหาชนสมมติ ดังนี้แล อีกขระว่า มหาชนสมมติ จึงอุบัติขึ้นเป็นลำดับแรก เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้า เป็นใหญ่ยิ่งแห่งเขตทั้งหลาย ดังนี้และ อีกขระว่า กษัตริย์ กษัตริย์ จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง. เพราะเหตุที่ผู้เป็นหัวหน้ายังชนเหล่าอื่นให้สุขใจได้โดยธรรม ดังนี้และ อีกขระว่า ราชา ราชา จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สาม. ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ ด้วยประการดังนี้ การบังเกิดขึ้นแห่งพวกกษัตริย์นั้น มีขึ้นได้ เพราะอีกขระที่รู้กันว่าเป็นของดี เป็นของโบราณอย่างนี้แหละ เรื่องของสัตว์เหล่านั้น จะต่างกัน หรือเหมือนกัน จะไม่ต่างกันหรือไม่เหมือนกัน ก็ด้วยกรรมเท่านั้น ไม่ใช่ชนออกไปจากกรรม. ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ ความจริง ธรรมเท่านั้นเป็นของประเสริฐสุดในประชุมชนทั้งในเวลาที่เห็นอยู่ ทั้งในเวลาภายหลัง (พระไตรปิฎกฉบับหลวง เล่มที่ 11, 2514, หน้า 70-71)

ในเทศมุกดา ของพญาลิไท มีการดัดแปลงความอักษณสูตร มาอธิบายการเกิดขึ้นของผู้ปกครอง ความว่า

ที่นั่นเขาจึงขมุนุมปรึภษา เจรจาว่ากันด้วยฉันนี้ ว่าบัดนี้เราเป็นโจกเจกไว้เว้เพราะหา
ที่กล่าวบมิได้ แลควรเราท่านทั้งหลายตั้งไว้ท่านผู้หนึ่งให้เป็นใหญ่เป็นเจ้าเป็นจอมเราเถิด เราท่าน
ทั้งหลายผิดชอบสิ่งใดให้ท่านแต่งบังคับด้วยความอันผิดแลชอบแก่เรา ให้แบ่งปันที่ปันแดนให้แก่
เราแล...ครั้นว่า เขาขมุนุมกันแล้วเจรจาด้วยกันฉันนี้ เขาจึงไปไหว้ พระโพธิสัตว์เจ้า ขอให้ท่านเป็น
เจ้าเป็นจอมแก่ผู้ข้าฯ เขาจึงอภิเษก พระโพธิสัตว์เจ้า ให้เป็นพระญาด้วยชื่อ 3 ชื่อ ชื่อหนึ่งมหา
สมมติชน อนึ่งชื่อขัตติย อนึ่งชื่อราชา (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย, 2515, หน้า 309-310)

แนวคิดเรื่องบุญและกรรมเป็นแนวคิดที่นับว่ามีอิทธิพลสูงต่อสังคมไทย และเป็นไปได้
ว่าไตรภูมิพระร่วงหรือเตฎมิกกถา น่าจะมีเนื้อหาที่ต่อกัยแนวคิดนี้ให้มีความหนักแน่นยิ่งขึ้น ในแง่
หนึ่ง ให้ผู้มีปัญญามุ่งเอาานิพพาน ให้มุ่งพบพระศรีอริย์ แต่สิ่งซึ่งเตฎมิกกถานั้นผ่านการพรรณนา
ผ่านภูมิต่าง ๆ ตลอดจนบทบาทและความสำคัญของพญาจักรพรรดิราชและน่าจะเป็นสิ่งที่
ประชาชนจะรับได้ง่ายที่สุดคือ คำสอนให้เชื่อเรื่องอำนาจบุญกรรม (สมบัติ จันทรวงศ์, 2550, หน้า
233) เช่นคำสอนว่า “ฝูงคนทั้งหลายอันเกิดในมนุษย์ได้ เป็นมลากเป็นคิมิสรพพรัพย์ แลว่าได้
เป็นท้าวเป็นพระญา แลท่านผู้เป็นท้าวพระญาหาจักรพรรดิราชนั้นได้กระทำบุญ ดังฤศีลแลทาน
จึงเป็นมลาก เป็นคิฉัน...” (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย, 2515, หน้า 183)

นอกจากนี้ยังได้มีการกล่าวถึงบทบาทของพระญามหาจักรพรรดิราชไปในทำนองที่
เป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้าในโลกขณะเมื่อไม่มีพระพุทธเจ้า ดังข้อความว่า “ฉิเมื่อว่า
กัลป์อันใดแลมมีพระพุทธเจ้า แลพระปัจเจกโพธิได้ จึงมีพระญามหาจักรพรรดิแทนได้...”
(ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย, 2515, หน้า 98)

ดังนั้น แนวคิดที่เปรียบพระจักรพรรดิ อันหมายถึงผู้ปกครองนั้น จึงมีความหมายที่อาจจะ
เทียบได้กับพระพุทธเจ้าเมื่อขณะไม่มีพระพุทธเจ้าบังเกิดในโลก ซึ่งอาจเป็นต้นทางหรือแนวคิดของ
ความเป็นพุทธราชาในสังคมการเมืองไทยก็เป็นได้ นอกจากนี้ ยังพบแนวคิดที่ยกย่องพระจักรพรรดิ
ไว้สูงในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาอีกบางเรื่อง โดยเฉพาะในคัมภีร์ที่บรรยายเรื่องราวประวัติศาสตร์
ศาสนา โดยมีพุทธประวัติประกอบ เช่น คัมภีร์ลลิตวิสตรระ

คัมภีร์ *ลลิตวิสตรระ* ที่สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 5-6 และเป็นต้นเค้า
ของคัมภีร์พุทธประวัติอื่นด้วย ลลิตวิสตรระเป็นพุทธประวัตินิยายสรวาสติวาท (นักวิชาการบาง
ท่าน ได้แก่ พิริยะ ไกรฤกษ์ (2517) เสนอว่า นิยายสรวาสติวาท เป็นเถรวาทที่ใช้ภาษาสันสกฤตใน
การบันทึกคัมภีร์ และภาพสลักเล่าเรื่องพุทธประวัติที่บรมพุทโธ ประเทศอินโดนีเซีย ก็ได้รับการ
สันนิษฐานว่าดำเนินเรื่องตามคัมภีร์ลลิตวิสตรระนี้) โดยมีบางส่วนเหมือนหรือคล้ายกับคัมภีร์

ฝ่ายเถรวาท ซึ่งได้มีการนำความจากจกัถวิสูตรในพระไตรปิฎกมาไว้ในอรรถาย (บท) ที่สาม ได้แก่ บทกถุลปริศุทธิปริวรรต คือ บทที่ว่าด้วยตระกูลอันบริสุทธิ์ที่พระโพธิสัตว์จะลงมาบังเกิดในโลก มนุษย์ มีการกล่าวถึงพระราชจักรพรรดิที่เป็นผู้ทรงรัตนะ 7 ประการ คือจักรรัตนะ หัสติรัตนะ อัสวรัตนะ สตรีรัตนะ มณีรัตนะ คฤหบดีรัตนะ ปริณายกรัตนะ และต้องประกอบด้วยลักษณะของ มหามุรุษ 32 ประการ (แสง มนวิฑูร, 2512, หน้า 502-503) โดยบรรยายว่า ลักษณะของพระ จักรพรรดิและจักรพรรดิผู้ได้ทรงรัตนะทั้งปวงนั้นได้มาอย่างไร ด้วยเหตุใดจึงมีขึ้น นั้นเป็นเช่นไร และจะดำรงรัตนะทั้งปวงไว้ได้อย่างไร โดยให้ความสำคัญกับการได้มูรธาภิเษกก่อนข้างมาก เมื่อ ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว รัตนะทั้งหลายจะปรากฏขึ้น และกล่าวด้วยว่า

พระราชจักรพรรดินั้นทรงชนะแผ่นดินทั้งหมด อันมีมหาสมุทรเป็นที่สุดไม่ให้มีเสี้ยนหนาม โดยไม่ใช่อาชญา ไม่ใช่ศีศตรา ทรงปกครองแล้ว ถ้าไม่ทรงครองเรือนจะเสด็จออกบรรพชา เป็นผู้ไม่มีเรือน ก็จะทรงละฉันทราคะได้ กลายเป็นผู้นำ เป็นเทพไม่มีใครเทียมเท่า เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (แสง มนวิฑูร, 2512, หน้า 507)

ความเปรียบนี้สำคัญ เนื่องจากผู้วิจัยคิดว่าเป็นต้นเค้าของการเปรียบพระโพธิสัตว์ที่ต่อมา เป็นพระพุทธเจ้ากับจักรพรรดิราช ที่มีลักษณะที่เทียบเท่ากันและทดแทนกันได้ โดยมีที่มาจาก พระไตรปิฎก แล้วค่อยขยายความมาสู่คัมภีร์ต่าง ๆ ทั้งในฝ่ายมหายานและเถรวาท

การกล่าวถึง ความสัมพันธ์ที่ทดแทนกันได้หรือเทียบเท่ากันระหว่างพระพุทธเจ้าและ พระจักรพรรดิราชนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า มีความสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากจะนำไปสู่ความคิดพุทธราชา หรือการอธิบายว่า พระมหากษัตริย์ก็คือพระพุทธเจ้าในอนาคต หรือที่จริงก็คือพระพุทธเจ้าที่ยังทรงพระชนม์อยู่ หรือเป็นผู้มีสถานะ หรือคุณสมบัติเทียบเท่าพระพุทธเจ้า ซึ่งจะได้อีกต่อไป

บทบาทของพระมหากษัตริย์เท่าที่มีหลักฐานในวัฒนธรรมไทยในฐานะผู้เกี่ยวพัน พระพุทธศาสนานั้นมีมาตั้งแต่สมัยทวารวดี ที่บางแวนแคว้นรับนับถือพุทธศาสนาและมีบางแห่ง นับถือศาสนาพราหมณ์ฮินดูหรือนับถือควบคู่ไป หลักฐานสำคัญก็คือเหรียญเงินจารึกความว่า “ศรีทวารวดี สุวรูปุณะ ที่แปลว่า “บุญกุศลของพระราชแห่งทวารวดี” กุศลในที่นี้คงหมายถึง การบุญในพระพุทธศาสนา อีกทั้งจารึกหลายหลักที่พบในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่แสดงถึงคติ ของกษัตริย์ในพุทธศาสนา เช่นจารึกชัยจำปา 2 อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-14 อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พบที่เมืองชัยจำปา อำเภอลำปาง จังหวัดลพบุรี โดยเนื้อหาในโดยรวมก็คือ กษัตริย์เป็นผู้ประกอบการบุญ เป็นผู้ประกอบด้วยธรรม คือทานและความกรุณา ความดังนี้

ผู้เป็นเจ้าของป่า ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน

เป็นผู้นับถือพุทธศาสนา...

...เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่ชาวโลก

เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ยิ่งใหญ่ เป็นผู้นำ
ได้ตั้งอยู่ในฐานะอันสูงสุด...ผู้มีคำสัตย์
เป็นผู้ประกอบธรรมคือทานและความกรุณา
เป็นผู้มีความเคารพต่อครูอาจารย์
ย่อมรุ่งเรืองในกาลก่อน
(จารึกในประเทศไทย, 2529, หน้า 232-235)

เนื้อหาจากจารึกนี้ได้สรรเสริญพระมหากษัตริย์ผู้นับถือพุทธศาสนา ตามการสันนิษฐานของนักโบราณคดี เห็นว่า จารึกนี้เป็นของติดอยู่ในพื้นที่แต่ดั้งเดิม การพบจารึกในแหล่งเดิมจึงแสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อของผู้คนในท้องถิ่นนั้นเกี่ยวกับสถานะของพระมหากษัตริย์กับพุทธศาสนาที่เริ่มตั้งมั่นในดินแดนไทยและค่อย ๆ มีบทบาทต่อการปกครองในเวลาต่อมา

ในเทศมุกดา หรือ ไตรภูมิพระร่วง มีปรากฏแนวคิดว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราช นั้นทรงเทียบเท่าพระพุทธเจ้า รวมทั้งการตั้งสมณูปเพื่อจะให้เกิดมาเป็นท้าวพระยา ดังข้อความว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชนั้น ช รัญญูธรรม รู้สั่งสอนคนทั้งหลายให้รู้ในธรรมเพียงดังพระพุทธเจ้าเกิดมา แลสั่งสอน โลกย์ทั้งหลายให้อยู่ในธรรมไปเสีย ครั้งนั้นพระญามหาจักรพรรดิราชนั้น ช ก็สั่งสอนแก่ท้าวพระยาทั้งหลายให้อยู่ในธรรม จึงกล่าวกันว่า ท้าวพระยาทั้งหลายจงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้งหลาย 10 ประการ อย่าให้ขาดจงรักลูกเจ้าเหง้าขุนทมนทนายไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลาย อย่าได้เลือกที่รักมักที่ชังแลรักเขาจนเสมอกันแล สัตว์ทั้งหลายนี้ยากจะเกิดมาเป็นคน ครั้นว่าเกิดมาได้เป็นท้าวเป็นพระยาดังชาวเจ้าทั้งหลายนี้ ย่อมมีบุญสมภารมากแล้ว จึงชาวเจ้าทั้งหลายรู้บุญรู้ธรรมรู้กลัวรู้ละอายแก่บาปนั้นจึงนักเกิด จะบังคับถ้อยความสิ่งอันใดก็ดี ด้วยใจอันซื่ออันชอบด้วยทางธรรมอย่าให้พินวันพินคืน ถ้าแลทำดังนี้ใส่เทพยดาแลมนุษย์ทั้งหลายก็จะสรรเสริญคุณแลท่านแลฯ อันว่าชาวเจ้าทั้งหลายเกิดมาแลได้เป็นท้าวเป็นพระยาดังนี้ใส่ สุชาวเจ้าอยู่แลหากเกิดมาเมื่อไร แลสุชาวเจ้าทั้งหลายเที่ยวยอมได้ทำบุญแลธรรมแลทำกุศลมาแต่ก่อน โปนจึงได้เกิดมาเป็นท้าวเป็นพระยาดังนี้ใส่แลฯ (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย., 2515, หน้า 104-105)

ในวัฒนธรรมสุโขทัย ความเกี่ยวข้องระหว่างพระมหากษัตริย์กับพุทธศาสนายังปรากฏชัดเจนดังแนวคิดธรรมราชา ก็คือ กษัตริย์ผู้มีธรรม ดังปรากฏในพระนามของพระมหากษัตริย์หลายพระองค์ ปรากฏในจารึกหลายหลักถึงการเกี่ยวคู่พระศาสนาอย่างยิ่ง ดังเช่นในจารึกนครชุม (จารึกหลักที่ 3) ถึงเหตุผลของการสร้างพระสฐูป ซึ่งก็คือพระบรมธาตุนครชุม ความว่า

แต่ปีสถาปนาพระมหาธาตุนี้ไปเมื่อหน้า ได้แก้สิบเก้าปี เถิงในปีกุน อันว่าพระไตรปิฎกนี้ จักหายแล หากคนจักรู้แท้แลมิได้เลย ยังมีคนรู้คั่นสเล็กสน้อย ไชรัธรรมเทศนาอันเป็นต้นว่า

พระมหาชาติ หาคณสวดแลมิได้เลย (จารึกนครชุม ประชุมจารึกภาคที่ 1., 2521)

การสร้างพระบรมธาตุ ในสมัยสุโขทัย ย่อมต้องได้รับการสนับสนุนและเป็นพระราชานุญาตจากเจ้าผู้ครองนคร ย่อมต้องใช้ทรัพย์ากร ผู้คน และภูมิปัญญาทางช่างในระดับสูง จึงต้องได้รับการเกื้อหนุนจากพระมหากษัตริย์ผู้นับถือพุทธศาสนาเป็นเบื้องแรก การเสด็จออกบวชของชนชั้นนำ ได้แก่ พระมหาเถรศรีศรัทธามหาสามีเป็นเจ้า เชื้อสายของพ่อขุนผาเมือง อันถือเป็นพระสังฆราชในยุคนั้น การก่อสร้างวัดวาอารามจำนวนมากทั้งที่มีขนาดใหญ่และมีฝีมือช่างระดับสูง อันมีรูปแบบศิลปะของตนเอง ตลอดจนการเขียนคัมภีร์ศาสนา ได้แก่เทวมิกถา อีกทั้งการส่งพระภิกษุไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกา เมืองพินหรือที่โอโยชยา (จิตร ภูมิศักดิ์, 2550) และการสร้างวัดในสุโขทัย ศรีสัชนาลัยและเมืองในเครือข่ายก็ย่อมเป็นหลักฐานสำคัญถึงความเกี่ยวข้องระหว่างพระมหากษัตริย์ที่มีต่อพุทธศาสนา

ข้อความจากจารึกหลายหลัก ยังกล่าวถึง ธรรมเนียมประการต่าง ๆ ที่พระมหากษัตริย์จะต้องมี ได้แก่ ทศพิธราชธรรม อันมีแนวคิดนี้มาตั้งแต่สมัยสุโขทัยดังที่พรรณนาในเทวมิกถาว่า

ครั้นว่าเขาชุมนุมกันแล้ว เสรจด้วยกันฉันนี้ เขาจึงไปไหว้พระโพธิสัตว์เจ้าขอให้ท่านผู้เป็นเจ้าเป็นจอมแก่เขา เขาจึงอภิเษกพระโพธิสัตว์ให้เป็นพระญาติด้วยชื่อสามชื่อ ชื่อหนึ่ง คือ มหาสมมติราช อนึ่งชื่อขัตติย อนึ่งชื่อราชา ...พระโพธิสัตว์เจ้าหากเป็นผู้ชายทั้งหลายแล คนทั้งหลายย่อมยกท่านให้เป็นพญาใส่ เพราะเขาเห็นท่านนั้นมีรูปโฉมงดงามกว่าคนทั้งหลาย และรู้ว่าคนทั้งหลายและใจงามใจดีกว่าคนทั้งหลาย ใจชื่อ ใจตรง ใจบุญยิ่งกว่าคนทั้งหลาย เขาเห็นดังนั้น เขาจึงเป็นเจ้าเป็นจอมเขา เพื่อดังนั้นแล

หลักฐานทั้งหลายที่กล่าวมา ล้วนแสดงให้เห็นถึงลักษณะทางอุดมคติในสังคมไทย เกี่ยวกับความเป็นพระมหากษัตริย์กับพระพุทธเจ้าว่ามีสถานะเดียวกันและทดแทนกันได้ในช่วงเวลา นอกจากนี้ยังยืนยันด้วยปณิธานต่าง ๆ ได้แก่ ความปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ซึ่งย่อมสะท้อนสถานะที่เทียบเท่ากันได้เมื่อมีการสังสมบารมีมากเพียงพอหรือจะต้องผ่านขั้นตอนความเป็นพระโพธิสัตว์

ในเทวมิกถามีปรากฏข้อความที่แสดงถึงความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า หรือแสดงถึงความปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์ โดยพระองค์ทรงเชิญให้ทุกคนสดับฟังเพื่อจะได้พบพระศรีอริยเมตไตรย ว่า

ผู้ใดปรารถนาถึงทิพสมบัติ ปัดลโมกนิพพาน ให้สดับนี้ฟังปราศรภูมิภคานี้ ด้วยทำนุก่อารุงด้วยใจศรัทธา อย่าได้ประมาทสักอันใส่ จะได้พบไหว้ ได้ฟังธรรมแต่พระศรีอาริยเจ้า อันจักเสด็จอุบัติในอนาคตกาลนั้นแล” (ไตรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย, 2515)

นอกจากนี้ยังทรงแสดงให้เห็นถึงความปรารถนาที่นอกเหนือจากการได้พบ

พระศรีอาริยมุตไตรย แต่ในจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาบาลี มีข้อความกล่าวถึงพระราชปณิธานอันยิ่งใหญ่ว่าทรงปรารถนาเป็นอนาคตพุทธด้วยพระองค์เอง ในจารึกด้านที่ 1 กล่าวว่่าบำเพ็ญทานบารมีเหมือนพระเวสสันดร ปัญญาบารมีเหมือนพระศรีมโหสถ ศีลบารมีเหมือนสีลวราช ประพฤติเนกขัมมะด้วยการออกผนวชทรงดำเนินบารมีทุกอย่างตามเชิงอย่างของโพธิสัตว์ทั้งหลาย ในด้านที่ 3 มีความว่า พระธรรมราชาลิไทจะลงมาเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในบรรดาพระอนาคตพุทธทั้ง 10 พระองค์ (บำเพ็ญ ะวิน, 2540, หน้า 210)

ความในจารึกอื่น ๆ ได้แก่ จารึกหลักที่ 4 วัดป่ามะม่วง ความว่า “ผลบุญที่อาตมาบรรพชาอุปสมบทต่อพระศาสนาพระพุทธเจ้าคราวนี้ อาตมาไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ ปรารถนานำสัตว์ทั้งหลายข้ามไตรภพนี้เทอญ...” (ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 2548) และในจารึกหลัก 5 กล่าวว่่า “จุ่งเป็นพระพุทธ จุ่งจักเอาฝูงสัตว์ทั้งหลายข้ามสังสารทุกข์” (ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, 2548) และหลักที่ 6 ที่กล่าวถึงการผนวชของพระญาติไทกับพระโพธิสัตว์หลายพระองค์ ข้อความนี้เป็นความเปรียบว่ากษัตริย์นั้นเทียบเท่าพระโพธิสัตว์ ท่านผู้เป็นโพธิสัตว์จะต้องดิงามเหนือบุคคลอื่น (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 128)

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (2534, หน้า 129-130) ทรงวิเคราะห์ไว้ว่าในพระราชนิพนธ์ของพระองค์ว่่า ทั้งข้อความในเตฎุมิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วงและจารึกหลักที่ 4 นี้มีสาระสำคัญ 2 ประการ ได้แก่ ประการหนึ่ง การอธิษฐานจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เพื่อจะช่วยเหลือสรรพสัตว์ในบรรณิพพาน โดยทั่วกัน อันเป็นจุดมุ่งหมายในทางธรรม อีกประการเป็น เรื่องทางโลก คือการเปรียบเทียบพระมหากษัตริย์ว่าเปรียบเสมือนพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นลักษณะที่สูงส่ง ความคิดเช่นนี้มีอยู่ทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ดังเช่นในอาณาจักรเขมรโบราณ ได้แก่ การเทียบว่่า พระมหากษัตริย์คือเทพเจ้าในแดนมนุษย์ แสดงออกโดยนำเอาพระนามพระมหากษัตริย์ร่วมกับนามเทพเจ้า ต่อมาเมื่อเปลี่ยนไปนับถือศาสนาพุทธนากายมหายาน ก็เปลี่ยนจากลัทธิเทวราช เป็นพุทธราช พระมหากษัตริย์ทรงเปรียบพระองค์กับพระอวโลกิตศวร ผู้มีพระมหากรุณาต่อสัตว์ทั่วไป ถึงอาณาจักรสุโขทัยอาจจะติดความคิดนี้และใช้ในการปกครองเป็นคติ “ธรรมราชา” ก็เป็นได้ดังที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ทรงสันนิษฐานไว้

พระมหากษัตริย์ในวัฒนธรรมไทยเป็นผู้นับถือพุทธศาสนาแม้จะรับเอาคติเทวราชเป็นแนวคิดในการแสดงออกเพื่อให้ดูแตกต่างจากคนทั่วไป ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 อย่่างไรก็ดีพระมหากษัตริย์ก็ใช้วัฒนธรรมพุทธศาสนาเพื่อเสริมสถานะของพระองค์ให้เป็นเสมอเหมือนพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวมานี้ ดังจะเห็นจากถ้อยคำที่เอ่ยถึงพระมหากษัตริย์ว่่า สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เรียกพระราชโอรสองค์ที่อยู่ในฐานะรัชทายาทว่่า

หน่อพุทธางกูร หรือหน่อพระพุทธเจ้า (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545, หน้า 28) และจิตร ภูมิศักดิ์ (2550) กล่าวว่าคำว่า “พระบรมโพธิสมภาร” อันแสดงถึงบุญบารมีที่แผ่กว้าง ปกครองคนหลายหมู่เหล่าได้ เอาเป็นที่พึ่ง ก็มีนัยสื่อถึงบารมีภายใต้ความเป็น “โพธิ” หรือพุทธะ ของพระพุทธองค์เช่นกัน แม้กระทั่งเมื่อสวรรคตก็ใช้คำว่า นฤพาน นิรพาน นิพพาน คำเหล่านี้มีการนำไปใช้กับเจ้านายชั้นสูง ด้วยเช่นกัน (ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 4 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2536, หน้า 3)

ในจารึกบางหลักที่มีอายุราวต้นกรุงศรีอยุธยา ได้กล่าวถึง ความปรารถนานั้นอย่างชัดเจน ได้แก่จารึกลานทอง วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ สุพรรณบุรี (หลักที่ 47) ที่กล่าวการสถาปนา พระบรมธาตุว่า “พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระสฤษฏ์จึงทรงบูชาด้วยเครื่องบูชา มีทอง เป็นต้น แล้ว ตั้งความปรารถนาว่าด้วยบุญกรรมแห่งข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าได้พึ่งเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล เทอญ” หรือในจารึกล้านนา หลักที่ 153 พบที่จังหวัดลำปาง กล่าวว่า “ด้วยบุญทั้งมวลนี้ ท้าวชจก ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าตนหนึ่งในกาลอันจักมา ภายหน้าขอ สัพบุรุษทั้งหลาย จงอนุโมทนา ด้วยทุกคนเทอญ” (จารึกในประเทศไทย, 2529, หน้า 65) นอกจากนี้ การแสดงออกที่ชัดเจนเกี่ยวกับคติพระมหากษัตริย์เปรียบดังพระพุทธเจ้า ได้แก่ในพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ ตอนที่สมเด็จพระนเรศวรทรงตกอยู่ในวงล้อมข้าศึกและได้กระทำยุทธหัตถี โดยทหารและขุนนางทั้งปวงติดตามไม่ทัน โดยนำมาเปรียบกับเหตุการณ์ครั้งพระพุทธเจ้าทรงผจญพญามารก่อนการตรัสรู้ ความว่า

พระราชสมภารมีชัยแก่ข้าศึกอีก เป็นไฉนข้าราชการทั้งปวงจึงต้องราชทัณฑ์เล่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสบอกว่านายทัพนายกองเหล่านั้นอยู่ในกระบวนทัพโยม มันกลัวข้าศึกมากกว่าโยม ละแต่ให้โยมสองคนพี่น้องฝ่าเข้าไปท่ามกลางศึกจนได้กระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา มีชัยชนะแล้วจึงได้เห็นหน้ามัน นี่หากว่าบารมีของโยมหาไม่แผ่นดินจะเป็นของชาวหงสาเสียแล้ว เพราะเหตุดังนี้ โยมจึงให้ลงโทษโดยพระอัยการศึก สมเด็จพระพนรัตน์จึงถวายพระพรว่า อาตมภาพพิเคราะห์ดูอันข้าราชการเหล่านี้ที่จะไม่รักไม่กลัวพระราชสมภารเจ้านี้ หามิได้ และเหตุทั้งนี้จำเป็นที่จะให้พระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเป็นมหัศจรรย์ เหมือนสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าเมื่อพระองค์เสด็จหนีออปราชิตบัลลังก์ให้ควงพระมหาโพธิ์ ณ เพลาสายัณฑ์ครั้งนั้น เทพเจ้า มาเฝ้าพร้อมอยู่ทั้งหมื่นจักรวาล และพระยาวัสดีมาร ยกพลาพลเสนา มารมาประจัญ ครั้งนั้นถ้าได้เทพเจ้าเป็นบริวาร และมีชัยแก่พระยามารก็หาผู้เป็นมหัศจรรย์นี้ไม่มี เผลอให้หมู่มรินทร์พรหมทั้งปวงปลาสนาการหนีไปสิ้น ยิ่งแต่พระองค์เดียว อาจสามารถผจญพระยามาราราชกับพลเสนามารให้อปราชัชพ่ายแพ้ได้ จึงสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าได้พระนามว่า พระพิชิตมาร โมลีศรีสรรเพชญ์ดาญาณ เป็นมหัศจรรย์ศาลิเรกทั่วอนันตโลกธาตุเบื้องบน

ตราบเท่าถึงภักพรหม เบื้องต่ำตลอดถึงโธภาคเวจีเป็นที่สุดเหมือนพระราชสมภารเจ้า
(พันจันทนุมาศ, 2512, หน้า 252-253)

ตามการศึกษาของจิตร ภูมิศักดิ์ ก็กล่าวว่า สังคมไทยสมัยก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา
นั้นมีหลักฐานว่าเป็นสังคมที่นับถือพุทธศาสนาและกษัตริย์ก็มีบทบาทสำคัญในการเกี่ยวพันศาสนา
โดยมีหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญในบริเวณที่นักวิชาการเสนอว่าเป็นเมืองอโยธยา ซึ่งก็คือฝั่ง
ตะวันออกของเกาะเมืองอยุธยา ซึ่งได้พบวัดที่เก่ากว่าสมัยกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่บริเวณวัดอโยธยา
(วัดเดิม) วัดกุฎีดาว เรื่อยมาจนวัดพนัญเชิงซึ่งตามพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์
กล่าวว่า มีมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา ซึ่งการสร้างพระพุทธรูปพระเจ้าพะเนางเชิงซึ่งมี
ขนาดใหญ่ต้องใช้ทรัพย์มากนั้นคงเป็นการโปรดให้สร้างของพระเจ้าแผ่นดินอโยธยา จึงแสดง
ให้เห็นบทบาทของพระมหากษัตริย์อันเกี่ยวเนื่องและเกี่ยวข้องกับศาสนามาช้านาน

บทบาทของพระมหากษัตริย์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนายังปรากฏแนวคิดในวรรณกรรม
สำคัญที่ช่วยยืนยันความเกี่ยวข้องระหว่างพระมหากษัตริย์กับศาสนา ดังเช่นใน *ลิลิตยวนพ่าย*
ความว่า “รับราชริปู ชูแผ่นดินให้หงาย ทายแผ่นดินฟ้าใบให้ขั่ว ถ้ากรัณธรัดนวัดถวิ ตรีโลกบให้อู
นุนพระพุทธรศาสนาให้ตรง...” (วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 1, 2545, หน้า 331) นอกจากนี้
ข้อความซึ่งมีความหมายเดียวกันนี้ยังได้รับการยืนยันในโคลงเฉลิมพระเกียรติ
สมเด็จพระเจ้าตากสิน ความว่า

พระตรีญาณประเวศด้วย	นรชน
เห็นทุกข์เมทนึดล	แต่ขั่ว
ยลศาสนพระพุทธรพล	โรยร่อย
หวังช่วยเชิดชูปล้ำ	ปลุกให้คงเขม

(นายสวนมหาดเล็ก, 2532, หน้า 277)

นอกจากจะกล่าวถึง สถานะของพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ในสามโลกหรือไตรภูมิ
เจตนารมณ์หรือหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในช่วงต้นกรุงศรีอยุธยานั้นยังต้องเกี่ยวพันศาสนา
ให้มั่นคงถูกต้อง และเจตนารมณ์ที่คล้ายคลึงกันนี้ก็ยังคงปรากฏใน เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง
ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อีกด้วย ดังความว่า “ตั้งใจจะอุปถัมภก ขอยกพระพุทธรศาสนา...”

ในสมัยธนบุรี ปรากฏความในโคลงขอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยนายสวน
มหาดเล็ก (2532, หน้า 277) ความว่า

เสมองค์หริรักร์เรื่อง	รงค์รุต
ลลวงพาหนะครุฑ	สู่หล้า
ถาจรจากเกษียรสมุทร	มาทวิป นี้แฮ

เนื้อหน่อพุทธพงศ์กล้า ก่อสร้างโพธิญาณ

โคลงบทนี้มีความหมายที่แตกต่างไปจากการกล่าวถึงโพธิญาณหรือการเปรียบตนเองให้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะเปรียบสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นทั้งพระนารายณ์และพระพุทธเจ้าในอนาคตผู้ทรงเสด็จมาโปรดสัตว์โลก โคลงบทนี้จึงกล่าวถึงคุณลักษณะของผู้มาโปรดสัตว์ และปลดปล่อยทุกข์ที่เกิดขึ้นตั้งแต่เสวยกรุง

แม้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เจตนารมณ์นี้ยังปรากฏใน *จดหมายเหตุพระสุบินนิมิตร* อันเป็นเอกสารบันทึกเรื่องราวความฝันของพระมหากษัตริย์ที่อาจส่งผลถึงความเป็นไปของพระองค์หรือของบ้านเมืองได้ พระสุบินองค์หนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยพราหมณ์ปุโรหิตและพระสงฆ์ทนายว่า พระองค์จะได้บรรลुพระโพธิญาณ ความดังนี้ “ด้วยเดชพระปัญญาบารมีอันสร้างสมไว้ในชาตินี้ จะเป็นพระอนุสัยไปในอนาคต จะให้มีพระกรุณาญาณบารมี อันจะให้ข้ามโอฆะวาริห้วงน้ำอันลึกไปแต่ผู้เดียว” (*จดหมายเหตุพระสุบินนิมิตร* ในรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3, 2464)

ผลของการที่พระมหากษัตริย์กับพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งเดียวกันยังทำให้สถานะของพระมหากษัตริย์นั้นอยู่ในฐานะของมนุษย์ที่สั่งสมบุญมานับนานเพื่อการเป็นผู้ปกครองที่ยิ่งใหญ่เหนือคนทั้งหลายและต่อเนื่องเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตดังจะเห็นได้จากจารึกในวิหารพระโลกนาถ วัดพระเชตุพนฯ หลักที่ 113 กล่าวถึง การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ 3 ความว่า “...ซึ่งทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้ ไซ้พระไทยจะปรารธนาสมบัติบรมจักรจุลจักรท้าวพระยาสามลราช แลสมบัติอินทร์พรหมหามีได้ตั้งพระไทยหมายมั่นพระบรมโพธิญาณ ในอนาคตกาลจะรื้อสัตว์ให้พ้นจากสังสารทุกข์” (*ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์* ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง, 2517, หน้า 5)

เมื่อมีการเปรียบว่าพระโพธิสัตว์ในกาลนี้และพระพุทธเจ้าในกาลข้างหน้ากับพระมหากษัตริย์ปัจจุบันนั้นคือพระองค์เดียวกัน จึงทำให้เห็นว่า ความคิดว่าพระมหากษัตริย์กับพระพุทธเจ้าย่อมเทียมเท่ากันนั้นมีอยู่ในสังคมไทยช้านานและสืบเนื่องมาจันรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในความเห็นของผู้วิจัย การยกย่องพระมหากษัตริย์ให้เป็นทั้งจักรพรรดิทางโลกและทางธรรม การเทียมเท่าพระพุทธเจ้าและความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ไปจนการระบุบทบาทหน้าที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ในการบำรุงและเกื้อหนุน พื้นฟูศาสนาที่มีมาตลอดแล้ว ในวัฒนธรรมไทยยังมีการแสดงออกด้วยการปฏิสังขรณ์หรือสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องจักรพรรดิ เช่นที่วัดหน้าพระเมรุ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2545) ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง พระพุทธรูป

ทรงเครื่องนั้น แต่เดิมเป็นประเพณีในศาสนาพุทธมหายาน แสดงถึงการเป็นจักรพรรดิทางโลกของพระพุทธเจ้า นิยมสร้างกันมากในสมัยอยุธยาตอนต้นหรือก่อนหน้านั้น ซึ่งก็คงมุ่งหมายให้เป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของพระมหากษัตริย์ด้วย โดยเป็นประเพณีต่อมาในการสร้างพระพุทธรูปพระพุทธรูปยอคฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปพระพุทธรูปเลิศล้ำอันเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์รัชกาลที่ 1 และ 2 ก็เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องเช่นกัน

เมื่อมีการแสดงออกทางศิลปะถึงแนวคิดพุทธราชาเช่นนี้ ทำให้พระมหากษัตริย์นั้นเปรียบประดุจพระพุทธเจ้าหรือเทียบเท่ากัน โดยกล่าวมาแล้วว่า พระพุทธรูปนั้นทรงสถิตอยู่ที่ศูนย์กลางจักรวาล หรือทรงเป็นศูนย์กลางจักรวาลเสียเอง เมื่อเทียบแนวคิดว่า พระพุทธรูปกับพระมหากษัตริย์มีสถานะเทียบเท่าหรือทดแทนกันได้ในช่วงเวลา และอาจสถิตอยู่ ณ เขาพระสุเมรุที่ศูนย์กลางจักรวาลได้ดังหลักฐานที่แสดงถึงแนวคิดนี้ที่ยกมา ดังนั้น พระพุทธรูปกับพระมหากษัตริย์จึงมีสถานะเดียวกันในความคิดของสังคมการเมืองไทยในสมัยโบราณ

การแสดงออกในทางศิลปะถึงแนวความคิดนี้ ก็คือการประดิษฐานพระประธานในพระอุโบสถในตำแหน่งที่ตรงกับเขาพระสุเมรุที่วางอยู่ด้านหลังองค์พระซึ่งสามารถพบเห็นได้เสมอ ความคิดที่ว่าพระพุทธรูปกับพระมหากษัตริย์เป็นดั่งการหลอมรวมความคิดทางการเมืองปกครองให้ผสานเป็นหนึ่งเดียวกับพุทธศาสนาอย่างแท้จริง โดยองค์ประกอบทางศิลปกรรมที่กล่าวมานี้ล้วนแสดงถึงลักษณะทางอุดมคติดังกล่าว ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตถึงพระพุทธรูปหามณีรัตน์ปฏิมากรหรือพระแก้วมรกต ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ก็อยู่ในตำแหน่งตามองค์ประกอบดังกล่าวด้วย โดยมีการวาดคตจักรวาลไว้เบื้องหลังและเป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องจักรพรรดิในช่วงเวลาโดยมีประเพณีการเปลี่ยนเครื่องทรงไปตามฤดูกาล

ความคิดแบบพุทธราชาที่สืบเนื่องลงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังความปรารถนาและพระราชปณิธานในเอกสารต่าง ๆ ที่กล่าวมา ผู้วิจัยเชื่อว่าคตินี้สามารถสร้างบูรณาการหรือหลอมรวมสังคมเข้าไว้ด้วยกันได้ สร้างการยอมรับในการปกครองในลักษณะดังกล่าวได้โดยไม่มีข้อโต้แย้ง อีกทั้งราษฎรจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถานะของกษัตริย์ในฐานะพระพุทธเจ้าทั้งในปัจจุบันและอนาคตได้ง่ายเนื่องจากรู้จักพระพุทธเจ้าสมณโคดมซึ่งอยู่ในบรรยากาศและความนับถือของสังคมไทยอยู่แล้ว เพราะพระพุทธรูปนั้นมีตัวตนจริงในฐานะมนุษย์ในประวัติศาสตร์แม้ว่าเรื่องที่ศึกษากันในแง่พุทธประวัติจะเต็มไปด้วยอภิปาฏิหาริย์แต่สังคมไทยก็ยอมรับได้ด้วยดี ส่วนการรู้จักหรือนับถือพระนารายณ์ซึ่งมีลักษณะอุดมคติและรู้กันว่าเป็นเพียงบุคลาธิษฐาน ซึ่งคนไทยรู้จักอวตารในนามของพระรามและแม่จะถือคติว่าพระมหากษัตริย์คือพระนารายณ์อวตารแต่ก็มักเป็นไปในเชิงพิธีกรรมมากกว่า

ภาพที่ 3-9 พระพุทธรูปประธานในพระอุโบสถวัดนางนอง สร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง แสดงภาวะความเป็นพระจักรพรรดิในทางโลก และทางธรรมของพระพุทธเจ้า

คติเรื่องบุญ การสั่งสมบารมีและทศพิธราชธรรม

คติเรื่องบารมีเป็นสิ่งประกอบด้วยแนวคิดเรื่องพุทธราชา ในแง่เป็นเสมือนอุปกรณ์ที่จะเสริมสร้างให้บุคคลสามารถยกระดับตนเองให้สูงส่งขึ้น จนมีบารมีเพียงพอที่จะบรรลุพระโพธิญาณได้ บารมีเป็นสิ่งที่ต้องบำเพ็ญและสั่งสมกันเป็นเวลานานและต้องมีปริมาณมากพอ จึงจะสามารถทำให้บุคคลยกระดับขึ้นเป็นพระพุทธเจ้าได้ ความเป็นพุทธราชาหรือธรรมราชานั้นจะต้องประกอบไปด้วย “บารมี” เช่นกัน ซึ่งก็คือ “ทศบารมี” หรือบารมี 10 ประการ เช่นเดียวกับที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงบำเพ็ญมา

ความหมายของบารมี มีผู้ให้ไว้หลายคำ ได้แก่ ความเต็มเปี่ยม ความเป็นเลิศ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 18) โดยในคัมภีร์จรียาปิฎก อันเป็นอรรถกถาของพระธรรมปาละที่รจนาขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ได้วิเคราะห์ความหมายไว้ 8 แบบ มาจากศัพท์บาลีว่า *ปรม* แปลว่าผู้เป็นเลิศ และบารมี คือภาวะหรือการกระทำของผู้เป็นเลิศ ส่วนในแง่ศัพท์ บารมีมาจากคำกริยาบาลี *ปุเรติ* แปลว่า *ยังให้เต็ม* ดังนั้นพระโพธิสัตว์คือผู้ทำให้เต็ม หรืออาจแผลงเป็น ปาลโก หมายถึงผู้รักษา *คุณ* ทั้งหมด ดังความในคัมภีร์จรียาปิฎกว่า

“ปุเรติติ ปรโม, ทานาทินิ คุณานิ ปุโรโก ปาลโก จาติ โพธิสตุโต ปรมสฺส อยิ, ปรมสฺส วาภาโว กมฺมํ วา ปารมี ทานาทิกิริยา” แปลว่า “บุคคลใด ย่อมบำเพ็ญ บุคคลนั้นชื่อว่าผู้บำเพ็ญ (ปรมะ) บุคคลผู้ยังให้เต็มและผู้รักษาคุณทั้งหลาย มีทานเป็นต้น คือพระโพธิสัตว์ บุคคลนั้นชื่อว่าปรมะ กิริยานี้ของพระปรมะก็ดี หรือภาวะของพระปรมะนั้น หรือกรรมของท่านก็ดี ชื่อว่าบารมี ได้แก่การทำความดี มีทาน เป็นต้น” (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 18)

นอกจากนี้ การศึกษาในแง่ศัพท์ยังมีความหมายว่า สูงกว่า อย่างยิ่ง ชัดดี ปรมะ คือ บุคคลผู้ชัดดี หรือชำระตนอย่างยิ่งจากมลทินหรือกิเลส

ปรม มาจาก ปริ มยติ ปริ คือ อย่างยิ่ง ดี ประเสริฐ บรรลุ ดังนั้น บุคคลผู้บรรลุ คือถึงอย่างประเสริฐในธรรมอันวิเศษ คือพระนิพพาน ภาวะและการกระทำของพระองค์ เรียกว่า บารมี

ปรม มาจากปริ มุนาติ ปริ แปลว่าบุคคลผู้ตัดซึ่ง โลก เพียงตั้งโลกนี้ด้วยความรู้อันพิเศษ อันมีประมาณยิ่ง

ปรม มาจากปริ มิโนติ ปริ แปลว่า พระมหาสัตว์ทรงนามว่า ปรมะ เพราะเป็นผู้ใส่หมูแห่งคุณสมบัติ มีศีล เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีความหมายตามคัมภีร์จรียาปิฎกอีกว่า ปรม เป็นผู้ทำลายกองโจร คือกิเลส อันไม่เป็นประโยชน์ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 10-12)

ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายว่า ศัพท์ว่าบารมี สันนิษฐานว่า ออกจากศัพท์ ปรม แปลว่า คุณสมบัติ หรือปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ท่านพรรณาน่าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ได้บำเพ็ญมา แต่ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อบารมีเหล่านี้เต็มจึงได้ตรัส” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2499, หน้า 111 อ้างถึงใน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 13)

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงแปล และให้ความหมายตามทรรศนะของคัมภีร์ สันสกฤตพุทธศาสนา ว่า

1. เป็นธรรมอันบุคคลได้รับด้วยเวลายิ่ง (เวลานาน)
2. ปฏิบัติอันบริสุทธิ์ด้วยความบริสุทธิ์ของภาวะของตนอันยิ่งใหญ่
3. บารมีเหล่านั้นตามส่งผลอันยิ่งยวด

โดยบารมี อาจเพิ่มเติมความหมายได้อีกว่า คือคุณธรรม 10 ประการที่นำไปสู่ความเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งควรเป็นความหมายที่นำไปสู่คติของการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ทศบารมี ทั้ง 10 ประกอบด้วย

1. ทานบารมี
2. ศีลบารมี
3. เนกขัมมบารมี
4. ปัญญาบารมี
5. วิริยบารมี
6. ขันติบารมี
7. สัจจบารมี
8. อธิษฐานบารมี
9. เมตตาบารมี
10. อุเบกขาบารมี

บารมีทั้ง 10 ประการนี้ ในทางเถรวาทแสดงออกด้วย ชาดกทศชาติ ซึ่งใช้เป็นสัญลักษณ์แทนบารมีทั้ง 10 ทศชาตินี้มักเป็นสิ่งที่นิยมเป็นแบบแผนอีกลักษณะหนึ่งที่นิยมวาดลงในจิตรกรรมฝาผนังในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ วาดครบสิบเรื่องบ้าง หรือวาดเฉพาะพระชาติสุดท้ายก่อนเป็นพระพุทธเจ้าซึ่งถือเป็นพระชาติสำคัญที่สุดคือ มหาชาติหรือพระเวสสันดร ก่อนการบังเกิดเป็นพระพุทธเจ้าในชาติต่อมา

ข้อสังเกตของผู้วิจัยคือ ความปรารถนาจะเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตนั่น มีแนวทางปฏิบัติอยู่ ซึ่งเรียกว่า “ประเพณี” ของพระโพธิสัตว์ ซึ่งก็คือการบำเพ็ญบารมี 10 ประการหรือทศบารมี (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง, 2517) ดังที่กล่าวถึงข้างต้น และ “การดำเนินบารมีตามเยี่ยงอย่างพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลาย” ในจารึกวัดป่ามะม่วง หลักที่ 6 ดังนั้น หลักการที่ผู้ที่จะเป็นพระโพธิสัตว์และตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตจึงต้องมีประเพณีหรือแนวทางที่ทำสืบกันมาคือบำเพ็ญบารมี 10 ประการ โดยเป็นที่ทราบกันตามคัมภีร์พุทธศาสนา ทั้งนี้ด้วยเหตุที่พระพุทธเจ้าสมณโคดมเองก็ทรงบำเพ็ญบารมีมาถึง 550 ชาติ และทรงบำเพ็ญเต็มที่ยิ่งขึ้นใน 10 พระชาติก่อนชาติที่เป็นเจ้าชายสิทธัตถะ และชาติสุดท้ายที่ทรงบำเพ็ญขั้นอุกฤษคือเสวยสละ

ทรัพย์สินภายนอกแม้บุตรภรรยา คือการบำเพ็ญทานอันสูงยิ่ง นักวิชาการบางท่านก็ตั้งข้อสังเกตว่า คำว่า “วงส์” ที่ใช้ประกอบเป็นชื่อคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหลายเรื่อง เช่นพุทธวงส์ คันธวงส์ มหาวงส์ คำว่า วงส์นี้ หมายถึง “ประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา” วงส์แห่งพระพุทธเจ้าก็หมายถึง “ประเพณีตามที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตปฏิบัติ” ในปฐมสมโพธิกถาฉบับภาษาไทยของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้นทรงใช้คำว่า “ประเพณี” หลายครั้ง เมื่อจะอธิบายการกระทำบางอย่างหรือเหตุการณ์บางอย่างที่คนทั่วไปไม่เข้าใจ หรือไม่ยอมรับ (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546, หน้า 476) หรืออธิบายเหตุผลเชิงตรรกะไม่ได้ ดังเหตุการณ์ที่พระนางสิริมหามายาสิ้นพระชนม์หลังประสูติเจ้าชายสิทธัตถะแล้ว 7 วัน ดังนั้นผู้จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตจะต้องปฏิบัติตามเกณฑ์ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเคยบำเพ็ญมาคือการสั่งสมบุญบารมี

ผู้วิจัยเห็นว่า มีความเชื่อมโยงระหว่างกับความเป็นพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครอง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีที่ทรงเสนอว่า ทศพิธราชธรรม 10 ประการที่พระมหากษัตริย์ต้องทรงบำเพ็ญหรือยึดถืออยู่นั้นเหมือนหรือใกล้เคียงกับทศบารมีที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญ และทรงเห็นว่า คติเรื่องบารมีนี้มีหลักฐานว่าเป็นคติที่มีมาแต่สุโขทัย แล้วยังส่งต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาโดยมีวิวัฒนาการขยายออกมาจากสมัยสุโขทัยได้แก่ คตินิยมเรื่องมหาชาติหรือพระเวสสันดรที่มีมาก่อนแล้ว

ยังมีหลักอีกประการหนึ่ง ได้แก่ ทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นที่รู้จักในสังคมไทยแต่ครั้งโบราณว่า เป็นหลักการหรือข้อปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ ดังพระอธิบายของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (2516, หน้า 17) ความดังนี้

ทาน การให้ 1 การตั้งสังวร รักษากาย วาจา ให้สะอาด ปราศจากโทษ 1 ปริจาค์ การบริจาคสละ 1 อาชฺขว ความซื่อตรง 1 มทิตฺว ความอ่อนโยน 1 ตป การจัดการความเกียจคร้านและความขี้ 1 อุกุโธ การไม่โกรธ 1 อวิหีสถฺย การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ตลอดถึงสัตว์ให้ได้ทุกขยาก ขนฺติญ ความอดทนต่อสิ่งควรอดทน เป็นเบื้องต้น 1 อวิโรธน การปฏิบัติไม่ให้ผิดจากการที่ถูกที่ตรงและดำรงอาการคงที่ 1 ไม่ให้วิการด้วยอำนาจยินดียินดีร้าย 1 บรรจบเป็นกุศลส่วนชอบ 10 ประการ เมื่อเปรียบเทียบกับตามที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงเสนอ แจกแจงได้ดังนี้ว่า เมื่อพิจารณาข้อธรรมะที่ละข้อ มีชื่อซ้ำกับบารมี 3 ข้อ แต่มีความคิดต่างกันเพราะมีวัตถุประสงค์ต่างกัน ได้แก่

ทาน ในทศพิธราชธรรมกินความถึงการให้สิ่งของ ให้กำลังกาย ช่วยทำกิจการต่าง ๆ ให้วาจา เช่น ช่วยพูดกิจการ ให้กำลังความคิด เช่น ช่วยคิดแนะนำในกิจการ ให้กำลังปัญญา ซึ่งอาจจำแนกทานได้เป็นสองประการ คือวัตถุทาน การให้พัสดุสิ่งของและธรรมทานคือการให้ธรรม คือชี้แจงแสดงโอวาท หรือคำสั่งสอน คำแนะนำ โดยข้อสังเกตของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ

คือทานในบารมีเน้นหนักด้านวัตถุทาน คือผู้ปฏิบัติราชธรรมต้องอยู่ในสังคมในฐานะผู้ปกครอง ต้องเอื้อเพื่อแบ่งปันสิ่งของให้ผู้อยู่ใต้ปกครองพร้อมกับให้กำลังความรู้ความคิด แต่ทานบารมี ในทศบารมีนั้นเน้นให้ทานเพื่อต้องการตัดความเกี่ยวข้องทางโลก ตัดความยึดถือว่าเป็นของเราได้

ศีล คือ เจตนาที่จะรักษากาย วาจา ให้ตั้งเป็นปกติ เว้นจากการประพฤติชั่วและทุจริต ในทศพิชราชธรรมนั้นเป็นศีลเกี่ยวกับการปกครองคือต้องประพฤติให้ถูกต้องตามกฎหมายของ บ้านเมืองและหมายรวมถึงศีล 5 ที่ยอมทำให้ผู้อยู่ใต้ปกครองอยู่เป็นสุข ส่วนในทศบารมี มุ่งเน้น ให้รักษากาย วาจา เพื่อก่อให้เกิดสมาธิ อันยังให้เกิดปัญญารู้แจ้งในพระโพธิญาณได้

ขันติ ในทศพิชราชธรรม หมายความว่าถึง กริยาที่อดทนต่อ โลกะ โทสะ โมหะ ไม่แสดง กริยาอันชั่วร้ายตามอำนาจ โลกะ โทสะ โมหะนั้นั้น และอดทนต่อทุกขเวทนา อดทนต่อถ้อยคำที่มี ผู้กล่าวชั่วไม่เป็นที่ชอบใจ พระมหากษัตริย์จะต้องมีพระราชหฤทัยกล้าหาญ รักษาพระราชหฤทัย และพระอาการทางกาย วาจา ให้สงบเรียบร้อย ซึ่งเป็นเช่นเดียวกับขันติบารมี เพียงแต่ความ มุ่งหมายเป็นไปเพื่ออบรมจิตส่วนบุคคล

บริจาค คล้ายกับทาน ทาน หมายถึง การให้ มุ่งให้ผู้รับได้ประโยชน์ ส่วนบริจาค หมายถึง การเสียสละ เช่นเสียสละประโยชน์หรือความสุขส่วนตน พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครองควรจะมี ธรรมะในการปฏิบัติกิจทั้งปวง เพื่อประโยชน์สุขของคนหมู่มากดังนั้นต้องสละความยึดถือ ประโยชน์ส่วนตน ข้อนี้คล้ายกับบารมี

อาชชวะ คือ ความเป็นผู้มีอัธยาศัยซื่อตรง ไม่ประพฤติหลอกลวง คนที่อยู่รวมกันเป็นหมู่ ถ้าปฏิบัติไม่ตรงกับงานในหน้าที่ไม่ซื่อตรงต่อกัน ก็อยู่อย่างสงบสุขมิได้ พระมหากษัตริย์ก็จะต้อง เทียงตรงต่อประชาชน ต้องไม่ทรงคิดลวงหรือประทุษร้ายผู้ใด หัวข้อธรรมนี้ไม่มีในทศบารมี โดยเฉพาะ แต่อาจเทียบได้กับสัจจบารมีคือเป็นผู้มีความจริงใจ

มัททวะ ความเป็นผู้อ่อนโยน ไม่ดิ่งคือ มีสัมมาคารวะอ่อนน้อมต่อท่านผู้ใหญ่หรือ ผู้เจริญ ทั้งต่อบุคคลเสมอกันหรือต่ำกว่า วางตนสม่าเสมอไม่กระด้างดุนินผู้อื่น ด้วยอำนาจมานะ ชาติ โคตร ยศ ทรัพย์ พระมหากษัตริย์ต้องมีความอ่อนโยน ไม่ดิ่งดั่ง เมื่อมีผู้กราบทูลข้อความที่ ประกอบด้วยเหตุผล ก็จะนำมาพิจารณาให้ถ้วนถี่ ถ้าดีก็จะรับมาปฏิบัติ

ตบะ โดยมากใช้เป็นชื่อของความเพียร หมายถึงการตั้งใจกำจัดความเกียจคร้านและ การผัดหน้าทำกิจอันเป็นกิจดีกิจชอบ ทางพราหมณ์กล่าวว่าตบะของพระมหากษัตริย์ คือ การคุ้มครองไพร่ฟ้าประชชน ฉะนั้น พระมหากษัตริย์ผู้มีตบะ จะเป็นที่ยำเกรงแก่คนทั่วไป เมื่อคน รวมกันเป็นหมู่ ต้องรู้หน้าที่ของตน พระมหากษัตริย์จะต้องมีความเพียร ทำหน้าที่โดยไม่เกียจคร้าน เทียบได้กับวิริยบารมี

อักโกระ คือ กริยาที่ไม่แสดงโกรธให้ปรากฏ ตลอดถึงไม่พยาบาทมุ่งร้ายคนอื่น แม้จะต้องลงโทษผู้กระทำความผิดก็ตามเหตุผล แม้ต้องลงโทษเพื่อประโยชน์ของคนหมู่มากก็ต้องทำพระมหากษัตริย์ต้องทรงมีอหิชาศัยเมตตา แม้ทรงพิโรธก็ข่มเสียได้ เป็นธรรมสำหรับผู้ปกครอง ทำให้สังคมสงบสุข ในทศบารมี ข้อนี้ควรตรงกับศีลบารมี หมายถึงการรักษากายให้เรียบร้อย ไม่ทำตอบแม้ผู้ที่มาเบียดเบียน และจะทำร้ายผู้อื่นเลย

อวิหิงสา คือ การไม่ก่อทุกข์ยากแก่ผู้อื่นตลอดถึงสัตว์ด้วยเห็นเป็นของสนุก พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอัชฌาศัยประกอบไปด้วยพระมหากรุณาไม่ทรงเบียดเบียนผู้ใด แม้จะต้องเก็บภาษีจากราษฎร หรือเกณฑ์แรงงานราษฎร ก็ทำเท่าที่จำเป็น เมื่อเทียบกับบารมีธรรม ก็เทียบได้กับเมตตาบารมี

อวิโรธนะ คือ การไม่ทำผิดจากทำนองคลองธรรม พระมหากษัตริย์ทรงตั้งอยู่ในซัดยะ ประเพณี ไม่คลาดจากความยุติธรรม อุปถัมภ์ยกย่องคนที่ควรยกย่อง ลงโทษคนกระทำความผิด ซึ่งข้ออวิโรธนะนี้เทียบได้กับอุเบกขาบารมีในบางลักษณะ ดังมีคำอธิบายอวิโรธนะว่า คือการไม่ทำผิดทำนองคลองธรรม... ไม่คลาดจากความยุติธรรม (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 137-141)

ในวัฒนธรรมไทย มักเน้นพระชาติสุดท้ายคือมหาชาติหรือพระเวสสันดร และคุณธรรมที่พระเวสสันดรทรงกระทำคือ ทาน ซึ่งผู้บริจาทานมักได้รับการยกย่องอย่างสูง วรรณคดีเรื่องมหาชาตินี้มีปรากฏในหลายท้องถิ่น ซึ่งย่อมแสดงแนวคิดที่เชื่อมั่นต่อการสั่งสมบารมีเพื่อส่งให้บุคคลนั้น ๆ เป็นบุคคลสำคัญหรืออาจมีอำนาจเหนือคนทั้งหลายหรือเป็นพระมหากษัตริย์ได้ อย่างไรก็ตามอำนาจบารมีที่กล่าวอ้างมานี้เป็นอำนาจที่อิงกับศาสนา ในภาคอีสานก็มีมหาชาติสำนวนอีสาน แต่ไม่ทราบยุคสมัยที่แต่ง มหาชาติไทยเหนือ และในภาคใต้ การที่มีแพร่หลายไปนี้เพราะประเพณีการเทศน์มหาชาติขึ้นมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย มีทั้งของหลวง คือในพระราชพิธี และของราษฎร ซึ่งถือกันว่า ผู้ที่ฟังเทศน์มหาชาติครบ 13 กัณฑ์ในวันเดียวจะได้บุญมาก เพราะเป็นเรื่องการบริจาทานอย่างสูงสุดคือยอมสละทุกอย่าง (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 130) บารมีในสมัยอยุธยายังมีความหมายถึงบารมีของกษัตริย์อีกด้วย ดังในกลบทศิริวิบูลย์กิจอันเป็นเรื่องที่นำมาจากปัญญาสชาดก ตอนที่เป็บบทไหว้ครู

“สร้างบารมีสี่ปรมรรตตร์สนับถือนั้น ในรัตนไตรย์หรือทรงอุตสาห์
ตั้งความเพิ่มเติมความเพียรเป็นพุทธา มุ่งจะเพื่อเมื่อจะพาพวกเวไนย”

(ชุมนุมตำรากลอน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ, 2504, หน้า 182)

โดยเฉพาะคติบารมีของพระมหากษัตริย์ได้แก่จารึกที่ฐานพระสมุทรเจดีย์สมุทรปราการ พ.ศ.2370 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีความชี้ชัดถึง

การบำเพ็ญบารมีเพื่อการบรรลุพระโพธิญาณในภพภาคหน้าตามประเพณีของพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลาย ความว่า

ทรงปรารถนาพระโพธิญาณศรัทธาธิกบารมี พระเหตุที่ยหมายมุ่งบำรุงพระไตรรัตนทั้งสามเป็นอาจินะ พระราชกุศลสืบสร้างพระตำมะดิงชะบารมี ทรงพระวิระภาพเพียรพยายามตามประเพณีพระมหาโพธิสัตว์เจ้า แต่ปางก่อนสืบมา” (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 3: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง, 2516, หน้า 17)

ดังนั้น ความคิดเรื่องการสั่งสมบุญบารมีจึงเป็นสิ่งที่เชื่อถือกันมากในสังคมไทย ไม่เพียงเป็นอุปกรณ์ในการนำพาสู่โพธิญาณ แต่ที่สำคัญคือมักใช้บุญและบารมีอ้างถึงความชอบธรรมต่าง ๆ ทางการเมืองการปกครองได้แก่การขึ้นครองราชย์ เป็นต้น

แนวคิดทางรัฐศาสตร์เกี่ยวกับบุญและอำนาจ

แนวคิดของนักรัฐศาสตร์กลุ่มที่ศึกษาสังคมการเมืองไทย คือ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทรวณิช (2523, หน้า 11-14) เห็นว่า ที่มาของอำนาจในความคิดไทย คือ “การมีธรรม” ดังนั้น พระมหากษัตริย์ไทยจึงมีแนวโน้มที่จะเชื่อมโยงตัวเองและการปฏิบัติของพระองค์เข้ากับพระพุทธเจ้าและพระธรรมมากกว่าจะอ้างเทวสิทธิ์ ซึ่งคืออำนาจการปกครองจากเทพหรืออ้างความเป็นเทพ

นอกจากนี้ ตามความคิดของศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ไม่ได้เป็นเพียงผู้นำทางการเมืองของรัฐเท่านั้น แต่พระมหากษัตริย์เป็นทั้ง “รัฐ” และ “สังคม” พระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางที่สำคัญที่สุดของสังคม และเป็นจักรกลของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงสังคมด้วย ซึ่งปรากฏทั้งในด้านสภาวะธรรมชาติและทั้งบทบาทความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมนั้นขึ้นอยู่กับการมีหรือไม่มีคุณธรรมของการปกครอง จนอาจกล่าวได้ว่า ผู้ปกครองมีความเป็นจักรวาลอยู่ในตัวเอง เพราะผู้ปกครองรับผิดชอบไม่เฉพาะผลที่เกิดจากการใช้อำนาจทางการเมืองเท่านั้น หากยังต้องรับผิดชอบต่อความเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติ เช่น ความวิปริตของดินฟ้าอากาศ ทุพภิกขภัยนานาประการอีกด้วย (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทรวณิช, 2523, หน้า 11-14)

ส่วนความเชื่อโบราณของไทยและผู้คนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่เชื่อว่าเมื่อผู้ปกครองดี มีคุณธรรม ลมฟ้าอากาศก็จะเป็นไปตามฤดูกาล เมื่อใดที่ผู้ปกครองไม่มีธรรม ฝนฟ้าก็จะแห้งแล้งเกิดความแปรปรวนไม่เป็นไปตามฤดูกาลปกติ ดังนั้น การมีผู้ปกครองหรือกษัตริย์ที่มีธรรมจึงถือว่าสำคัญมากสำหรับสังคมโบราณในแง่ที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติในเรื่องการหาอยู่หากิน เนื่องจากคนโบราณนั้นมีความเชื่อและความคิดที่เชื่อมโยงกันระหว่างภาวะทางธรรมชาติและครรลองของ

ผู้ปกครอง ดังทรศนะที่ว่ากษัตริย์นั้นคือศูนย์กลางของรัฐ เป็นจักรกลในการขับเคลื่อนความเป็นไปของรัฐ

ทรศนะของนักรัฐศาสตร์ที่ยกมากล่าวนี้แสดงให้เห็นคติในสังคมไทยที่เชื่อมกับความเป็นพุทธราชาที่แน่นหนากว่าความเป็นเทวราชา อีกทั้งหลักฐานต่าง ๆ ก็ยืนยันคตินี้ ผู้วิจัยคิดว่าความเป็นพุทธราชานั้นสามารถเชื่อมโยงกับราษฎรได้ง่าย ซึ่งไม่ใช่การใกล้ชิดประชาชนในทางความเป็นจริง แต่เป็นการเชื่อมโยงกันทางอุดมคติและทางความเชื่อเนื่องจากพระพุทธรูปเป็นสิ่งที่อยู่ในสำนึกของผู้คนอยู่แล้ว เนื่องจากคุณธรรมหรือหลักการในการปกครองในวัฒนธรรมไทยอันได้แก่ จักรวรรดิวัตร 12 ประการ และทศพิธราชธรรมก็ล้วนเป็นหลักการในพุทธศาสนา ซึ่งตั้งมั่นในสังคมไทยมาช้านาน ในขณะที่คติเทวราชานั้น แม้จะสามารถยกระดับให้ฐานะของพระมหากษัตริย์สูงขึ้นเทียบเท่าเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ฮินดู แต่หลักการในศาสนาพราหมณ์ฮินดูกลับมิใช่สิ่งที่จะเชื่อมโยงราษฎรให้เข้าใจหรือรับรู้สถานะของพระมหากษัตริย์ได้ง่ายนัก แนวคิดของศาสนาพราหมณ์ฮินดูจึงมีบทบาทเพียงพิธีกรรม หรือเสริมสถานะให้มีความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้นเพียงให้แตกต่างจากราษฎร หรืออาจมีบทบาทในทางการปกครองที่เฉียบขาดบ้างบางครั้ง

1. คติเรื่องบุญ

หลักการในศาสนาพุทธนอกจากเรื่องคติพุทธราชาภายในขอบเขตสังคมไทย ยังมีคติเรื่องบุญ ซึ่งเป็นหลักการที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับคติพุทธราชา และบุญเป็นเสมือนคำตอบให้กับความเป็นไปของบุคคลอีกด้วย อีกทั้งอำนาจทางการเมืองในสังคมการเมืองไทยก็ผูกพันกับคตินี้และใช้เป็นเหตุผลในการขึ้นสู่อำนาจอยู่เสมอ

สุภาพรรณ ณ บางช้าง (2535, หน้า 39) รวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ว่า คติทางพุทธศาสนาในดินแดนไทยสมัยโบราณนั้น พุทธศาสนาเถรวาทมิได้หมดไปเมื่อยุคทวารวดีเสื่อมลง แต่มีการนับถือสืบสานกันต่อมา โดยที่คติดั้งเดิมซึ่งได้แก่ความเชื่อพื้นเมืองก็ได้มีส่วนเลือก คัดสรร และตีความในคำสอนของพุทธศาสนา เกิดการผสมผสานและขนานสาระในพุทธศาสนาเข้ากับความเชื่อพื้นเมืองในดินแดนไทย จนในสมัยสุโขทัย การที่สังคมไทยรับพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์เข้ามา ก็กลายเป็นฐานอันหนึ่งของสังคม จนในระยะต่อมา เกิดเป็นพุทธศาสนาที่เน้นความเชื่อ โดยมีได้ตามพระไตรปิฎกมากเท่ากับการเชื่อตามคัมภีร์ที่รับเข้ามาจากลังกา ดังนั้น สาระธรรมพุทธศาสนานับแต่สุโขทัยจึงเน้นความเชื่อ โดยเฉพาะคติต่าง ๆ ที่เพิ่มเติมเข้ามา ได้แก่ ความเชื่อเรื่องพระธาตุหรือคติเรื่องพระพุทธรูป คติเรื่องพระศรีมหาโพธิ์ ประวัติพระพุทธรูปเจ้าในเชิงปาฏิหาริย์ ซึ่งเน้นกระบวนการศรัทธามากกว่าปัญญา แท้จริงแล้วคตินี้มีมาก่อนสมัยสุโขทัย แต่ได้รับการเน้นและขยายสาระความเชื่อจนเป็นระบบขึ้น อีกทั้งการรับคัมภีร์ที่แต่งในลังกาเข้ามา เป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดความเชื่อที่มั่นคงขึ้น

ส่วนแนวทางปฏิบัตินั้น สุภาพรรณ ณ บางช้างเสนอว่า เน้นการทำทาน รักษาศีล เน้นคุณโทษจากการทำกรรมดีหรือชั่ว ในกระแสการเวียนว่ายตายเกิด ดังในเตภูมิกถาหรือ ไตรภูมิพระร่วงที่เป็นวรรณกรรมสอนศีลธรรม จริยธรรมต่าง ๆ นอกเหนือจากเรื่องภูมิศาสตร์ โดยเน้นการพัฒนาชีวิตให้พ้นกระแสการเวียนว่ายการเกิดด้วยการกระทำกรรมดี ซึ่งโลกทัศน์เช่นนี้ ก่อให้เกิด “พฤติกรรมบุญ” ขึ้นในวัฒนธรรมไทย (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2535, หน้า 39) พฤติกรรมบุญก็ได้แก่ การปิดกวาดแผ้วถางแผ่นดินที่พระพุทธรูปและที่พระสถูปเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ การสร้างวัด อุโบสถ วิหาร การถวายเจดีย์และผู้คน หรือการกลบนาผู้คนแก่วัด ถวายข้าวของเครื่องใช้แก่พระภิกษุสงฆ์ การประดิษฐานพระบรมธาตุ ดันศรีมหาโพธิ์ สร้างพระพุทธรูป และพระพิมพ์ การสร้างรอยพระพุทธรบาท การรวบรวมพระไตรปิฎก (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2535, หน้า 43) เนื้อความในเตภูมิกถาที่แพร่หลายในสังคมไทยก็เป็นการเร้าสำนึกเรื่องความละอาย และเกรงกลัวต่อบาปให้เกิดขึ้นจนมีผลเป็นพฤติกรรมบุญอันกลายมาเป็นพื้นฐานสำคัญต่อความทางสังคมการเมืองของไทยในสมัยต่อมา

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ศรีศักร วัลลิโภคม ให้ความเห็นเกี่ยวกับพฤติกรรมบุญของผู้คนว่า ในสมัยอยุธยานั้นไม่มีค่านิยมเกี่ยวกับการสร้างอะไรต่าง ๆ เพื่อตัวเองหรือที่เรียกว่าค่านิยมปัจเจกชน การจะได้รับการยกย่องว่ามั่งคั่งร่ำรวยและมีเกียรติยศไม่ได้หมายถึงการมีทรัพย์สินมาก หรือครอบครองที่ดินและมีบวรวิวาร แต่อยู่ที่การมีหน้ามีตาของบ้านเมืองและอาณาจักร ชุนนางข้าราชการคนใดที่จะได้รับการยกย่องว่ามีอำนาจบารมี ก็อยู่การแสดงออกว่าเป็นคนใจบุญ โอบอ้อมอารี เห็นได้จากการทำบุญสร้างวัดวาอาราม การชูปเทียนไฟพรและข้าทาสหญิงชายให้มีความสุข (ศรีศักร วัลลิโภคม, 2545, หน้า 112)

คติเรื่องบุญนั้นมีความสำคัญในวัฒนธรรมไทย ด้วยเหตุที่ว่า แนวคิดนี้สามารถบูรณาการสังคมให้สงบสุขอยู่ได้ ความเชื่อเรื่องบุญนี้สำคัญในแง่การเมืองด้วย ศรีศักร วัลลิโภคม (2545, หน้า 76-77) เห็นว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา การสิ้นบุญวาสนาของพระมหากษัตริย์หรือผู้มีอำนาจนั้นถือว่าเป็นเพราะกรรมเก่า ส่วนผู้ที่มาแทนนั้นคือผู้ที่มีบุญมาแต่ชาติปางก่อนนั่นเอง ความคิดเรื่องบุญในลักษณะนี้จึงเป็นความขัดแย้งกับการสืบสันตติวงศ์ ตามแนวคิดพุทธศาสนานั้นพระมหากษัตริย์เป็นเพียงสมมติราช จะดำรงได้แค่ไหนก็ขึ้นกับบุญกรรมของพระองค์เอง กษัตริย์องค์ใหม่ที่เข้ามา ไม่ว่าจะเป็นผู้ใดก็ได้รับการยกย่องเสมอกัน ความน่าสนใจในเรื่องนี้ก็คือ ความคิดเรื่องบุญนี้ กลายเป็นสิ่งสำคัญในการผลักดันให้มีการเปลี่ยนแปลงฐานะของบุคคลจากที่ต่ำไปที่สูงได้เช่นจากข้าทาสและไพร่ มาเป็นผู้ดี ข้าราชการขุนนาง ถือเป็นสิ่งชดเชยหรือรักษาคุณภาพในการยอมรับความเหลื่อมล้ำต่ำสูง ดังนั้น คติธรรมในพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่สำคัญที่ทำให้ชนชั้นปกครองและที่ถูกปกครองอยู่ร่วมกันโดยไม่มีความเหลื่อมล้ำต่ำสูงกันจนเกินไป และความขัดแย้งทางการเมืองหรือการโค่นล้ม

อำนาจซึ่งมักเกิดบ่อย ๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นก็มักไม่กระทบชนชั้นล่างหรือผู้คนพลเมืองในวงกว้างหรือส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่รุนแรงแต่อย่างใด อันอาจแสดงให้เห็นได้ทั้งการยอมรับในคติเรื่องบุญ และพฤติกรรมที่ผู้คนเห็นว่า เหตุการณ์ทางการเมืองนั้นมิได้ส่งผลกระทบต่ออันใดกับตนก็ยอมรับได้

ทรรศนะของนักวิชาการด้านปรัชญาเสนอว่าสังคมไทยมีลักษณะเป็นจักรวาล โดยเห็นจักรวาลวิทยาของการแบ่งลำดับชั้นของ “บุญ” จะไม่มีสิ่งมีชีวิตใดถูกกำหนดให้อยู่กับที่ตลอดไป ขณะมีชีวิตก็อาจมีชีวิตที่ต่างกัน แต่เมื่อสิ้นชีวิตแล้วสถานภาพอาจสลับกันได้ ดังนั้นแนวคิดเรื่องบุญเป็นแนวคิดหลักที่ใช้ในการจัดระดับและตำแหน่งแห่งที่ของชีวิตในจักรวาลนี้ นอกจากนี้เครื่องหมายของคนมีบุญในวัฒนธรรมไทย คือ การบริจาทาน คนร่ำรวยต้องบริจาทานมากกว่าคนยากจน เช่นพระเวสสันดร สละทรัพย์ สละแผ่นดิน แม้แต่ครอบครัว ปริมาณของการบริจาย่อมบ่งชี้ถึงคุณภาพของการบริจาดด้วย เป็นการบริจายเพื่อแสดงฐานะของคนในลำดับชั้นทางจักรวาลทางสังคมด้วย (สุวรรณา วงศ์ไวยสุวรรณ, 2530, หน้า 10-13)

นอกจากนี้ แนวคิดเรื่องบุญในสังคมไทยโบราณก็มีได้มีลักษณะที่แน่นอนตายตัว ไม่มีเครื่องประกันได้ว่าผู้ที่ได้ชื่อว่ามีบุญจะอยู่ในตำแหน่งนั้นได้ตลอดชีวิตเพราะตำแหน่งอันสูงส่งที่ดำรงอยู่นี้เป็นบุญเก่าที่สะสมไว้แต่ชาติปางก่อน บุคคลเมื่อสิ้นบุญก็อาจตกลงจากลำดับชั้นได้ ด้วยความไม่แน่นอนในสถานภาพซึ่งอาจตกต่ำเมื่อไรก็ได้ ผู้ที่อยู่ในฐานะสูง สถานภาพสูงต้องใช้ความพยายามอย่างยิ่งในการพัฒนาหรือรักษสถานภาพของตนไว้ อาจทำให้ต้องแสวงหาทรัพยากรที่มีอยู่ให้มากขึ้น เพื่อนำไปใช้อุปถัมภ์คนในวงกว้างมากยิ่งขึ้น เพื่อความมั่นคงและขยายสถานภาพของตน สำหรับคนที่อยู่ในสถานภาพต่ำ ซึ่งไม่อาจคาดหวังที่จะเพิ่มพูนทรัพยากรด้วยตนเองได้ คนเหล่านี้ก็สามารถให้บริการกับผู้ที่มียุทธศาสตร์สูงกว่าตนเองได้เพื่อและกับทรัพยากรที่มากขึ้น ซึ่งจะได้แจกจ่ายในหมู่พวกพ้องของตนอีกทอดหนึ่ง (Hank, 1962, p. 1248 อ้างถึงใน สุวรรณ วงศ์ไวยสุวรรณ, 2530, หน้า 14)

ความคิดเรื่องบุญที่ปรากฏในสังคมไทยในลักษณะนี้จึงเป็นสิ่งเชื่อมโยงให้ชนทุกระดับในสังคมไทยสามารถยอมรับ เข้าใจความแตกต่างของแต่ละบุคคล สถานะ หน้าที่ และหลักเกณฑ์ที่ชนทุกระดับจะต้องเผชิญได้แก่ความเกิดแก่เจ็บตายซึ่งเป็นคำตอบของชีวิตได้ดีกว่าคติพราหมณ์ฮินดู จึงกล่าวได้ว่า เรื่องบุญนี้เป็นโลกทัศน์ของคนโบราณที่เป็นหลักใหญ่ในการบูรณาการทางสังคมด้วย

ในพระราชพงศาวดาร ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระราชพงศาวดารที่ 7 จุลศักราช 1207 /พ.ศ. 2388 ได้ปรากฏข้อความเกี่ยวกับบุญ ว่า “ข้อที่ 1 ว่าได้บำเพ็ญพระราชกุศลสิ่งใดไว้ จึงได้มาเสวยสิริ ราชสมบัติ” มีพระสงฆ์ราชาคณะมีวิสัยญาณอยู่หลายความ ความที่ 1 วิสัยนา

โดยพระพิมลธรรม (นามเดิม อุ๋ ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช) มีความสำคัญเกี่ยวแก่การสั่งสมบุญที่ยังเชื่อกันมาจนสมัยต้นรัตน โกสินทร์ว่า

ขอถวายพระพร ซึ่งพระราชสมภารเจ้าได้เสวยซึ่งวิบุลราชสมบัตินั้นเพราะพระราชกุศล อันพระองค์ได้กระทำไว้แต่ในบุพพชาติปางก่อน เหตุพระบาลีในนิธิกัมมสูตรว่า ปเทสรชฺช อีสฺสริยํ ฯลฯ สพฺพมเตน ลพฺภติ อรรถาธิบายความว่า ปเทสรชฺช อันว่าสมบัติในระเทศกัถิ อีสฺสริยํ อันว่า ภาวะเป็นใหญ่ คือ สมบัติแห่งจักรพรรดิราชกัถิ จกฺกวตฺตีสฺสํ ปิยํ อันว่าความสุขแห่งพระยาจักรพรรดิ อันบุคคลปรารถนายินดีกัถิ เทวราชฺหิปี ทิพฺเพสุ อันว่าสมบัติแห่งเทพดาในเทวโลกกัถิ และผลทั้งสี่มีประเทศรัช เป็นต้น ดังถวายวิสัยชานานี้ แต่ล้วนบุคคลได้ด้วยบุญญานิธิ ขุมทรัพย์ คือ บุญสิ้นทั้งนั้น (ประชุมพระราชปจฺจนา, 2550, หน้า 349)

ส่วนความที่ 2 มีพระธรรมเจดีย์เป็นผู้ถวายวิสัยชานา กัถิวิสัยชานาว่า “ซึ่งทรงพระปริวิตกว่า ได้บำเพ็ญพระราชกุศลสิ่งใดไว้ จึงได้ว่าเสวยสิริราชสมบัติดังนี้ อาตมาภาพพิจารณาเห็นว่า ประพฤติเป็นไปด้วยอำนาจบุญญาภิหาร หากได้ทรงบำเพ็ญมาแต่เบื้องบุริมภพ” (ประชุมพระราชปจฺจนา, 2550, หน้า 350)

ส่วนการวิเคราะห์ของผู้วิจัยในประเด็นเรื่องบุญ ขอเสนอว่าการประมวลความคิด ทั้งหลายอันได้แก่ คติจักรวาล คติพุทธราชาและคติเรื่องบุญอันปรากฏในดินแดนไทยนั้น นำไปสู่แนวคิดที่ส่งเสริมสถานะพระมหากษัตริย์ให้เทียมเท่า เสมอเหมือน หรือเป็นดังพระพุทธเจ้า ทั้งพระพุทธเจ้าในกาลปัจจุบัน และกาลอนาคต อันนับเนื่องด้วยบุญ บารมีที่สั่งสมมา สถานะต่าง ๆ ที่แสดงออกถึงความเป็นศูนย์กลางจักรวาลดังพระพุทธเจ้า ซึ่งในมโนทัศน์ของมนุษย์ศูนย์กลาง จักรวาลที่แลเห็นหรือที่ใกล้เคียงก็คือรัฐหรือบ้านเมืองนั่นเอง อีกทั้งคติที่ชนชั้นปกครองพยายาม แสดงออกซึ่งคติที่เทียบเคียงพระมหากษัตริย์หรือเป็นเสมือนสิ่งแทนบุคคลที่มีสถานะสูง ได้แก่ การสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องที่ยังคงมีการสร้างมาจนสมัยต้นรัตน โกสินทร์

ด้วยคติ และการแสดงออกซึ่งคติที่พยายามเทียบเคียงพระมหากษัตริย์กับพระพุทธเจ้า อันได้แก่เรื่องของบุญ การสั่งสมบุญบารมี ซึ่งแสดงออกในเรื่องของทศชาติประกอบกับคติจักรวาล ซึ่งวาดอยู่เบื้องหลังพระประธาน องค์ประกอบของพระอุโบสถอันประกอบด้วยจิตรกรรมฝาผนัง ดังกล่าวนี้ และแนวคิดที่กล่าวมาทั้งหมด จึงเข้าใจได้ว่า พระพุทธรูปประธานก็เป็นเสมือนทั้ง และมีความหมายถึงพระมหากษัตริย์ที่เป็นทั้งพระพุทธองค์ที่ยังมีพระชนม์ชีพและจะได้ตรัสเป็น พระพุทธเจ้าในอนาคตด้วย

ดังนั้น เมื่อผู้คนได้กราบไหว้พระพุทธรูปประธานอันประกอบอยู่กับจิตรกรรมฝาผนัง ภาพคติจักรวาลและอื่น ๆ ภายในพระอุโบสถ จึงเท่ากับกำลังถวายบังคมพระมหากษัตริย์ผู้เป็น จักรพรรดิราชด้วยในขณะเดียวกัน

ภาพที่ 3-10 เวสสันดรชาดกหรือมหาชาติ แสดงถึงคติการสังฆมบุญบารมี วัตรราชสีหทาราม
สมัยรัชกาลที่ 3 (บูรณะสมัยปัจจุบัน)

เนื้อเรื่องในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

คติ และแนวคิดทั้งหลายที่ได้กล่าวมานั้น ล้วนเป็นที่มาของเนื้อหาที่ได้รับการนำไปวาดในจิตรกรรมฝาผนัง คติทั้งหลายนี้อิงอาศัยเนื้อเรื่องในวรรณกรรม เรื่องเล่า เป็นสิ่งแสดงออก เช่นคติจักรวาลก็อาจแทนด้วยเขาพระสุเมรุ พุทธราชาที่แสดงออกด้วยพระประธานในพระอุโบสถ (ประกอบกับภาพเขาพระสุเมรุที่ด้านหลัง) คติเรื่องบุญและการสั่งสมบารมีก็แสดงออกด้วย ทศชาติและมหาชาติ และยังคงมีเรื่องปลีกย่อยที่มาประกอบและส่งเสริมแนวคิดเหล่านี้

เนื้อหาในการวาดจิตรกรรมตามแบบแผนที่ปรากฏมากในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ก็คือ เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าสมณโคดมในประการต่าง ๆ โดยมักเน้นพุทธประวัติที่หมายรวมถึงในอดีตชาติและพระชาติที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

1. ชาตก และพุทธประวัติ

ในการศึกษาที่ผ่านมาได้ข้อสรุปว่า เนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติที่นำมาวาดในจิตรกรรมฝาผนังนั้น มีเนื้อหาจาก *ปฐมสมโพธิ* อันเป็นประวัติของพระพุทธเจ้าสมณโคดม โดยมักให้น้ำหนักไปที่ ปฐมสมโพธิกถา ฉบับภาษาไทยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นหลัก

ในบันทึกของ แชรแอส (2550, หน้า 176-177) ก็ได้ระบุถึงจิตรกรรมฝาผนังที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธประวัติ และ “การสวดมนต์เรื่องพุทธประวัติ” ซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญที่กล่าวถึง การวาดเรื่องราวพุทธประวัติในจิตรกรรมฝาผนังมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แม้ชรแอสจะมีได้ให้รายละเอียดว่าเนื้อหาของพุทธประวัตินั้นมีลักษณะอย่างไร แต่เมื่อได้กล่าวถึง การสวดมนต์เรื่องพุทธประวัติ ก็อาจประเมินได้ว่า น่าจะเป็นพุทธประวัติที่ครบถ้วนตลอดเรื่อง ทั้งนี้อาจเรียกว่า เป็นการสวด “ปฐมสมโพธิ” ก็ได้

กระแสความรู้เกี่ยวกับพุทธประวัตินั้นมีมาในดินแดนไทยอาจนับได้ตั้งแต่เริ่มรับพุทธศาสนาตั้งแต่ครั้งวัฒนธรรมทวารวดี ความรู้เกี่ยวกับประวัติของพระศาสดาย่อมเป็นที่สนใจใคร่รู้ของผู้คน ซึ่งได้ปรากฏภาพเล่าเรื่อง ศาสนวัตถุต่าง ๆ ที่มีส่วนแสดงถึงประวัติของพระสมณโคดมไปพร้อมกับประวัติของศาสนาพุทธด้วยเช่นกัน และผู้คนในวัฒนธรรมทวารวดีก็ได้เรียนรู้ประวัติของพระสมณโคดมผ่านศาสนวัตถุเหล่านี้

ในความเห็นของผู้วิจัย เข้าใจว่า พุทธประวัติหรือประวัติพระพุทธเจ้าสมณโคดมที่มีอยู่ในสังคมการเมืองไทยนั้นคงจะมีลักษณะเป็น “นิทาน” หรือเรื่องเล่าที่ได้เติมแต่งให้เป็นเรื่องราวของความศักดิ์สิทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์อยู่แล้ว อาจจะด้วยกลวิธีในการเผยแพร่ศาสนา หรือการยกย่องพระพุทธเจ้าไว้ให้อยู่ในสถานะที่ศักดิ์สิทธิ์สูงส่งเกินมนุษย์ธรรมดา ทั้งนี้คงเพื่อการเผยแพร่ใน

วัฒนธรรมที่ต่างไปคือในดินแดนไทยและมีระดับความเข้าใจที่อาจจะต่างกัน โดยเฉพาะสังคมที่มีความเชื่อพื้นเมืองเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของธรรมชาติเช่นสังคมดั้งเดิมในดินแดนไทย

การแสดงออกถึงเรื่องราวพุทธประวัติดังในภาพเล่าเรื่องต่าง ๆ ทั้งในและต่างประเทศ เช่นภาพสลักเล่าเรื่องพุทธประวัติที่คันธาระ ประเทศปากีสถาน ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 7 ส่วนในดินแดนไทย ได้แก่ ภาพสลักนูนต่ำพระพุทธรูปตอนยมกปาฏิหาริย์และตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์ ที่ประดิษฐานที่ฐานชุกชีพระศรีศากยมุนีที่พระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม หรือปางปฐมเทศนาอันเป็นชิ้นส่วนประดับศาสนสถานที่เกี่ยวข้องไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ หรือชิ้นสำคัญได้แก่ ใบเสมาที่พบที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ ที่เป็นเรื่องราวพระพุทธรูปเจ้าเสด็จกลับกรุงกบิลพัสดุ์หรือพินพาพิลาปและมีอีกหลายชิ้นที่แสดงพุทธประวัติตอนต่าง ๆ อีกเช่น ปางแสดงธรรมหรืออาจเป็นปางปฐมเทศนา รวมทั้งซากเรื่องต่าง ๆ ที่พบเป็นภาพปูนปั้นที่เจดีย์จุลปะโทน นครปฐม ซึ่งพิริยะ ไกรฤกษ์มีข้อเสนอว่า เป็นนิทานหรือชาดกในนิกายมูลสารวาสติวาทหรือรูปเคารพทางฝ่ายมหายาน ได้แก่พระอวโลกิเตศวร ก็แสดงออกถึงความเข้าใจประวัติศาสตร์ศาสนาเช่นกัน

หลักฐานเหล่านี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ดินแดนไทยเมื่อรับพุทธศาสนาตั้งแต่วัฒนธรรมทวารวดี ก็ย่อมได้รับรู้และทำความเข้าใจพุทธประวัติหรือประวัติพระพุทธรูปเจ้าสมณโคดมไว้แล้ว ไม่ว่าจะเป็นความรู้ทางฝ่ายเถรวาทหรือฝ่ายมหายาน และผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า บางทีจะเป็นพุทธประวัติที่ครบเรื่องตั้งแต่จุดลงมาจนเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว

ข้อพิจารณาที่น่าสนใจและน่าจะนำมาเชื่อมโยงได้ ได้แก่ ข้อสังเกตของไมเคิล ไรท์ ที่เห็นว่า คนไทยนั้นคุ้นเคยกับวัฒนธรรมของอินเดียได้แก่พราหมณ์-ฮินดู โดยพิจารณาจากประกาศโองการแข่งน้ำโคลงห้า ที่ใช้ภาษาไทยเรียกนามเทพฮินดูอย่างคุ้นเคยหรือเรียกอย่างง่ายตามความเข้าใจ ได้แก่ เรียกพระอิศวรว่าเจ้าผาเผือก มีงูเป็นแท่น และเรียกพระจันทร์กุมารว่า “ขุนกล้าแก้วขี้ยิง” (ไรท์, 2543, หน้า43)

หากใช้ข้อสังเกตนี้มาพิจารณาวัฒนธรรมอินเดียแบบอื่นเช่นพุทธศาสนาซึ่งมีหลักฐานว่าได้เข้ามาสู่ดินแดนไทยในเวลาเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน ก็เป็นไปได้ว่า คนไทยโบราณนั้นก็ย่อมคุ้นเคยกับเรื่องราว เรื่องเล่า เกี่ยวกับประวัติศาสตร์พุทธและพระประวัติของพระสมณโคดมอยู่นับแต่เริ่มรับศาสนาพุทธมา จนสมัยที่สถาปนากรุงศรีอยุธยาแล้วในพุทธศตวรรษที่ 19 หรือมีความเป็นไปได้ว่า เมื่อพุทธศาสนาแผ่เข้ามา เรื่องราวหรือหลักการบางอย่างอาจต้องปรับเปลี่ยนเพื่อให้เข้ากับความเป็นพื้นเมืองที่อาจมีวัฒนธรรมต่างไปจากอินเดีย ที่ยังเชื่ออิทธิปาฏิหาริย์หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามธรรมชาติ เช่นเกี่ยวกับการเรียกเทพฮินดูด้วยศัพท์พื้นเมืองดังกล่าวมา ทั้งนี้เพื่อให้เข้าถึงความรู้สึกนึกคิดของผู้คนตามแต่บริบทสังคมที่พุทธศาสนาแผ่เข้ามา

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับการแสดงออกซึ่งศิลปกรรมพุทธประวัติในดินแดนไทย แต่ครั้งโบราณนั้น เข้าใจว่าในระยะต้นที่มีการรับพุทธศาสนา ผู้คนดูเหมือนจะเข้าใจพุทธประวัติ ในฐานะของ “สภาวะ” ของความเป็นพุทธะ มากกว่าจะแสดงหรือเข้าใจว่าพุทธประวัตินั้นคือ ประวัติชีวิตของพระสมณ โคดมผู้เป็น “บุคคล” ในวงศ์ศากยะ สังเกตได้จากความสนใจใน พระอดีตพุทธที่แสดงออกในจิตรกรรมฝาผนังที่เจดีย์รายด้านทิศเหนือที่วัดเจดีย์เจ็ดแถว ศรีสัชชาลัย ที่กรุงวศราชนครณะ พระนครศรีอยุธยา และสภาวะนั้นต้องมีการสั่งสม บำเพ็ญมาเป็นเวลายาวนาน ด้วยการแสดงออกเรื่องชาดกที่วัดศรีชุม สุโขทัย แต่ในระยะต่อมาก็สนใจประวัติเฉพาะของ พระสมณ โคดมในฐานะบุคคล โดยปะปนไปด้วยอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ข้อสันนิษฐานของผู้วิจัย ก็คือ อาจเป็นไปได้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับการรับความรู้เกี่ยวกับพุทธประวัติในลักษณะที่เป็น ประวัติของชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เริ่มมีการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวหรือนิทาน อาจจะถูกส่งมาจาก หรือจากพม่า แพร่เข้าสู่ดินแดนไทยในบริเวณล้านนา และอาจสุโขทัยบางส่วน จากนั้นอาจมี แพร่ความรู้หรือพรรณนาเกี่ยวกับพุทธประวัติในลักษณะนี้ผ่านความสัมพันธ์ระหว่างล้านนา และอยุธยาในระยะต่อไป

ข้อสังเกตเกี่ยวกับเนื้อหาของพุทธประวัติ นั้น เนื่องจากพุทธประวัติมีหลากหลายฉบับ และแพร่ไปในหลายดินแดน แต่ละแห่งล้วนรับเข้ามาปะปนและปรับกับวัฒนธรรมของตน มีความผันแปรไปภายใต้โครงเรื่องหลัก ฉบับที่น่าสนใจฉบับหนึ่งได้แก่ ฉบับที่ ดร.กิมราว รามชี อามเพทกร(หรือ ดร.บี.อาร์ อัมเบดการ์ ผู้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับแรก และรัฐมนตรีกระทรวงยุติธรรม ของอินเดียระหว่าง พ.ศ. 2590-2499) หรือ Dr.B.R. Ambedkar เป็นผู้รวบรวมเรียบเรียงขึ้น โดย ในฉบับนี้กล่าวถึงตอนออกมหาภิเนษกรรมณ์ ว่า เจ้าชายสิทธัตถะออกจากเมืองกบิลพัสดุ์ในฐานะ ปริพาชก (Parivrajaka) คือนักบวชผู้สละบ้านเรือน และต้องถูกบังคับให้เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ ด้วยเหตุผลที่ทรงคัดค้านสภาเสนาบดี (Sangh, Senapati) ของศากยวงศ์ในการทำสงครามกับแคว้น โกลิยะ (Koliya) จากข้อขัดแย้งในการแย่งน้ำในแม่น้ำโรหิณีที่กั้นระหว่างสองแคว้นและใช้ร่วมกัน ตลอดจน ความขัดแย้งนี้ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งกันจนบาดเจ็บล้มตายทั้งสองฝ่าย เจ้าชายสิทธัตถะ คัดค้านการสงครามด้วยทรงเห็นว่าจะก่อความเดือดร้อนให้ประชาชนและทั้งสองแคว้นนั้นก็มี ความสัมพันธ์ใกล้ชิดและดีต่อกัน โดยพระองค์เป็นเสียงส่วนน้อยที่คัดค้านมติของสภาเสนาบดี ตามกฎแล้ว ผู้ที่คัดค้านเสียงส่วนใหญ่ถือว่าไม่รักษาผลประโยชน์ของรัฐ มีทางเลือกได้แก่ ประการแรก ต้องยอมเข้าร่วมสงคราม แต่เจ้าชายสิทธัตถะก็ปฏิเสธ ประการที่สองอาจจะถูกแขวนคอหรืออย่างน้อยเนรเทศ ประการที่สามคือ พระราชวงศ์ศากยะจะต้องถูกคว่ำบาตรจากประชาชน และต้องถูกริบราชสมบัติ ซึ่งพระองค์เลือกทางเลือกที่ 2 โดยยอมถูกเนรเทศ โดยเสด็จออกจากเมือง โดยมีประชาชนแห่แหนตามเสด็จด้วยเป็นจำนวนมากด้วยความอาลัย ได้เอนพระเศียร เปลี่ยน

เครื่องแต่งกายจากราชตระกูลเป็นเครื่องแต่งกายของปรีพาศก โดยมีลูกพี่ลูกน้องคือเจ้าชายนามานาม (Mahanama) เป็นผู้ถวายผ้าห่มและบาตรสำหรับเที่ยวขออาหาร (Ambedkar, 1997, pp. 22-35)

เมื่อพิจารณาพุทธประวัติที่ ดร.อัมเบดการ์ได้เรียบเรียงขึ้นนี้ ดูมีความเป็นเหตุผลที่ค่อนข้างน่าสนใจได้ แต่ที่น่าสนใจคือ ได้แทรกระบบการเมืองแบบโบราณของอินเดียไว้ด้วย ได้แก่ การบริหารบ้านเมืองด้วยระบบสภาเสนาบดี (ในภาษาบาลี ใช้น่า Sangh คือ สงฆ์ หรือสังฆะ น่าจะใช้ในความหมายว่าเป็นที่ประชุมผู้คนที่มิหน้าที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมือง ส่วนแต่ละบุคคลในหนังสือนี้ใช้คำว่า Senapati เสนาบดี) หรือสภาของราชตระกูลซึ่งเป็นไปได้ว่า ดร.อัมเบดการ์ได้รวบรวมและค้นคว้าไว้โดยน่าจะใกล้เคียงกับระบบการปกครองของอินเดียโบราณซึ่งไม่ได้เป็นรัฐชาติเหมือนในปัจจุบัน อีกทั้งพุทธประวัติฉบับนี้ก็ดูเป็นประวัติของมนุษย์ธรรมดาที่มีธรรมชาติแตกต่างไปจากคนส่วนใหญ่ อีกทั้งยังยอมสะท้อนให้เข้าใจได้ว่า พุทธประวัติที่ได้รับการเรียบเรียงขึ้นอย่างหลากหลายนั้นมีความแตกต่างกัน ทั้งนี้ผู้วิจัยเข้าใจว่า การค้นคว้าของ ดร.อัมเบดการ์นั้นน่าจะมีส่วนสะท้อนความจริงเชิงประวัติศาสตร์สังคมมากกว่าพุทธประวัติฉบับอื่น เนื่องจากเป็นผู้ที่อยู่ในบริบทสังคมอินเดีย และเข้าใจระบบการบริหารรัฐแบบโบราณ หรือสังคมยุคโบราณของอินเดีย ได้มากกว่าผู้อื่น อีกทั้งเป็นการมองอย่างสายตาศึกษาปัจจุบันซึ่งเหตุการณ์เหล่านี้ล้วนอธิบายได้อย่างเป็นเหตุผลด้วยโดยปราศจากอิทธิปาฏิหาริย์

เมื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพุทธประวัติ (คำว่าพุทธประวัตินี้ มีความหมายได้ตั้งแต่ประวัติพระพุทธเจ้า ประวัติของพุทธศาสนา หรือประวัติของพระพุทธเจ้าซึ่งรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของประวัติพุทธศาสนาก็ได้ (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546, หน้า 477)) หรือประวัติพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์พุทธ ซึ่งมีผู้ศึกษามาก่อนแล้วเกี่ยวกับวรรณกรรมพุทธประวัติ ซึ่งปรากฏมีอยู่มากมายหลายเรื่อง พุทธประวัตินั้นแทรกอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของพระไตรปิฎก แต่วรรณกรรมพุทธประวัติที่สันนิษฐานว่าเป็นฉบับแรกที่แยกเอาเฉพาะประวัติของพระพุทธเจ้า ศาสนมุนีออกมาเป็นเอกเทศได้แก่ มหาชาดกพุทธจริต ที่กวีอัสว โฆษรจนานาขึ้นที่อินเดียเมื่อราว พุทธศตวรรษที่ 8-9 (พ.ศ. 700-800) เป็นพุทธประวัติฝ่ายมหายาน คัมภีร์ลลิตวิสตระซึ่งเป็นพุทธประวัติของฝ่ายมุลสรวาสตีวาท

วรรณกรรมที่แสดงสาระพุทธประวัติ จำนวนหนึ่งก็ได้แพร่เข้าสู่ดินแดนไทยผ่านการศึกษาศาสนาระหว่างกัน มีจำนวนหนึ่งซึ่งอาจนิพนธ์ขึ้นที่ลังกาและเป็นที่ยึดกันในดินแดนไทย ได้แก่

คัมภีร์ชินาลังการ ผู้แต่งคือ พระพุทธจักรจิต ลักษณะคำประพันธ์เป็น กาวย คือ บทประพันธ์ในรูปฉันทน์ แต่งขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 1700 และคัมภีร์ ชินจริต ผู้แต่งคือ พระเมธังกร แต่งขึ้นในสมัยของกษัตริย์ลังกาที่ชื่อกวนกพาหุที่ 1 (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. 1820-1831) ทั้งสอง

เรื่องสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าด้วยการพรรณนาชีวิตแห่งการสั่งสมบารมีตั้งแต่พระพุทธเจ้ายังเป็นสุเมธดาบส จนกระทั่งตรัสรู้และสั่งสอนธรรมแก่สัตว์ทั้งปวง และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 18-19 มีคัมภีร์ โสวัตถกัมมทานิทาน ผู้แต่งคือพระจุฬพูทโฆสาจารย์ แต่เล่มนี้ไม่ปรากฏหลักฐานทางลังกา แต่ปรากฏชื่อในคัมภีร์ คันธวงส์ ว่าเป็นผลงานของพระจุฬพูทโฆสาจารย์ และคัมภีร์ ปิฎกัตเตวคมอัน กล่าวไว้ว่า พระจุฬพูทโฆสาจารย์แต่งเรื่องนี้ขึ้นที่มหาวิหารเมืองอนูราชปุระ (สุภาพรรณ ณ บางช้าง (2533, หน้า 132-133) อธิบายเพิ่มเติมว่าน่าจะเป็นการเขียนขึ้นในสมัยที่อิทธิพลความคิดมหานิกายเข้ามาในลังกาแล้ว คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 18) นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ว่าด้วยพระพุทธเจ้าในอนาคตที่แต่งในลังกา และเป็นที่ยอมรับกันในดินแดนไทย ได้แก่ พระอนาคตวงศ์ของพระกัศยปเถระที่พรรณนาประวัติของพระศรีอาริยมุตโตไตรย คัมภีร์สมันตภัททิกา ของพระอุปติสสะ เป็นฎีกาอธิบายคัมภีร์อนาคตวงศ์ คัมภีร์ทสโทธิสัตตูปัตตติกา คัมภีร์ทสโทธิสัตตทุสเทศ และคัมภีร์ทสโทธิสัตตวิธิตี ทั้งสามนี้เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าในอนาคตทั้ง 11 พระองค์ (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2533, หน้า 134)

ส่วนในดินแดนไทย ได้ปรากฏคัมภีร์พุทธประวัติจำนวนหนึ่งคือ 6 คัมภีร์ทั้งที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าในอดีต พระพุทธเจ้าในกัปปัจจุบันคือพระสมณโคดมและพระพุทธเจ้าที่จะมีมาในอนาคต ได้แก่ สัมปิณฑิตมทานิทาน สัมภารวิปาก คัมภีร์พุทธานุประวัติ คัมภีร์ปฐมสมโพธิ และคัมภีร์ชินมทานิทาน เหล่านี้แสดงประวัติของพระสมณโคดม และคัมภีร์ทสโทธิสัตตทุสเทศ แสดงประวัติของพระพุทธเจ้าในอนาคต

ส่วนพุทธประวัติ ในวรรณกรรมฉบับที่ใช้ชื่อว่า *ปฐมสมโพธิ* ฉบับที่มีการศึกษาว่าเก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีการค้นพบได้แก่ฉบับอักษรธรรมล้านนา ภาษาบาลี ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติรัชมังกลาภิเชก จังหวัดเชียงใหม่ ระบุว่าจารขึ้นในปีจุลศักราช 839 หรือ พ.ศ.2020 เคยปรากฏชื่อในคัมภีร์คันธวงส์ ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นคัมภีร์ที่บรรจุรายชื่อคัมภีร์ทางศาสนาพุทธไว้เป็นจำนวนมาก (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546, หน้า 423) แต่ฉบับนี้ก็มีความถึงเพียงการตรัสรู้เท่านั้น

นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีปฐมสมโพธิฉบับอื่น ๆ อีก ได้แก่

1. ฉบับวัดไหล่หิน จังหวัดลำปาง จ.ศ. 954 หรือ พ.ศ. 2135 เหลืออยู่เพียงผูกเดียว
2. ฉบับข้างลายรดน้ำแดง สร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จ.ศ.1024 หรือ พ.ศ. 2205 จำนวน 13 ผูก อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ
3. ฉบับล่องชาดข้างลาย สร้างในสมัยพระเพทราชา พ.ศ. 2232 จำนวน 8 ผูก เก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ
4. ฉบับล่องชาด สร้างในสมัยอยุธยาแต่ไม่ทราบปีที่แน่นอน ความยาว 9 ผูก เก็บรักษาในหอสมุดแห่งชาติ

นอกจากนี้ยังมีฉบับบาลี-ไทย สร้างในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ พ.ศ. 2292 ความยาว 10 ผูก เก็บรักษาในหอสมุดแห่งชาติ (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2533, หน้า 158) และฉบับอักษรขอม ภาษาบาลี อันเป็นฉบับที่มีเพียง 22 ประจักษ์ จารขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ยังมี ปฐมสมโพธิ ภาษาบาลี อักษรขอม ฉบับหอพระมณเฑียรธรรม ที่จารขึ้นในปี พ.ศ. 2331 ที่มีพัฒนาการต่อมาเป็นปฐมสมโพธิภาษาบาลี อักษรขอม ฉบับของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งต่อมาก็ได้ทรงแปลฉบับภาษาบาลีเล่มนี้ออกเป็นภาษาไทยโดยมีเนื้อความตรงกันและเป็นฉบับที่มีเนื้อหาคงเดิมในประวัติพระพุทธเจ้าสมณโคดม (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546)

มีผู้ให้ความหมายของคำว่า ปฐมสมโพธิ ว่า หมายถึง การตรัสรู้พร้อม ตั้งแต่ต้นพุทธประวัติหรือเรื่องราวของพระพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่การปฏิสนธิในครรภ์มารดาเป็นต้น มาจนปรินิพพาน ส่วนสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงใช้คำว่า ปฐมปฏิสัมโพธิ และปฐมปฏิสัมโพธิ แปลว่า การตรัสรู้อันเลิศล้ำ ประปนกัน ใน ปฐมสมโพธิภาษาไทยของพระองค์ (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546, หน้า 466) ในภาพรวมแล้ว เมื่อกล่าวถึงคำว่า ปฐมสมโพธิ ก็หมายถึง พุทธประวัติ นั่นเอง

การแพร่กระจายวรรณกรรมพุทธประวัติที่ชื่อปฐมสมโพธินี้ ส่วนใหญ่ผู้ที่ศึกษามีความเห็นพ้องกันว่า มีการแพร่กระจายคัมภีร์ปฐมสมโพธินี้มากในล้านนา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2533, หน้า 158) และพบในดินแดนที่มีวัฒนธรรมพุทธใกล้เคียงกับล้านนา เช่นที่เชียงใหม่ สิบสองปันนา ล้านช้าง

อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล (2546, หน้า 425-426) เสนอว่า ปฐมสมโพธิสมัยอยุธยา-รัตนโกสินทร์ มีหลักฐานว่าพัฒนามาจากปฐมสมโพธิที่เก่าแก่กว่าของอาณาจักร จากนั้นก็มีการคัดลอกต่อ ๆ กันมา มีความสัมพันธ์กับคัมภีร์ต่าง ๆ หลายคัมภีร์ นิทานและอรรถกถาหลายเรื่อง รวมทั้งเกี่ยวข้องกับพุทธประวัตินอกสายภาษาบาลีด้วย

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า หากพิจารณาสถานการณ์ในช่วงเวลาที่ได้ชื่อว่า ยุคทองของวรรณกรรมบาลีในล้านนามาถึงปฐมสมโพธิในสมัยรัตนโกสินทร์ อาจสรุปพัฒนาการของวรรณกรรมพุทธประวัติทั้งหลายได้ว่า เมื่อสุโขทัยรับพุทธศาสนาแนวทางแบบลังกาหรือลังกาวงศ์เข้ามา จนกลายเป็นแนวทางพุทธที่นับถือกันในสุโขทัยและบริเวณใกล้เคียงรวมทั้งล้านนาและเขตอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการเมืองของล้านนา ต่อมาเมื่อสุโขทัยเสื่อมอำนาจทางการเมืองในดินแดนที่เคยมีอิทธิพล แนวทางพุทธศาสนาแบบลังกาจึงแพร่ขึ้นไปทางล้านนาและไปเจริญต่อมา โดยมีสำนักวัดสวนดอกเป็นแหล่งเรียนรู้ที่มีอิทธิพลทางสังคม ซึ่งในเวลานั้น ฝ่ายวัดป่าแดงซึ่งก็มีอิทธิพลเช่นกัน มีพระภิกษุไปเรียนที่ลังกาด้วย ซึ่งคงรับคัมภีร์ เรียนรู้แนวทางที่เคร่งครัดอยู่ในเวลานั้น เมื่อกลับมาสู่ดินแดนล้านนาเช่นกัน พระภิกษุวัดป่าแดง อาจเห็นว่าพระภิกษุวัดอื่น มีวินัย

หย่อนยานและไม่ศึกษาหาความรู้ จนนำไปสู่การกระทบกระทั่ง ถึงขั้นพระเจ้าสามฝั่งแกนต้องโปรดให้มีการโต้เถียงกันเรื่องความรู้ทางพุทธศาสนา โดยพระภิกษุล้านนากลุ่มที่ได้รับความรู้จากลังกา หรืออาจมีจากพม่าบ้างบางส่วน มีความรู้ภาษาบาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ต่าง ๆ อย่างแตกฉาน มีพระเถระที่มีความรู้ทั้งทางภาษาและวิชาการ โดยกลุ่มนี้ก็ได้รจนาคัมภีร์พุทธศาสนาหลายเรื่อง จนนับได้ว่า เป็นยุครุ่งเรืองของวรรณกรรมบาลีของล้านนา

ในขณะที่ทางฝ่ายกรุงศรีอยุธยาเมื่อแรกสถาปนาดูเหมือนไม่ปรากฏการสร้างวรรณกรรมพุทธศาสนาที่สำคัญในช่วงต้นกรุงศรีอยุธยา แม้จะมีการสร้างวัดขนาดใหญ่ก็ตาม อีกทั้งการสร้างวัดในช่วงต้นอยุธยานี้ก็ดูเหมือนจะสร้างเลียนแบบศาสนสถานเขมร รวมทั้งวัฒนธรรมทั้งทางราชสำนักและทางสังคมอันได้แก่ภาษาที่รับเอาวัฒนธรรมเขมรมาเป็นแบบอยู่หลายประการ โดยทางวัฒนธรรมนั้นนอกจากคติเทวราชา (คติเทวราชาแบบเขมรนั้น ต่างจากเทวราชาในดินแดนไทย กล่าวคือ ทางฝ่ายเขมรนั้นกษัตริย์คือเทพเจ้าที่ยังมีชีวิต เมื่อสวรรคตก็จะกลับไปเป็นเทพหรือร่วมกับเทพอีกครั้ง การสร้างศาสนสถานแบบเขมรนั้นก็เพื่อเป็นที่สถิตของเทพเจ้า คือกษัตริย์เมื่อสวรรคตไปแล้วโดยจะเข้าไปรวมกับรูปเคารพประจำศาสนสถานนั้น ๆ และกษัตริย์เองก็จะมีการเรียกโดยใช้พระนามใหม่หลังการสวรรคต เช่น พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 สวรรคตแล้วทรงพระนามว่าบรมวิษณุโลก) แล้วก็ปรากฏแนวคิดแบบมหายานอยู่ด้วย ได้แก่ การสร้างจิตรกรรมฝาผนังรูปอดีตพุทธเจ้า จนเริ่มคลี่คลายปรับเปลี่ยนเป็นพุทธศาสนาแบบที่นับถือกันในสังคมไทยเวลานั้น

ผู้วิจัยมีข้อสันนิษฐานที่มาจากวรรณกรรมพุทธประวัติอันเป็นเนื้อหาสาระในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ว่า ช่วงเวลาสำคัญที่เกิดการถ่ายทอดคัมภีร์และวรรณกรรมพุทธประวัติมาสู่รัฐแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา คือในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่ได้ทำสงครามกับเชียงใหม่ในสมัยของพระเจ้าติโลกราชเป็นเวลานาน ทั้งเกี่ยวข้องกับ “เมืองเหนือ” คือพิษณุโลกและสุโขทัย จึงเป็นไปได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงศรีอยุธยาและล้านนาจะเป็นไปทั้งการสงครามเพื่อแย่งชิง “เมืองเหนือ” และคงจะต้องมีความสัมพันธ์ในทางศาสนาและการเมืองด้วย ได้แก่ การสังคายนาพระไตรปิฎกของพระเจ้าติโลกราช อันเป็นการประกาศถึงความเป็นรัฐที่นับถือพุทธศาสนาและสามารถยกย่องให้พุทธศาสนามีความเจริญขึ้นได้อย่างยิ่งในรัฐของตนอันเป็นการแสดงความยิ่งใหญ่ทางการเมือง ในขณะที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ทรงผนวชในขณะครองราชย์ที่พิษณุโลก ซึ่งในเวลานั้นคงจะนับเป็นเหตุการณ์สำคัญยิ่งจนพระเจ้าติโลกราชทรงอนุโมทนา และได้มีการนิพนธ์วรรณกรรมศาสนาเล่มสำคัญคือ *มหาชาติคำหลวง* ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถนี้ด้วย ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า ความสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับกรุงศรีอยุธยาผ่านการสงครามแย่งชิงสุโขทัยหรือเมืองเหนือนี้ นำมาซึ่งการถ่ายทอดวรรณกรรมพุทธประวัติลงมาสู่บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาในภาคกลางด้วย แม้ว่าจะเป็นรัฐที่เป็นคู่สงคราม แต่ใน

ความสัมพันธ์ที่น่าจะมีมิติทางการเมือง วัฒนธรรมและศาสนาในแง่การนับถือและความรู้คู่ด้วยเช่นกัน

ดังนั้น วรรณกรรมพุทธประวัติอันได้แก่ ปฐมสมโพธิ และอาจรวมถึงพุทธประวัติสำนวนอื่น ๆ จึงได้แพร่ลงมา จนได้มีการเขียนปฐมสมโพธิฉบับต่อ ๆ มา ในยุคชาด้วย หากแต่เขียนเป็นภาษาบาลีโดยการใช้อักษรขอมซึ่งเป็นวัฒนธรรมการเขียนเอกสารทางศาสนาในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ดังนั้น วรรณกรรมพุทธประวัติหลายเรื่องที่มีการศึกษาว่าเขียนขึ้นในกรุงศรีอยุธยาจึงอาจมีที่มาทั้งโครงเรื่องและหลักธรรมจากล้านนาตั้งแต่ช่วงต้นกรุงศรีอยุธยาผ่านความสัมพันธ์ในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งก็ได้ผ่านการตีความของนักปราชญ์ทั้งหลายในบริบทของกรุงศรีอยุธยา จนกลายเป็นวรรณกรรมพุทธศาสนาเล่มต่าง ๆ และได้รับการถ่ายทอดเป็นความรู้ที่พระสงฆ์ใช้สอนประชาชน และกลายเป็นเนื้อหาและคติในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สืบทอดมาจนสมัยรัตนโกสินทร์

เหตุผลของการเสริมแต่งจนพุทธประวัติมีลักษณะเป็นนิทาน หรือปนความศักดิ์สิทธิ์นั้น อาจอธิบายได้ว่าเนื่องจากความเชื่อทั้งทางพุทธศาสนา พราหมณ์-ฮินดู ไสยศาสตร์และความเชื่อพื้นเมืองนั้นก็มีความปะปนผสมผสานกันอยู่ในดินแดนไทยเสมอมา และอาจเป็นที่นับถือของชนทั้งหลายเสมอ เพียงแต่ระดับความเข้มข้นนั้นอาจเปลี่ยนไปได้ตามกาลเวลา ตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจได้แก่ข้อความในจารึกที่ฐานรูปพระอิศวรที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กำแพงเพชร จารึกในปี พ.ศ. 2053 รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ความว่า

“ศักราช 1432 ปีมะเมีย นกษัตริชาติยพารเดือนหกขึ้นสิบสี่ค่ำได้หยุดฤกษ์ เพลารุ่งแล้วสองนาฬิกา จึงเจ้าพรญาศรีธรรมมาโสกราชประดิษฐานพระอิศวรเจ้านี้ ไว้ให้ครองสัตว์สี่ตีนสองตีนในเมืองกำแพงเพชร และช่วยเลิกศาสนาพุทธศาสตร์ และไสยศาสตร์และพระเทพกรรมมิให้หม่นให้หมอง...” (ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาค 1, 2511, หน้า 29)

ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาแบบแผนประเพณีทางงานช่าง ซึ่งมักไม่ค่อยมีความเปลี่ยนแปลงนัก ก็อาจประเมินได้ว่า การวาดพุทธประวัติก็คงเป็นแบบแผนที่สืบมายาวนาน ในฉากที่โดดเด่นที่เมื่อผู้ดูก็ทราบได้ว่า เป็นตอนใดในพุทธประวัติ การวาดขึ้นซ้ำ ๆ ในฉากเดิม ๆ ย่อมมีลักษณะเป็นการกล่อมเกล้าผู้ดูให้เข้าใจและเป็นการวางมโนทัศน์เกี่ยวกับพุทธประวัติในรูปแบบนี้ให้กับผู้ดูด้วย นอกจากนี้ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล (2546) ยังได้ศึกษาเปรียบเทียบสารัตถะของปฐมสมโพธิภาษาไทยของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส กับฉบับอื่น ๆ พบว่า ฉบับภาษาไทยของสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสนั้นมีความครบถ้วนบริบูรณ์ครอบคลุมชีวประวัติของพระพุทธเจ้าสมณโคดมตั้งแต่จุดดิ่งจากสวรรค์ชั้นดุสิตจนถึงปรินิพพาน ในความเห็นของผู้วิจัยเห็นเพิ่มเติมว่า ความ

บริบูรณ์ของเนื้อหาในปฐมสมโพธิกถา อาจเกิดขึ้นเนื่องด้วยคัมภีร์ที่กล่าวถึงพุทธประวัติได้เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากแล้วในช่วงเวลานั้น จึงอาจใช้เป็นเนื้อหาอ้างอิงได้อย่างครบถ้วน

สันติ เล็กสุขุม (2547 ข) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ปฐมสมโพธิกถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นั้นดูเหมือนจะเขียนขึ้นอย่างไต่เรียงตามแบบพุทธประวัติที่ได้รับการเขียนขึ้นในจิตรกรรมฝาผนัง (กล่าวในการสัมมนา คำช่างไทยโบราณ วันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2557 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) กล่าวคือ เป็นการเรียบเรียงตามแบบแผนที่ปรากฏอยู่แล้วในจิตรกรรมฝาผนัง โดยเฉพาะที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพระบรมราชวัง จึงเป็นที่น่าสังเกตว่า ความรับรู้พุทธประวัติที่ครบเรื่องนั้นมีมาก่อนแล้ว และเป็นที่มาของการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยเห็นว่า เมื่อประมวลข้อมูลเกี่ยวกับวรรณกรรมพุทธประวัติที่พบในสังคมไทย ทั้งที่แต่งและที่แปล สันนิษฐานว่าเรื่องราวพุทธประวัตินั้น เป็นที่รู้จักในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา มีการนำมาเรียบเรียงเป็นวรรณกรรมรวมทั้งใช้สวดหรือเป็นคำราเพื่อให้พระสงฆ์และผู้คนที่สามารถเข้าถึงคำราเหล่านี้ได้เรียนรู้เกี่ยวกับประวัติของพระพุทธเจ้าและประวัติศาสนาไปพร้อมกัน โดยมีวิวัฒนาการเป็นลำดับมา อันหมายถึงการเติมแต่ง หรือตัดออกบางส่วนบางตอนก็ได้ มีอิทธิปาฏิหาริย์เพื่อให้คู่ศกคิสิทธ์หรือเพื่อให้เกิดความอัศจรรย์แก่คนพื้นเมืองก็ได้ หรือเสริม เพิ่มเพื่อให้เกิดความสวยงามพร้อมคำอธิบายก็ได้ ดังนั้น สังคมการเมืองไทยจึงรู้จักพุทธประวัติครบเรื่องในรูปแบบต่าง ๆ มาช้านานแล้วก่อนการเกิดขึ้นของวรรณกรรมปฐมสมโพธิกถา ฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และผู้วิจัยมีความเห็นคล้ายตามความเห็นของสันติ เล็กสุขุม ที่ได้ตั้งข้อสังเกตว่าเป็นไปได้ที่วรรณกรรม ปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะมีการวางโครงเรื่องอย่างบริบูรณ์ตามแบบที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง ดังตัวอย่างที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ซึ่งเป็นจิตรกรรมฝาผนังแห่งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์และมีรายละเอียดค่อนข้างมาก ซึ่งคงมีแบบแผนต่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งได้เคยมีการวาดพุทธประวัติอยู่แล้ว บันทึกของแซร์แวนส ดังที่ได้กล่าวไป เพียงแต่ไม่ทราบว่ามีรายละเอียดอย่างไรเพราะไม่เหลือหลักฐาน

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเรื่องปฐมสมโพธิ ได้โปรดให้เขียนเรื่องปฐมสมโพธิไว้ที่วัดเชตุพนวิมลมังคลาราม และเทศน์ปฐมสมโพธิแทนเทศน์มหาชาติของหลวง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2514, หน้า 71) ซึ่งเป็นหลักฐานว่า แนวพระราชนิยมหรืออาจเรียกว่า นโยบายส่วนพระองค์มีส่วนส่งเสริมให้นำเนื้อหามาวาดด้วย

นอกจากในจิตรกรรมฝาผนัง พุทธประวัติและชาดกในงานศิลปกรรมอื่น ได้แก่ ที่ตู้พระธรรมลายทองสมัยอยุธยา และตู้พระธรรมลายทองสมัยรัตนโกสินทร์ (กองแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนทร, 2523, หน้า 233-237)

ภาพที่ 3-11 พุทธประวัติตอนเจ้าชายสิทธัตถะประสูติ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-12 พุทธประวัติตอนมารผจญ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-13 ฉากมารผจญ ที่วัดคูสิดาราม ชนบุรี

ภาพที่ 3-14 ฉากมารผจญ วัดราชสิทธาราม ชนบุรี

2. แบบเรียนที่กล่อมเกล้าสังคม : พระมาลัยและสุบินกลอนสวด

นอกจากคติและเนื้อหาในการวาดจิตรกรรมฝาผนังที่พบมากจนเป็นแบบแผนในการวาดที่กล่าวมาแล้ว ยังมีคติเรื่องอื่น ๆ ที่เป็นเนื้อหาจากรวบรวมในลักษณะแบบเรียน ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังด้วย

2.1 สุบินกลอนสวด

เรื่องสุบินกลอนสวด น่าจะเป็นวรรณกรรมที่มีมาช้านานก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ หากแต่ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง เนื้อหาโดยรวมกล่าวถึงอานิสงส์ของการบวชของสุบินกุมารว่ามีอานิสงส์ยิ่งใหญ่ สามารถส่งผลบุญนี้ให้กับบิดามารดาที่แม้จะไม่เคยสนใจบุญกรรมหรือทำบุญ แต่ก็สามารถพ้นจากเวจिनรกและเสวยสุขในทิพย์วิมานได้เพราะบุตรชายนั้นได้บวชในพระศาสนา

แนวคิดตามแบบเรื่องสุบินกลอนสวดในอานิสงส์ของการบวชนี้ เป็นความเชื่ออยู่ในสังคมไทยมาช้านานอาจนับตั้งแต่สุโขทัยลงมา จนเกิดประเพณีบวชบุตรชายเมื่อ “อายุครบบวช” คือ 20 ปี อีกทั้งก็เชื่อกันว่าอานิสงส์นี้ยิ่งใหญ่มากจนมีคำกล่าวไว้ว่า “เพื่อให้พ่อแม่เกาะชายฟ้าเหลืองขึ้นสวรรค์” ดังที่ได้ยืมกันอยู่ทั่วไป

สำหรับประเพณีที่นิยมบวชบุตรชายอาจจะเริ่มแพร่หลายในสังคมไทยอย่างแน่ชัดก็คือสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ดังจะเห็นได้จากการที่พระอุโบสถมีขนาดใหญ่ขึ้นและกลายเป็นสถาปัตยกรรมที่เป็นประธานของวัด ทั้งนี้ เนื่องจากพระอุโบสถเป็นสถานที่ที่ใช้ประกอบพิธีอุปสมบท และแนวคิดของการสร้างพระอุโบสถก็เปลี่ยนแปลงไป ดังนี้พระอุโบสถจึงมีลักษณะเป็นที่สาธารณะขึ้นมากกว่าแต่ก่อน (เสมอชัย พูลสุวรรณ, 2537) แม้วัดทั้งวัดจะเป็นที่สาธารณะแต่พระอุโบสถนั้นแต่เดิมคงมีขนาดเล็กกว่าพระวิหาร โดยในอดีตนั้น พระวิหารมีขนาดใหญ่กว่ามีลักษณะเป็นอาคารสำคัญที่ต่อเนื่องกับสถาปัตยกรรมหลักของวัดคือพระสถูป ดังแผนผังของวัดสมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาตอนต้นส่วนพระอุโบสถเป็นสถานที่ประกอบสังฆกรรม ซึ่งเป็นสถานที่จำกัดเฉพาะพระสงฆ์

การมีประเพณีนิยมการบวชเป็นพระภิกษุ ส่งผลให้พระอุโบสถกลายเป็นสถานที่สาธารณะ ย่อมหมายถึงการที่ใครก็ตามสามารถเข้าไปไหว้พระ สนทนาธรรม หรืออาจจะเรียนหนังสือกับพระในพระอุโบสถได้ พระอุโบสถจึงมีขนาดใหญ่ขึ้นเพื่อตอบสนองต่อการใช้งานที่หลากหลายมากขึ้นความเป็นสาธารณะนี้ หากลองนำไปเทียบเคียงกับแนวคิดเรื่องจักรวาล ก็จะพบว่า แม้แนวคิดดั้งเดิมของการสร้างศาสนสถานทั้งในศาสนาพุทธและพราหมณ์ที่ปรากฏทั่วไปในดินแดนไทยและใกล้เคียงที่มีความเชื่อกล้ายคลึงกันคือสร้างเพื่อเป็นการจำลองคติจักรวาล และมีส่วนกลางของสถาปัตยกรรมทั้งหมดดังศูนย์กลางจักรวาลอันได้แก่ปราสาทประธานในกรณีศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ฮินดู และพระสถูปในกรณีของวัดพุทธศาสนา แต่เมื่อความสำคัญของ

พระอุโบสถมีมากขึ้นอันเนื่องมาจากความนิยมบวชนกกลายเป็นประเพณีสำคัญของสังคมไทย จึงส่งผลให้อุโบสถทั้งหลายมีลักษณะทางอุดมคติเป็นจักรวาลทั้งหมด หรือเป็นศูนย์กลางจักรวาลไปในตัว ด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ทั้งลักษณะทางสถาปัตยกรรมภายนอก และภายในพระอุโบสถ ได้แก่ พระพุทธรูปประธาน และจิตรกรรมฝาผนังทั้งเรื่องคติจักรวาล อันแสดงออกโดยเขาพระสุเมรุและสวรรค์ นรกภูมิต่าง ๆ รวมทั้งเทพชุมนุม

เหตุผลของการสร้างจิตรกรรมฝาผนังขึ้นในพระอุโบสถที่มีความสำคัญทางการใช้งานมากขึ้นนี้ จึงไม่เพียงแต่เป็นการประดับประดาเพื่อความสวยงามหรือเป็นเพียงพุทธบูชาเท่านั้น แต่จะต้องมีวัตถุประสงค์ที่ตอบสนองในเชิงอุดมคติที่มากกว่านั้น ได้แก่การได้เห็น ได้ชมจิตรกรรมฝาผนังซึ่งในภาพรวมมีลักษณะสอดคล้องและตอบสนองต่อความเป็นจักรวาลทางพุทธศาสนา ได้แก่เทพชุมนุม ทศชาติ เรื่องพระเวสสันดร และพุทธประวัติ โดยเป็นการกล่อมเกลตาและให้การศึกษาแก่ผู้คนในสังคมที่การเขียนมิได้แพร่หลายนัก

ทั้งนี้ เนื่องจากอิทธิพลทางความคิดเรื่องอานิสงส์ของการบวช ซึ่งสะท้อนและกล่อมเกลตาผู้คนจากเรื่องสุบินกลอนสวด ดังกล่าวนี้ จึงส่งผลให้เกิดความเป็นสาธารณะของศาสนสถานมากยิ่งขึ้นในแง่ที่ต้องใช้สถานที่เพื่อพิธีการดังกล่าว และเมื่อต้องการสถานที่เพื่อการบวชพระอุโบสถจึงต้องมีขนาดใหญ่โตขึ้น

เนื้อหาโดยรวมของสุบินกลอนสวด เป็นเรื่องสอนให้เด็กรู้จักบาปบุญคุณโทษ ซึ่งเป็นที่ทราบกันอยู่ในวัฒนธรรมไทย การหาอยู่หากินและการส่งส่วยให้หลวงซึ่งได้มาด้วยการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตซึ่งเป็นวิถีชีวิตปกติของคนในสังคม ในประเด็นนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของชีวิตราษฎรสามัญทั่วไปที่มีได้นึกถึงบาปบุญคุณโทษมากกว่าการหากินและการส่งส่วยให้หลวง เรื่องสุบินกุมารจึงให้ทางออกในเรื่องนี้ไว้ว่า การบวชลูกชายแม้เพียงแค่เป็นเณรในพระศาสนาย่อมปลดเปลื้องบาปนี้ได้ แม้บิดามารดาจะมีได้ยินดีต่อการบวชนั้นเลยก็ตาม แต่เมื่อจะตาย กุศลของการบวชลูกชายกลับยับยั้งมิให้พ่อแม่ต้องตกนรกได้ หรือแม้แต่บิดาซึ่งไปเป็นเปรตก็สามารถเสวยสุขได้ในท้ายที่สุด

ดังนั้น สุบินกลอนสวด อันเป็นแบบเรียนของเด็ก ๆ ตามวัดในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ก็ได้ทำหน้าที่สืบทอดความคิดความเชื่อทางสังคม อันได้แก่การบวชและศีลธรรม รวมทั้งการจัดการความคิดของผู้คนในการที่ต้องทำกินเพื่อส่งส่วยให้หลวงแต่ต้องก่อกรรมทำเข็ญโดยมีศีลธรรมทางพุทธศาสนาและการบวชลูกชายซึ่งได้กลายเป็นประเพณีของสังคมไทยเป็นเครื่องบรรเทา ดังที่กล่าวมาว่าความนิยมในประเพณีการบวชเป็นที่มาของการขยายอาคารพระอุโบสถให้มีขนาดใหญ่ยิ่งขึ้นจนเป็นปัจจัยสำคัญในสร้างจิตรกรรมฝาผนังได้ ในส่วนนี้ การสร้างสถาปัตยกรรมได้แก่พระอุโบสถที่มีการพัฒนาไปจากรูปแบบเดิม (เดิมพระอุโบสถมีขนาดเล็ก) ในสมัยต้นกรุงศรีอยุธยา

ย่อมทำให้เกิดการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในยุคก่อนรัตนโกสินทร์และต้นรัตนโกสินทร์นั้นมีมากขึ้นก็เป็นไปได้

2.2 พระมาลัย

เรื่องพระมาลัย เป็นที่รู้จักแพร่หลายทั่วไปในวัฒนธรรมไทยยุคอดีต เนื่องด้วยมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับคตินาคตพุทธเจ้า ซึ่งในที่นี้ได้แก่พระศรีอาริยมตไตรยที่จะมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ต่อไป อีกทั้งปรากฏเรื่องพระมาลัยในจิตรกรรมฝาผนังสมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่หลายแห่ง

เรื่องพระมาลัยนั้นเดิมอยู่ในหนังสือที่นิพนธ์ขึ้นที่เกาะลังกา เป็นนิทานชื่อว่าจุลคัลละที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์เก่าแก่ของลังกา ภาษาบาลี 3 เรื่อง คือ 1. คัมภีร์สหัสสวัตถุปรกณ์ แต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 2. คัมภีร์รสวาหิณี แต่งเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 18 และ 3. คัมภีร์สัทธัมมาลังการ

คัมภีร์สหัสสวัตถุปรกณ์ และรสวาหิณี ให้ความสำคัญเรื่องพระมาลัยขึ้นไปบูชาพระเจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ และได้พบปะสนทนากับพระอินทร์และพระศรีอาริยมตไตรย และบางส่วนยังมีที่มาจากคัมภีร์มหาวงส์ ให้ความสำคัญเรื่องพระเจ้าอุฏคามินิอภัย จากพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ ที่ให้ความสำคัญเรื่องการทำความดีของเทพผู้มีบริวารจำนวนต่าง ๆ กัน และอีกบางส่วนจากพระสูตรต้นตปิฎก ขุททกนิกาย ปาฎิกวรรค จักกวัตติสูตร และอัครคัมภีร์สูตร วาเสฏฐการทวารวัตถุ ภูมิปปฎิกกาทิกา ให้ความสำคัญเรื่องอายุมนุษย์ในชมพูทวีป กาลบังเกิดแห่งพระศรีอาริยมตไตรย ความเสื่อมของศาสนาและพระสมณโคตม และข่าวสาส์นที่เกิดเองและมนุษย์พากันเก็บโดยไม่ต้องปลุก (สุภาพร มากแจ้ง, 2524, หน้า 98)

เนื้อความโดยย่อ ดังนี้

ณ จุลคัลลวิหาร ใกล้ฝั่งแม่น้ำชัชชระในลังกาทวีป มีอุบาสกผู้หนึ่งเป็นผู้มีจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ได้สร้างศาลาและอุปัฏฐากพระภิกษุด้วยอาหารและสิ่งของอย่างสม่ำเสมอ วันหนึ่ง “พระมลียะมหาเทวเถระ” ซึ่งอาศัยอยู่ที่เจติยะวิหาร เกิดอาพาธป่วนป่วนในท้อง จึงหาหมอ บิณฑบาตข้าวยาจากอุบาสก แล้วได้พาอุบาสกหาขึ้น ไปบูชาพระเจดีย์จุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้พบพระศรีอาริยมตไตรยขณะเสด็จมาสักการะพระจุฬามณี ทรงแวดล้อมด้วยเทพบริวาร อุบาสกจึงได้ซักถามพระมลียะเทวเถระถึงกุศลกรรมของเทพบุตรเหล่านั้น และได้สนทนากับพระศรีอาริยมตไตรย หลังจากบูชาพระเจดีย์จุฬามณีแล้ว พระมลียะเทวเถระได้พาอุบาสกกลับมายังจุลคัลลวิหาร ต่อมาอุบาสกได้เล่าให้มหาชนฟัง ทำให้มหาชนเข้าถึงกุศล หลังจากนั้น 7 วัน อุบาสกผู้นั้นถึงแก่ความตาย ไปบังเกิดเป็นเทพในสวรรค์ชั้นดุสิต (แสง มนวิฑูร, 2513 หน้า 141-169 อ้างถึงใน เค้นดาว ศิลปานนท์, 2553, หน้า 16-17)

พระมาลัยนั้น สันนิษฐานกันว่า แพร่เข้ามาในพม่าก่อนแหล่งอื่น ต่อมามีการประพันธ์ เป็นเรื่อง “มาเลยยสูตร” ในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 โดยได้พบหลักฐานที่จารึกหลักหนึ่งใกล้เมือง มะละแหม่งกล่าวถึงการเทศนาเรื่องพระมาลัยในวันขึ้น 14 ค่ำ เทศนาเวสสันดรชาดกในวันขึ้น 15 ค่ำ และเทศนาธรรมจักกัปปวัตนสูตรในวันแรม 1 ค่ำ เดือนมฤคศิระซึ่งก็คือเดือนอ้ายหรือธันวาคม (เด่นดาว ศิลปานนท์, 2553, หน้า 17) สุภาพรรณ ฦ บางช้าง (2535, หน้า 317-318) อธิบายว่า คัมภีร์ มาเลยยสูตรนี้ที่แต่งในพม่า น่าจะเป็นคัมภีร์ที่ส่งอิทธิพลต่อการแต่งวรรณกรรมพระมาลัยของประเทศต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมถึง มาเลยยเทวตเถรวัตถุ หรือ มาลัยสูตร ในประเทศไทยด้วย อีกทั้งน่าจะแต่งในประเทศไทยครั้งแรกในล้านนา เนื่องจากมีบทปณามคาถา หรือบทบูชา พระรัตนตรัย ในรูปแบบเดียวกับคัมภีร์ส่วนใหญ่ที่แต่งขึ้นในล้านนา และสุภาพร มากแจ้ง ให้ข้อมูลว่า เรื่องพระมาลัยคงได้แพร่เข้ามาในสุโขทัยเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 และมีคัมภีร์ฎีกาที่เขียนขึ้นอธิบายหรือฎีกามาลัยสูตร หรือมาลัยทีปนีฎีกา

เรื่องพระมาลัยนี้เป็นที่นิยมในวัฒนธรรมไทยอยู่มาก ดังจะเห็นได้จากการนิยมนวาด จิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระมาลัย แทรกอยู่กับเนื้อหาหลักเสมอ อีกทั้งการได้พบสมุดไทยเรื่อง พระมาลัยตามวัดต่าง ๆ เช่น วัดศิระชะกระบือ บางขุนเทียน (สุภาพร มากแจ้ง, 2524) ทั้งนี้มีความ นิยมการสวดพระมาลัยในงานแต่งงาน ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 22 คัมภีร์มาลัยเถรวัตถุ แพร่จาก ล้านนาเข้าสู่ภาคกลาง สุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ฉบับที่พบและมีอายุเก่าแก่ที่สุดในภาคกลางคือ ฉบับชาดทิบ ไม้ประกับธรรมดา พบที่วัดชีสอิน หรือชีสระอิน จังหวัดเพชรบุรี โดยสามารถตีความ อายุสมัยที่สร้างจากลักษณะของอักษร สันนิษฐานว่าจะจารขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2158-2163 ราวปลาย รัชกาลพระเจ้าทรงธรรม (สุภาพร มากแจ้ง, 2524, หน้า 9-8) ในสมัยอยุธยาได้พบคัมภีร์ มาลัยยวัตถุ ทีปนีฎีกา ซึ่งแต่งขึ้นในกรุงศรีอยุธยา บางครั้งก็เรียกหนังสือนี้ว่า “ฎีกามาลัย” มีลักษณะเป็นคู่มือ เพื่อขยายความคัมภีร์มาเลยยเทวตเถรวัตถุ สันนิษฐานว่า ได้แต่งขึ้นราวกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 23 โดยมีเนื้อหาที่อ้างอิงจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคคัมภีร์ ที่มีหลักฐานว่าแต่งใน พม่าราวกลางพุทธศตวรรษที่ 22 (สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, 2535, หน้า 318-320) ส่วนสุภาพร มากแจ้ง (2524, หน้า 98) กล่าวว่า ฎีกามาลัยนี้ แต่งโดยพุทธวิลาสเถร พระภิกษุชาวสุโขทัย ในราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 และต่อมาในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง มาลัยคำหลวง ขึ้น โดยนับถือกันว่าเป็นวรรณคดี ที่ใช้ภาษาสูง ศัพท์สูงและมีการใช้ศัพท์ทั้งภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ทั้งนี้เชื่อกันว่าใช้สวดในพิธี หลวง อันถือเป็นหลักฐานสำคัญว่า ในวัฒนธรรมไทยได้เกิดคตินิยมเรื่องพระมาลัยขึ้น โดยทั่วไป ในสังคมไทย ทั้งยังมีเรื่องพระมาลัยกลอนสวดอันเป็นวรรณกรรมท้องถิ่นตามภาคต่าง ๆ ดังนั้น

จึงพอสรุปได้ว่า เรื่องพระมาลัยนี้ได้เป็นที่รู้จักในดินแดนไทยอย่างน้อยก็ตั้งแต่สมัยสุโขทัยลงมา และยังปรากฏพระมาลัยสำนวนต่าง ๆ เก็บรักษาไว้ตามวัดและหลงเหลือตกทอดมา เช่น พระมาลัย กลอนสวด สำนวนวัดศรีระกระบือ ที่เขียนขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา

เรื่องพระมาลัย นอกจากการ ได้พบพระศรีอาริยเมตไตรยแล้วยังประกอบไปด้วยเรื่องของ กรรมดีกรรมชั่ว นรกสวรรค์ การเร่ร่อนทำความดีให้มากเข้าไว้ และไม่ละเมียดคิดต่าง ๆ เพื่อให้เกิด ในยุคพระศรีอาริยเมตไตรยอันเป็นยุคสมัยที่บริบูรณ์ อิทธิพลด้านหนึ่งของพระมาลัย ก็คือ ก่อให้เกิดการพึ่งเทศน์มหาชาติในวันเดียวจบทั้งพัน ดังความใน สมุคมาลัย

“ถ้าผู้ใดจะใคร่ชม	สมเด็จพระศรีอาริย
ให้ตั้งใจขึ้นบาน	ฟังนิทานพระเวสสันดร
ถ้าผู้ใดจะใคร่ไหว	เมื่อท่านเป็นพระบวร
ให้ฟังนิทานพระเวสสันดร	ในวันเดียวจบทั้งพัน
พระบาลีเทศนา	ฟังคาถาทวนทั้งพัน
เข้าบิณฑขนมุนั้น	ทุกสิ่งพันจงมากมาย
นัตถรงเพดานกั้น	รูปภาพนั้นผูกแขวนสาย
ประทีปรูปเทียนถวาย	ดอกไม้เพลิงเรื่องรัศมี
ดอกบัวหลวง ดอกบัวขาว	ดอกสามหาวจงกลนี้
ดอกอุบลอันมีสี	นิลบุลลดอกมณฑา
ดอกไม้ขาวใสสุด	ดอกสัตบุศอันรงนา
สิ่งละพันถวายนุชา	มหาชาติพระเวสสันดร
ฟังแล้วปรนนิบัติ	ทำตามอรรถพระสั่งสอน
มหาชาติพระเวสสันดร	ถ้วนคาถาแลบาฬี
ผู้ใดฟังดังนี้จบ	จึงจะพบท่านด้วยดี
จึงจะพบพระโมตริ	เมื่อเป็นพระพันประมาณ”

(สมุคมาลัยและสุบินกลอนสวด, 2555, หน้า 60-61)

เนื้อหาโดยรวมของเรื่องพระมาลัยนี้กล่าวถึง ผลแห่งการทำบุญให้ทาน ความดีที่ทำให้ คนไปเกิดเป็นเทวดา มีบริวารมากมายประกอบด้วยทิพสมบัติต่าง ๆ คำพยากรณ์ของพระศรีอาริยเมตไตรยถึงความสุขสบายในสมัยของศาสนาของพระองค์ ความทุกข์ยากของสัตว์นรกที่ประกอบ กรรมชั่วต่าง ๆ เพื่อน้อมใจให้คนกระทำความดี เกรงกลัวต่อบาป ดังนั้นเรื่องพระมาลัยนี้จึงเป็น เครื่องมือในการสอนศีลธรรมให้ผู้คนทั้งหลายได้ ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ได้ซับซ้อนเกินความเข้าใจของ คนทั่วไป อาจเป็นเหตุให้มีการแปลเรื่องนี้ออกเป็นภาษาไทยแล้วใช้เทศนาสั่งสอนบุคคลให้

มุ่งกระทำแต่ความดีละเว้นความชั่ว เพื่อชีวิตที่สุขสบายในโลกหน้า และเพื่อรอคอยการเกิดใหม่
ในศาสนาพระศรีอาริยมตไตรย

คติเรื่องพระมาลัยได้ก่อให้เกิดประเพณีขึ้นหลายอย่างในวัฒนธรรมไทย ได้แก่

1. เกิดการเทศน์มหาชาติแพร่ในดินแดนไทย โดยมีหลักฐานจากประเพณีการฟังธรรมมหาชาติของชาวล้านนาในเดือนยี่เป็ง และการเอาบุญผะเวสของชาวอีสานในเดือน 1 โดยวันแรกมีการเทศนามาลัยสูตร และวันที่สองเทศน์พระเวสสันดรชาดก แสดงว่าผู้จัดคงทราบหรือมีเป้าหมายให้คนทราบว่า การเทศน์มหาชาติเกิดตามดำรัสของพระศรีอาริยมตไตรยที่แสดงไว้ในมาลัยสูตร
2. ประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติทั้งพันคาถาให้จบภายในวันเดียว ทำให้เกิดมหาชาติล้านวนต่าง ๆ ทั้งสั้น ยาว ไผ่เราะมาก ไผ่เราะน้อยเพื่อให้สามารถเทศน์ให้จบได้ภายในวันเดียว
3. ประเพณีการบูชาภัณฑ์เทศน์ด้วยเครื่องกันท์ อย่างละพันเท่าจำนวนคาถา
4. ความเชื่อเรื่องความสุขสบายในศาสนกาลของพระศรีอาริยมตไตรย ทำให้เกิดคตินิยมในการอธิษฐานเมื่อทำบุญว่า ขอให้ได้เกิดทันพระศาสนาพระศรีอาริยมตไตรย เชื่อกันนักหนาว่า ในยุคพระศาสนาพระศรีอาริยมตไตรยนั้นฝูงชนทั้งชายหญิงจะมีรูปร่างหน้าตางดงามเสมอกันหมด ผู้คนพากันเที่ยวเล่นเพลิดเพลินสนุกสนานไม่ต้องทำการงานอยากได้สิ่งใดก็อธิษฐานขอเอาจากต้นกัลปพฤกษ์ที่อยู่ 4 มุมเมือง

ด้วยเนื้อหาที่มีผู้ศึกษาและให้คำจำกัดความตามภาษายุคปัจจุบันว่าเป็น “ประชานิยม” เช่นนี้ จึงมีการนำเรื่องพระมาลัยมาแต่งเป็นกลอนสวด ใช้สวดสั่งสอนผู้คน อีกทั้งนิยมสวดในโอกาสต่าง ๆ เช่นงานแต่งงานดังที่กล่าวไปแล้ว และคฤหัสถ์ก็สามารถสวดได้เช่นกัน จึงเกิดพระมาลัยกลอนสวดขึ้นหลายหลากสำนวน เมื่อมีผู้แต่งมากเข้า เรื่องก็ถอยจากเรื่องเดิมไปบ้าง อาจเพิ่มหรือตัดทอนเรื่องบางตอนตามแต่วิสัยของผู้แต่งแต่ละคน (สุภาพร มากแจ้ง, 2524, หน้า 100)

ในจิตรกรรมฝาผนังสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เรื่องพระมาลัย ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังอยู่หลายแห่ง พื้นที่ที่วาดมักอยู่ด้านข้างพระประธาน โดยเฉพาะด้านขวาของพระประธาน และอยู่ปนกันไปกับภาพอื่น ๆ ในเรื่องพระมาลัยนี้มักแสดงฉากรกอยู่ด้วยเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่อง ที่กล่าวถึงนรกตอนพระมาลัยโปรดสัตว์นรก ได้แก่ที่วัดคูสิดาราม ธนบุรี

ภาพที่ 3-15 เปรตวัดดุสิต เป็นที่เล่าถึงภาพที่น่ากลัว ส่งผลต่อพฤติกรรมของผู้คนในสังคม ให้เกรงกลัวบาป

ภาพที่ 3-16 พระมาลัยโปรดสัตว์นรก วัดคูสิดาราม ธนบุรี

3. ภาพบันทึกทางสังคม

ข้อสังเกตของผู้วิจัย ได้แก่ แม้ว่า จิตรกรรมฝาผนังไทย จะมีกระบวนการสร้างที่เป็นแบบแผนเป็นประเพณีชัดเจน และไม่ได้ออกจากกระบวนการหลักมากนัก แต่กระนั้น ที่ปรากฏอยู่บางแห่งก็อาจนับเป็นภาพที่บันทึกสังคม บางแห่งก็เป็นบันทึกสิ่งที่เกิดขึ้นโดยตรง แต่บางแห่งเราอาจตีความได้ตามนัยยะบางประการที่เรามีหลักฐานและสามารถวิเคราะห์ไปถึงได้

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยขอเสนอว่า การวาดภาพบันทึกทางสังคมที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง มี 2 ลักษณะ คือ

1. ภาพเหตุการณ์หรือเรื่องราว สถานที่ ที่เป็นจริง ที่มีอยู่แล้วในสังคมหรือเป็นเรื่องที่น่าจดจำ และ
2. วิธีการวาดหรือทัศนะของช่างที่นำเสนอวิธีการหรือมุมมองใหม่นอกเหนือจากแบบแผนหรือธรรมเนียมที่เคยวาดกันมา

ในความเห็นของผู้วิจัย กล่าวมาแล้วว่า จิตรกรรมฝาผนังสะท้อนลักษณะทางความเชื่อและความรู้ทางสังคมอยู่แล้วประการหนึ่ง แม้ว่า จิตรกรรมฝาผนังแห่งนั้น ๆ จะได้รับการสร้างขึ้น

ด้วยจุดประสงค์ใดก็ตาม แต่ด้วยกรอบเกณฑ์ นโยบายของผู้ปกครอง และบรรยากาศทางศาสนาและสังคมย่อมหล่อหลอมให้เกิดจิตรกรรมฝาผนังในลักษณะดังกล่าวได้ ดังนั้น เมื่อคิดถึงผู้ที่เป็นช่างที่ต้องวาดตามกรอบเกณฑ์ที่เคยเป็นมา แต่ด้วยลักษณะของศิลปินที่มักจะแสดงตัวตนในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง คือ ไม่ด้วยงานก็อาจมีชื่อเสียงว่าได้สร้างจิตรกรรมฝาผนังขึ้น ก็อาจจะสอดแทรกเรื่องราวอื่น ๆ นอกจากเรื่องราวหลักไว้บ้าง เท่าที่พื้นที่ของการวาด ผู้ให้ความคิดหรือผู้อุปถัมภ์ในการวาด เจ้าของสถานที่คือ พระสงฆ์จะยอมให้เกิดสิ่งนี้ในพื้นที่ที่ตนมีส่วนเกี่ยวข้องอยู่

ภาพบันทึกสังคมนี้ ผู้วิจัยขอให้ความหมายว่า เป็นภาพที่เป็นเรื่องที่แสดงออกซึ่งเรื่องราวทางสังคมไทยในเวลานั้น เป็นภาพที่แสดงออกซึ่งเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง หรือเป็นภาพที่เป็นสิ่งเกิดขึ้นจริง เช่น บ้านเรือน ชีวิตประจำวันของผู้คน

เมื่อย้อนกลับไปสำรวจจิตรกรรมฝาผนังที่วาดขึ้นตามสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในสังคม จำต้องย้อนขึ้นไปดูหลักฐานในสมัยปลายกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ ภาพที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม ที่มีจารึกว่า วาดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2277 ซึ่งเป็นสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โดยพระอุโบสถแห่งนี้สันนิษฐานว่า ได้มีการย้ายพระประธานที่หันพระพักตร์สู่ด้านตะวันออกมาสู่ด้านตะวันตกดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน ดังนั้นภาพจักรวาลจึงอยู่ที่ผนังสกัดหน้าตรงข้ามกับพระประธาน แตกต่างจากแบบแผนโดยทั่วไปที่ภาพจักรวาลหรือไตรภูมิจะอยู่หลังพระประธาน

ภาพที่ผนังด้านซ้ายและขวา เป็นภาพที่เคยมีผู้ศึกษาไว้แล้วว่าเป็นภาพบันทึกสังคมในสมัยกรุงศรีอยุธยาในช่วงที่ชาวตะวันตกเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ โดยเฉพาะบาทหลวงชาวฝรั่งเศสที่เผยแผ่ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก แต่ก็ไม่ได้ได้รับความสนใจจากชาวไทยมากนัก จึงต้องหาวิธีแปลกใหม่ หรือเลียนแบบพระสงฆ์ในพุทธศาสนา ได้แก่ ห่มจีวร แล้วเดินจาริกไป อันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในสังคมไทยยุคสมเด็จพระนารายณ์ (ผู้วิจัยตั้งข้อสงสัยว่า บางทีปีที่จารึกว่า พ.ศ. 2277 ที่ผนังนั้น อาจเป็นปีที่ซ่อมในภายหลัง เนื่องจากเหตุการณ์ในภาพเกิดขึ้นก่อนการวาดจิตรกรรมฝาผนังแห่งนี้มานานหลายสิบปีและในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศนั้น การแผ่ศาสนาคริสต์ก็ทำได้ในแคว้นจำกัด หรือทำได้เฉพาะชุมชนที่มีชาวคริสต์ตั้งอยู่ ไม่เช่นนั้น เหตุการณ์นี้อาจเป็นที่จดจำอย่างยิ่ง จนถึงกับต้องนำมาวาดลงไว้) ภาพเช่นนี้ปรากฏอยู่ที่ผนังแปหรือผนังด้านข้าง ทางขวาของพระประธาน

จากเหตุการณ์จริงที่เกิดขึ้นในสังคม นำมาสู่การบันทึกลงบนจิตรกรรมฝาผนัง สามารถสะท้อนความรู้สึกนึกคิดของคนไทยผ่านสายตาของจิตรกรได้ กล่าวคือ ในสมัยต่อมา ภาพของชาวต่างชาติคือกลุ่มคนที่แปลกแยกจากสังคมไทย มีตัวตนบนจิตรกรรมฝาผนังในลักษณะของฝ่ายที่ไม่ดี เนื่องจากคนไทยมักเห็นว่าเป็นพวกนอกศาสนา ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 นอกจากนี้เป็น

พวกนอกศาสนา ยิ่งเคยเข้ามาก่อความวุ่นวายจนเกิดก่อความไม่พอใจให้กับคนไทย หรือก่อประเด็นเกี่ยวกับการเมืองได้ ดังพระราชปฐมาของสมเด็จพระนารายณ์เรื่องแขกเมือง

ภาพลักษณ์ของชาวต่างชาติที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังจึงเป็นภาพของมารและฝ่ายชั่วร้ายซึ่งคงมีต้นเค้ามาจากทัศนคติทางสังคม ได้รับการถ่ายทอดลงบนจิตรกรรมฝาผนังอันเป็นภาพบันทึกเหตุการณ์

สมัยรัตนโกสินทร์ ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ก็ปรากฏวิธีการวาดที่เป็นภาพสมจริง อยู่บ้าง ได้แก่ ภาพสะท้อนน้ำ และภาพกาก ที่เป็นบุคคลระดับล่างนอกพระราชวัง ผู้คนเหล่านั้นแสดงอาการปกริยาอย่างชาวบ้านทั่วไป อาจเป็นภาพที่ช่างได้พบเห็นในช่วงเวลานั้น หรือใส่เข้ามาเพื่อให้ความเป็นบ้านเป็นเมืองในเรื่องมีความสมจริงมากยิ่งขึ้นก็เป็นไปได้

ภาพกาก เหล่านี้ กลับกลายเป็นบันทึกทางสังคมได้อย่างดี และปรากฏขึ้นมากในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 หากพิจารณาบริบททางสังคมในเวลานั้นประกอบไปด้วย ก็จะทำให้ทราบถึงบรรยากาศ และเรื่องราวทางสังคมการเมืองได้ชัดเจนขึ้น

ภาพบันทึกทางสังคมที่น่าสนใจ และอาจยกมาศึกษาเกี่ยวกับสังคมการเมืองได้ ได้แก่ ภาพที่พระอุโบสถวัดกัลยาณมิตร วัดทองธรรมชาติ วัดสุวรรณาราม ทั้งสามวัดนี้อยู่ทางฝั่งธนบุรี

1. วัดกัลยาณมิตร

เจ้าพระยาจักรี (เจ้าสุวัทนา หรือโตอึ้งเต่า) สมุหนายกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้สร้าง

ภาพนั้นปรากฏที่ผนังสกัดหน้าพระอุโบสถ เป็นภาพขุนนางจีน อาจจะหมายถึงเจ้าพระยาจักรีเอง และเรือค้าขายต่าง ๆ ในลำน้ำเจ้าพระยา เนื่องจากบริเวณวัดกัลยาณมิตรและบริเวณใกล้เคียง ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น บริเวณวัดกัลยาณมิตรและชุมชนใกล้เคียงเป็นที่ตั้งหลักแหล่งของชนต่างชาติหลายกลุ่ม เป็นที่ตั้งสถานีการค้าในภาพ เราจึงเห็นร้านของพ่อค้าในระดับชาวบ้านที่เป็นมุสลิม มีภรรยาเป็นไทย ตั้งร้านรวงขายสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งคงเป็นภาพที่เกิดขึ้นจริงในช่วงเวลานั้น ชาวต่างชาติที่อยู่นอกระบบไพร่จึงสามารถทำการค้าได้ด้วยตนเอง

ภาพที่ 3-17 ชีวิต ปั่นเรือและผู้คนย่านวัดกัลยาณมิตรและกุฎีจีน ที่พระอุโบสถวัดกัลยาณมิตร
ธนบุรี

2. วัดทองธรรมชาติ

ภาพร้านรวงแสดงให้เห็นถึงความเป็นย่านการค้าของฝั่งธนบุรีและความหลากหลาย
ของผู้คนนานาชาติที่เข้ามาในไทยในช่วงเวลาดังกล่าว

ภาพที่ 3-18 ร้านรวงและผู้คน วัดทองธรรมชาติ ชนบุรี

3. วัดสุวรรณาราม

ภาพนักโทษที่ในช่วงเวลาต้นรัตนโกสินทร์มีจำนวนมากจนต้องปล่อยออกมาให้ทำมาหากินเอง และการมาหากินของชาวจีนที่อยู่ปะปนกับคนไทย และภาพผู้หญิงเตี้ยค่อมที่ทำหน้าที่ตักน้ำในพระราชวัง

ภาพที่ 3-19 สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วัดสุวรรณาราม ธนบุรี

ภาพที่ 3-20 ภาพความเป็นอยู่ของคนจีนกับไทย วัดสุวรรณาราม ธนบุรี

ภาพที่ 3-21 ภาพนางเดียวก่อมที่เคยมีอยู่ในพระราชวัง พระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม ชนบุรี

ภาพที่ 3-22 ภาพนักโทษที่ถูกปล่อยออกมาเนื่องจากที่คุมขังไม่เพียงพอในสมัยรัชกาลที่ 3 ต้องออกมาหากินเอง

4. ภาพเกี่ยวกับเพศหรือกามวิสัย

ภาพเกี่ยวกับเพศหรือกามวิสัยเป็นภาพที่เราจะสามารถพบเห็นได้เสมอในจิตรกรรมฝาผนังไทย นับแต่ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมา ส่วนจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาที่วัดเกาะแก้วสุทธารามนั้นก็ยังมีบ้างแต่มิได้โจ่งแจ้งนัก

แต่เดิมมา การอธิบายเกี่ยวกับภาพกามวิสัย หรือเกี่ยวกับเพศนี้มีคำอธิบายว่าเป็นอารมณ์ขันอารมณ์สนุกของช่าง ซึ่งเขียนขึ้นเพื่อผ่อนคลายอารมณ์จากภาพหลักที่ดูเคร่งขรึม ซึ่งแนวคิดดังนี้ แม้จะเป็นแนวคิดหลักที่เป็นที่ยอมรับเมื่อกล่าวถึงภาพที่เกี่ยวกับกามวิสัย แต่ผู้วิจัยคิดว่า หากมีการศึกษาข้อมูลต่าง ๆ ประกอบมากขึ้นแล้วจะสามารถมีคำอธิบายได้มากกว่าจะสรุปว่าเป็นอารมณ์ขันของช่าง ซึ่งดูจะไม่ได้อธิบายต่อไปได้เลยว่า ภาพเหล่านั้นไปปรากฏอยู่ในศาสนสถานได้อย่างไร

เมื่อทบทวนความคิดเกี่ยวกับเพศในดินแดนไทย มีคำอธิบายอยู่หลากหลายได้แก่ ความเป็นปกติของการแสดงออกเรื่องเพศ เป็นเรื่องในชีวิตประจำวันของมนุษย์ (นิวัติ กองเพียร, 2541, หน้า 9) โดยมีคำอธิบายเพิ่มเติมว่าการแสดงออกเรื่องเพศในดินแดนไทยนั้นไม่ได้เกิดขึ้นมาอย่างลอยๆ แต่มีฐานมาจากระบบความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของชุมชน การแสดงออกถึงความเชื่อเช่นนั้นแสดงออกเป็นหลายประการ เช่น เพลงพื้นบ้านที่มีร้องเล่นกันในภาคกลางและภาคอื่น ๆ เช่น เพลงฉ่อย เพลงเทพทอง เพลงปรบไก่ เพลงแห่นางแมว ในสังคมล้านนาก็มีเพลงซอเก็บนกที่เปรียบอวัยวะเพศชายกับเห็ดที่เบ่งบานในหน้าฝนอันมีนัยยะถึงความอุดมสมบูรณ์ของฝนฟ้าและความงอกงาม (สุรสิงห์สำรวม นิมพะเนา, 2525, หน้า 27)

ในอดีต หญิงที่แต่งงานแล้วหรือมีลูกแล้ว อาจเปลือยอกได้เพื่อความสะดวกในการให้นมลูก อีกทั้งอาจเปลือยอกในที่สาธารณะ เช่น ในบริเวณบ้าน หมู่บ้าน แต่เมื่อไปวัดต้องแต่งกายมิดชิดปิดบังหรือหากแก้เต่าแล้วก็อาจเปลือยอกไปได้ถึงตลาดดังที่สามารถพบได้ในภาพถ่ายเก่าสิ่งที่ยืนยันได้ก็คือกฎหมายมั่งรายศาสตร์ที่มีการปรับโทษกรณีหุยนม (จับ) สตรีว่ามีโทษปรับ (ลมุด จันทรหอม, 2525, หน้า 84)

สิ่งเหล่านี้สะท้อนทัศนคติทางเพศว่า เป็นสิ่งที่ดูปกติธรรมดา เป็นที่รู้จักกัน และเปิดเผยได้ในเงื่อนไขของกาลเทศะ ซึ่งมีได้หมายความว่า ทุกเวลา หรือทุกหนแห่งที่จะสามารถกล่าวถึงเรื่องเพศได้เสมอไป และดูเหมือนวัฒนธรรมไทยก็มีกาลเทศะสำหรับเรื่องเพศมากพอสมควร โดยเฉพาะทัศนคติความเป็น “ส่วนตัว” ดังทัศนคติของผู้คนในยุคปัจจุบันนั้น ดูจะไม่มีใครให้ความสำคัญนักจนอาจกล่าวได้ว่า แทบไม่มีทัศนคติที่อยู่เลย กิจกรรมต่าง ๆ ที่คนปัจจุบันเห็นว่าต้องทำในที่สาธารณะหรือส่วนตัวได้แก่การอาบน้ำ คนสมัยโบราณก็กระทำกันที่ท่าน้ำหรือบ่อน้ำกลางแจ้งหรืออาจจะเป็นท่าสาธารณะเช่นท่าน้ำตามวัด รวมไปถึงการขับถ่ายในบางกรณีที่มีได้มีสถานที่มิดชิดเว้นแต่ของพระสงฆ์ตามพระธรรมวินัย กิจกรรมเหล่านี้ถือในชีวิตปกติสามัญ ดังนั้น

ความคิดเกี่ยวกับความเป็น “ส่วนตัว” หรือพื้นที่ส่วนตัวแทบไม่มีสำหรับคนโบราณ เว้นการกระทำบางอย่างเช่นการคลอเคลือบที่ค่อนข้างจะกระทำอย่างมิดชิด แต่กระนั้น ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองที่มีผลต่อทัศนคติของชนชั้นนำส่งผลให้เรื่องเพศหรือเรื่องของการเปิดเผยร่างกายกลายเป็นเรื่องน่ารังเกียจไปในสมัยต่อมา

ดังนั้น ความเข้าใจทัศนคติเกี่ยวกับเรื่องเพศของสังคมไทยว่า คนโบราณนั้นเห็นเป็นปกติธรรมดา อาจเปิดเผยได้ในบางกาลเทศะ บางเวลาเรื่องเพศนำมาซึ่งความสนุกสนานขบขัน ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อที่สืบเนื่องมาแต่ครั้งบุพกาล ได้แก่คติเรื่องความอุดมสมบูรณ์ซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญและจำเป็นในสังคมโบราณที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติและสมมติสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องภารกิจกรรมทางเพศที่จะดลให้เกิดการสืบลูกหลาน ความเจริญงอกงามของเผ่าพันธุ์หรือพืชพรรณที่มนุษย์ใช้เป็นอาหาร คตินี้สืบทอดมาช้านาน และแฝงอยู่ในการแสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ รวมทั้งในจิตรกรรมฝาผนังด้วย

วราภรณ์ วิษณุรัฐ (2549, หน้า 11-14) เสนอไว้ว่า เรื่องเพศสมัยก่อนการปรับปรุงประเทศนั้นไม่ได้ถูกมองเป็นเรื่องหยาบช้ำ แต่ด้วยการแสดงออกด้วยเชิงช่างอย่างเหมาะสมจนกลายเป็นเรื่องสุนทรีย์ได้ ทั้งนี้ เรื่องเพศในโลกทัศน์แบบสามัญชนอาจแตกต่างไปจากทรรณะหรือการแสดงออกของชนชั้นนำ เมื่อเป็นแนวทางของความสุข เรื่องเพศจึงมีที่ทางที่แสดงออกด้วยเหตุว่าเป็นสิ่งธรรมดาในทางโลกย์หรือแสดงให้เห็นว่าเป็นเครื่องกีดขวางการไปสู่พระนิพพาน ดังนั้น ในพระอุโบสถหรือศาสนสถานจึงปรากฏเรื่องราวเช่นนี้ได้

เดิมนั้น อาคารได้แก่พระอุโบสถในวัฒนธรรมพุทธศาสนาในประเทศไทย มิได้เป็นอาคารประธานของวัด แต่เป็นพระสถูป หรืออาจเป็นมณฑปที่มีพระพุทธรูปอยู่ภายในที่เป็นอาคารประธาน พระอุโบสถจึงมักมีขนาดเล็ก และไม่ได้ถูกใช้งานเพื่อบุคคลทั่วไป เว้นแต่การทำสังฆกรรม เสมอชัย พูลสุวรรณ (2537) ได้เสนอไว้ว่าพระอุโบสถและอาคารศาสนสถานอื่น ๆ ในวัดนั้นได้กลายเป็นที่สาธารณะมานับตั้งแต่เมื่อความนิยมในการบวชกุลบุตรแพร่หลายในสังคมไทย ตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นลงมา ความจำเป็นในการใช้สถานที่เพื่อกระทำพิธีกรรมดังกล่าวจึงมีมากขึ้น พระอุโบสถจึงมีขนาดที่ใหญ่ขึ้น ตามการใช้งานและกลายเป็นที่สาธารณะไป การเป็นสถานที่สาธารณะของพระอุโบสถและอาคารอื่น ๆ ย่อมนำพาความคิดแบบสาธารณะหรือแบบคนสามัญหรือแบบชาวบ้านทั้งหลายติดตามตัวผู้ใช้งานเข้าไปด้วย ได้แก่เรื่องเพศที่ชาวบ้านทั่วไปเห็นเป็นเรื่องปกติ จึงเป็นไปได้ว่าวิถีชีวิตที่ชาวบ้านเห็นว่าธรรมดานั้นก็ได้ถูกถักทอกรองผ่านสายตาของช่างและได้รับการคัดสรรให้มีที่ทางในจิตรกรรมฝาผนัง (วราภรณ์ วิษณุรัฐ, 2549, หน้า 12)

และข้อสันนิษฐานของผู้วิจัยในการศึกษาคั้งนี้เกี่ยวกับภาพเรื่องเพศที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังก็คือ ดังที่เสนอไว้ข้างต้นคือ แนวคิดในระยะแรกเท่าที่มีการศึกษาเกี่ยวกับผนังวัดซึ่งมีลักษณะเป็นเสมือนแผนผังของจักรวาลตามคติจักรวาลที่แพร่หลายในดินแดนแถบนี้โดยมีพระสถูปเป็นหลัก โดยสันนิษฐานว่า อาจได้รับแบบแผนจากศาสนสถานของเขมร โบราณ ในระยะต่อมาจึงได้ปรับเปลี่ยนให้พระอุโบสถเป็นอาคารหลัก แต่คติจักรวาลนั้นก็ยังคงสืบทอดมาแต่ปรากฏว่าคตินี้ถูกย่นย่อลงมารวมไว้ในพระอุโบสถ ดังการแสดงออกต่าง ๆ เช่นดาวเพดาน ภาพเขียนเรื่องจักรวาลหรือไตรภูมิ

ดังนั้นเมื่อพระอุโบสถคือจักรวาล และในจักรวาลนี้หรือโลกมนุษย์แห่งนี้เท่านั้นที่บุคคลจะสามารถฝึกฝนตนเองในสถานการณต่าง ๆ ทั้งทุกข์และสุข หยาบช้ำและดิงามเพื่อให้บรรลุธรรมได้ ดังสถานการณ์ที่พระสมณโคดมได้เผชิญมามีซึ่งจะบรรลุธรรมได้จากการพบพาแต่ความสุขในสวรรค์แต่ประการเดียว และในจักรวาลหรือคือโลกนี้ ก็เต็มไปด้วยเรื่องราวต่าง ๆ ทั้งที่สูงส่งและต่ำช้า ทั้งที่เอื้อต่อพระนิพพานและขัดขวาง ดังนั้นเมื่อการแสดงออกเรื่องเพศก็เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในจักรวาลนี้เช่นเดียวกับสิ่งอื่น เป็นวิถีของมนุษย์ที่เกิดขึ้นจริง ดังนั้นเมื่อพระอุโบสถคือจักรวาลภาพเหล่านี้จึงสามารถปรากฏขึ้นได้ในจักรวาลเช่นกัน รวมไปถึงภาพกาก หรือภาพบันทึกทางสังคมอื่น ๆ ด้วยในฐานะที่พระอุโบสถคือพื้นที่จักรวาลซึ่งก็คือ โลกมนุษย์

อีกประการหนึ่ง ผู้ที่เป็นช่างเขียนหรือครูช่าง ในความเห็นผู้วิจัยคิดว่าจะจะเป็นกลุ่มที่ได้รับการฝึกฝนจนมีทักษะทางศิลปะเป็นอย่างดี มีพรสวรรค์และมุมมองที่ลึกซึ้ง และควรจะต้องได้รับการศึกษาเกี่ยวกับคัมภีร์ทางศาสนาหรือเข้าใจเรื่องราวรวมทั้งสามารถตีความเรื่องที่จะวาดเป็นอย่างดี จนถือได้ว่าเป็นปัญญาชนได้กลุ่มหนึ่ง แม้ว่าจะมีอารมณ์ขันก็คงสร้างสรรค์ได้อย่างเหมาะสม เมื่อพิจารณาการเขียนภาพหรือโครงสร้างภาพในจิตรกรรมฝาผนังไทยนั้นมีลักษณะเป็นแบบแผนประเพณี แต่ภายใต้โครงสร้างที่เป็นแบบแผนประเพณีนั้นก็ยังมีลักษณะของการเปิดโอกาสให้ช่างได้เสริมแต่งสิ่งที่ตนเองสนใจหรือเติมแนวคิดอื่นลงไปได้บ้าง แม้ว่าการศึกษาที่ผ่านมามองเรื่องเพศเป็นไปในแง่อารมณ์ขันของช่างซึ่งก็อาจมีคำตอบเช่นนั้นได้ แต่ในจิตรกรรมฝาผนังบางแห่งเช่น ที่วัดคงคาราม ราชบุรีซึ่งปรากฏภาพที่แสดงออกเรื่องกามวิสัยอยู่เป็นจำนวนมากไม่น้อยนั้น อาจต้องพิจารณาว่า เมื่อแนวคิดตั้งต้นมองว่าพระอุโบสถนั้นแทนจักรวาลซึ่งหมายรวมเอาโลกนี้ โลกที่มีทุกอย่างให้มนุษย์ก้าวข้ามให้พ้นไปจากสังสารวัฏ เรื่องเพศ เรื่องกาม อันเป็นกิเลสจำพวกที่มนุษย์ตัดได้ยากที่สุดจึงเสมือนเป็นประเด็นหลักให้ผู้ดูได้เข้าใจถึงภาวะต่าง ๆ ที่ปรากฏในจักรวาลและหากต้องการไปสู่พระนิพพาน หรือเข้าสู่สภาวะของการชนะมารดังแสดงไว้ที่ฝาผนังด้านใดด้านหนึ่งแล้ว กิเลสเหล่านี้ต้องข้ามให้พ้นแม้จะปะปนในจักรวาลนี้ก็ตาม

นอกจากการวิเคราะห์นี้ ยังมีภาพกามวิสัยในลักษณะของเพศเดียวกันปรากฏอยู่ด้วย

ซึ่งสอดคล้องกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเสมอในสังคมไทย ได้แก่เหตุการณ์กรณีกรมหลวงรักษนเรศ และประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่องห้ามพระราชธิดาเล่นเพื่อน หรือเพลงยาวเรื่องหม่อมเป็ดสวรรค์ โดยคุณสุวรรณ เรื่องราวนี้เกิดขึ้นร่วมยุคกับการสร้างจิตรกรรมฝาผนังและคงเป็นที่โจษจันกันในสังคมยุคนั้นมากพอสมควร ก็ได้รับการนำมาวาดด้วย อาจนับได้ว่าเป็นบันทึกสังคมประเภทหนึ่ง

อีกทั้งชนชั้นนำผู้ซึ่งมีส่วนสำคัญในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง นับตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมา ก็คงจะได้มีส่วนรู้เห็นที่จะต้องมีการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในลักษณะนี้ ก็ยังมีได้มีพระราชดำริเป็นอย่างอื่น หรือแม้วาดสำเร็จภาพเหล่านั้นก็ยังคงอยู่มาได้จนถึงปัจจุบัน ดังนั้นจึงเป็นสิ่งยืนยันได้ว่า ภาพเหล่านี้สามารถมีตัวตนและมี “ความหมาย” อยู่บนฝาผนังได้เช่นกัน ทั้งนี้ เพราะมีวัฒนธรรมและการแปลความหมายรองรับอยู่

ภาพที่ 3-23 กามวิสัยระหว่างชาย-ชาย พระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม ธนบุรี

ภาพที่ 3-24 กามวิสัย พระอุโบสถ วัดคงคาราม ราชบุรี สมัยรัชกาลที่ 3-4

ภาพที่ 3-25 กามวิสัยของบรรดาสัตว์น่านาชนิด เป็นความสร้างสรรค์ของช่าง วัดคงคาราม ราชบุรี

5. ภาพจากวรรณกรรมไทยและจีน

วรรณกรรมเรื่องสามก๊ก และวรรณกรรมจีนเรื่องอื่น ๆ คงเป็นที่รู้จักของคนไทยมานานแล้ว และปรากฏความนิยมชัดเจนยิ่งขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังมีปรากฏวาดเรื่อง สามก๊กไว้ที่วัดนางนองราชวรวิหาร ธนบุรี และวัดประเสริฐสุทธารวาส ธนบุรี งานวรรณกรรมเกิดขึ้นก่อน และคงได้รับความนิยมนก่อนจึงเกิดการสร้างจิตรกรรมเพื่อตอบสนองต่อความนิยมดังกล่าว ซึ่งแม้ผู้อุปถัมภ์ในการสร้างคือพระประเสริฐวาทิช (โป้) จะเป็นขุนนางเชื้อสายจีน แต่หากสังคมมิได้มีเหตุผลใดรองรับ หรือมีความเข้าใจเพียงพอ การวาดตามแบบแผนหรือกระบวนจินก็คงไม่เกิดขึ้น อีกทั้งช่างจีนที่กำลังแพร่หลายในเวลานั้นคงมีปริมาณมากเพียงพอที่จะเป็นแรงงานที่นำมาวาดได้

ภาพที่ 3-26 เรื่องสามก๊ก ที่วัดนางนองวรวิหาร ธนบุรี

ภาพที่ 3-27 เรื่องสามก๊ก ที่พระอุโบสถ วัดนางนอง ธนบุรี

ภาพที่ 3-28 เรื่องห้องสิน ที่แก่งนุกิจราชบริหาร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-29 เรื่องห้องสิน ที่เก๋งนุกิจราชบริหาร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

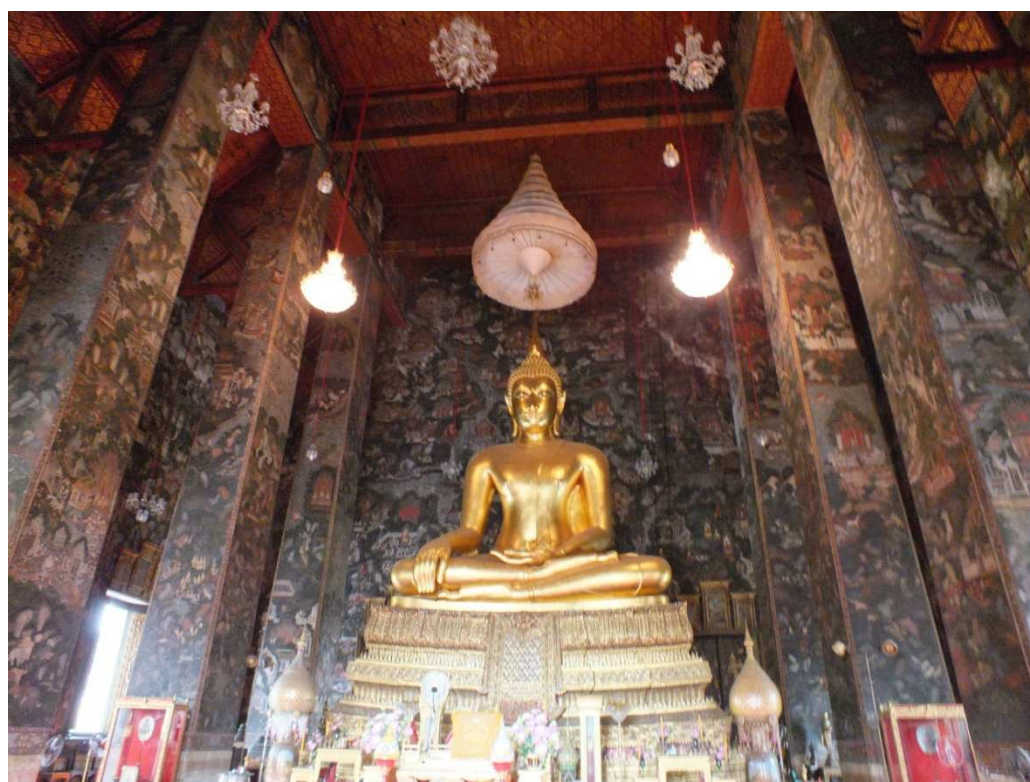
6. เรื่องเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ

ยังมีเรื่องปลีกย่อยในจิตรกรรมฝาผนังอีกหลากหลายเรื่อง ได้แก่ เรื่องของพระภิกษุณีเอตทัคคะ พระประวัติอดีตพระพุทธเจ้า 28 พระองค์ที่วัดสุทัศนเทพวราราม ประเด็นปลีกย่อยเหล่านี้ไม่มีหลักฐานใดบ่งชี้ว่าเคยมีการวาดมาก่อน แต่เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้วาดสิ่งเหล่านี้ไว้ในวัดสำคัญ ย่อมต้องแสดงถึงคติบางอย่างนอกไปจากแบบแผนธรรมเนียมเดิม และอาจเป็นไปได้ว่า คงจะทรงต้องการให้ครบถ้วนสมบูรณ์พร้อมตามคติทางศาสนาเช่นเรื่องพุทธบริษัท 4 หรืออาจเป็นไปได้ว่า ศาสนสถานบางแห่งเช่นที่วัดพระเชตุพนนั้นมีอาคารมากแห่งกว่าวัดใด จึงอาจต้องการแนวคิดที่มีอยู่แล้วในพุทธศาสนาแต่ไม่เคยได้รับการหยิบยกให้วาดมาก่อนมาเป็นเนื้อหาในการวาด ซึ่งเป็นการสร้างสรรค์โดยอาจเป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นได้

ในภาพรวม คติหรือแนวคิดทางศาสนาพุทธ ได้รับการนำมาเป็นเนื้อหาหลักในการวาดจิตรกรรมฝาผนังเสมอมาในสังคมการเมืองไทย เนื่องจาก

ภาพที่ 3-30 พระสาวิกาเอตทัคคะ ที่พระวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ภาพที่ 3-31 ประวัตินิคมพระพุทธเจ้า 28 พระองค์ พระวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพวราราม

แนวคิดทางการเมืองที่มีคติสืบจากความคิดดั้งเดิมแต่โบราณ ทั้งเรื่องคติจักรวาล แนวคิดเกี่ยวกับผู้ปกครองมาจนถึงแนวคิดทางสังคม การแสดงออกทางศิลปะ โดยเฉพาะจิตรกรรมนั้น ย่อมมีส่วนในการกล่อมเกลาและชี้นำสังคมได้ ความหนักแน่นเคร่งครัดในอุดมการณ์พุทธศาสนา ย่อมทำให้เกิดการสร้างแนวทางชีวิตใหม่ทางสังคมด้วย

การที่สังคมไทยมีลักษณะเบ็ดเสร็จ (Totalization) ให้ทุกสิ่งทั้งการเมือง วัฒนธรรม ศาสนา ความรู้ความคิด ในสังคมไทยโบราณหล่อหลอมรวมกันเป็นคลื่นหรือกระแสวัฒนธรรม ที่มีพลังมาก ย่อมส่งผลทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจจนกลายเป็นรากฐานทางความคิดและเนื้อหา ร่วมกันทางสังคมอีกหลายประการ ได้แก่ การสร้างงานศิลปะ โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังที่ผู้คนรับรู้อยู่แล้ว แลเห็นได้ง่าย และผ่านการบอกข่าและเทศนาสอนประชาชน โดยพระสงฆ์ จึงกล่าวได้ว่า จิตรกรรมฝาผนังคือสิ่งยืนยันความคิดความเชื่อและแนวปฏิบัติทางสังคมการเมืองที่มีมาอย่างต่อเนื่อง

บทที่ 4

การสนับสนุนของรัฐและสังคมต่อกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

การสร้างงานช่างหรือศิลปะในสังคมไทย ย่อมต้องการการสนับสนุนในด้านต่าง ๆ จากสังคมการเมืองหรือรัฐ เนื่องจากศิลปะนั้นย่อมเกิดขึ้นภายใต้ภาวะแวดล้อมทางสังคมที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันเสมอคงที่เป็นไปตามแนวคิดเบ็ดเสร็จ (Totalization) ดังที่กล่าวมาในบทที่ 3 อีกทั้งผู้วิจัยเห็นว่า การสร้างศิลปะนั้นมีความสัมพันธ์กับอำนาจทางการเมือง ภาวะเศรษฐกิจ วัฒนธรรมต่าง ๆ ในสังคมการเมืองไทยอย่างชัดเจนตามแนวคิดนี้

ชนชั้นนำกับการสนับสนุนการสร้างศิลปะสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ชนชั้นนำในงานวิจัยนี้ มีความหมายถึงพระราชวงศ์ตั้งแต่พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ขุนนาง คหบดีและกลุ่มพระภิกษุบางกลุ่ม กลุ่มคนเหล่านี้คือศูนย์กลางอำนาจหรือใกล้ชิดกับศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองที่จะสามารถชี้นำสังคม หรือนำพาให้เกิดงานช่างต่าง ๆ หรือการสร้างถาวรวัตถุได้ เป็นกลุ่มคนที่อยู่บนยอดสุดของระบบอุปถัมภ์ที่เกื้อกูลงานช่างส่วนใหญ่ในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์

การสร้างงานช่าง หรือปัจจุบันเรียกว่างานศิลปะนั้น หากเป็นงานใหญ่ หรือเป็นงานที่เกี่ยวกับพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ย่อมต้องใช้ทรัพยากรในกระบวนการสร้างเป็นจำนวนมาก ทั้งกำลังคน กำลังทรัพย์ และมีปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทางสังคมอันจะเอื้อต่อการสร้างงานช่างที่ได้รับการสร้างขึ้นเป็นจำนวนมากในยุคสมัยของการสถาปนาราชธานีและฟื้นฟูบ้านเมืองในช่วงต้นรัตนโกสินทร์

เหตุผลของการสร้างงานช่างหรือศิลปะในสังคมไทยโบราณตามวัง วัดและสถานที่สำคัญนั้น นอกจากการประดับประดาสถานที่แห่งนั้นและมีเป้าหมายอื่น ๆ ดังจะกล่าวต่อไปแล้ว ยังเป็นส่วนหนึ่งของเกียรติยศและเป็นหน้าเป็นตาของบ้านเมืองและรัฐ มีความหมายถึงความมั่นคง ความมั่งคั่ง ความรู้และภูมิปัญญาและอำนาจทางการเมืองการปกครองที่สั่งสมเป็นปึกแผ่นของรัฐอีกด้วย ด้วยวัตถุประสงค์นี้จึงเป็นการสร้างศิลปะเพื่อสนองตอบต่อแนวคิดทางการเมืองการปกครองนอกเหนือไปจากเพื่อแสดงออกถึงความศรัทธาทางศาสนา

วัตถุประสงค์ของการสร้างงานศิลปะในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีบันทึกไว้ในการสร้างสวนขวาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงเหตุผลของการสร้าง

สวนขวาในพระบรมมหาราชวัง ด้วยเหตุ 1 ประการ กล่าวคือ 1. เพื่อปรากฏเกียรติยศสืบไปในแผ่นดิน และ 2. จะทรงคูสติปัญญาข้าราชการซึ่งเป็นช่างให้ทำการไว้ฝีมืออีกประการหนึ่ง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546, หน้า 130)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายเพิ่มเติมว่าการเสียดูกรังศรีอยุธยา ครั้งนั้น บ้านเมืองยับเยิน ทั้งที่ถูกพม่าเผาทำลายราชธานี กวาดต้อนผู้คนและเก็บเอาทรัพย์สมบัติไปมากต่อมาก เมื่อไทยตั้งตัวได้อีกในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งทรงแลเห็นว่าเกินกำลังจะสร้างให้กลับคืนดีได้ จึงทรงลงมาตั้งที่กรุงธนบุรี เมื่อสร้างพระนครใหม่นั้นก็มีความมุ่งหมายว่า จะสร้างพระนครจะให้ความปรากฏไปถึงนานาประเทศว่าไทยมีกำลังสร้างราชธานีได้ใหม่เหมือนดังราชธานีเดิม และการสร้างศิลปะหรือการส่งเสริมงานช่างให้พร้อมบริบูรณ์ในทุกด้านก็เพื่อเป็นพระเกียรติยศทั้งพระองค์และบ้านเมืองด้วย (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546, หน้า 130-131) ซึ่งแนวคิดนี้ปรากฏตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ 3 เหตุที่สร้างวัดวชิราลงกรณขึ้นเป็นอันมากในรัชกาลที่ 3 นั้นก็ด้วยความนิยมเพื่อแผ่พระเกียรติยศของบ้านเมืองดังกล่าวนี้

ในช่วง 69 ปีแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ มีการสร้างวัดขึ้นเป็นจำนวนมาก และจำนวนไม่น้อยที่มีการวาดจิตรกรรมฝาผนัง ช่างตั้งแต่ครั้งอยุธยาที่ยังเหลือตัวอยู่คงได้มาทำงานต่อที่ราชธานีแห่งใหม่ที่กรุงเทพฯ ศิลป์ พีระศรี (2502) เห็นว่า ศิลป์สมัยนี้ได้รวมเอาสกุลช่างไทยไว้และเป็นสมัยคลาสสิกสำหรับจิตรกรรมฝาผนัง

1. ชนชั้นนำ: เศรษฐกิจกับการสนับสนุนการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ความมั่งคั่งของราชธานีใหม่นั้นค่อยๆ เพิ่มขึ้นตั้งแต่เริ่มแรกสถาปนาราชธานี เนื่องจากสังคมไทยในช่วงเวลานี้กล่าวได้ว่าเป็นสังคมเปิดกว้าง และชนชั้นนำเห็นว่าการค้ากับต่างประเทศจะทำให้รัฐมีรายได้เป็นกอบเป็นกำ เนื่องจากชนชั้นนำไทยในช่วงเวลานี้ก็คือ กลุ่มผู้ดีหรือขุนนางที่สืบทอดหรือเป็นผู้มีฐานะมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา จึงมีความคุ้นเคยกับการค้าทางไกลหรือการค้าสำเภอยุ่พอสมควร

ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 เกี่ยวกับรายได้ของรัฐอันเป็นที่มาของการสนับสนุนการสร้างงานช่าง ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า ชนชั้นนำของไทยในเวลานั้น เป็นผู้นำพาเศรษฐกิจของบ้านเมืองให้เกิดความมั่งคั่ง และการค้าทางไกลยังส่งผลให้เกิดความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจภายในประเทศในแง่ของระบบภาษี ส่วนที่เป็นสินค้าออกของประเทศ และอากรต่างๆอีกหลายประการ (วราภรณ์ ทินานนท์, 2522; สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, 2544)

บทบาทของชนชั้นนำและสังคมการเมืองในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง อาจกล่าวได้ตามช่วงเวลาแต่ละรัชกาลได้ในแง่พระราชกรณียกิจที่มีส่วนในการฟื้นฟูบูรณะหรือสร้างขึ้นมาใหม่ ส่วนในภาพรวมด้านเนื้อหาอาจมีการสร้างขึ้นมาใหม่เป็นพิเศษได้ในบางช่วงเวลา ดังนี้

รัชกาลที่ 1 รวบรวมช่างเขียนจากกรุงเก่า และการฟื้นฟูการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ภาพรวมของการสร้างงานช่าง โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนัง นั้นส่วนใหญ่รวมไว้กับการสร้างและบูรณะวัดวาอารามซึ่งมีเป็นจำนวนมาก วัดใดที่เป็นของหลวง คือเป็นวัดที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือบูรณะย่อมต้องมีพระราชดำริถึงการสร้างวัดดังกล่าว อีกทั้งย่อมต้องทรงทราบหรือมีส่วนในการเสนอแนวทางการบูรณะ และงานช่างที่เกิดขึ้นใน วัดดังกล่าว

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเชื่อมโยงรูปแบบทางศิลปะ สถาปัตยกรรม ให้สอดคล้องกับจิตสำนึกของผู้คนที่โหยหาอดีตและยังมีความทรงจำเกี่ยวกับ กรุงศรีอยุธยา และการสร้างงานช่างขึ้นใหม่ย่อมทำให้จิตสำนึกของราษฎรเกิดความมั่นคง เกิดความเชื่อมั่นในสังคมของตนเองขึ้น โดยทรงมีพระราชดำริว่า ให้สร้างราชธานีใหม่โดย นำกรุงศรีอยุธยาเป็นแบบอย่าง นับเป็นการเริ่มต้นใหม่โดยยังสืบทอดแก่นความคิดทางสังคม การเมือง โดยผ่านศิลปะหลายแขนงที่เริ่มต้นสร้างกันอย่างจริงจังเมื่อสถาปนาราชธานี (เจ้าพระยา ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531) การอัญเชิญพระพุทธรูปจากหัวเมืองซึ่งไม่มีผู้รักษามาประดิษฐาน ที่วัดสำคัญในราชธานีนั้นย่อมแสดงให้เห็นถึงอำนาจที่รวมศูนย์ที่ราชธานีดังที่เคยเป็นมาตั้งแต่ ครั้งกรุงศรีอยุธยา และยังเป็นการย่นระยะเวลาที่จะจัดสร้างพระพุทธรูปใหม่ในคราวเร่งรีบสร้าง บ้านเมืองในขณะนั้น

ในรัชสมัยนี้ ได้มีการรวบรวมช่างที่เคยแตกसानชานเข็นมาแต่ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาให้ เข้ามาทำงานกับทางราชการอีกครั้ง หรือแม้ไม่รับราชการก็อาจทำงานช่างอยู่ตามวัดวาอารามต่าง ๆ อันเป็นผลจากการที่บ้านเมืองมีความมั่นคง การปกครองมีประสิทธิภาพ และเศรษฐกิจค่อย ๆ ฟื้นตัว ไม่เพียงแต่วัดหลวงเท่านั้นที่ได้รับการบูรณะหรือสร้างขึ้นใหม่ แต่ประเมินได้ว่า สังคมการเมืองที่มีความมั่นคงและเริ่มมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมากขึ้น ย่อมส่งผลต่อการสร้างวัดวา อาราม และงานช่างที่ย่อมมีมากขึ้น บรรดาพวกช่างจึงสามารถทำงานศิลปะได้มากขึ้นภายใต้ บรรยากาศของสังคมการเมืองเช่นนั้น

ตัวอย่างหนึ่งได้แก่ วัดสุวรรณดาราราม พระนครศรีอยุธยา กล่าวกันว่า เป็นวัดที่สร้าง ให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงผนวชเมื่อครั้งยังทรงเป็นขุนนาง เมื่อเสียกรุง ก็ถูกทำลาย จนเมื่อเสวยราชย์แล้วได้สามปี ก็ทรงร่วมกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท บูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม โดยรวบรวมช่างฝีมือกรุงเก่า ให้ร่วมกันออกแบบก่อสร้าง แล้ว พระราชทานนามใหม่ว่าวัดสุวรรณดาราราม ภายในมีจิตรกรรมฝาผนังซึ่งคงจะมีตั้งแต่สมัย รัชกาลที่ 1 หรือก่อนหน้านั้น เนื่องจากมีบันทึกว่า ได้บูรณะจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถใน สมัยรัชกาลที่ 1 โดยจิตรกรรมที่ยังคงเค้าโครงเดิมได้แก่ ฉากหลังพระประธานเป็นภาพไตรภูมิ

และเทพชุมนุมทั้งสองผนังด้านข้าง โดยซ่อมอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 6 (ณัฐภัทร จันทวิษ, 2545 ข, หน้า 182-183)

ดังนั้น ช่างสมัยรัตนโกสินทร์ในระยะแรกสุด คือผู้ที่ได้ทำงานช่างแขนงต่าง ๆ รวมทั้งจิตรกรรมฝาผนังหรือช่างเขียน ซึ่งจำนวนไม่น้อยคงเป็นช่างที่เหลืรอดมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ได้มาทำงานช่างอีกครั้ง ซึ่งการได้มาทำงานนี้ก็ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์และเจ้านายได้เป็นผู้รวบรวมและอุปถัมภ์ช่างเหล่านั้นอีกครั้ง จึงได้กลับมาทำงานช่างและคงเป็นผู้เผยแพร่และส่งต่อความรู้ในทางช่างเขียนให้กับช่างรุ่นต่อมา

ตัวอย่างนี้ได้แก่ คำบอกเล่าของพระภิกษุที่วัดไชยทิศ ธนบุรี ที่ให้สัมภาษณ์ว่า เล่ากันสืบมาเป็นประวัติของวัดว่า ช่างผู้วาดจิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถวัดนั้น เป็นช่างเก่าตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาที่อพยพมาอยู่ที่ธนบุรี และคงวาดตามแบบที่เคยทำมาแต่ครั้งกรุงเก่า ตัวอย่างนี้ทำให้เราทราบว่า ในราชธานีใหม่ที่บ้านเมืองเริ่มมีความมั่นคงขึ้น ช่างที่เหลืออกมาแต่ครั้งกรุงเก่าก็มาทำงานช่างที่กรุงเทพฯ ต่อไป อีกทั้งการวาดจิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ที่สร้างขึ้นเป็นแห่งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อปี พ.ศ. 2338 ส่วนหนึ่งเป็นฝีมือช่างจากกรุงเก่าเช่นกัน

รูปแบบของจิตรกรรมฝาผนังที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ นอกจากที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ อันมีลักษณะเป็นวิมานมิใช่ลักษณะแบบพระอุโบสถทั่วไป เพราะเมื่อแรกสร้างนั้นคือพระที่นั่ง และต่อมาเปลี่ยนเป็นหอพระพุทธรูปสี่หีบ จิตรกรรมฝาผนังแห่งนี้มีลักษณะที่แตกต่างไป กล่าวคือเขียนพุทธประวัติไว้ก่อนข้างละเอียด และมีตอนที่ไม่นิยมเขียนกันในศาสนสถานแห่งอื่น อาจเป็นเพราะเป็นอาคารที่มีขนาดใหญ่ มีเนื้อที่ผนังมาก และปรากฏภาพเจดีย์ที่อยู่บนสวรรค์อีกด้วย เนื่องจากวัตถุประสงค์แต่แรกของการสร้างพระที่นั่งองค์นี้เป็นพระที่นั่งหรือท้องพระโรงรูปแบบจึงแปลกไป (จิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์, 2557) จากอาคารร่วมสมัย เช่น พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่ยังคงรูปแบบการวาดตามแบบแผนธรรมเนียม คือผนังสกัดหน้า (หน้าพระประธาน) เป็นฉากรวมผจญ และด้านหลังพระประธานเป็นรูปโลกสัมภวานหรือเขาพระสุเมรุ

รัชกาลที่ 2 การสืบต่อของงานช่างและการรับรูปแบบอื่นจากภายนอก

ในช่วงเวลานี้ ที่สังคมเปิดกว้างขึ้น เป็นสังคมที่มีความมั่งคั่งมากกว่ารัชกาลก่อน พร้อมรับกับศิลปะรูปแบบอื่น รวมทั้งการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งมีการยอมรับหรือมีการสร้างสรรค์รูปแบบใหม่ ๆ โดยเป็นไปในทิศทางเดียวกันกับการเคลื่อนไหวทางสังคมวัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นทรงเป็นผู้มีพระปรีชาในเชิงช่าง ดังการทรงร่วมแกะสลักบานประตูวัดสุทัศน์เทพวราราม และทรงแกะศิระษะหุ่นพระยารักษ์ใหญ่และพระยารักษ์น้อย ปัจจุบันเก็บรักษาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนครทรงโปรดให้สร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นที่หย่อนใจและเป็นเกียรติยศของบ้านเมือง และมีการทำนุบำรุง

ศิลปกรรมทุกแขนงของชาติบ้านเมืองเป็นเรื่องใหญ่ในรัชสมัยของพระองค์ต่อเนื่องมาจนถึงรัชกาลที่ 3 อาจเป็นเพราะทรงเห็นว่าการบำรุงศิลปวัฒนธรรมนั้น นอกจากจะเป็นไปด้วยทรงโปรดในการช่างแล้ว ยังทรงมุ่งผลทางการเมืองเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังทรงฟื้นฟูวัฒนธรรมอันเป็นเป้าหมายสำคัญทางจิตวิทยาการเมืองคือ ประเทศไทยต้องการให้มีการรำลือถึงนานาประเทศว่า บัดนี้ประเทศไทยสามารถตั้งตัวได้ มีความมั่นคงทางเศรษฐกิจและยังคงเป็นเมืองที่มีพลังอำนาจทางการเมืองการปกครอง ดุคั่งพระราชดำริในการสร้างสวนขวานนั้นก็เพื่อให้เกิดฝีมือช่างขึ้น และสวนแห่งนี้เมื่อมีงานนักขัตฤกษ์ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ราษฎรเข้าชมได้

รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความรุ่งเรืองของงานช่างและการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

เป็นที่ทราบกันคืออยู่แล้วว่า พระองค์ทรงเป็นผู้มีศรัทธาในศาสนาอย่างยิ่งนับแต่ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ และทรงอุทิศพระราชทรัพย์และการใช้จ่ายพระราชทรัพย์ส่วนหนึ่งซึ่งเป็นจำนวนไม่น้อยในช่วงเวลานี้จำนวนมากเพื่อการสร้างและบูรณะวัดต่าง ๆ เป็นจำนวนมากดังที่กล่าวไปในบทที่ 2 จวบจนเมื่อใกล้จะสวรรคตก็ยังทรงอุทิศพระราชทรัพย์ เพื่อทำการซ่อมแซมวัดที่ยังคงค้างอยู่ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538)

รายได้ที่เพิ่มพูนขึ้นมากของบ้านเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ย่อมเป็นที่มาของการทำนุบำรุงศาสนาทั้งในแง่เนื้อหาสาระ ความรู้ และการสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ การนำเข้าและใช้รูปแบบศิลปะจากจีนเป็นสิ่งเฟื่องฟูอย่างมาก โดยมีการสร้างอย่างต่อเนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 2 อีกทั้งในรัชสมัยของพระองค์ มีกลุ่มชาวตะวันตกเข้ามาอยู่ในสยามมากขึ้น และช่างไทยในเวลานั้นบางส่วนคงรับรูปแบบเชิงช่างของชาวตะวันตกมาเป็นแบบในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังด้วย ดังจะเห็นได้จากจิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร โดยมีข้อริ้วอินโข่งซึ่งคงเป็นช่างพระและอาจเป็นไปได้ว่าจะได้รับการวาดขึ้นโดยความเห็นชอบของพระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ เจ้าอาวาสซึ่งจะทรงเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา

พระราชอัธยาศัยบางประการของพระองค์ส่งผลให้ช่างสร้างสรรค์เป็นจำนวนมากด้วยเหตุที่ทรงยึดแนวคิดแบบเดิมว่า การบำเพ็ญกุศลมากก็เพื่อการสั่งสมบุญเพื่อจะได้บรรลुพระโพธิญาณในกาลข้างหน้า และปรากฏงานช่างที่แปลกแตกต่างออกไปจากแบบแผนดั้งเดิม ตัวอย่างนี้ได้แก่ วัดเครือวัลย์วิหาร ธนบุรี ที่แบบแผนนั้นเป็นการวาดฉากทั้ง 550 ชาติ โดยทรงจ้างช่างช่องละ 1 บาท แนวคิดที่สร้างสรรค์และไม่เป็นไปตามแบบแผนธรรมเนียมดั้งเดิมนี้พบได้จากพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับภาษีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงพระราชอัธยาศัยของรัชกาลที่ 3 ว่า

ครั้นมาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว

มีพระบรมสันดานเพติดเพลินในการพระราชกุศลทรงสดับเรื่องราวโบราณนิทานชาดก และอื่น ๆ มากแล้ว มีพระราชประสงค์จะให้พระภิกษุสงฆ์และสัปบุรุษในพระพุทธศาสนาครองเสริญนัถือว่าเป็นมหาสัพพัญญูโพธิสัตว์มหัศจรรย์กว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ จึงทรงพระราชดำริตรองจะทรงปฏิบัติให้เหมือนพระโพธิสัตว์ ที่มีเรื่องราวมาในชาดก ซึ่งกล่าวด้วยพระโพธิสัตว์เป็นกษัตริย์ เสวยสมบัติในเมืองพาราณสีและเมืองอื่น ๆ ในมัชฌิมประเทศ ที่มีประชาชนกินถั่วงาและนมเนยเป็นกับข้าว นั้น เอมามาเป็นพระอรหันต์ว่า พระโพธิสัตว์แต่ก่อนได้เสวยสมบัติแล้วพระราชทานอภัยให้แก่สัตว์ในป่า นกบินอยู่บนฟ้า ปลาในน้ำทั้งสิ้น ไม่ให้ใครทำปาณาติบาตเลยที่เดียวได้อย่างไร การอย่างนั้นจะทรงปฏิบัติได้บ้าง...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า 196)

อาจกล่าวได้ว่า นโยบายในการแสดงออกทางศิลปะในสมัยรัตนโกสินทร์จะขึ้นอยู่กับแบบแผนพระราชนิยมหรือที่เรียกว่าเป็นนโยบายของผู้นำเป็นหลัก อีกทั้งแบบแผนหลักในการสร้างงานช่างย่อมเป็นไปตามอุดมการณ์ของสังคมการเมืองหรือรัฐ มากกว่าการสร้างสรรคขึ้นมาใหม่โดยฝ่ายช่างเอง ทั้งนี้ ช่างไทยนั้นมีแบบแผน หรือธรรมเนียมปฏิบัติอยู่ แม้จะมีความสร้างสรรค์เปลี่ยนแปลง แต่ก็มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไปหรือมีความเปลี่ยนแปลงค่อนข้างช้า ดังนั้น หากกล่าวในความคิดแบบปัจจุบันคือ ค่านิยม ความรู้ อุดมการณ์ทางสังคมคือ ส่วนที่ชี้นำศิลปะให้เป็นไป และศิลปะโดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังที่มีความใกล้ชิดตัวประชาชนและมีเรื่องราวชัดเจนเป็นแบบแผนย่อมมีส่วนช่วยให้อุดมการณ์ของรัฐ และอุดมคติทางสังคมและชีวิตมนุษย์ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องเพราะประชาชนได้รู้เห็นและตอกย้ำความรู้สึกรู้สึกนึกคิดและความรู้ในประเด็นและเนื้อหาที่ได้รับการถ่ายทอดและมีการนำมาวาดอยู่ตลอดเวลา เมื่ออุดมการณ์ของรัฐมีความเป็นไปอย่างไร มีแนวคิดอย่างไร ศิลปะก็จะสนองตอบ เนื่องจากมีทั้งกรอบประเพณีการกำกับนโยบาย และการอุปถัมภ์ของรัฐ ครอบคอบที่สังคมการเมืองมีอุดมการณ์อย่างใด รูปแบบและแนวคิดก็ยังดำเนินไปเช่นนั้นตราบนั้น และเมื่อเกิดพัฒนาการไปในรูปแบบใด ในสังคมที่มีลักษณะเบ็ดเสร็จเช่นนี้ก็พร้อมที่จะปรับไป อาจจะค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนตัวเองไป หรือยังคงรูปแบบเดิมแต่ไม่ได้สนองตอบต่อนโยบายของสังคมการเมืองอีกต่อไปแล้วก็ได้

การพิจารณาโยบายทางศิลปะและจิตรกรรมฝาผนังของพระมหากษัตริย์และชนชั้นนำสมัยรัตนโกสินทร์นั้น แม้หลักฐานในทางลายลักษณ์อักษรจะมีไม่มากนัก แต่ก็อาจค้นคว้าได้จากหลักฐานอื่นรอบด้าน ได้แก่การบูรณปฏิสังขรณ์หรือการสร้างวัดขึ้นใหม่ ผู้วิจัยเชื่อว่า เป็นไปได้ที่พระมหากษัตริย์และชนชั้นนำจะมีส่วนสำคัญในการกำหนดนโยบาย แนวคิด มีความเห็นหรือเสนอรูปแบบเพื่อการตอบสนองต่อแนวคิดหลักที่มีอยู่แล้วในสังคมเวลานั้น

ข้อสังเกตของผู้วิจัยในส่วนนี้คือ ผู้นำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาเป็นผู้มีความรู้ในทางศิลปะหรือบางพระองค์ทรงเป็นช่างเอง กล่าวคือเป็นผู้มีรสนิยมที่จะเข้าใจงานช่างและศิลปวัฒนธรรม ไม่ว่าจะตั้งแต่ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือ แต่งบทละคร ไปจนกระทั่งการมีความรู้และทักษะในงานช่าง โดยบางพระองค์หรือบางคนก็สามารถทรงงานช่างได้เองด้วย ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยหรือมีความสามารถในการกำกับดูแลงานช่างในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ การมีกรมช่างไว้เป็นช่างหลวง หรือมีบรรดาศักดิ์และตำแหน่งขุนนางสำหรับช่าง (โษติ กัลยาณมิตร, 2546) ก็ย่อมแสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำไทยตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงมาเป็นผู้ที่สามารถเข้าใจงานช่างได้ และมีรสนิยมที่จะคัดเลือกหรือสร้างสรรค์รูปแบบศิลปะมากพอสมควร อีกทั้งเป็นผู้กำหนดแนวคิดหรือรูปแบบของงานช่างที่ทรงมีส่วนเกี่ยวข้องได้

ตามความเข้าใจของผู้วิจัยแล้ว ชนชั้นนำเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่มีอำนาจ ที่สามารถนำพา รูปแบบศิลปะมาสู่สายตา ผู้สำนึกของประชาชน โดยมีสถาบันศาสนาเป็นกลไกเชื่อมโยงนโยบาย และสืบทอดรสนิยมและความรู้ในงานศิลปะนั้น ในทางกลับกันก็เป็นการสร้างศิลปะเพื่อรองรับสิ่งที่สังคมยึดถือ หรือเป็นแบบแผนที่มีอยู่แล้วในสังคม ดังนั้นการสร้างศิลปะที่ประกอบไปด้วยคติต่าง ๆ ทางสังคมดังที่ได้กล่าวมาในบทที่ 3 ย่อมเป็นการสืบทอดอุดมการณ์ของรัฐ โลกทัศน์ของผู้คน อุดมคติของชีวิตมนุษย์และบ้านเมืองให้ยั่งยืนสืบต่อมา แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงอย่างไร ก็ไม่ค่อยกระทบต่อแก่นแกนทางอุดมการณ์นัก เช่น การนับถือพุทธศาสนาแบบที่เป็นอยู่ในสังคมไทยที่สืบเนื่องมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

ความซาบซึ้งในศิลปะเป็นความสุนทรี ความงดงามนี้ส่งผลให้ผู้ดูเข้าใจเรื่องราวได้ง่าย จิตรกรรมฝาผนังคืองานช่างในส่วนที่เรียกว่าหากผู้ดูมีความรู้เพียงเล็กน้อยก็จะเข้าใจเรื่องราวได้ไม่ยาก เมื่ออยู่ในความทรงจำร่วมของผู้คนแล้วก็ยากที่จะลบเลือนไปจากความรู้สึกนึกคิดของประชาชน อีกทั้งการสร้างศิลปะในรูปแบบซ้ำ ๆ กัน ดังที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังก็เป็นการตอกย้ำความเชื่อ ความรู้ทางศาสนา อุดมคติในชีวิตและอุดมการณ์ทางการเมืองที่สืบทอดในงานนั้นด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็คือ การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการสร้างราชธานี และพระบรมมหาราชวัง อันคงไว้ซึ่งคติเดิมในเรื่องของแบบแผนการสร้างที่ดำเนินไปตามคติศูนย์กลางจักรวาล รวมทั้งภาพเขียนในพระอุโบสถที่โครงหลักเป็นแบบเดิม คือด้านหลังพระประธานหรือพระพุทธรูปหามณเฑียรต้นปฏิมากรเป็นรูปเขาพระสุเมรุ และผนังสกัดหน้าเป็นภาพมารผจญ

ยุคสมัยที่งานช่างมีความรุ่งเรืองยิ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่สมัยรัชกาลที่ 3

ในเอกสารร่วมสมัยต่าง ๆ ก็ได้ระบุว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นผู้ใส่ใจรายละเอียดในพระราชภารกิจต่าง ๆ อย่างยิ่ง แม้จะมีได้ทรงออกไปประพาสในที่ใด ๆ มากนักก็ตาม แต่ในเอกสารจำนวนมากก็กล่าวว่าการรอบรู้แม้เรื่องเล็กน้อย ทรงตรวจสอบหลายทาง จนทรงทราบข้อเท็จจริงและได้ดำเนินการไปอย่างถูกต้อง (หลวงอุดมสมบัติ, 2505) หากดูในเรื่องการสร้างกลองวิจิตรที่สร้างขึ้นเพื่อให้ราษฎรมาร้องฎีกา ซึ่งแต่ก่อนนั้นหากราษฎรจะถวายฎีกาได้ก็ต่อเมื่อเสด็จออกนอกพระราชวัง แต่โดยพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าที่ “ไม่เสด็จที่ใดเลย” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538) เมื่อได้ฎีกามาแล้ว จะส่งให้ผู้ใดชำระก็ส่งไปตามรับสั่ง ซึ่งทรงไล่เลียงไปตามอยู่ตลอดเวลาเช้าและค่ำ ระยะเวลาการผู้ชำระก็ไม่อาจพลิกแพลงไปได้ และทรงมีความละเอียดในการตามงานราชการอย่างยิ่ง

ส่วนงานช่างก็ทรงแบ่งเวลาในแต่ละวันที่จะทรงงานเช่นนั้นในช่วงเวลาบ่ายโมง แม้จะมีได้ทรงลงมือกระทำด้วยพระองค์เอง แต่ก็มีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิด เช่นมีพระราชดำริ ตรวจสอบแบบเลือกแบบที่ทรงเห็นว่าเหมาะสม (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 150) ในการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อครั้งรัชกาลที่ 3 ได้มีบันทึกสำคัญถึงแนวพระราชดำริและความเอาพระราชหฤทัยใส่ในรายละเอียดการบูรณะของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในกรณีที่ต้องบูรณะพระอุโบสถซึ่งมีขนาดใหญ่ โดยทรงโปรดให้พระเจ้าที่นั่งยาเธอ กรมหมื่นศรีสุเทพเป็นแม่กอง ในการนี้ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับการสร้างงานช่าง อันสะท้อนให้เห็นว่าทรงมีความรู้และมีรสนิยมเกี่ยวกับงานช่าง จนสามารถมีพระราชดำริแนะนำได้

เดิมผนังโบสถ์นั้นลงรักปิดทองลายรดน้ำเป็นกนกเครือแย่งทรงข้าวบิณฑ์ดอกในครั้นนานหลายปีมาเมื่อกรัดต้องแดดลมก็ร้าวแยกแตกกะเทาะไป ไม่ทนทานยั่งยืน...จำจะยกอย่างใหม่ให้มั่นคงดียิ่งกว่าเก่า ครั้นจะให้ช่างปั้นกระแหะกนกติดผนังเก่า ก็ทรงเห็นว่าระยะจิงหวะแย่งแลดอกจะเข้าออกขึ้นลงห่างถี่ มิเป็นระเบียบเรียบร้อยกัน กว่าจะสำเร็จการกระแหะนั้นจะเนิ่นวันเวลาช้ำออกไป จึงทรงพระมหากรุณาโปรด ช่างเขียนให้เขียนแบบอย่างใหม่ระบายหลาย ๆ อย่างต่อ ๆ กันขึ้นทูลเกล้าถวาย ทรงเลือกได้แบบอย่างต้องพระราชประสงค์ ทรงให้

ช่างแกะ ๆ พิมพ์ตีพิมพ์ดินเป็นกนกก้านเครือแย่งประจำยามดอกในเคลือบสีเหลือง ก่อเตาเผาพิมพ์ดินให้สุกดีเตรียมไว้ให้พอประดับพื้นผนังแลปูนผนังนั้นเป็นปูนเก่าผูกชำระดูให้ขุดแสะออกเสีย ประสมปูนใหม่บวกรพื้นกวดเกลี้ยงเรียบราบอาบรักไว้” (พระยาศรีสุริยปริชา, 2521, หน้า 27)

ในยุคนี้ การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามซึ่งเป็นวัดสำคัญ งานช่างที่ปรากฏจึงต้องอาศัยฝีมือช่างระดับสูง และอาจจะต้องใช้แรงงานช่างอย่างมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้นิมนต์ช่างพระมาช่วยปฏิสังขรณ์ จากจดหมายเหตุของพระศรีสุริยปริชาก็ได้

กล่าวต่อไปว่า

แล้วทรงพระกรุณาสั่งให้ไปเผด็จสมเด็จพระสังฆราชว่า การปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้เป็นการใหญ่ ช่างกระจะจกแลช่างเขียนน้อยกว่างาน เห็นการจะเน้นซ้ำขอให้นิมนต์พระภิกษุแลสามเณรที่ฉลาดในวิชาช่างมาสมทบเข้าด้วยช่วยปฏิสังขรณ์พระอารามครั้งนี้สมเด็จพระสังฆราช กับกรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุคตขัดคดียวงค์ทรงทราบความ จึงจัดแจงเลือกสรรบรรดาภิกษุแลสามเณรที่ชำนาญในวิชาช่างทั้งปวง ถวายเข้ามาช่วยประดับกระจะจกแลปั้นเขียน ควรแก่สมณะสามเณรจะกระทำ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้กรมวังสั่งวิเศษ (วิเศษ) ถวายสำหรับเข้าเพล เวลาบ่ายถวายน้ำร้อนน้ำชาอ้อชบาลทุกวัน ครั้นพื้นผนังที่อาบรักแห้งสนิทดีแล้วเมื่อจะประดับ จึงระดมช่างหลวงสมทบกับพระภิกษุสามเณรช่างกระจะจกจัดพิมพ์ดินสุกเคลือบสีที่ทำไว้ (พระยาศรีภริปริชา, 2521, หน้า 27-28)

เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 วัดพระศรีรัตนศาสดารามทรุดโทรมลง ต้องบูรณะกันเป็นการใหญ่อีกครั้ง พระราชทรัพย์ที่ใช้ในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็เป็นเงินพระคลังสำหรับจ่ายราชการแผ่นดิน ซึ่งมีไม่เพียงพอต้องอาศัยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ (พระคลังข้างที่) ที่ยังคงมีอยู่ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าที่ทรงอุทิศไว้ ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตอบพระบรมวงศานุวงศ์ที่กราบบังคมทูลเมื่อคราวปฏิสังขรณ์วัดนี้ มีว่า

ครั้นจะใช้เงินพระคลังซึ่งสำหรับจ่ายราชการแผ่นดิน ก็กลัวว่าเงินจ่ายราชการจะบกพร่องไป ถ้าเงินไม่พอใช้ราชการก็ต้องรอการวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ไว้ให้นานาน จึงจะได้ใช้เงินพระคลังข้างที่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระราชอุทิศไว้เมื่อใกล้จะสวรรคตให้เป็นเงินสำหรับปฏิสังขรณ์พระอารามหลวงส่วนหนึ่ง ใช้เงินพระคลังข้างที่ซึ่งเป็นส่วนของข้าพเจ้าเองส่วนหนึ่ง (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2525, หน้า 70)

รายละเอียดการปฏิสังขรณ์ เฉพาะจิตรกรรมฝาผนังและบริเวณอื่น ในจดหมายเหตุของพระศรีภริปริชามีว่า

ผนังกบซ้ายขวานอกพระทวารเขียนรูปเสี้ยวกาง ใ้ใส่เกราะถือง้าวยืนยกเท้าเหยียบสิงโต ล้วนลายกำมะลอเส้นทอง เพดานบนทับหลังพระทวารข้างนอกพื้นเขียนลายรดน้ำเครือแยง มีดอกจอกใหญ่ 3 ชั้นอยู่กลาง ดอกจอกน้อยรายรอบใจกลางกระจะจกขาว จำหลักลวดบัวหงายย่อเหลี่ยมไม้สิบสองเป็นขอบคั่น มีดอกสี่กลีบเป็นดวงดาว

งานช่างอันละเอียดลออนี้ ยังมีบรรยายไว้อีกหลายส่วนย่อมต้องอาศัยฝีมือช่างและความสร้างสรรค์ รวมทั้งกำลังพระราชทรัพย์ เวลา และบารมีในการจะรวบรวมช่างเพื่อสร้างงานศิลปะ

ซึ่งหากปราศจากพระราชอำนาจและบารมีที่จะทำให้ทุกสิ่งเป็นไปแล้ว คงไม่อาจทำให้งานช่างเป็นไปได้อีกทั้งยังสะท้อนการสนับสนุนให้เกิดการระดมช่างฝีมือมาร่วมกันทำงานใหญ่เช่นนี้

ดังนั้น ชนชั้นนำ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจทางการเมือง ย่อมเป็นผู้นำในการสร้างงานช่างหรืองานศิลปะในฐานะทั้งการที่ทรงเป็นช่างเอง เป็นผู้ที่เข้าใจงานช่างและใช้อำนาจบารมีทางการเมืองคลี่ให้เกิดการสร้างงานศิลปะขึ้นได้

รูปแบบการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

รูปแบบการสร้างจิตรกรรมฝาผนังตั้งแต่สมัยสุโขทัยลงมาจนถึงตอนหลังเหลือหลักฐานอยู่น้อย แต่น่าจะมีการวาดจิตรกรรมฝาผนังไว้ตามวัดวาอารามไม่น้อย จึงต้องอาศัยบันทึกของชาวต่างชาติที่ได้พบเห็นจิตรกรรมฝาผนังเหล่านั้นเพื่อศึกษารูปแบบ

จากหนังสือ ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งพระราชอาณาจักรสยาม โดยนิโกลาส์ แชรแวส กล่าวถึงความเชื่อและโลกทัศน์ของชาวกรุงศรีอยุธยาว่า

ชาวอยุธยาเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ การเกิด ภพภูมิ นรกซึ่งอยู่ใจกลางโลก ใต้ทะเลลึก 84,000 โยชน์ การเกิดใหม่ เทพธิดาและชาดก ในส่วนเกี่ยวข้องกับพระผู้เป็นเจ้า ชนชาวสยามมีศรัทธากล้าแข็งนัก ส่วนใหญ่ยอมฉิบหายขาดตัวในการสร้างวัดวาอาราม สร้างพระประธานองค์ใหญ่มหึมา และประดับประดาอย่างงดงาม ผู้ที่ไม่มีทุนทรัพย์จะทำเช่นนั้นได้ก็จะไปให้ช่างไกลผู้คนหน่อย สร้างกระท่อมไม้มุงใบตองตั้งถวายเป็นกุฏิสงฆ์ การบวชเป็นที่นิยมกันโดยเฉพาะพวกคามวาสี เพราะไม่ต้องเข้าเดือนออกเดือนมีการสวดมนตร์ว่าด้วยพุทธประวัติ (แชรแวส, 2550, หน้า 139-140, 146, 155, 163, 165)

แชรแวส (2550) ยังกล่าวว่า พระมักมีความรู้เรื่องการรักษาโรค พระภิกษุมีความรู้เรื่องภูมิวิทยาและคำอธิบายว่าด้วยภพภูมิ สวรรค์ ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางจักรวาล และมีการบันทึกอันสำคัญเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังว่า “ผนังและเสาโบสถ์ทาสีแดงและเหลืองดูสะอาดตาดี ที่ผนังนั้นมักจะมีภาพพุทธประวัติวาดด้วยฝีมืออันงดงามพอใช้บ้างก็บรรยายภาพความสุขในสวรรค์และความทุกข์ทรมานในนรก อันสำเร็จขึ้นจากผู้มีศรัทธากล้าแข็งให้วาดอุทิศไว้ในศาสนา...” (แชรแวส, 2550, หน้า 176-177) ซึ่งทำให้มองเห็นภาพว่าเรื่องราวพุทธประวัติ เขาพระสุเมรุ และภพภูมิต่างตามคติจักรวาลเป็นเนื้อหาหลักที่ได้รับการนำมาวาดในจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยาด้วย นอกจากนี้แชรแวสยังได้บรรยายสภาพของพระอุโบสถไว้ก่อนข้างชัดเจนจนพอจะนำมาเป็นแนวคิดในการศึกษาจิตรกรรมฝาผนังได้ดังที่กล่าวว่า

โบสถ์ทั่วไปนั้นมักขมุกขมัว และมีกลิ่นอับ ๆ อย่างไรชอบกล เพราะแสงสว่างมีสาดส่องเข้าไปได้เฉพาะทางช่องประตูและช่องลมกลางแห่งเท่านั้น ชนชาวสยามได้รับคำแนะนำ

จากชาวยุโรปให้เบิกทางให้อากาศเข้าได้มากๆ ขึ้น ซึ่งเขาเริ่มจะคุ้นเคยกับการก่อสร้างของเราขึ้นมากแล้ว วัดที่เจ้าพระยาพระคลังคนเก่าสร้างขึ้นโดยพระราชโองการเมื่อ 7-8 ปี ที่แล้วมานั้น เป็นชิ้นงานที่มีความงดงามล้ำเลิศเป็นพิเศษทีเดียว การตกแต่งประดับประดากี่วิจิตรตระการตาไปเสียทั้งนั้นมีทางลมเข้าออกเหมือนบ้านในยุโรป มีกำแพงแก้วสูงจากพื้นดิน 4-5 สอกล้อมรอบ โบสถ์ไว้ทุกโบสถ์ และใช้เป็นผนังกันน้ำท่วมด้วย...

...พระพุทธรูปในโบสถ์ก็เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่อง พระประธานองค์ใหญ่หมิ่นหมิ่นมาก่อด้วยอิฐถือปูน ลางองค์ก็หล่อด้วยทองเหลืองและประดับทองคำเปลว แม้ว่าจะเป็นพระพุทธรูปนั่งสมาธิ แต่พระเศียรก็สูงจรดยอดโบสถ์ทีเดียว พระเศียรสวมลอมพอกปลายแหลมคล้ายมงกุฎ กษัตริย์ นิ้วหัตถ์และนิ้วบาทก็ประดับอัญมณีเทียมหรือจำพวกพลอยร่วง ในวันที่มีพิธีทางศาสนา ก็คลุมองค์ด้วยอังสะทองคำซึ่งเป็นความนิยมของคนในประเทศแล้วประดับองค์ด้วยพวงมาลา และช่อดอกไม้

ในสายตาของชาวต่างชาติที่ได้พบเห็นจิตรกรรมฝาผนัง ตั้งแต่สมัยอยุธยา เช่น เดอ ลาลูแบร์ มักกล่าวว่า มีสีจัด สดส่วนไม่เหมาะ เขียนอย่างง่าย ๆ และคณะทูตที่มาจากลังกาในสมัย พระเจ้าบรมโกศ ก็ได้กล่าวว่ามีจิตรกรรมฝาผนังที่พระอุโบสถวัดมหาธาตุเป็นเรื่องมหาวาสันดร ชาคและเรื่องปฐมสมโพธิ (จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, 2524)

ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของพระอุโบสถและพระวิหารมีส่วนสำคัญต่อการวาดภาพอย่างยิ่งในเรื่องของพื้นที่ผนัง แม้ว่า ชาวยุโรปจะได้รับคำแนะนำเรื่องแสงและการถ่ายเทอากาศจากชาวตะวันตกในสมัยกรุงศรีอยุธยาและนำมาเป็นแนวทางในการสร้างอาคารในลักษณะนี้ แต่การสร้างสถาปัตยกรรมในศาสนสถานอีกมากแห่งที่ยังคงสร้างตามแบบที่ชาวพื้นถิ่นคุ้นเคย ดังเช่น พระอุโบสถวัดช้างใหญ่ พระนครศรีอยุธยา และวัดวรเชษฐาราม ในสมัยปลายอยุธยา (วัดนี้มีร่องรอยการประดับด้วยเครื่องถ้วยจีน ซึ่งเป็นแบบที่เริ่มนิยมในสมัยอยุธยาตอนปลาย (พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร ชุน, 2557, หน้า 48-57) ทั้งสองพระอุโบสถนี้มีขนาดเล็ก แห่งหนึ่งมีหน้าต่างด้านละ 3 บาน และที่วัดวรเชษฐารามมีหน้าต่างด้านละ 1 บานเท่านั้น ซึ่งก่อให้เกิดพื้นที่ผนังมากพอที่จะวาดภาพได้

สถาปัตยกรรมที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ว่าด้วยลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง จำต้องย้อนไปกล่าวถึงสถาปัตยกรรมทางศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยา

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งมีเวลายาวนานถึง 417 ปีนั้น อาคารในศาสนาพุทธมีความเปลี่ยนแปลงในเรื่องของแผนผัง รูปลักษณะ และหน้าที่การใช้งานอยู่ตลอดเวลา แม้เมื่อ

เสียดวงศรีอยุธยาแล้ว ก็ยังมีพัฒนาการต่อเนื่องจากถึงสมัยต้นรัตน โกสินทร์ในแง่ของการใช้งาน และแม้มีความเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยเน้นความแข็งแรงของโครงสร้างอาคาร และความเรียบง่าย แต่ไม่กระทบต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังแต่ประการใด

สมัยกรุงศรีอยุธยายุคต้น ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1-สมเด็จพระไชยราชา (พ.ศ. 1893-2089) แผนผังของพระอุโบสถวางตามแนวแกน หันสู่ทิศตะวันออก วิหารกับพระอุโบสถวางคนละแนวแกน มีพระสถูปเป็นประธานของวัด ผนังหนา ก่อด้วยอิฐ ฉาบปูน สอดปลายบนเล็กน้อย หน้าต่างเจาะช่องลม มีลวดลายบรรจุตามช่อง (ตรึงใจ บูรณสมภพ และคณะ, 2531, หน้า 78, 101-102)

อยุธยายุคกลางนั้น มีผนังหนาเรียงอิฐสอดปูน ฉาบปูน ใช้ผนังรับน้ำหนักหลังคาแทนเสานิยมก่อผนังด้านหน้าและหลังขึ้นไปจนจรดอกไก่โดยไม่ใช่หน้าบันสลักไม้

ยุคกลางตอนต้น ผนังด้านข้างทึบไม่มีหน้าต่าง ผนังด้านหลังทึบบวมหาจุด

ยุคกลางตอนกลาง เจาะประตูออกทางผนังด้านข้างสองข้าง หรือมีหน้าต่างเล็กข้างละบาน

ยุคกลางตอนปลาย ผนังด้านข้างเจาะประตูหรือหน้าต่าง 2-3 บาน แต่ไม่เจาะถึงเป็นดับแบบอยุธยายุคปลาย

ยุคปลายอยุธยาผนังเรียงอิฐหนา สอดปูน ผิวหน้าฉาบวัสดุตกแต่งเช่นกระจกเงาและแผ่นโลหะเคลือบลงยา ผนังก่ออิฐปิดหน้าจั่วสูงยื่นอกไก่ หน้าบันจึงเป็นปูนปั้น มีการเรียงอิฐรูปโค้งที่ผนังตรงช่องหน้าต่างและช่องใต้หลังคาตรงส่วนจั่ว หน้าต่าง ถี่ และโปร่ง ขนาดกว้างและสูง ทำให้แสงสว่างเข้าในอาคารมากขึ้น หน้าต่างแบบอาร์คโค้ง การเจาะหน้าต่างถี่และใช้ผนังรับน้ำหนักเครื่องบนหลังเป็นแบบนิยมและสร้างกันมากในยุคอยุธยาตอนปลาย

จากการศึกษาที่ผ่านมา นอกเหนือจากข้อสรุปที่ว่า การเจาะช่องหน้าต่างที่มากขึ้นจะเป็นเพราะได้รับรูปแบบจากตะวันตกแล้ว ยังมีการพิจารณาว่าอาจจะได้รับรูปแบบจากศิลปะแบบเปอร์เซียอีกด้วย คือ หน้าต่างเป็นโค้งแหลม

พ.ศ. 2150 สมเด็จพระเอกาทศรถส่งราชทูตไทยไปเข้าเฝ้ามอริสแห่งราชวงศ์ออเรนจ์ ฮอลันดา เพื่อเจริญพระราชไมตรี และได้ขอช่างฝีมือ ช่างไม้ และช่างฝีมืออื่น ๆ มากรุงศรีอยุธยา (ตรึงใจ บูรณสมภพ และคณะ, 2531, หน้า 35-40) เมื่อพ.ศ. 2208 สมเด็จพระนารายณ์ โปรดให้บาทหลวงโทมัส อาลูคู อาเนรา ชาวอิตาเลียนที่มากับชาวฝรั่งเศส เป็นผู้ทำแบบแปลนสำหรับก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ จากยุโรปมาช่วยสร้างปรับปรุงพระราชวังที่ลพบุรีทั้งสร้างป้อม กำแพง ตึกต่าง ๆ ถึง พ.ศ.2216 ก็โปรดให้ช่างฝรั่งเศสสร้างเมืองเพื่อป้องกันฮอลันดา นอกจากนี้วิศวกรฝรั่งเศสที่ชื่อ

เดอลามาร์ก็รับพระราชโองการให้สร้างป้อมตามวิทยาการตะวันตก โดยกำหนดให้อยู่ใกล้เคียงกับป้อมวิไชยประสิทธิ์และป้อมวิไชยเอนทร์ เดอลามาร์ซ่อมป้อมหลายแห่ง ทั้งที่พิษณุโลก บางกอก มะริดและสงขลา และโปรดให้ข้าหลวงที่ปัตตานี เกลี่ยกล่อมให้ช่างฝีมือเข้ามาตั้งถิ่นฐานในสยาม

สำหรับความสัมพันธ์กับชาวเปอร์เซีย สมเด็จพระนารายณ์ทรงได้รับความช่วยเหลือในการเสด็จขึ้นครองราชย์จากชาวอิหร่านที่เข้ามาตั้งค้าขายในสยาม และทรงรับเอาวัฒนธรรมที่หรูหราบางประการของชาวเปอร์เซียด้วย ได้แก่ ทรงโปรดฉลองพระองค์อย่างเปอร์เซีย โปรดให้สถาปนิกและศิลปินเปอร์เซียเข้ามาสร้างอาคารบางส่วนของพระบรมมหาราชวังทั้งอยุธยา และลพบุรี และมีการเจริญพระราชไมตรีหลายครั้งในช่วงสมัยของสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งตรงกับรัชสมัยของกษัตริย์สุไลมาน

การเจาะช่องหน้าต่าง โคงค์แหลมซึ่งเป็นแบบที่นิยมกันในยุคอยุธยาปลายนั้น พบครั้งแรกในอัสซีเรียและซีเรีย และเป็นลักษณะของศาสนสถานของชาวมุสลิมในหลายประเทศ ทั้งปาเกีสถาน อียิปต์และสเปน จากนั้นจึงมีพัฒนาการเป็นแบบ โคงค์ของฝรั่งเศส และนำรูปแบบนั้นมาสู่อยุธยาในเวลาต่อมา โดยสังเกตการเรียงอิฐเป็นลิ้มและถ้ำน้ำหนักงที่เสาหรือกำแพง

อย่างไรก็ดี ช่องหน้าต่างที่เป็น โคงค์แหลมนั้น นักประวัติศาสตร์ศิลปะ กล่าวว่า น่าจะได้รับรูปแบบจากศิลปะมุสลิมมาโดยตรง (สันติ เล็กสุขุม, 2524) ช่องหน้าต่างในลักษณะนี้ ทำให้ลมและแสงผ่านเข้าออกได้มากกว่าสมัยต้นและกลางอยุธยา และต่อมาอาจปรับเป็นหน้าต่างสี่เหลี่ยม แต่ไม่ว่าจะเป็นหน้าต่างที่โคงค์แหลมหรือเป็นเหลี่ยม ย่อมก่อให้เกิดพื้นที่ผนังเป็นจังหวะที่ดูเท่า ๆ กัน เพียงพอที่จะวาดหรือกำหนดเนื้อหาที่จะวาดลงไปอย่างมีรายละเอียด

ในแง่นี้ ผู้วิจัยจึงสันนิษฐานว่า ลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่มีความเปลี่ยนแปลง จนเกิดพื้นที่ว่างมากพอนั้นส่งผลต่อการวาดจิตรกรรมฝาผนัง และหน้าที่ที่มีมากขึ้นของพระอุโบสถและวิหารในสมัยกรุงศรีอยุธยา อาจเป็นแรงบันดาลใจที่ก่อให้เกิดการวาดจิตรกรรมฝาผนังในอาคารเหล่านั้นได้เช่นกัน ดังนั้น เรื่องของสังคมการเมืองในแง่ของการมีความสัมพันธ์กับชาวตะวันตกและชาวอาหรับในแง่ของพัฒนาการทางสถาปัตยกรรม นำมาซึ่งแรงบันดาลใจในการสร้างศิลปะได้ และการสร้างจิตรกรรมฝาผนังก็ขยายพื้นที่จากในกรู ตามที่มีอยู่ในพระสถูป หรือสถานที่ปิดทึบมาสู่พื้นที่ที่ผู้คนสามารถมองเห็นและทำความเข้าใจได้

แต่ดั้งเดิมมา แนวคิดของชาวตะวันออกไกลหรือชาวเอเชียส่วนใหญ่ มักมีวัฒนธรรมที่เห็นว่าความมืดสลัวไม่ใช่สิ่งพึงรังเกียจ (จุนนิจิโร ทานิชากิ, 2528) โดยเฉพาะในที่อยู่อาศัยและในศาสนสถาน ที่มักจะ ไม่ยอมให้แสงเข้าไปได้ง่ายนัก เนื่องจากความสลัวนั้นจะช่วยขับให้พระพุทธรูปที่เป็นทองหรือที่ปิดทองไว้นั้น โดดเด่นขึ้นมาภายใต้แสงสลัว อันเป็นบรรยากาศที่ จะน้อมนำใจให้สงบละมุนละไมและรู้สึกว่พระพุทธรูปนั้นงามเด่นขึ้นมา ในอดีตมณฑล

วัดศรีชุมเมื่อยังมีหลังคาคลุมภายในประดิษฐานพระพุทธรูปองค์ใหญ่ แสงที่ผ่านเข้าไปก็คงสลัวลง พระพุทธรูปก็โดดเด่นขึ้นมาในความสลัวนั้น แม้ในอาคาร โถงที่ด้านข้างเปิด โถงดังเช่น วิหาร พระเจ้าล้านทองที่วัดพระธาตุลำปางหลวงที่ต้องมีแสงเข้าได้ แต่วิหารนั้นรายรอบไปด้วยทราวยอันมีความหมายแทนมหานทีที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุ และทราวยมีหน้าที่ในการรองรับแสงก่อนสะท้อนเข้าไปในอาคารและคูพระเจ้าล้านทอง แสงที่ผ่านการสะท้อนของทราวยจึงเป็นแสงที่นุ่มนวล และขับเอาสีทองให้ดูร่ามตา สร้างบรรยากาศที่ดูศักดิ์สิทธิ์ลึกลับ ก่อให้เกิดความรู้สึกพิงเคารพขึ้นมา

ที่กล่าวมานี้ นับเป็นแนวคิดดั้งเดิมของชาวเอเชียก่อนการรับรูปแบบจากตะวันตกและมุสลิม พระอุโบสถและอาคารอื่น ๆ ในสมัยยุคกลางช่วงปลายของกรุงศรีอยุธยาลงมา จึงมีลักษณะเปิดโล่ง มีหน้าต่างเป็นช่วงจังหวะ ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าเป็นเพราะชาวตะวันตกนั้นมีแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของสุขอนามัย คือการระบายอากาศที่ควรมีมากเนื่องจากดินแดนนี้มีอากาศร้อนชื้น อีกทั้งเมื่อพิจารณาการใช้งานของพระอุโบสถหรือวิหาร ที่เริ่มมีการบวชมากขึ้นในช่วงอยุธยาตอนต้น (เสมอชัย พูลสุวรรณ, 2537) เมื่อมีการทำสังฆกรรมจะได้ระบายอากาศได้ดีกว่าแบบเดิมที่อากาศถ่ายเทได้น้อย

ระบบการเกณฑ์กำลังคนและเกณฑ์ช่าง

สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ระบบการเกณฑ์คนเพื่อการทำงานให้หลวงยังมีอยู่สืบทอดจากสมัยกรุงศรีอยุธยา ในภาพรวมการเกณฑ์คนดูมีประสิทธิภาพมากกว่าสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและธนบุรีด้วยเหตุวิกฤตต่าง ๆ (जर สุขพานิช, 2519) ทั้งนี้ การเร่งสร้างราชธานีและด้วยความเข้มงวดและความมีประสิทธิภาพของระบบราชการในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา ที่มีมากกว่าสมัยธนบุรี ทำให้การเกณฑ์คน และเกณฑ์ช่างและการจ้างช่าง ทำได้มากยิ่งขึ้น อีกทั้งยังมีแรงงานของผู้ที่อพยพเข้ามา ก่อให้เกิดการสร้างและฟื้นฟูงานช่างมากยิ่งขึ้น

1. ระบบการเกณฑ์กำลังคน

ด้วยเศรษฐกิจที่คึกคักอย่างมากในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลต่อการเกณฑ์แรงงานมากพอสมควร เนื่องจากไพร่เองนิยมส่งเงินมาแทนการทำงานให้หลวงเพราะผู้คนจำนวนมากไม่น้อยที่เริ่มสนใจการค้าและมีทรัพย์สินมากพอที่จะส่งให้หลวง แท้ที่จริง ระบบควบคุมกำลังคนหรือระบบไพร่นั้นมีประสิทธิภาพน้อยลงตั้งแต่ปลายอยุธยา ที่การค้ารุ่งเรืองจนไพร่มักส่งเงินมาแทนตัว และโครงสร้างสังคมที่อ่อนโยน ไพร่ต่างหนีเข้าป่าดงไป ศาสนสถานที่ยังใหม่ก็มิมีขนาดเล็กลง เนื่องจากเกณฑ์กำลังคนไม่ได้มากนัก และไพร่เองก็ทำการค้าแม้จะมีกฎหมาย การเกณฑ์แรงงานตามระบบเดิมจึงเริ่มมีปัญหาจนเสียกรุง จนเมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ระยะเวลาของ

ความต้องการแรงงานนั้นมีมากอย่างยิ่งเนื่องด้วยการสถาปนาเมืองหลวง แต่เมื่อพอจะตั้งตัวได้แล้ว เศรษฐกิจก็คึกคักมากขึ้น ก็ทำให้ความต้องการแรงงานที่เกณฑ์ลดลงด้วย เพราะสามารถจ้างช่างเงินได้มากกว่าและทำงานมีประสิทธิภาพมากกว่าแรงงานเกณฑ์

2. ช่างที่รับราชการ และช่างไพร่

โครงสร้างสังคมเปลี่ยนแปลง ส่งผลให้ช่างเปลี่ยนแปลงจากเกณฑ์เป็นจ้างด้วยเงินตรา ซึ่งเป็นที่พอใจแก่ช่างมากกว่า

ในสมัยอยุธยา คนเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต่อรัฐ ในทางอุดมคติก็คือประเภทและจำนวนคนเป็นเครื่องแสดงออกซึ่งพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์และเป็นเกียรติยศของบ้านเมือง อีกทั้งยังเป็นพลังทางเศรษฐกิจในแง่ของการหาทรัพยากรเพื่อความมั่งคั่งของบ้านเมือง ดังจะเห็นยุทธศาสตร์การกวาดต้อนผู้คนเมื่อมีการสงคราม

เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ กำลังคนก็ยังเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น มีการค้าคึกคัก จารีตเดิมที่มีการกวาดต้อนผู้คนเมื่อมีการทำสงครามก็ยังคงดำเนินต่อมา นอกจากนี้ยังมีทัศนคติที่มากกว่าแรงงานในระบบไพร่หรือเพื่อเกื้อหนุนระบบเศรษฐกิจ แต่ยังเห็นเป็นทรัพยากร (Asset) บ้านเมืองที่เปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสถานการณ์ต่าง ๆ ส่งผลให้ผู้คนและสังคมต้องปรับและพัฒนาไป โดยประชาชนก็จะต้องพัฒนาตนเอง ด้วยเพื่อให้รับกับสถานการณ์โดยสังเกตได้จากการพัฒนาความรู้ของชนชั้นนำ ผู้คนเองก็ต้องการการศึกษาที่เป็นแบบแผนมากขึ้น โดยขยายการศึกษาและขยายการแพร่ความรู้ให้กว้างกว่าที่เป็นอยู่ ดังจะเห็นได้จากการจารึกตำราต่าง ๆ ที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และการส่งเสริมการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนเรื่องของการเสริมพระบรมเดชานุภาพด้วยกำลังคนหรือคนที่หลากหลายที่เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาจักรกลับกลายเป็นเรื่องรอง เนื่องจากในทัศนะของโลกสมัยซึ่งก็คือ โลกตะวันตกเห็นว่า พรหมแดนและพื้นที่ที่สำคัญกว่ากำลังคนเนื่องจากนำมาซึ่งทรัพยากร เพื่อสนับสนุนโลกตะวันตกที่กำลังมีการปฏิวัติอุตสาหกรรม

2.1 ช่างในวัฒนธรรมไทย

ผู้สร้างงานศิลปะ โดยเฉพาะในวัฒนธรรมไทยตั้งแต่ครั้ง โบราณนั้น ย่อมเรียกว่าช่างทั้งสิ้น ตั้งแต่ครั้งที่พบงานศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาตั้งแต่สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 9-15) ก็ได้ปรากฏงานศิลปกรรมเหล่านั้น ซึ่งอาจเรียกตามภาษาปัจจุบันว่าเป็นช่างก็ได้ ส่วนหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่กล่าวถึงผู้ที่เป็นช่างนั้นได้แก่จารึกสมัยสุโขทัยหลักต่าง ๆ

จารึกสุโขทัยหลักที่ 1 นั้นก็มีข้อความกล่าวถึงช่างผู้ฟันขดานหินที่ตั้งอยู่กลางดงตาล ดังข้อความว่า “...1214 สก ปีมะโรง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสุชนาลัยสุโขทัย ปลุกไม้ตาลนี้

ได้ลืบลีเข้า จึงให้ช่างฟันขดานหินตั้งหว่างกลางไม้ดงตาลนี้...” ในจารีกรอรอยพระพุทธบาท
สัมฤทธิ์ สมัยสุโขทัย พบที่วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร เป็นอักษรขอม ความว่า “...ทรงพระเดช
บุญศักดิ์พิเศษทั่วหล้าใช้ข้าผู้ดี ธรรมรฐิ จำหลักลายบาทลักษณะทั้งมวลก็แล้วเสร็จ ในพระบาท
สรรเพชญ์ก็บริบูรณ์สิริ เป็นทอง 150,000 บำหนึ่งช่างหล่อ 10 คำลึง สิริประสมเป็นเงิน 36 คำลึง
ดังนี้แล...” อีกทั้งศิลาจารึกวัดตระพังช้างเผือก เมืองสุโขทัยหลักที่ 30 มีข้อความว่า “...พระท่าน
รังใช้ให้ซื้องัวช่างเขียนดาเบื่องซ้าย...” (กรมศิลปากร, 2551, หน้า 10-11)

ดังนั้น คำเรียกผู้ที่สร้างงานศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่ได้เรียกว่าช่าง และมีการ
แบ่งประเภทของช่างได้แก่ช่างเขียนและคงจะมีช่างอื่น ๆ มาแต่ครั้งโบราณแล้ว

ช่างในสมัยอยุธยา คำว่าช่าง ปรากฏในเอกสารต่าง ๆ เช่น พระราชพงศาวดารฉบับ
พระพนรัตน์ ซึ่งเรียกว่าช่างตามอย่างที่เคยเรียกกันมา และในลิลิตพระลอในตอนสร้างเมรุให้กษัตริย์
สามพระองค์ ก็มีการกล่าวถึง “กรม” ซึ่งอาจหมายถึง กรมช่างฝีมือก็เป็นได้ ดังความต่อไปนี้

เกณฑ์กำหนดทุกกรมให้แต่งพนมอัครทิศ พิพิธราชวัติฉัตร กลึงกลดชวษบรรดา
หลากหลายภาคบุษบก กระหนกวิหคเหมหงส์ บรรจงภาพจำเนียร ลายพนมเทียมอัคร
ลายมกรเทียมยัช ประดับรถเข็น (กรมศิลปากร, 2515, หน้า 11)

ในสมัยธนบุรี ปรากฏชื่อช่างเมื่อครั้งมีตราตั้งเจ้าพระยามนทรเป็นเจ้าประเทศราช
ได้กล่าวถึงงานในหน้าที่ของกรมช่างเขียนเมื่อต้องส่งเครื่องยศให้พระเจ้านครไว้ว่า “...แล้วให้
พนักงาน สี่ตำรวา เชิญเรือพระที่นั่งศรีสนกซึ่งแห่พระศพเข้ามาแต่เมืองนครนั้น มาตกแต่งดาด
สีหลังคา แลรอยเขียนเก้าซึ่งชำรุดเศร้าหมองอยู่นั้น ให้กรมช่างเขียนไปวาดเขียนตกแต่งซ่อมแปลง
ให้งามให้ดี...” (กรมศิลปากร, 2515, หน้า 172)

ยังได้กล่าวถึงเบี้ยหวัดของกรมช่างเขียนที่ได้ทำการครั้งนั้นด้วยว่า

ขุนพิศณุกรรมกรมช่างเขียน ได้เขียนเรือพระที่นั่งสำหรับทรงพระราชโองการ บายศรี
หัวท้าย 2 สำหรับ ศิริษะสุกรคู่ 1 เทียนเงินคู่ 1 เทียนทองคู่ 1 สองคู่ ผ้าขาวกาสาหนุนหมอนเขียนเรือ
พระที่นั่งสำหรับ 1 ขุนพิศณุกรรมได้ทำเอง เงินก่านลหัว 3 คำลึงท้าย 3 คำลึง...”

(กรมศิลปากร, 2515, หน้า 185)

เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ข้อมูลเกี่ยวกับช่างแขนงต่าง ๆ ชัดเจนขึ้น ในงานวิจัยนี้
เน้นกล่าวถึงกลุ่มช่างเขียนเป็นหลัก อาจจะกล่าวถึงช่างประเภทอื่นบ้างก็เพื่อเปรียบเทียบข้อมูลเท่า
ที่จำเป็น

ช่างหลวงในราชสำนัก ตำแหน่งของช่างและประเภทของช่างฝีมือประเภทต่าง ๆ
ได้รับการระบุในกฎหมายตราสามดวง ในพระอัยการนาทหารหัวเมือง ส่วนชื่อช่างสิบหมู่ซึ่งถือกัน
ว่าเป็นช่างหลวงนั้น ได้รับการสันนิษฐานเป็นหลายแนว ได้แก่

ในกฎหมายตราสามดวง ทำเนียบขุนนางตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ปราบกฎกรมช่างเขียน โดยระบุว่า ช่างเขียนผู้มีศักดิ์นา มีดังนี้

หลวงเพชรเกษม เจ้ากรมช่างเขียนขวา	นา	800
ขุนราชนุจิตร ปลัดกรม	นา	400
หลวงพรหมพิจิตร เจ้ากรมช่างเขียนซ้าย	นา	800
ขุนราชนิมิต ปลัดกรม	นา	400
ขุนช่าง	นาคล	300
หมื่นช่าง	นาคล	200
พันช่าง	นาคละ	100
ช่างเลว	นาคล	50

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, 2537, หน้า 196-197)

เมื่อลองเทียบศักดิ์นาของกรมช่างเขียนกับกรมช่างอื่น ๆ ด้วยกัน จะพบว่า เป็นกรมที่มีศักดิ์นามากที่สุด คือ 800 ย่อมแสดงถึงความสำคัญของกรมนี้พอสมควร ช่างเขียนในที่นี้อาจมิใช่ช่างผู้สร้างจิตรกรรมฝาผนังทั้งหมด แต่การ “เขียน” หรือ “วาด” ถือเป็นงานช่างที่มีความสำคัญในบรรดาช่าง เนื่องจากในงานช่างทุกอย่างต้องเริ่มที่การเขียนก่อนทั้งสิ้น กรมช่างเขียนมีหน้าที่ตั้งแต่ เขียนลายเพื่อนำไปฉลุเป็นลวดลายประดับสิ่งต่าง ๆ เขียนรูปเพื่อประดับในงานพิธีต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว

ส่วนในพระราชวังบวรสถานมงคลก็มีกรมช่างเช่นกัน และเป็นกรมที่คงจะมีความสำคัญสำหรับพระราชวังบวรอยู่มาก เนื่องจากในพระราชวังแห่งนั้นปรากฏฝีมือช่างที่มีความสร้างสรรค์ มีความสวยงามโอ้อ่า ได้แก่จิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ซึ่งมีความละเอียดลออ ครบถ้วนและถือกันว่าเป็นฝีมือช่างชั้นสูง ทั้งนี้เพราะกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ 1 ทรงเคยรับราชการในวังหลวงในสมัยปลายอยุธยา ซึ่งคงจะได้มีโอกาสสัมผัสงานฝีมือ หรือรู้จักช่างฝีมือ จึงทรงมีรสนิยมทำงานช่างและคงมีโอกาสได้รวบรวมช่างดีมีฝีมือมาสร้างวังหน้า และสร้างศิลปกรรมวังหน้า อีกทั้งกระบวนการความคิด การวางรูปแบบแผนผัง รวมทั้งฝีมือในเชิงช่างต่าง ๆ ถึงขั้นมีผู้เสนอว่า ดีกว่าวังหลวงทั้งหมด (อาวุธ เงินชุกกลิ่น, 2545, หน้า 126)

กลุ่มช่างที่เรียกว่าช่างวังหน้านั้น น่าจะเป็นกลุ่มช่างที่สืบต่อมาจากอยุธยา (อาวุธ เงินชุกกลิ่น, 2545, หน้า 128) และแสดงให้เห็นลักษณะเฉพาะของฝีมือช่างและกระบวนการความคิด ที่มีลักษณะเฉพาะอยู่หลายประการ ได้แก่ผังการสร้างหมู่พระวิมานในวังหน้าโดยสร้างเป็น 3 หลัง ซึ่งอาจจะนำรูปแบบมาจากกรุงศรีอยุธยา ที่นิยมสร้างที่ประทับ 3 ถุ (ฉันทวิช จันทวิช, 2545, หน้า 19) โดยเฉพาะในสมัยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งได้วาดจิตรกรรมฝาผนังที่

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ลักษณะเฉพาะของจิตรกรรมที่พบได้แก่ การวาดเส้นดินเทาคาดคั่นระหว่างระหว่างชั้นพรหมกับกลุ่มนักสิทธิวิทยาธร อันเป็นลักษณะเฉพาะของช่างวังหน้า (ฉันทวิช จันทวิช, 2545, หน้า 3)

กลุ่มช่างวังหน้ามีบทบาทสำคัญในการสร้างหอพระมณเฑียรธรรมหลังใหม่ ในพระบรมมหาราชวังด้วย หลังจากที่หอพระมณเฑียรธรรมหลังเดิมถูกไฟไหม้ในคราวสมโภชพระไตรปิฎก (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี, 2531) โดยมีลายสลักไม้ใกล้เคียงกับลายสลักในพระวิมานในพระบรมราชวัง (ฉันทวิช จันทวิช, 2545, หน้า 19)

วัดสุวรรณดาราราม พระนครศรีอยุธยา กล่าวกันว่า เป็นวัดที่สร้างให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงผนวชเมื่อครั้งยังทรงเป็นขุนนาง เมื่อเสียดังนั้นก็ถูกทำลาย จนเมื่อเสวยราชย์แล้วได้สามปี ก็ทรงร่วมกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทบูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม โดยรวบรวมช่างฝีมือกรุงเก่า ให้ร่วมกันออกแบบก่อสร้าง แล้วพระราชทานนามใหม่ว่าวัดสุวรรณดาราราม ภายในมีจิตรกรรมฝาผนังซึ่งคงจะมีตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 หรือก่อนหน้านั้น เนื่องจากมีบันทึกว่า ได้บูรณะจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยจิตรกรรมที่ยังคงเค้าโครงเดิมได้แก่ ฉากหลังพระประธานเป็นภาพไตรภูมิและเทพชุมนุมทั้งสองผนังด้านข้าง โดยซ่อมอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 6 (ฉันทวิช จันทวิช, 2545, หน้า 182-183)

ดังนั้น ช่างในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในระยะแรกสุด คือผู้ที่ได้ทำงานช่างแขนงต่าง ๆ รวมทั้งจิตรกรรมฝาผนังหรือช่างเขียน จำนวนไม่น้อยคงเป็นช่างที่เลือรอดมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งการได้มาทำงานนี้ก็ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์และเจ้านายได้เป็นผู้รวบรวมและอุปถัมภ์ช่างเหล่านั้นอีกครั้ง จึงได้กลับมาทำงานช่างและคงเป็นผู้เผยแพร่และส่งต่อความรู้ในทางช่างเขียนให้กับช่างรุ่นต่อมา ดังนั้น จึงพอประเมินได้ว่า งานช่างในระยะแรกของกรุงรัตนโกสินทร์นี้ น่าจะมีการสืบแบบแผนเดิมมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยาอยู่มากพอสมควร

กรมช่างในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น ล้วนสังกัดฝ่ายทหารดังที่ระบุในพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายเหตุผลที่มาของการสังกัดฝ่ายทหารไว้ในพระราชดำรัสทรงแถลงพระราชธาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ความว่า

กรมช่างสิบหมู่ ซึ่งแบ่งไว้ในฝ่ายทหารนั้น ก็คงจะเป็นด้วยช่างเกิดขึ้นในหมู่ทหารเหมือนทหารอินเขอนิย แต่ภายหลังมาเมื่อทำการต่าง ๆ มากขึ้นจนเป็นการละเอียด เช่น เขียนปั้นแกะสลักก็เลยติดอยู่ในฝ่ายทหาร ไม่ได้ขึ้นกรมพระกระลาโหม มีกองต่างหาก แม่กองนั้นมักจะเปนเจ้านายโดยมาก เมื่อเกิดช่างอื่น ๆ ขึ้นอีกก็คงอยู่ในกรมเดิม ฝ่ายพลเรือนบ้างทหารบ้าง ไม่เฉพาะว่ากรมช่างจะต้องเป็นฝ่ายทหาร เช่น ช่างประดับกระจก ขึ้นกรมวังหมาดเล็กคงอยู่ใน

กรรมมหาดเล็ก เป็นต้น...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2516, หน้า 164)

ดังนั้น ช่างจึงเกิดจากทหารที่มีฝีมือทางช่าง หรือเทียบกับการเป็น “เอนิเนีย” คือช่างที่ทำงานสืบต่อกันมาจนฝีมือดีขึ้น จึงได้รับเลี้ยงและรวบรวมไว้ในหมู่ทหาร มียศอย่างทหารแต่ไม่เกี่ยวข้องกับราชการทหารคือการรบ เมื่อถึงรัชกาลที่ 5 จึงมีการรวบรวมช่างหลวงที่สังกัดกรมต่าง ๆ และช่างสิบหมู่วังหน้ามารวมไว้ในกรมช่างสิบหมู่วังหลวงจนต่อมาก่อตั้งกรมศิลปากรในสมัยรัชกาลที่ 6 จึงรวมช่างทั้งหลายมารวมกับกรมศิลปากร (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 41-42)

ช่างหลวงเหล่านี้จะรับใช้ราชสำนัก และการดำรงชีวิตคงมีเงินเลี้ยงชีพจากทางราชการบ้างพอสมควร ดังเช่นเบี้ยหวัดต่าง ๆ และการที่มีศักดิ์นาคงมีการควบคุมกำลังคนในทางช่างได้บ้างและอาจมีไพร่ในสังกัดที่จะช่วยในการทำงานอย่างอื่น โดยสังกัดกรมต่าง ๆ ได้รับบรรดาศักดิ์และราชทินนาม (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 30) บางท่านอาจเป็นพระราชวงศ์ด้วย เมื่อถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ช่างเหล่านี้มีจำนวนเพิ่มมากขึ้น มีช่างเข้าถวายตัวแก่เจ้านายเข้าสังกัดเป็นข้าทำการช่างในกรมที่เจ้านายพระองค์นั้นทรงปกครองอยู่ เมื่อทำการช่างได้ดี เกิดประโยชน์ต่อทางราชการ ช่างจึงถูกนำเข้าสังกัดจัดระเบียบเป็นกรมตามประเภทของงานช่าง มีหัวหน้าดูแลงานที่ตนถนัด มีเงินเดือนและฐานันดรศักดิ์ เป็นเหตุให้เกิดกรมช่าง กองช่าง แทรกอยู่ตามกรมขนาดใหญ่เพื่อใช้สร้างงานตามที่เจ้ากรมได้รับมอบหมาย ดังเช่นในสมัยแรกสร้างราชธานีกรุงเทพฯ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดให้พระยาธรรมมาธิกรณ์ (บุญรอด ต้นสกุลบุญรัตพันธุ์) กับพระยาพิจิตรนาวิ เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ จัดสร้างพระนครให้มีลักษณะคล้ายกรุงศรีอยุธยา (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 39)

2.2 ช่างอิสระ

อาจเรียกว่า ช่างพื้นบ้านหรือช่างเชลยศักดิ์ ดำรงชีวิตด้วยการรับจ้างทั่วไป แต่ในบางครั้งก็อาจต้องทำงานให้กับหลวงหรือตามพระราชประสงค์โดยมีบำเหน็จ โดยมากจะสร้างงานหรือสิ่งของที่ใช้ในชีวิตประจำวันในพิธีทางศาสนาหรือศาสนสถานของประชาชน ช่างอิสระเหล่านี้จะอยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่า หรือเป็นกลุ่มช่างด้วยกัน ทำงานซึ่งมีการรวมตัวกันคล้ายช่างหลวงยังชีพด้วยเงินจากผู้ว่าจ้าง (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 36)

2.3 ช่างพระ

ช่างกลุ่มนี้มักสร้างงานด้วยความศรัทธาและแรงบันดาลใจภายในตนเอง (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 37) ช่างพระเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดจิตรกรรมหรือมุมมองทางศาสนา อีกทั้งเป็นบุคคลอยู่ในบรรยากาศที่ล้อมเกล้าเรียนรู้เกี่ยวกับการสร้างงานช่างได้สะดวกที่สุดกลุ่มหนึ่ง เนื่องจากศิลปกรรมนั้นเป็นไปเพื่อแสดงออกตามคติต่าง ๆ ที่ปรากฏในพุทธศาสนา ดังนั้น กลุ่มช่าง

พระจึงอาจเป็นกลุ่มช่างที่ใหญ่กลุ่มหนึ่ง และได้รับความเชื่อถือมากที่สุดกลุ่มหนึ่ง อีกทั้งก็ได้เป็นครูอยู่ในแหล่งเรียนรู้คือ ในวัดวาอาราม บทบาทของช่างพระจึงมีทั้งเป็นช่างเองและทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้

ในวัฒนธรรมไทย พระภิกษุอาจทำกิจได้หลากหลายกว่าที่ระบุไว้ในพระวินัย และบางสถานการณ์ก็อาจเป็นที่ยอมรับกันได้ แม้ที่ดูหมิ่นเหม่ต่อความต่างพร้อมต่อสถานะพระสงฆ์ เช่น กรณีพระอาจารย์ธรรมโชติ ที่กล่าวว่า เป็นผู้สนับสนุนทางขวัญและกำลังใจแก่ชาวบ้านบางระจัน ในพระไตรปิฎกส่วนของพระวินัยมีบัญญัติเพียงห้ามพระสงฆ์ “ทำงาน” ในลักษณะของการเลี้ยงชีพแบบมีรายได้ อีกทั้งในเอกสารทางประวัติศาสตร์หลายชิ้น ได้แก่ ในพระราชพงศาวดารที่กล่าวอ้างมาแล้วในกรณีพระสงฆ์จะเกี่ยวข้องกับเรื่องราวของบ้านเมือง หรือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่มีระบุถึงความเกี่ยวข้องกับสถานการณ์ทางสังคมการเมืองหลายครั้ง จนกระทั่งช่วงท้ายของกรุงศรีอยุธยา ในเอกสารต่างชาตก็มีระบุถึงการทำงานเสมือนดังเป็นอาชีพของพระสงฆ์ไทย เช่น เป็นช่างปั้นหม้อขาย เป็นหมอยา ขายยา เป็นช่างไม้ หรือหมอดู ซึ่งสถานะความเป็นพระทำให้เกิดความเชื่อถือมากกว่าสถานะฆราวาส อีกทั้งเมื่อพิจารณาจะพบว่า การที่พระสงฆ์จำนวนไม่น้อยมีความสามารถหรือทักษะและใช้ทักษะนั้นทำงานเพื่อประโยชน์ของสังคมหรือแม้เฉพาะฆราวาส ก็จะส่งผลให้สถานะของพระสงฆ์ หรือที่จริงสถานะของศาสนาใกล้ชิดอย่างยิ่งกับประชาชนและเป็นที่ยอมรับในบทบาทนี้ของพระสงฆ์ ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าพระสงฆ์สามเณรเป็นผู้ที่ไม่ต้องเข้ารับราชการตามระบบไพร่ มีเวลามากพอที่จะศึกษาและฝึกฝนงานช่าง อีกทั้งการที่ช่างทั้งหลายนี้อยู่ที่วัดเป็นส่วนใหญ่ การบวชในสมัยโบราณนั้น พระภิกษุบางรูปจะฝึกเทศน์โดยเฉพาะเทศน์มหาชาติ ซึ่งเป็นที่นิยมกัน สำหรับพระเณรองค์ใดไม่สนใจฝึกเทศน์ก็อาจฝากตัวเป็นศิษย์เรียนวิชาต่าง ๆ เช่น ช่างเขียน ช่างหล่อ ช่างไม้ โหราศาสตร์ หมอยา คาลาอาคม หรือเล่นแร่แปรธาตุที่สำนักพระที่อาจมีอยู่ในวัดนั้น ๆ ซึ่งอาจศึกษาเป็นพิเศษในช่วงบวชเรียน หรืออาจสนใจศึกษาอย่างจริงจังเพื่อยึดเป็นอาชีพต่อไปก็ได้ (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, 2525, หน้า 73, 91)

ดังนั้น หากว่ากันตามพระวินัย ประกอบกับบริบทวัฒนธรรมไทย ด้วยหน้าที่ของพระสงฆ์มีหน้าที่ที่กว้างขวางที่สุดคือปิดเป่าความทุกข์แก่สัตว์โลก หากรักษาไข้ก็ต้องทำด้วยจิตกุศล ไม่สามารถเรียกค่าตอบแทนหรือแม้มีผู้ถวายก็ต้องไม่รับ และมีหน้าที่ทำประโยชน์ให้แก่รัฐโดยมิอาจหลีกเลี่ยงเมื่อผู้ปกครองต้องการความสามารถพิเศษด้านการช่างซึ่งคงจะมีพระสงฆ์จำนวนไม่น้อยที่มีความถนัดด้านนี้

นอกจากนี้ ใน คำไหว้ครูช่างครั้งกรุงเก่า ก็ระบุชื่อช่างพระสงฆ์เป็นหลายรูปพร้อมระบุวัดที่จำพรรษา เช่น พระกวด พระสัง จำพรรษาที่อวาสเดิม ที่อาจหมายถึงวัดอโยธยาหรือ

วัดเดิม (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 12) ที่วัดไพหารขาว หรือวัดพิหารขาว มีพระท่วม วัดโรงธรรม หรือวัดประดู่โรงธรรม มีพระมหามันน์ วัดมดตะหะมี พระอธิการหรือท่านเจ้าอาวาส เป็นพระผู้เชี่ยวชาญช่าง ดังนั้น ในวัฒนธรรมไทยบทบาทการทำงานของพระอันเป็นที่ยอมรับกัน ได้นี้จึงมีกว้างขวาง

เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 การช่างซึ่งเฟื่องฟูขึ้นมากในยุคนั้น ช่างที่มีอยู่ตามกรมกองของหลวงมีไม่พอแก่งาน ดังจะเห็นได้จากการบูรณะวัดพระเชตุพนฯ ที่ต้องบอกบุญขอแรงพระสงฆ์ที่เป็นช่าง นิมนต์มาช่วยราชการในคราวนั้น (จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, 2530, หน้า 199) ช่างฝีมือที่เป็นพระที่มาช่วยราชการครั้งนั้นมีเป็นจำนวนมาก ดังรายนามที่ปรากฏในประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ (พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, 2525 หน้า 91)

สำหรับช่างพระผู้ที่มีชื่อปรากฏในทางจิตรกรรมฝาผนังและทราบบ้างานของท่านอยู่ที่ใด ได้แก่ พระอาจารย์นาค ผู้วาดจิตรกรรมที่พระอุโบสถวัดราชบูรณะ และที่หอไตรวัดระฆังโฆสิตาราม ในสมัยรัชกาลที่ 1 และพระอาจารย์บัวอินโข่ง อีกทั้งเมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการระบุชื่อช่างพระบางรูปไว้ ได้แก่ พระครูอุคมสังวร พระครูลงเครื่อง เป็นผู้ชี้ขาดช่างสงฆ์ พระครูวินัยธร บางนามอาจเป็นตำแหน่งก็เป็นได้

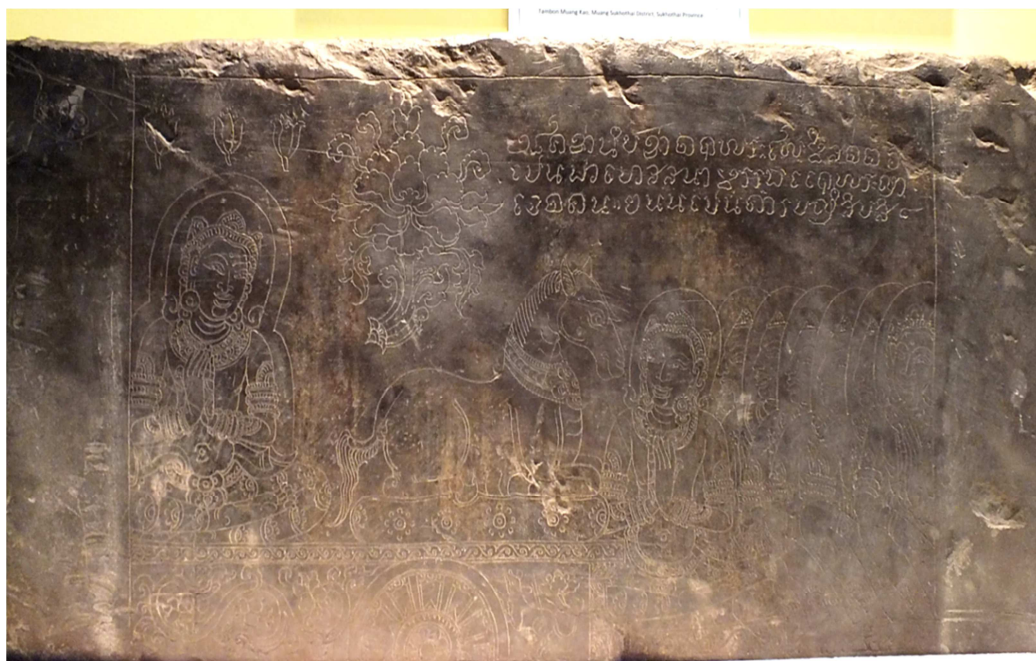
ในช่วงสมัยนี้ ปรากฏสำนักทางช่างหรือวิชาเฉพาะอื่น ๆ เช่น แพทย์ โหราศาสตร์และไสยศาสตร์อยู่มาก ดังปรากฏในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นจึงสอดคล้องกับแนวคิดที่กล่าวมาแล้วว่า ช่างพระ เป็นแหล่งเรียนรู้ของบรรดาช่างหรือผู้สนใจทางช่างก็เป็นได้

2.4 ช่างต่างชาติ: ช่างชาวจีน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อบ้านเมืองเริ่มสงบ การค้าก็รุ่งเรืองขึ้น โดยเฉพาะกับจีนที่มีการค้าต่อกันผ่านระบบบรรณาการ อีกทั้งยังได้นำสินค้าแปลก ๆ มาเสนอให้กับสังคมไทย รูปแบบของสินค้าต่างบ้านต่างเมืองที่แพร่เข้ามาในเวลานั้นน่าจะดึงดูดความสนใจของกลุ่มช่างและชนชั้นนำไทยมากพอสมควร ทำให้เกิดความสนใจ และหันเหความสนใจจากแนวทางศิลปะแบบเดิม ๆ ที่สืบทอดมาเป็นแบบแผนกระแสหลักไปพอสมควร จนพัฒนาเป็นแบบแผนทางศิลปะพระราชานิยมขึ้นมา

การทำงานช่างได้รับแรงบันดาลใจจากศิลปะต่างชาตินั้น ที่แท้แล้วมีมาตลอดประวัติศาสตร์ไทย ดังที่ได้พบพระพิมพ์ดินเผาตั้งแต่สมัยทวารวดีที่มีจารึกอักษรจีน และเจดีย์กู่กุดที่วัดจามเทวี จังหวัดลำพูน ที่มีการศึกษาไปหลายทางว่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากแหล่งใด ซึ่งความเป็นไปได้นั้นก็คือ น่าจะมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบจากเจดีย์แบบจีนหรือที่เรียกว่า “ตะ” โดยเฉพาะ

ตัวอย่างเจดีย์โคหยวน อยู่ที่เมือง Zhengding อีกทั้งในภาคเหนือของไทยนั้นกล่าวได้ว่าได้พบร่องรอยศิลปกรรมที่ได้รับแรงบันดาลใจจากจีนไม่น้อยเลยซึ่งคงได้รับมาจากจีนตอนใต้ เช่น ลวดลายเครื่องเคลือบที่เวียงกาหลง จังหวัดเชียงใหม่ ในสมัยสุโขทัยลวดลายที่ได้รับอิทธิพลแบบจีนปรากฏที่ภาพสลักในอุโมงค์วัดศรีชุม ได้แก่ตอนโกชานิชชาดก มีรูปดอกโบตั๋นชัดเจนและมีลายก้านขดอื่น ๆ ประดับอยู่ด้วย นอกจากนี้เรื่องนี้ก็ยังพบลวดลายต่าง ๆ ประดับอยู่กับภาพสลักเหล่านี้ และประติมากรรมรูปมกรครายาวที่ใช้ประดับอาคาร ก็คงได้รับแรงบันดาลใจมาเช่นกัน

ภาพที่ 4-1 โภชานิชชาดก ใช้วิธีการแบบจิตรกรรมด้วยการขีดลงบนหินชนวน ศิลปะสุโขทัย พบในอุโมงค์วัดศรีชุม สุโขทัย ปรากฏรูปดอกโบตั๋น ซึ่งได้รับรูปแบบจากศิลปะจีน

ในศิลปกรรมสมัยอยุธยาได้พบ จิตรกรรมฝาผนังแบบจีนที่ปรากฏที่ประธานวัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา มีรูปชาวจีน และอักษรจีนอยู่ รวมทั้งลวดลายต่าง ๆ ที่ประดับประดาตามวัดที่มีการศึกษาแล้วน่าจะได้รับแรงบันดาลใจจากแหล่งอื่น ๆ เช่น ลายดอกโบตั๋น ลายพรรณพฤกษาอื่น ๆ (สันติ เล็กสุขุม, 2550, หน้า 9-18, 34) ส่วนในงานจิตรกรรมฝาผนังมีปรากฏภาพกระบวนจีน ที่วัดไชยทิศ ธนบุรีซึ่งอาจเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาตอนปลาย และที่วัดใหม่เทพนิมิตร ธนบุรี ก็มีรูปเก๋งจีนและฉากทิวทัศน์อันมีพันธุ์ไม้ทำนองจีนเช่นกัน (สันติ เล็กสุขุม, 2550, หน้า 83)

ภาพที่ 4-2 ภาพบุคคล สันนิษฐานว่าเป็นชาวจีน ประกอบอักษรที่เขียนแบบอักษรจีน จิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนต้นในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

การค้าระหว่างประเทศระหว่างอยุธยากับจีน ในช่วงปลายอยุธยารุ่งเรืองมากยิ่งขึ้น หลังจากลดระดับความสัมพันธ์กับประเทศตะวันตกหลังสมัยสมเด็จพระนารายณ์ แต่กระนั้นทางจีนเองกลับห้ามการออกนอกประเทศของพ่อค้าและชาวจีนทั่วไปในช่วงปี พ.ศ. 2200 ลงมา อีกทั้งห้ามชาวต่างชาติเข้าไปในจีนด้วย แต่สามารถทำการค้าได้ในบริเวณเมืองมาเก๊าและกวางเจา และเปิดให้มีการค้าขายอีกครั้งในช่วงปี พ.ศ. 2227 พ่อค้าจีนได้เดินทางเข้ามาค้าขายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นจำนวนมาก และได้นำเครื่องกระเบื้อง หรือเครื่องถ้วยเข้ามาด้วย ทางฝ่ายอยุธยานั้นก็ได้ส่งเรือบรรณาการไปยังจีนอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งตรงกับสมัยจักรพรรดิคังซีแห่งราชวงศ์ชิง เครื่องถ้วยนี้ในระยะแรกมีเพียงเครื่องลายคราม แต่ต่อมาก็ได้มีการทดลองทำเครื่องกระเบื้องสี โดยการนำเข้าสีจากยุโรปในสมัยจักรพรรดิคังซี ต่อมาในสมัยจักรพรรดิหย่งเจิ้งและจักรพรรดิเฉียนหลง สยามได้ส่งบรรณาการไปยังจีนค่อนข้างถี่ และได้รับของตอบแทนมาเป็นทั้งผ้าตัวนหยก และเครื่องกระเบื้องหลวงเป็นพระราชไมตรีกลับมาด้วย แต่น่าจะสูญไปตั้งแต่ครั้งเสียกรุง (พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร ชุน, 2557, หน้า 56) อีกประการหนึ่ง ในสมัยปลายอยุธยามีการส่งแบบหรือ “ให้อย่าง” เครื่องกระเบื้องไปสั่งทำที่เมืองจินค้าย โดยมีลวดลายอย่างไทย โดยพบว่า ในช่วง

ปลายอยุธยา มีการสั่งทำกระเบื้องเช่นนี้เป็นจำนวนมากเนื่องจากเศรษฐกิจดี โดยเครื่องกระเบื้องที่พบล้วนเป็นข้าวของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันของคนไทย เช่น ถ้วย ชาม โถต่าง ๆ โดยเฉพาะเบญจรงค์ในสมัยอยุธยาที่กล่าวกันว่าน่าจะทำจากจีนในสมัยจักรพรรดิถังซื่อจงมา และเป็นที่ยอมรับของไทยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, 2557, หน้า 57)

สำหรับสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวจีนนั้นอพยพมาประเทศไทยอันเนื่องจากความแร้นแค้นในบ้านเมืองของตน ประกอบกับการค้าที่รุ่งเรืองขึ้นดังที่กล่าวมาแล้ว โดยข้อมูลของ ดี.อี. มัลลอค ได้ให้จำนวนชาวต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีนที่อยู่ในกรุงเทพฯ ในช่วงปี พ.ศ. 2369 มีจำนวนมากกว่าชาวสยามคือ มีชาวสยามประมาณ 48,090 คน ในขณะที่มีชาวจีนอพยพในกรุงเทพฯ ถึง 60,700 คน ส่วนการประมาณทั่วพระราชอาณาจักร มีคนจีนถึงราว 800,000 คน ในขณะที่คนสยาม 1,400,000 คน (Malloch, 1852, pp. 70-73) เมื่อเทียบอัตราส่วนประชากรแล้ว คนจีนมีถึงกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนประชากรในพระราชอาณาจักรสยามเวลานั้น

เมื่อพิจารณาจำนวนคนจีนที่คงจะเข้ามาอยู่กันจำนวนมากเช่นนั้นและก็มีหลากหลายจำพวก คนเหล่านั้นคงจะแทรกไปในทุกแควดง ตั้งแต่ถูกรับจ้างไปจนรับราชการเป็นขุนนางระดับล่างในฐานะเจ้าภาษีนาหอกร วัฒนธรรมบางอย่าง ได้แก่ ศิลปะแบบจีนจึงเริ่มเป็นที่นิยม เนื่องจากศิลปะเป็นสิ่งที่ปรากฏแก่ตาได้ง่ายกว่าการเข้าใจความเชื่อหรือวัฒนธรรมอื่นที่ต้องใช้เวลาอันกว่าในการยอมรับ แม้สังคมไทยก่อนหน้าสมัยรัตนโกสินทร์จะรับแรงบันดาลใจจากศิลปะจีนอยู่บ้างแล้ว แต่เมื่อถึงยุครัตนโกสินทร์ ศิลปะจีนได้รับความนิยมแพร่หลายมากขึ้นเนื่องด้วยสังคมการเมืองไทยนั้นมีการค้าอย่างกว้างขวางและอาจเรียกได้ว่าเป็นสังคมเปิดต่อชาวต่างชาติ นอกจากสินค้าแปลกใหม่จากจีนที่เป็นที่นิยมของคนไทยที่มีฐานะแล้วรสนิยมในศิลปะแบบจีนยังกลายเป็น “พระราชนิยม” ไปด้วย

การสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ย่อมแสดงให้เห็นถึงรสนิยมของสมัยดังกล่าวนี้ ดังความปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2 ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ข้อสังเกตของผู้วิจัยประการหนึ่งคือ เมื่อพิจารณาจากปริมาณการบูรณะหรือสร้างวัดที่มีศิลปะจีน ได้แก่การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกรูปแบบศิลปะจีน และทรงเปลี่ยนวิธีการสร้างเป็นแบบที่แข็งแรงกว่าเดิมและง่ายต่อการบำรุงรักษา เช่น ไม่มีช่อฟ้าใบระกา การนำลวดลายเข้ามาประดับประดา โดยอาศัยคติแบบจีนด้วย เช่นเครื่องบูชาแบบจีน มีรูปสัตว์ที่ถือว่าเป็นมงคลแบบจีน เช่น ค้างคาว ผีเสื้อ หงส์ โดยเหตุผลอาจเพราะเป็นการสร้างที่รวดเร็วเพื่อรองรับการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดที่ทำอยู่เป็นจำนวนมากในรัชสมัยนั้น มีความคงทนแข็งแรง ไม่ต้องซ่อมแซมบ่อยครั้งแบบของเดิมที่เคยเป็นมาในรูปแบบศิลปะไทยแบบเดิม และใช้ช่างจีนที่ไม่ได้อยู่

ในระบบการเกณฑ์แรงงาน แต่ใช้การจ้าง จึงทำงานได้รวดเร็ว อย่างไรก็ตามผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าในวัดที่มีลักษณะเป็นของหลวงหรือที่ตั้งอยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ หรือมีความสำคัญกับศูนย์กลางพระนคร เช่น วัดพระแก้ว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มักปรากฏศิลปะจีนอยู่ในปริมาณที่น้อยกว่าวัดที่โปรดให้บูรณะ สร้างใหม่ หรือที่ห่างไกลศูนย์กลาง ซึ่งมักพบศิลปะแบบจีนได้มากกว่า เช่น วัดราชโอรสาราม

พวกช่างจีนนั้น คงได้เข้ามาเป็นช่างในหลายระดับ เช่นช่างระดับล่างที่ใช้แรงงานหรือช่างที่พอจะทำการฝีมือได้ การศึกษาเกี่ยวกับชาวจีนหรือช่างจีนที่มีมาก่อนได้เคยกล่าวถึงกลุ่มชาวจีนที่อพยพเข้ามานั้นเป็นจีนระดับล่างที่ไม่ได้มีการศึกษาหรือมีรสนิยมอย่างผู้ดี ซึ่งก็มีเพียงกลุ่มคนจีนที่แร้นแค้นระดับล่างเท่านั้นที่อพยพเข้ามา เมื่อเข้ามาเมืองไทย รสนิยมของช่างจีนเหล่านั้นจึงเป็นเพียงพื้น ๆ มิได้ล้ำเลิศ ศิลปะที่สังคมไทยนิยมในเวลานั้นจึงมิใช่ศิลปะชั้นสูงของชนชั้นผู้ดีแต่ประการใด (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2527) ผู้วิจัยคิดว่า ควรมีเหตุผลที่จะโต้แย้งข้อเสนอนี้ เนื่องจากมีความปรากฏในพระราชพงศาวดารคราวมีพระราชดำริสร้างสวนขวาว่า

เมื่อ ณ เดือนเจ็ด ปีขาลสัมฤทธิ์ศก ฤดูแล้งกลับ ทูตไปจิมก้องเมืองจีนกลับเข้ามากราบบังคมทูลว่า ที่เมืองปักกิ่ง เมืองกวางตุ้งก็ดี เศรษฐีมีทรัพย์มาก ทำสวนประกวดประชันขลุ่ยระนาด ทำภูเขา เลี้ยงสัตว์จับปลา ทิวภาพ นก ปลา ต่าง ๆ หลายอย่างเหลือที่จะพรรณนา ปลูกไม้ดอกแลไม้ผลมีทุกฤดู ทำกระถางต้นไม้เงินต้นไม้ทอง ใบเงินใบทอง หยก ดอกแลผลก็เอาเพชรพลอยอย่างดีมีราคา มาทำขึ้นชมเล่นเป็นที่เจริญใจ ผู้คนไปมามีได้ขาดจึงทรงพระราชดำริว่าแต่เป็นเศรษฐีก็ยังไม่ทำสวนที่เที่ยงชมเล่นได้ เราเป็นถึงพระเจ้าแผ่นดินบ้านเมืองก็ใหญ่โตไม่มีที่รโหฐานสำราญราชหฤทัยให้เป็นเกียรติยศแผ่นดินไว้บ้าง ชาวานาประเทศก็จะหมิ่นประมาทว่าเป็นเมืองเล็กน้อยจะต้องทำขึ้นไว้สักแห่งหนึ่ง ให้ชาวานาประเทศแลประเทศราชเข้ามาชมแล้วจะได้เลื่องลือไปในเมืองน้อยเมืองใหญ่ ว่าเมืองไทยมีที่ประพาสของพระเจ้าแผ่นดินสนุกสนานยิ่งนัก ทรงปรึกษาด้วยพระราชวงสนาวงศ์เสนาบดี เห็นพร้อมด้วยกระแสพระราชดำริ จึงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กองให้ทำสระแลแก่งขึ้นที่ในสวนดอกไม้ ในพระราชวังฝ่ายตะวันออก...” (จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, 2530, หน้า 195)

ดังนั้น ศิลปะจีนที่ไทยในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์นำมาเป็นแบบอย่างนั้น ก็คงมิได้มีเพียงศิลปะของชนชั้นล่าง หรือชาวจีนที่แร้นแค้นและมิได้มีรสนิยมศิลปะชั้นสูงเท่านั้น แต่แบบแผน แบบอย่างดังที่พวกเขาได้เห็นไปเห็นแนวทางของชนชั้นสูงหรือกลุ่มคหบดีชาวจีนทำขึ้นในบ้านเมืองของตน เมื่อเห็นว่างามว่าดี ก็คงนำมากราบทูล แล้วจึงเป็นพระราชดำริในการจัดสร้างสวนแบบจีนซึ่งก็คือสวนขวาขึ้น อีกทั้งมีการว่าจ้าง “ช่างจีนนอก” เป็นการเฉพาะเข้ามาเพื่อจัดสร้างสวนขวา (จุลทรรศน์ พยาฆรานนท์, 2530, หน้า 198) อีกทั้งผู้คุมงานก็คือพระบาทสมเด็จพระนั่ง

เกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ผู้คนยังชมชอบทำตามอย่างศิลปกรรมที่มีในกรุงศรีอยุธยาเป็นพื้น เมื่อถึงรัชกาลที่ 2 ผู้เป็นช่างตักเข้ามาแต่กรุงศรีอยุธยาว่างโรยหมดตัวไปบ้าง คนแบบใหม่ได้เห็นสิ่งใหม่ ๆ ที่ชวนให้สนใจผ่านมากับการค้าและสินค้าต่างประเทศก็พอใจที่จะปรับความต้องการไปนิยมสิ่งใหม่ที่น่านิยมแทนสิ่งเก่า การสร้างสวนขวาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยตามแบบจีนนั้นเป็นที่สนใจของชนทั้งปวง ซึ่งศิลปะจีนก็เริ่มแพร่หลายไปในสังคมไทยในปริมาณมากขึ้นนับแต่ยุคนั้น

ช่างชาวจีนมีบทบาทในการสร้างศิลปกรรมสนองพระราชดำริต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งความนิยมในศิลปะแบบจีนนั้นเฟื่องฟูเป็นอย่างยิ่ง อีกทั้งยังปรากฏว่า มีช่างจีนเข้าไปมีส่วนในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามด้วย เนื่องจากช่างไทยนั้นไม่พอแก่การทำงาน

ในแง่ของการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ลวดลาย รูปลักษณะของตัวละครที่ปรากฏแบบจีนนั้นพบได้ทั่วไปในยุครัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา ได้แก่ การวาดภาพภูมิทัศน์ที่ผนังสกัดหน้าพระอุโบสถวัดกัลยาณมิตร ที่ปรากฏภาพขุนนางจีน ซึ่งก็คงหมายถึงเจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โตอึ้งเต่า) ผู้สร้างวัดแห่งนั้น หรือภาพบ้านเรือนผู้คนปรากฏในวัดทองธรรมชาติ อีกทั้งลวดลายจีน ลายดอกไม้ ลายเมฆ เครื่องมงคล เครื่องตั้งเครื่องบูชา สัตว์มงคลแบบจีน เช่น ค้างคาว มังกร ก็สามารถพบเห็นได้ในวัดหลายแห่ง ได้แก่ วัดราชโอรสาราม ยิ่งกว่านั้น วรรณกรรมจีนยังเข้ามาเป็นแรงบันดาลใจต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังทั้งอาคารก็มี เช่น ที่วัดประเสริฐสุทธาวาส เขตราชบุรีบูรณะ กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 4-3 ภายในพระอุโบสถ วัดกัลยาณมิตร ธนบุรี มีภาพแก๊งจีนและผู้คนหลากเชื้อชาติ และภาพบุคคลสำคัญคือขุนนางจีนและมุสลิม

ภาพที่ 4-4 สันนิษฐานว่าขุนนางจีนผู้นี้คือเจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โตอึ้งเต่า) ผู้สร้างวัดกัลยาณมิตร ภาพภายในพระอุโบสถ วัดกัลยาณมิตร ธนบุรี

ภาพที่ 4-5 เรื่องสามก๊ก ภายในพระอุโบสถ วัดประเสริฐสุทธาวาส ธนบุรี

ภาพที่ 4-6 จิตรกรรมฝาผนังเรื่องสามก๊ก เขียนด้วยหมึกจีน พระอุโบสถ วัดประเสริฐสุทธาวาส
ธนบุรี

หากพิจารณาในแง่มุมมองของภาวะเศรษฐกิจที่ชาวจีนมีส่วนเกี่ยวข้อง อันได้แก่ การค้าสำเภาของราชสำนักกรุงรัตนโกสินทร์กับจีน จะพบสิ่งที่น่าสนใจ ได้แก่ ชนิดสินค้าที่นำเข้าจากจีน ที่ส่วนใหญ่จะเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย หรือสินค้าเพื่อการตกแต่งและของมีค่าราคาแพงแล้ว ยังมีรายการสินค้านำเข้าคือ สี ในประเด็นนี้ สุชาติ เถาทอง (2554) กล่าวถึง การใช้สีในการวาดจิตรกรรมฝาผนังช่วงต้นรัตนโกสินทร์ว่าได้เกิดการใช้สีที่แปลกใหม่กว่าเดิมได้แก่สีฟ้าและสีเขียวที่น่าจะเป็นสีที่นำเข้าจากจีน มัลลอคก็ให้ข้อมูลว่า สีที่นำเข้าจากจีนนั้นได้แก่ สีแดง น้ำเงิน (ฟ้า) สีดำ สีขาว และสีเขียว โดยนำเข้าในช่วงประมาณปี ค.ศ. 1824-1849 ราว 500 ทาบ (Malloch, 1852, p. 62) แต่ในการรวบรวมของเจนนีเฟอร์ เวนย์ คูชแมน กล่าวว่านำเข้าตั้งแต่ปี ค.ศ. 1800-1850 (พ.ศ. 2343-2393) ถึง 10,000 ชิ้น (คูชแมน, 2529, ภาคผนวก ก) แม้ไม่ทราบข้อมูลว่าเป็นสีประเภทใด ได้นำมาใช้ในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังหรือไม่ก็ตาม แต่ข้อมูลการนำเข้าสีเป็นจำนวนมากนี้ก็สอดคล้องกับปริมาณการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลานั้นที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากภายใต้การอุปถัมภ์ของชนชั้นนำและพระมหากษัตริย์

2.5 ช่างต่างชาติอื่น ๆ

ข้อมูลเกี่ยวกับช่างต่างชาติประเภทอื่น ๆ มีอยู่ค่อนข้างน้อย เท่าที่ทราบก็ด้วยคำบอกเล่าสืบต่อหรือศึกษาจากภาพที่ปรากฏว่าฝีมือก่อนไปทาง “กระบวน” ของชาติใด ตามการประเมินของผู้วิจัยเอง สันนิษฐานว่า คงมีทั้งช่างชาวลาว ชาวมอญซึ่งเป็นกลุ่มที่ถูกกวาดต้อนหรือมีบางส่วนอพยพเข้ามาด้วยความสมัครใจ มักพบอยู่ในถิ่นที่กลุ่มชาวต่างชาติเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐาน เช่น กลุ่มชาวมอญ ได้แก่ กลุ่มทางอัมพวา สมุทรสงคราม โดยปรากฏรูปชาวมอญและกะเหรี่ยงที่วัดบางแคใหญ่ และอีกกลุ่มคือบริเวณพระประแดงในปัจจุบันที่วัดบางน้ำผึ้งนอก โดยยังปรากฏหลักฐานจิตรกรรมรูปหนุ่มสาวชาวมอญ ที่บ้านประดู่ พระอุโบสถหลังเก่า วัดบางน้ำผึ้งนอก และอาจจะบางส่วนที่วัดชมพูเวก นนทบุรี (ศิลป์ พีระศรี, เพื่อ หริพิทักษ์ และเจียน ยิมศิริ, 2506, หน้า 13-19) ส่วนกลุ่มลาวยังพอมียุทธฐานตามหัวเมืองไกล ๆ ได้แก่ ละโว้ที่อำเภอพนมสารคาม แต่กลุ่มที่พนมสารคามนี้ จะมีการสร้างศิลปกรรมในช่วงเวลาหลังจากรัชกาลที่ 3 นานพอสมควร และชาวลาวอีกกลุ่มนั้นสันนิษฐานว่า เป็นผู้วาดจิตรกรรมฝาผนังที่วัดประดู่สารสุพรรณบุรี ที่เล่าสืบกันมาว่า เป็นช่างชาวลาว โดยได้เคยมาอยู่กรุงเทพฯ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ และได้มีส่วนในการวาดพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม หลังจากนั้นได้กลับภูมิลำเนาที่เมืองสุพรรณบุรี และได้วาดจิตรกรรมฝาผนังที่วัดประดู่สาร (จิตรกรรมฝาผนังจังหวัดสุพรรณบุรี, 2548)

ภาพที่ 4-7 ชวามอญหรืออาจเป็นกะเหรี่ยง วัดเกาะพญาเจ่ง นนทบุรี

ภาพที่ 4-8 ฉากมารผจญที่วัดชมภูเวก นนทบุรี

ภาพที่ 4-9 ภาษามอญจารึกไว้ใต้ภาพ วัดชมภูเวก นนทบุรี (ข้อความว่า ...มะทอ เป็นเจ้าภาพ
ถวายพระนี้...อ่านและแปลโดย องค์ บรรจุน)

ภาพที่ 4-10 ภาพผู้หญิงมอญ ที่บ้านประตู่พระอุโบสถเก่า วัดบางน้ำผึ้งนอก สมุทรปราการ

เมื่อกล่าวถึงประเภทของช่างมาทั้งหมดนี้แล้ว พบว่า ปัจจัยของสังคมไทยที่มีการสนับสนุนงานช่างโดยชนชั้นสูงโดยมีลักษณะเป็นหน่วยงานราชการ ตัวช่างก็เป็นขุนนางหรือเป็นช่างหลวงภายใต้การสนับสนุนและอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ อีกทั้งสังคมการเมืองมีลักษณะที่เปิดกว้างยอมให้วัฒนธรรมและผู้คนหลากหลายเข้ามาตั้งหลักแหล่งและถ่ายทอดวัฒนธรรมในด้านต่าง ๆ ให้กับสังคมไทย ประกอบกับเศรษฐกิจหรือการค้ากับแดนไกลที่ส่งผลให้เกิดพัฒนาการของงานช่างทั้งคุณภาพ รูปแบบและปริมาณที่มีการวาดมากขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว เช่น การนำสีและอุปกรณ์เข้ามาเป็นวัตถุดิบในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

3. การเรียนรู้และการฝึกฝนของช่างเขียนสมัยต้นรัตนโกสินทร์

กลุ่มที่นับว่าเป็นช่างเขียนตามแบบแผนการเขียนแบบ โบราณ ได้แก่ 1. ช่างเขียนสีฝุ่นผสมกาว (สีน้ำกาว) 2. ช่างเขียนลายรดน้ำ และ 3. ช่างเขียนลายกำมะลอ

ในงานวิจัยนี้จะเน้นช่างเขียนประเภทแรก เนื่องจากเป็นผู้มีบทบาทโดยตรงต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ในส่วนของการฝึกฝนนั้น ช่างเขียนทั้งสามประเภทนี้จะต้องเรียนกับครูช่างหรือช่างรุ่นก่อนเพื่อฝึกประสบการณ์จริงเพราะการเรียนแบบ โบราณจะเรียนจากการฝึกฝน หัดเขียนด้วยตนเองโดยอาศัยแนวทางการฝึกจากช่างรุ่นก่อน กล่าวคือ เขียนเลียนแบบและฝึกมือให้คล่องแคล่วเชี่ยวชาญ โดยอยู่หัดงานกับครูช่าง โดยช่วยครูช่างเกี่ยวกับงานช่างเบื้องต้น เช่นการล้างพู่กัน เครื่องเขียนต่าง ๆ จัดเก็บให้เป็นระเบียบ

3.1 วิธีทำงานของช่างโบราณ

วัสดุที่ใช้ในส่วนใหญ่นั้นจะต้องทำขึ้นเอง เนื่องจากไม่มีที่หาซื้อได้ดังเช่นปัจจุบัน และการทำวัสดุอุปกรณ์ใช้เองนั้นก็เป็นการตอบสนองความถนัดของช่างแต่ละคน เว้นแต่อาจมีบางสีที่นำเข้ามาจากต่างประเทศดังที่กล่าวไปแล้ว (สุชาติ เถาทอง, 2554) ช่างเขียนแต่ก่อนนั้นมักทำพู่กันเองจากขนหุ้ว หัวแปรงสำหรับระบายสีทำจากต้นกระดังงาและรากของต้นลำเจียก เครื่องมือเหล่านี้ช่างมักจะหวงแหนและระวังไม่ให้เสียหายโดยง่าย ศิษย์ที่ดูแลรักษาจะเป็นการฝึกให้สามารถสร้างและรักษาเครื่องมือได้

ส่วนสีนั้น ลูกศิษย์มีหน้าที่บดสีฝุ่นผสมกาว โดยช่างจะใช้กะลานำมาใส่สีผสมกาวละลายน้ำแล้ว ใช้สากไม้เล็ก ๆ คนสีไปเรื่อย ๆ ต้องคนเป็นเวลาหลายชั่วโมงเพื่อให้สีฝุ่นละลายเข้ากับกาวจนสีเนียนขึ้นมันคล้ายแป้งเปียก และต้องคนไปเรื่อย ๆ เพื่อไม่ให้สีตกตะกอนจับกันเป็นเม็ด ถ้าผสมกาวมากไปสีจะไม่ค่อยจับผนัง แต่จะรัดตัวแตกออกมา จึงต้องอาศัยความพอดีและความชำนาญของผู้ผสมสีด้วย (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 86)

หลักการที่เป็นแนวทางการฝึกฝนเพื่อจะเป็นช่างเขียน สืบกันมาตามแบบโบราณ ได้แก่ ต้องหัดเขียนฝึกปรือฝีมือใน 3 หมวดใหญ่ ได้แก่

1. กนก หรือกระหนก คือ การฝึกหัดเขียนลาย ผู้ฝึกหัดต้องรู้จักแม่ลาย ได้แก่ ตัวกนกต่าง ๆ เช่น กนกเปลว กนกผักกูด กนกใบเทศ ฝึกจนคล่องจึงเปลี่ยนไปหัดเขียนหมวดอื่นต่อไป

2. นารี หมายถึง ภาพคน ได้แก่ ภาพพระ ภาพนาง เมื่อหัดเขียนต้องเขียนหน้าเสี้ยก่อน โดยภาพไทยจะหันหน้า 3 ด้าน คือด้านตรง ที่เรียกว่าหน้าอัด 2 ด้านข้าง โดยมากเป็นหน้าพระ และหน้าเสี้ย โดยมากเป็นภาพนาง เมื่อเขียนภาพเหล่านี้ได้ก็จะเขียนเรื่องราวประกอบหรือภาพกนก ได้ง่ายขึ้น

3. กระบี่ หมายถึง การหัดเขียนวานร อสูรและมนุษย์ ต้องหัดเขียนหน้าก่อนเพราะแต่ละชนิดนั้นมีการแยกบุคลิกกันอย่างชัดเจน เช่น ปากขบ ปากแสบ ตะโพล่ง

4. ชะ หมายถึง รูปสัตว์ที่ขัง ที่ออกชื่อชะเพราะขังเป็นสัตว์ใหญ่ที่สุด ภาพสัตว์ที่เป็นภาพเอกมักมีเพียงขัง ม้า นอกจากนั้นก็เป็นสัตว์ในป่าหิมพานต์ เช่น กิรี หงส์ ครุฑ ตัวอรหัน เป็นต้น ครูช่างก็มักสอนศิษย์เป็นกฎเกณฑ์ว่า “คชาพี ฤทัยมจิงจะงาม” และเป็นไปตามธรรมชาติคือเขียนขังต้องอ้วน เขียนฤทัยต้องให้พอม ๆ และ “เขียนหงส์ให้ดูฟ้า เขียนม้าให้ดูดิน เขียนพระอินทร์ให้หน้าแหงน ๆ ” หงส์จะสง่าเมื่อแหงนหน้าหรือเขินหน้าให้แหงนเหมือนเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ หรือหงส์บนยอดเสาหงส์หน้าสู่ฟ้า ม้าต้องก้มหน้าจึงสง่า เช่น ม้าหมากรุก ส่วนพระอินทร์ต้องเขินหน้าจึงสง่า (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 89)

เมื่อเรียนรู้ ฝึกปรือฝีมือได้ดีแล้ว จึงฝึกหัดใช้พู่กันและสีช่วยทำงานจริง โดยการเขียนเส้นธรรมดาหรือส่วนที่ไม่ยาก อาจช่วยเขียนต้นไม้หรือองค์ประกอบง่าย ๆ ก่อน ครูช่างหรือช่างรุ่นก่อนที่เก่งกว่าก็มักจะควบคุม หากช่างฝึกหัดคนไหนมีความรักในงาน วาดภาพได้ดี หรือมีฝีมือดี รวมทั้งสามารถเดินตามรอยครูช่างได้อย่างดี จะสามารถสร้างงานช่างของตนเองได้ การเตรียมฝาคั้น ใช้หินปูนคุณภาพดี นำไปเผาด้วยความร้อนสูง จนก้อนหินปูนสุกเป็นก้อนขาว ๆ นำไปหมักในบ่อน้ำที่สร้างขึ้น ซึ่งก้อนปูนจะแตกเป็นผง ต้องหมักไว้อย่างน้อยสามเดือน และต้องเปลี่ยนน้ำที่หมักเพื่อให้ปูนลดความเค็มลง แล้วนำมากรอง นำส่วนละเอียดที่สะอาดมาหมักต่อ ปูนที่กรองแล้วนี้เมื่อนำมาใช้ก็ตักมาแต่พอใช้ แล้วใส่ผ้าขาวโละน้ำออกจนได้เนื้อปูนหมาด นำมาใช้งาน

จากนั้นจึงผสมกาวหน้ำสัตว์ หรือกาวจากยางไม้ เมื่อผสมปูนกับกาวแล้วก็ผสมน้ำอ้อย คือน้ำตาลอ้อยเคี้ยวจนเหนียวแบบน้ำผึ้ง แล้วนำไปผสมทราย แล้วจึงใช้ฉาบหรือก่อตามแต่วัตถุประสงค์ในการใช้งาน เมื่อฉาบแล้ว จะปล่อยให้ผนังแห้งเพื่อไล่ความชื้นและความเค็มออก

จากนั้นช่างจะใช้ใบชี้เหล็กสควมาตำละลายน้ำ ช่างบางท่านจะใช้ต้มแล้วมา “ปะสะ” คือ ชโลมผนังที่จะเขียนจนทั่ว ทำดังนี้หลาย ๆ ครั้งจนปูนจับ ทดสอบโดยใช้ขมิ้นขีดบนผนัง ถ้าเป็น สีแดงสดแสดงว่า ผนังยังเต็มต้องปะสะน้ำใบชี้เหล็กอีก แล้วจึงทดสอบด้วยขมิ้นไปจนกว่าผนัง จะเป็นสีเหลืองจึงหมดความเค็ม

การรองพื้นก่อนเขียน ใช้ปูนขาวรองพื้นก่อนการวาดจริง เนื่องจากปูนขาวนั้นทนต่อ ความชื้นได้ดีกว่า

เมื่อเตรียมผนังเสร็จเรียบร้อยแล้ว ครูช่างจะกำหนดเรื่อง และวางภาพ แบ่งงานให้ลูกศิษย์ที่มีความชำนาญช่วยเขียนในส่วนที่ไม่ยากและช่วยระบายในพื้นที่ใหญ่ เพราะฝาผนังกว้าง ใหญ่มาก ต้องใช้ผู้ช่วยมากจึงสามารถทำได้สำเร็จ ส่วนแบบร่างนั้นมักร่างไว้ในสมุดไทยเพื่อเป็น แบบให้ช่างวาดตาม (ช่างไทย ช่างสิบหมู่, 2551, หน้า 91-92)

ดังนั้น ช่างเขียนสมัยโบราณนั้น ต้องเรียนรู้การทำเครื่องมือเอง การผสมสี การ เตรียมผนังด้วยตนเองหรือทำตามที่บอกเล่ากันมาเพราะ ไม่มีตำราบอกสอนกัน โดยอาจมีพวกลูกมือ หรือศิษย์ที่เพิ่งเข้ามาเรียนรู้เป็นผู้จัดการในเรื่องของการเตรียมการให้

นอกจากวิธีการทำงานแล้ว ปรีตดา เกลิมเผ่า กอนันตกุล ค้นคว้าแบบแผนการศึกษา เรียนรู้ของช่างและการดำเนินชีวิตของช่างในสมัยเก่าโดยยกตัวอย่างช่างพระ คงจะได้ฝึกฝีมือ ภายใต้วัด จากการช่วยพระที่เป็นช่าง เริ่มจากการเป็นเด็กวัด ปรนนิบัติ รับใช้พระ และฝึกหัด อ่าน เขียน และหาความชำนาญ ตามการศึกษาแบบ โบราณคือ “ซุบเขียนหมึกหัดจารคัมภีร์ ลบหนังสือ และปิดทองล่องชาด” (ปรีตดา เกลิมเผ่า กอนันตกุล, 2536, หน้า 81) การมีชีวิตในวัดที่มี บรรยากาศของงานช่าง มีรูปเขียน มีไม้แกะสลักอีกทั้งงานฝีมืออื่น ๆ เป็นตัวอย่าง และคงมีงาน ให้ฝึกทำอยู่เรื่อย ๆ น่าจะเป็นพื้นฐานให้พระสามารถพัฒนาตนเองจนเป็นช่างพระต่อไป ซึ่งผู้วิจัย คิดว่าแบบแผนการเรียนรู้งานช่างในลักษณะนี้น่าจะเป็นแนวทางให้กับช่างที่เป็นฆราวาสด้วย เช่นกัน

ช่างอีกประเภทหนึ่งซึ่งปรีตดา กอนันตกุล (2536) กล่าวถึง ได้แก่ “ช่างเซลยศักดิ์” โดยกล่าวว่า เป็นช่างอิสระที่ไม่ได้สังกัดกรมช่าง คือไม่ได้เป็นราชการและไม่ได้เป็นพระ โดยปรีตดา กล่าวว่า ช่างนี้ยังไม่มีข้อมูลใดให้ความกระจ่างได้ว่าเป็นกลุ่มที่มีฐานะทางสังคม แบบใด จึงสันนิษฐานว่าเป็นช่างท้องถิ่นที่สามารถทำงานช่าง และมีรายได้เลี้ยงตัวเองได้แต่มิได้เข้ามาทำงานของหลวง เนื่องจากระบบไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นคล้ายความเข้มงวดลงโดยยอม ให้ไพร่จ่ายเงินแทนการมาเข้าเดือนออกเดือนทำงานให้หลวงและเน้นการจ้างแรงงานมากขึ้น จึงดูเหมือนอยู่นอกระบบไพร่

3.2 บำเหน็จที่ช่างได้รับ

เมื่อจะสร้างงานศิลปกรรมใดในอดีต การระดมช่างมาร่วมสร้างนั้นเกิดขึ้นเป็นปกติ ยิ่งหากเป็นการสร้างหรือบูรณปฏิสังขรณ์วัดของหลวง ก็อาจจะมีการเกณฑ์แรงงานมาเพื่อทำงาน ช่างนั้น แต่สำหรับช่างฝีมือ เช่นช่างเขียน หรืองานช่างที่ต้องอาศัยฝีมือสูงอาจต้องบำเหน็จเป็นรางวัลสำหรับช่างด้วย

นายมี มหาเด็กลี หรือเสมียนมี ได้บันทึกเรื่องของบำเหน็จงานช่างไว้ในเพลงยาวชวเชลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

ครั้นแล้วช่างช่างคลุหัดสัดเบียดให้	พระเนรได้ไต่รยยามงระหง
เขียนถวายหลายวัดจัดบรรจง	ได้ท่วงศ์พระเนรจนเจนการ
....	
แต่วัดเครือวัลย์ใหม่อำไพพาน	หนีบูรณแปลกเพื่อนไม่เหมือนใคร
เขียนชาดกยกเรื่องโพธิสัตว์	ทอดประทัดดีตารางสว่างไสว
เป็นห้องห้องช่องละหาดิออกคายไป	นับชาติได้ห้าร้อยสิบชาติตรา
ด้วยทรงพระศรัทธาเมตตาช่าง	ให้สินจ้างช่องละบาทดังปรารถนา
ด้วยบุญญาอนิสงส์ทรงศรัทธา	ไม่ต้องหาช่างเขียนเวียนมาเอง
เอาเงินล่อพอใจไม่เจ็บหลัง	อุดสำหั้นพิเคราะห์ให้เหมาะเหม็ง
ที่เทียวหามาพบก็สบเพลง	อลเวงชิงกันประชันมือ
ทั้งลายปั้นบรรจงก็ทรงจ้าง	งามสำอางพร้อมมูลชั้นปูนถือ
ล้วนเกลี้ยงเกลตาเพราะตาพากันถือ	ออกกระบือพระนามถามขจร
เหมือนครั้งคราวท้าวไปทอภัยทศ	อันปรากฏบุญฤทธิ์อดิศร
สร้างพระนาคเจดีย์ศรีนคร	ราชฎช่วยบั้งก็รางวัล

(พรหมสมพัตรสร, หมิ่น. (นายมี มหาเด็กลี), 2530, หน้า 43-44)

ช่างพระนั้น มิได้ถวายเป็นเงิน แต่ถวายทรัพย์สินสิ่งของที่ต้องใช้ให้เหมาะแก่สมณสาธูป หรือระหว่างการทำงานก็ถวายน้ำร้อนน้ำชา ส่วนช่างที่วาดวัดเครือวัลย์วิหารซึ่งมีการออกแบบอย่างใหม่ด้วยการวาดชาดกทั้ง 550 ชาติโดยแบ่งเป็นช่องเพื่อให้ได้พื้นที่ในการวาดเพียงพอนั้น รัชกาลที่ 3 พระราชทานสินจ้างหรือบำเหน็จให้กับช่างช่องละ 1 บาท มีช่างเข้ามารับทำเป็นจำนวนมาก อีกทั้งเป็นการประชันฝีมือกันด้วย ดังนั้น นอกจากเรื่องของบำเหน็จรางวัล ยังอาจประเมินจำนวนช่างที่เข้ามาทำการวาดเรื่องชาดกที่วัดแห่งนี้ได้ว่ามีจำนวนมาก แสดงให้เห็นว่า ช่างฝีมือที่สามารถ

ทำงานสนองนโยบายของพระมหากษัตริย์ได้ในเวลานั้นมีมาก สะท้อนความรุ่งเรืองของงานช่างได้
อย่างชัดเจน

ใน ประชุมหนังสือเก่า รวบรวมโดยหม่อมเจ้าปิยภัคตินาถ พิมพ์ในงานพระศพ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิศุณฺณานิกานทร ในส่วนของ ตำราสร้างพระพุทธรูป ได้มีก้ามมาตรการ
ครุช่างดั้งเดิมรายชื่อครุช่างในอดีตที่มีการเอ่ยนามถึงใน “คำไหว้ครุช่างครั้งกรุงเก่า” เนื่องจากปรากฏ
ชื่อครุช่างตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาโดยเฉพาะช่างพระซึ่งได้ระบุนามที่ครุช่างเหล่านั้นจำพรรษาอยู่
คำไหว้ครุช่างนี้จึงคงใช้ต่อเนื่องจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ดังที่สมเด็จพระบรมชนกนาถ
วงศ์ทรงมีพระวินิจฉัยไว้ ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

ก้ามมาตรการครุช่างนั้น เริ่มการนมาตรการพระรัตนตรัย ต่อด้วยเทพไท่ท้าวและครุช่าง
ดังนี้

อนึ่งข้าสศุติแดงค์	มะหะเด๋วผู้ทรง
สุรภาพก่อโลกา	
อันท่านธารอินท์ชญา	ทัตจันทรจุธา
มณีเถลิงโคไคล	
ไหว้วิศณุเทพผู้ไกร	อันทรงจักรไฟ
แลสังข์คทาธรณี	
ครบทั้งสี่มือกรวี	จีครุทอันมี
พหลกำลังโยยบิน	
โสดข้าบังคมพรหมินทร์	ผู้เจ้าแดนดิน
จรรโลงคิดจักรพาพ	
นบวิฆเนศรมหิบาล	ผู้เป็นครุการย์
ให้เกิดสวัสดิมงคล...	

เมื่อกล่าวแสดงความเคารพเทพเทวดาผู้มีฤทธิ์ประสิทธิประสาทโลกนี้แล้ว หลังจาก
นั้นก็เป็นการไหว้ครุช่างอันกล่าวต่อเนื่องเป็นบทเดียวกันไปว่า

ว่าข้าข้าบาทมุลิกร	นรเจ้ากฤษช
เผือกภู่อารงโยทยา	
ข้าไหว้พฤติช่างบุรา	ผู้มีปรีชา
อัมภาในกรุงเก่ากาล	
อวาศเดิมโดยอันมาน	สองสมณาจารย์
ชื่อกวคแลสังข์งมิ	

ฝ่ายช่างไพหารขาวมี	ขรัวมุกท้วมดี
ในช่างชำนาญปานกัน	
เบื้องว่าอารามโรงธรรม	มหามันอัน
เป็นครูผู้เฒ่าพิศดาร	
วัดมัตตะหะมื่อธิการ	เป็นองค์ช่างชาญ
ทุกสรรพรู้รอบกล	
สฤยดิชิรูปวิมล	หลังโลหะโสภณ
สัมฤทธิได้โดยพลัน	
นบเจ้าจอมเพชวกรรม	ขุนเทพคนขยัน
ทั้งรักภักฎมินทร์กัลป์มา	
ท่านพญาชำนาญรณา	หลวงวิจิตรเจษฎา
วิจิตรราชมนตรี	
พรหมพิจิตรหมื่นสุทรนายทองดี	ปขาวสกตามี
ขุนสรรพสัตว์หฤไทย	
หลวงบรรจงรณาไมย	สฤยติการวิไล
ทั้งขุนสนิทธบรรจง	
ย่อมมีวิชาปัญญาจง	เอการอาจอง
วิธีกระทำล้ำคน	
ล้วนชาญป็นเขียนล้วนตนแคะฉลักโสภณ	
ทั้งภาพแลสัตว์สารพัน...”	

ในบรรดารายชื่อช่างที่ปรากฏในค่านมัสการนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์อธิบายดังนี้ว่า ได้ทรงไปสอบถามกับชื่อช่างที่มีบันทึกไว้ที่วัดราชบูรณะ ซึ่งมีภาพจิตรกรรมปรากฏอยู่ก็ไม่สามารถสอบถามให้ตรงกับชื่อช่างเหล่านี้ได้ อีกทั้งภาพเขียนดี ๆ มีมากแต่ก็เป็นการยากที่จะนำชื่อและฝีมือสวมเข้ากันได้ และทรงวินิจฉัยว่าค่านมัสการครูช่างที่ยกมานี้เห็นจะแต่งในรัชกาลที่ 3 ด้วยช่างที่ออกชื่อไว้นั้นเป็นช่างในรัชกาลที่ 3 หลายคน แต่อย่างไรก็ดี พระองค์ทรงเห็นว่า ที่ออกชื่อช่างเหล่านั้นคงเป็นรุ่นใหญ่ ซึ่งเป็นคนหลักแหลมมาแต่รัชกาลที่ 1 หรือที่ 2 แล้วสมควรยกย่องเป็นครูได้ทั้งนั้น (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 19-20) และในรายชื่อครูช่างนั้น ผู้ใดเชี่ยวชาญงานสิ่งใด เป็นต้นว่างานปั้น งานแกะสลัก ในงานวิจัยนี้ขอยกมาเพียงครูช่างที่เป็นช่างเขียน ได้แก่ ชื่อ เพชวกรรม หลวงวิจิตรเจษฎา และตามี

สำหรับครูเพชวกรรมนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอธิบายว่า

ในรัชกาลที่ 3 ได้ยื่นฎาชื่อคนหนึ่ง ซึ่งเขียนห้องพระวิฑูร ในพระอุโบสถวัดอรุณ ซึ่งไฟไหม้เสียแล้ว ฝีมือดีสมควรยกย่องเป็นคนรู้ได้ เพชวกรรมคนนั้น ได้ทราบชื่อสี่เปียบ ขรอย เมื่อเด็ก ๆ จะไว้เปียบ แต่น่าจะไม่ใช้คนที่กล่าวในไหว้ครู เพราะในคำไหว้ครูไม่มีฟูโตโน้ตบอ กชื่อเดิม คนเป็นคนชั้นผู้ใหญ่มาก ล่วงไปเสียนานแล้วจนไม่รู้จักชื่อเดิมกัน...” (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 20)

สำหรับชื่อเพชวกรรมนี้ น่าจะเป็นหนึ่งในทำเนียบขุนนางที่น่าจะมีมาแต่ครั้ง กรุงศรีอยุธยา เนื่องจากได้พบชื่อขุนนางที่ทำหน้าที่ช่างเขียนคร่าวซ่อมเรือเพื่อนำไปปรับศพ เจ้านราศุริยวงศ์ พระนัดดาในสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ไปครองเมืองนครศรีธรรมราช

อีกทั้งในกฎหมายตราสามดวง ก็ปรากฏนาม หลวงเพชวะกัน เป็นตำแหน่งเจ้ากรม ช่างเขียนขวา มีศักดินา 800 (กฎหมายตราสามดวง, 2537, หน้า 196)

หลวงวิจิตรเจษฎา หรือครูทองอยู่ สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงอธิบาย ว่าไม่มีที่สงสัย ด้วยเหตุดังนี้

เปนมือคู่ชั้กับคงเป๊ะ เขียนประชันกันร่ำไป เช่นที่พระอุโบสถวัดอรุณ ซึ่งเพลิงไหม้ เสียแล้ว เขียนห้องเคียงกัน เรื่องมโหสถด้วยกัน คงเป๊ะเขียนห้องอุมงค์ ครูทองอยู่เขียนห้องชัก รอกเตี้ยค่อม แล้วไปเขียนประชันกันที่วัดสุวรรณารามอยู่เคียงกันอีก ครูทองอยู่เขียนเนมิราช คงเป๊ะเขียนมโหสถ ยังคงอยู่ได้ฉินทุกวันนี้ คนทั้งสองนี้ถ้าภาด้วยกัน บางพวก็ถือว่าคงเป๊ะดีกว่า บางพวก็ถือว่าครูทองอยู่ดีกว่า เกล้ากระหม่อมเปนพวกันบถือครูทองอยู่ แลผู้ที่ใช้คำไหว้ครูนั้นก็นับ ถือครูทองอยู่ ไม่ไหวคงเป๊ะ แต่ที่จริงควรจะไหว้ด้วย เพราะฝีมือเปนเอกทัตเทียมกัน ไม่มีเสมอ สามในรัชกาลที่ 3 ที่ไม่ไหวคงเป๊ะจะเปนด้วยคงเป๊ะอายุอ่อน ฤาฉินนั้นก็รังเกียจความชั่ว ได้ทราบว่กระทำผิดฆ่าคนตาย แต่เห็นจะมีใช้โดยสัญญาเจตนา ลูกขุนพิพากษาให้ลงทาจาคูก แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดคยโทษพระราชทาน ตรัสว่าช่างฝีมือดี หาใช้ยาก...” (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 22-23)

อีกท่านหนึ่งที่กล่าวถึงในคำนัมัสการ คือตามีบ้านบุะ เขียนห้องภูริทัตในพระอุโบสถ วัดอรุณ ซึ่งไฟไหม้เสียแล้ว สมเด็จพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงกล่าวว่า ยังเหลือหลักฐาน เป็นชิ้นปุนแตกที่มีภาพติดดูได้ เป็นฝีมือดีในรัชกาลที่ 3 แต่ไม่เป็นอย่างเอกนัก (ประชุมหนังสือเก่า, 2552, หน้า 23)

สำหรับแนวทางการทำงานของช่าง ก็คือการทำงานตามแบบแผนที่สืบทอดกันมา แต่โบราณ โดยมีการวางแบบแผนไว้ชัดเจน และไม่ “นอกครู” การเขียนภาพนั้น ไม่ได้มุ่ง สนองตอบความเป็นปัจเจกชนของตนเอง แต่เป็นไปเพื่อการสนองตอบความมุ่งหมายของชน

ชั้นนำ ดังในการปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ทรงโปรดให้ช่างเขียนลายและทรงเลือกแบบที่โปรดด้วยพระองค์เอง

ดังนั้น ช่างแต่ละคน จึงมิได้มีอำนาจในการตัดสินใจว่ากระบวนการทำงานของตนเป็นอย่างไรอย่างเต็มที่นัก การตัดสินใจเกี่ยวกับคุณค่าของรูปแต่ละรูป จะเป็นรูปที่ดีหรือต้องลบทิ้งไม่ได้ตัดสินใจกันด้วยความสามารถของช่าง แต่การทำงานสำคัญเหล่านี้มีผู้คุม หรือเรียกว่า “นายด้าน” ซึ่งอาจไม่ใช่ช่างหรืออาจเป็นชนชั้นนำ (ปริตดา เกลิมเผ่า กอนันตกุล, 2536, หน้า 88-89)

บรรยากาศการช่างสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นายมี มหาดเล็ก หรือเสมียนมี กล่าวถึง บรรยากาศการทำงานช่างในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าไว้ดังนี้

ให้นายช่างร่างแผนที่ถวาย	ไม่แยกคายเงินขัดให้จัดสรร
ทรงประดิษฐ์คิดสร้างละอย่างกัน	ล้างเหมาะมั่นอิฐไม่มีใครเปลือง
ใ้ระกาน้ำบันสุวรรณปิด	ไม่ทนฤทธิ์ฝนรดก็ปลดเปลื้อง
กระจกเขียนเปลี่ยนผลัดจำรัสเรือง	ทั้งขาวเหลืองเขียวแดงแลแสงคราม
ที่สีเหลืองเรืองรองเหมือนทองสุก	แลเลื่อมลูกคำทองผ่องอร่าม
จับแสงแดดแผดเผาเป็นเงางาม	ดูสุกความวาบวับเข้าจับตา
ทั้งขาวแดงแสงระยับสลัปลี	รัศมีโรจน์รุ่งฟุ้งเวหา
น้ำค้ำลมถมทับไม่อัปรา	ทั้งฝนฟ้าตกต้องไม่หมองมัว
ทั้งงามทนล้นเหลือคั่งเนื้อแก้ว	ดูผ่องแผ้วท่วงที่ไม่มิชั่ว
ซุ่มคูหาหน้าบันชั้นฐานบัว	ตลอดทั่วทุกวัดที่ตัดแปลง
ช่างสลักถากกลึงแลปั้นเขียน	ก็พากเพียรทำถวายไม่หน่ายเหนง
ให้เบีย้หวัดจัดสรรรางวัลแรง	ทั่วตำแหน่งเบิกเผยที่เคยกการ
พวกรายงานการตรวจก็กวดแก่ง	เที่ยวเร้าเร่งทั่ววัดที่จัดสมาน
ได้กำหนดจดหมายไว้รายงาน	เข้ามาอ่านทูลถวายไม่วายวัน
ทูลเรื่องอื่นมิได้ขึ้นเหมือนเรื่องวัด	เวียนแต่ตรัสถามไถ่ให้ไฝฝืน
ถึงวัดนั้นวัดนี้เป็นนิรันดร์	ถึงเรื่องปั้นเขียนถากสลักกลึง
วัดโน้นแล้ววัดนี้ยังรับสั่งเร่ง	เตือนตำเบ็งทำไปให้จำจึง
พวคนายด้านนายงานเร่งการตะบึง	ให้ทั่วถึงถ้วนวัดจังหวัดราย
โบสถ์วิหารการเปรียญก็เขียนวาด	เพดานดาดซาดทองอันผ่องฉาย
โบสถ์ผนังอย่างเก่าเสาท่าลาย	บุบสลายมัวมอมก็ซ่อมแปลง
เครื่องเขียนหลวงดวงเดิมเพิ่มจำหน่าย	น้ำกระสายกาวนวลกวนเป็นแสง
ช่างประสมกลมเกลียวทั้งเขียวแดง	ละลายแบ่งเขียนวาดสะอาดดี

ล้วนหมดจดศศิไปทั่วแห่ง	ทั้งพลิกเพลงหาญภาพประสานสี
คูไม้เขาเหล่าสัตว์พื้นปถพี	ทั้งท่วงทีเส้นสายแลลายทอง
ล้วนประเสริฐพิริศพริ่งทุกสิ่งเสร็จ	งามสำเร็จทั่วที่ไม่มีหมอง
วัดละต่างกันเป็นชั้นรอง	ตามทำนองเรื่องลายหลายกระทรวง
ที่ลงโบสถ์โปรดระบายนลายแย่ง	วัดลงเขียนลายเป็นไม้ร่วง
บ้างเขียนเป็นลายชู้เข้าพิ้วพวง	ลายอ่อนนงหนักยวรัดเครื่องศัตรา
บ้างเขียนเรื่องเบื่องบพทศชาติ	เรื่องนิบาตน้อยใหญ่ในคาถา
เรื่องปฐมสมโพธิจรณา	เรื่องเทวขับรำประจํางาน
บ้างเขียนเรื่องปิดตารักเร้น	บ้างเขียนเรื่องเป็นโลกศันฐาน
ทั้งเรื่องเทพชุมนุมประชุมการ	เรื่องสรรสนานบ้างจัดเรื่องอัฐคุณค์
ครั้นแล้วช่างข้างคฤหัสถ์เบียดให้	พระเณรได้ไต่รย่ามงามระหง
เขียนถวายหลายวัดจัดบรรจง	ได้ทั่วองค์พระเณรจนเจนการ

(พรหมสมพัตรสร, หมื่น. (นายมี มหาคเล็ก), 2530, หน้า 39-43)

สน สีมাত্রัง (2524, หน้า 270) ให้ความเห็นว่า ในสมัยอยุธยา โบสถ์วิหารที่มีขนาดเล็กมักเป็นฝีมือของช่างคนเดียว แต่โบสถ์ วิหารที่บูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมัยต้นของกรุงเทพฯ นั้น ต้องใช้ช่างเขียนร่วมกันเขียนหลาย ๆ คน บางงานนั้นจะมีหัวหน้าช่างคนหนึ่งที่มีอาวุโส และฝีมือสูงได้รับยกย่องเป็นครูช่าง คอยทำหน้าที่กำหนดตำแหน่งของเรื่องราวลงบนผนังเพื่อให้เรื่องราวทั้งหมดสามารถบรรจุลงในพื้นที่ผนังได้อย่างพอเหมาะ โดยการร่างภาพนี้อาจเป็นหน้าที่ของครูช่าง โดยลูกศิษย์และช่างผู้ที่ไม่ใช่ลูกศิษย์ จะเข้าไปเลือกเขียนห้องภาพที่ชอบและถนัด หรือจะถูกมอบหมายให้เขียนห้องภาพตามที่ครูช่างเห็นเหมาะสม ตัวครูช่างเองจะเขียนเฉพาะผนังที่ต้องใช้ฝีมือสูง ต้องคอยช่วยเขียนแก่

เพื่อ หริพิทักษ์ และอนันต์ วิริยะพินิจ (2531, หน้า 8-11) กล่าวว่า ภาพเขียนของไทยนั้น ประดิษฐ์ขึ้นไม่เหมือนจริง คนก็เหมือนจริง เนื้อธรรมชาติ แต่เป็นรูปรู้สึกแสดงให้เห็นว่าเป็นเทพ วิมาน สวรรค์ ตลอดจนเมืองนรก ตามจินตนาการ ซึ่งการประดิษฐ์ที่มีรูปและแนวคิดทางอุดมคตินั้นมีคุณค่าสูงกว่าภาพเหมือน เนื่องจากเป็นความจริงที่เหนือจริงในการพิจารณาคุณค่าทางศิลปะนั้นต้องอาศัยปัญญาที่จะพิจารณาและหลักในการวินิจฉัย ด้วยเหตุที่ว่าศิลปะนั้นเป็นปรัชญามิใช่เรื่องฝีมือแต่อย่างเดียว ความชำนาญและฝีมือเพียงจะช่วยให้งานศิลปะนั้นมีความสมบูรณ์ขึ้น ดังนั้นงานที่มีความสมบูรณ์จะต้องประกอบไปด้วย องค์ประกอบของภาพ การระบายสี ความสัมพันธ์อันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ดังนั้น ผู้ที่จะสร้างศิลปะได้ต้องเป็นนักปราชญ์ เป็นผู้มีความรู้ ความคิด สร้างสมความคิด มามาก จนรู้และเข้าใจสภาวะแห่งงานศิลปะ เข้าใจสภาวะความจริงที่เหนือจริงหรือเชิงอุดมคติ เป็นความจริงที่ละเอียดลึกซึ้งจนเห็นสังขาร ถ้าไม่มีปัญญา ก็มองไม่เห็น เพราะภาพเขียนของไทยนั้น ช่างเขียนเขียนตามมโนคติที่เห็นตามถ้อยคำในคัมภีร์พุทธศาสนาจึงเป็นภาพความฝันเชิงอุดมคติ เพราะเรื่องพุทธศาสนาไม่เป็นเรื่องของสามัญปุถุชน ซึ่งเรื่องเหล่านี้ไม่เป็นไปตามสามัญลักษณะ แต่เป็นอุดมลักษณะ หากต้องการเข้าใจความรู้สึกนึกคิดของช่างเขียนโบราณ จึงต้องศึกษาเรื่องของ วัฒนธรรมโบราณหรือได้อ่านวรรณกรรมพุทธศาสนาทั้งหลาย (เพื่อ หริพิทักษ์ และอนันต์ วิริยะพินิจ, 2531, หน้า 8-11)

เกียรติศักดิ์ ชานนนาถ (2524, หน้า 14) กล่าวว่า การนำคัมภีร์ศาสนามาเขียนภาพนั้น แม้ว่าเนื้อเรื่องจะเป็นครั้งพุทธกาลหรือฉากของชมพูทวีป หรือเมืองใดอินเดียก็ตาม แต่ภาพที่ปรากฏ ในจิตรกรรมฝาผนังก็คือภูมิประเทศหรือสภาพแวดล้อมของบ้านเมืองเราที่จิตรกรได้พบเห็นทุกวัน และเรื่องราวชีวิตแบบไทยในยุคสมัยที่เขียนภาพก็อยู่ในจิตรกรรมฝาผนัง ควบคู่ไปกับคัมภีร์พุทธศาสนาด้วย ผู้วิจัยคิดว่า การสร้างงานของช่างที่สืบเนื่องต่อกันมาในวัฒนธรรมไทยนี้ก็เป็นสิ่ง สะท้อนการนับถือพุทธศาสนาในแบบของไทยเช่นกัน คือ ดูเหมือนสังคมไทยก็ได้ผสม ปรับและแปรเรื่องราวพุทธประวัติ จนดูจะกลายเป็นนิทานหรือประวัติของบุคคลที่สูงส่งน่ายกย่อง มากกว่าการนับถือเพื่อเป้าหมายของการหลุดพ้นหรือมุ่งสู่นิพพาน

แบบแผนและแนวคิดในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า จิตรกรรมฝาผนังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นมีการวาดที่เป็นแบบแผนที่สืบมาตั้งแต่ครั้งอยุธยา แบบแผนนั้นประกอบไปด้วยคติต่าง ๆ ดังได้กล่าวมาแล้ว จิตรกรรมฝาผนังในแต่ละแห่งจึงประกอบไปด้วยเนื้อหาตามคติทางพุทธศาสนา แต่อาจปรับเปลี่ยนวิธีการไปตามสภาพพื้นที่ที่มีลักษณะและขนาดที่ต่างกันไป

วัตถุประสงค์ของการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

จิตรกรรมฝาผนังเป็นส่วนหนึ่งของงานช่าง ดังนั้น เหตุผลหลักหรือวัตถุประสงค์ในภาพรวมก็คือ การสร้างเกียรติยศของบ้านเมืองให้ปรากฏแก่ชนทั้งหลายและนานาประเทศดังที่กล่าวมาแล้ว แต่การสร้างจิตรกรรมฝาผนังนั้นมีเหตุผลเฉพาะอยู่บางประการ ดังนี้

สน สีมাত্রัง (2524, หน้า 240) กล่าวว่า ความมุ่งหมายของการสร้างจิตรกรรมฝาผนังมีเป้าหมายเพื่อให้เป็นพุทธานุชา ดังจิตรกรรมฝาผนังบางแห่งจึงมีจารึกอุทิศส่วนกุศล ได้แก่ ที่วัดมัชฌิมาวาส สงขลา แต่โดยทั่วไปแล้ว มักไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีวัตถุประสงค์ใด แต่เมื่อพิจารณาจากสถานที่ที่มีจิตรกรรมฝาผนัง ตำแหน่งของภาพในพระอุโบสถและวิหารแล้ว ก็เป็น

ที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สร้างเพื่อเป็นพุทธบูชา

ประการต่อมา การสร้างจิตรกรรมฝาผนังก็เพื่อประดับประดาสถานที่ เขียนอยู่ผนังด้านในอาคารรวมไปถึงลักษณะการออกแบบก็เพื่อการตกแต่งในศาสนสถาน ให้เกิดบรรยากาศความศรัทธาในพระพุทธศาสนาแก่ผู้ที่เข้ามาใช้สอยอาคารนั้น

ประการที่สาม การสร้างจิตรกรรมฝาผนัง มีความมุ่งหมายเพื่อเป็นสื่อในการเรียนรู้พุทธศาสนา เนื่องจากเป็นภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับวรรณคดีศาสนาแทบทั้งหมด เขียนไว้ในสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาทั้งพระสงฆ์และฆราวาส อีกทั้งคนในสมัยก่อนก็มิได้รู้หนังสือหรือมีการเขียนอ่านกันอย่างแพร่หลาย ดังนั้น ภาพเล่าเรื่องจึงเป็นสิ่งให้ผู้คนเข้าใจสาระของศาสนาได้ง่ายขึ้น

ในความเห็นผู้วิจัย ยังปรากฏจิตรกรรมฝาผนังที่อยู่นอกอาคารพระอุโบสถหรือวิหาร ได้แก่ที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และอีกหลายอาคารในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะเป็นไปเพื่อการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกผู้ทรงพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ได้อีกทางหนึ่ง หรือเป็นการสร้างที่เป็นไปคล้ายการชมมหรสพ เช่น ภาพสามก๊กที่วัดประเสริฐสุทธาวาส ธนบุรี และวรรณกรรมจีนเรื่องห้องสินที่เก๋งนุกิจราชบริหารในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับผู้สร้างซึ่งมีเชื้อสายจีน นอกจากนี้ ยังเป็นการบันทึกสังคม ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในบทที่ 3

ด้วยเหตุที่จิตรกรรมฝาผนังเป็นภาพประดิษฐ์ ไม่ตรงกับความเป็นจริง จึงมีนักวิชาการบางส่วนมีความเห็นว่า ไม่น่าจะศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังในฐานะสื่อทางสังคมได้ แต่อย่างไรก็ดี การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังต้องผ่านการวิเคราะห์และตีความอย่างรอบด้านอีกทั้งต้องพึงพาทักษานเอกสารประกอบด้วย

อีกประการหนึ่ง มักกล่าวกันว่า ช่างไม่มีอิสระในการแสดงออกเพราะต้องทำงานภายใต้แบบแผนที่เป็นธรรมเนียมและอยู่ภายใต้การควบคุมของครูช่าง แต่แท้ที่จริง ยังมีการแสดงออกได้อีกนั่นคือลักษณะเฉพาะทางฝีมือช่างของแต่ละคนนั้นแตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม การศึกษาภาพภาคหรือภาพบันทึกสังคมจะช่วยให้เห็นความเป็นอิสระของช่างได้ (สน สีมাত্রัง, 2524, หน้า 272) และยังเป็นหลักฐานยืนยันถึงสภาพสังคมในขณะที่เราได้ด้วย

การบันทึกภาพสังคมที่มักจะตรงกับความเป็นจริงนี้ มีตัวอย่างเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน ในพระราชพิธีตุลาการ พิธีนี้คล้ายพิธีสะเดาะเคราะห์ของทั้งองค์พระมหากษัตริย์และพระอัครมเหสีที่ต้องแต่งเครื่องยศ แต่พิธีนี้ก็สูญไปแล้วว่า ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปวัดราชประดิษฐานที่กรุงเก่าซึ่งขณะนั้นเป็นเวลากำลังสร้างวัดราชประดิษฐ์ที่กรุงเทพฯ

ได้ทอดพระเนตรเห็นลายเขียนที่ผนังโบสถ์วัดราชประดิษฐฐานที่พระนครศรีอยุธยา ทรงเห็นว่า มีรูปผู้หญิงสวมเครื่องประดับศิระต่าง ๆ ไม่เหมือนรัดเกล้าละคร ดำรัสว่า เป็นเครื่องแต่งตัวอย่าง ที่มีมาในกฎมณเฑียรบาลด้วยวัดราชประดิษฐ์นั้นคงต้องสร้างก่อนแผ่นดินพระไชยราชา จึงเป็นที่ พระมหาจักรพรรดิเมื่อยังเป็นพระเทียรราชาออกไปทรงผนวชอยู่ในวัดนั้น เป็นวัดของพระเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เชียงราย ซึ่งสืบเนื่องมาแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงสร้าง ในขณะนั้น ลายเขียนยังอยู่เต็มผนังทั้งแถบ ได้โปรดให้กรมขุนราชสีห์ลอกถ่ายลงมา ครั้นภายหลังข้าพเจ้า ไปอีกครั้งหนึ่ง หลังคาชำรุดลงมามาก ลายเขียนยังอยู่เกือบครึ่งผนัง แต่ครั้งไปเมื่อปีก่อนนี้หลังคาชำรุด พังหมด ยังเหลือลายเขียนอยู่บ้างพอเห็นเค้าได้ถนัด แต่รูปทั้งปวงนั้น เป็นเวลาที่ผู้หญิงยังไว้ผมมวย ทั้งสิ้น เก้าอย่างที่เรียกว่า โขง โขคงหรือ โอง โขคง คือรวบขึ้นไปเกล้าบนขม่อมเป็นห่วงยาวๆ มี กิ๊วหรือพวงมาลัยสวมโดยมาก การที่ผู้หญิงเลิกเครื่องแต่งตัวเหล่านี้เสีย ก็จะเป็นด้วยแผ่นดินใน ชั้นหลัง ๆ ไม่มีพระอัคมเหสี หรือมีแต่เนือย ๆ ไป เช่น พระนารายณ์มหาราชก็จัดจางไปนั้น อย่างหนึ่งเพราะตัดผมสั้นเป็นผมปิกเกมบ่า เล่นกระบวนตบแต่งผมด้วยสีผึ้งน้ำมัน ไม่มีที่ สวดสวมเครื่องประดับ เครื่องแต่งตัวผู้หญิงจึงได้ค่อยสูญไป ใครจะตกแต่งเขาเป็นเรอระ โดย การเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดา ซึ่งก็เป็นอยู่ทุกประเทศเหมือนตัดผมปิกและไว้ผมยาวในปัจจุบันนี้ เครื่องประดับศิระผู้หญิงก็เป็นอันสาบสูญโดยไม่มีเค้าเงื่อน...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว, 2516, หน้า 534-539)

ภาพเขียนนี้คงเก่าแก่ถึงครั้งกรุงเก่าและมาเสียหายหมดเมื่อสมัยรัชกาลที่ 5 และอาจ นับเป็นบันทึกเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการแต่งกายของผู้คนชั้นสูงในสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกทั้ง เป็นหลักฐานว่าจิตรกรรมฝาผนังนั้นมีมาแต่ก่อนสมัยอยุธยาตอนกลาง แม้เราไม่ทราบว่าเนื้อเรื่อง เป็นเรื่องใด แต่จากพระราชนิพนธ์นี้ ก็ทำให้เราทราบว่า จิตรกรรมฝาผนังนั้นเป็นสิ่งบันทึก เหตุการณ์และอยู่ในความสนใจของชนชั้นนำไทยและมีความพยายามจะสืบทอดดังใน การวาดจิตรกรรมฝาผนังที่วัดราชประดิษฐ์ในกรุงเทพฯ ด้วย

ดังนั้น จึงพอสรุปวัตถุประสงค์ของการสร้างจิตรกรรมฝาผนังได้ ดังนี้

1. เพื่อเป็นเกียรติยศของบ้านเมือง
2. เพื่อเป็นพุทธานุชา ตามคติการถวายของดีของงามแด่พระศาสนา
3. เพื่อประดับประดาสถานที่
4. เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์
5. เป็นสิ่งบันทึกเหตุการณ์ทางสังคม
6. เป็นสื่อในการเรียนรู้เรื่องราวทางพุทธศาสนา กล่อมเกลาทางจริยธรรม
7. เป็นภาพสะท้อนของโลกทัศน์และอุดมคติทางสังคมการเมืองของไทย

พัฒนาการของจิตรกรรมฝาผนังไทยนั้น เท่าที่มีหลักฐานหลงเหลือตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดัง
จำนํามากกล่าวโดยย่อดังต่อไปนี้

1. จิตรกรรมฝาผนังสมัยสุโขทัย

เพื่อ หริพิทักษ์ และอนันต์ วิริยะพินิจ (2531) กล่าวว่า สมัยสุโขทัยก็มีการเขียนจิตรกรรม
ฝาผนังแล้วได้แก่ในซุ้มคูหาปราสาท วัดศรีสวาย (องค์ด้านขวา) หลงเหลือเพียงรอยเส้นดำ รูปทรง
น่าจะเป็นเทพเจ้าสามองค์ องค์กลางเป็นเทพเจ้าประทับยืน มีดอกบัวรองรับพระบาท เทพสององค์
ด้านละข้างประทับยืนประนมมือ ซึ่งแสดงให้เห็นคติของศาสนาพราหมณ์อันคู่ที่รับมาตั้งแต่เขมร
ยังมีอำนาจทั้งทางการเมืองและวัฒนธรรมเหนือดินแดนไทยโดยเฉพาะในสุโขทัย

ในอุโมงค์วัดศรีชุมก็พบภาพเขียนซึ่งเลือกรางมากซึ่งน่าจะเป็นภาพพระพุทธบาท และ
ภาพสลักชาดกซึ่งเป็นภาพเล่าเรื่อง พระโพธิสัตว์ เป็นการจารลงบนหินชนวน ซึ่งเป็นภาพลายเส้นที่
ช่างแสดงให้เห็นความมีปริมาตร หรือความกลม ซึ่งเป็นความเจริญทางศิลปะขั้นสูง (เพื่อ หริพิทักษ์
และอนันต์ วิริยะพินิจ, 2531, หน้า 14) และสามารถสร้างมิติลวงตาว่าภาพบุคคลมีมิติกลมกลึง
เช่นใบหน้า คอ แขน ลำตัวพร้อมอารมณ์เครื่องประดับ (สันติ เล็กสุขุม, 2547, หน้า 117)

อีกทั้งภาพในคูหาเจดีย์ราย วัดเจดีย์เจ็ดแถว เป็นภาพอดีตพระพุทธเจ้า มีเทวดานั่ง
นมัสการ และเห็นเป็นกษัตริย์บ้าง นั่งเรียงเป็นแถว

อีกแห่งหนึ่งเป็นรูปพระสาวกเดินหรือยืนพนมมือมีดอกบัวเรียงเป็นแถว

สันติ เล็กสุขุม (2547, หน้า 101) เห็นว่า จิตรกรรมฝาผนังสมัยสุโขทัยเล่าเรื่องศาสนา
มีการระบายสีและตัดเส้น แต่ภาพจิตรกรรมในยุคสมัยสุโขทัยนี้ก็แทบไม่เหลือตัวอย่างให้ศึกษาได้

เพื่อ หริพิทักษ์ และอนันต์ วิริยะพินิจ (2531, หน้า 13) เชื่อว่า น่าจะมีจิตรกรรมฝาผนัง
ในอาคารอื่น เช่น พระอุโบสถและพระวิหารอีก แต่เนื่องจากอาคารเหล่านั้นมีเครื่องบนเป็นไม้
ชำรุดผุพังได้ง่ายกว่าในคูหาปราสาทและเจดีย์ซึ่งส่วนบนเป็นอิฐหรือหิน เมื่อเครื่องบนชำรุด น้ำฝน
ก็ไหลเข้าได้ จึงทำลายจิตรกรรมฝาผนังได้ง่าย ประกอบกับความชื้นยิ่งส่งผลมากขึ้นได้เสียหายไป
หมดจนไม่เหลือหลักฐานในอาคารประเภทอื่น สีที่ใช้คือสีดินแดง สีแดงชาด สีดินเหลือง สีดำ

ภาพที่ 4-11 จิตรกรรมในคหุหาปรางค์ วัดเจดีย์เจ็ดแถว ศรีสัชชาลัย เป็นรูปอดีตพุทธเจ้าประทับนั่งเรียงกันเป็นแถว

2. จิตรกรรมฝาผนังสมัยกรุงศรีอยุธยา

จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา ได้พบจิตรกรรมฝาผนังเช่นกัน ในระยะแรกนั้น จิตรกรรมฝาผนังมักเขียนในกรุ คหุหาปรางค์และเจดีย์ ดังเช่นที่วัดราชบูรณะ วัดพระราม และวัดพระมหาธาตุราชบุรีซึ่งนับเป็นระยะแรกของสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นรูปอดีตพระพุทธเจ้าซึ่งเน้นสภาวะของพระพุทธเจ้ายังไม่ได้เน้นเรื่องพุทธประวัติ ในระยะต่อมา มีหลักฐานว่ามีการเขียนเรื่องพุทธประวัติและทศชาติ ใช้สีแดงชาด สีดำ และปิดทอง การเขียนอดีตพุทธนั้นมีความหมายถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์นับตั้งแต่ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าที่ป่ากร (อาจสะท้อนถึงการสะสมบุญ ว่ามีมาตั้งแต่สมัยก่อนหน้ากรุงศรีอยุธยา)

จิตรกรรมฝาผนังในสมัยกรุงศรีอยุธยานี้วาดเป็นแบบแผนพอสมควร ได้แก่ มีภาพมารผจญที่ผนังด้านหน้าพระประธาน เขาพระสุเมรุที่ด้านหลังพระประธาน ส่วนผนังด้านข้างระหว่างช่องหน้าต่างมักวาดพุทธประวัติ ทศชาติหรือมหาชาติ ส่วนเหนือช่องหน้าต่างมักวาดเทพชุมนุม ตัวอย่างนี้พบได้ที่วัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี ซึ่งมีผู้ศึกษาว่า โครงภาพอาจจะเก่าแก่ได้ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ ยังอาจพบงานจิตรกรรมฝาผนังในรูปแบบอื่นได้ เช่น ผนังอาจมีแต่ภาพ

เทพชุมนุม ดังเช่นที่ วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี โดยฝีมือช่างนั้นแสดงออกด้วยเทพ หรือยักษ์ หรืออมนุษย์แต่ละองค์แต่ละรูปนั้นแตกต่างกันไปทั้งรูปร่างหน้าตาและเครื่องทรง

ข้อสังเกตของผู้วิจัยเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังสมัยสุโขทัย และกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ ในระยะแรก ไม่มีหลักฐานว่าจิตรกรรมฝาผนังได้เขียนในอาคารที่มีลักษณะเปิดให้ผู้คนได้เห็น แต่จะวาดขึ้นในสถานที่ปิด ก่อนข้างปิดหรือไม่สามารถเข้าไปได้ ได้แก่ คูหาปรารงค์ กรุ พระปรารงค์ วัดราชบูรณะ ซึ่งวัตถุประสงค์การวาดคงเป็นไปเพื่อเป็นพุทธบูชา แต่ระยะหลังคงเริ่มมีการเขียนในอาคารซึ่งเปิดให้ผู้คนเข้าถึงได้ง่าย และมีหน้าที่เพิ่มขึ้นคือให้ความรู้แก่ผู้คนและประดับสถานที่ดังกล่าวไปแล้วในลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ภาพที่ 4-12 จิตรกรรมรูปอดีตพุทธเจ้า คูหาปรารงค์ วัดพระมหาธาตุราชบุรี อยุธยาตอนต้น

ภาพที่ 4-13 จิตรกรรมในคูหาปราสาท วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ศิลปะอยุธยาตอนต้น เป็นรูปอดีตพุทธเจ้า และรูปผู้มาสักการะที่แถวล่าง

ภาพที่ 4-14 จิตรกรรมวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี เป็นรูปพระเจดีย์บนสวรรค์แทนอดีตพุทธเจ้า 28 พระองค์ วาดในสมัยอยุธยาตอนปลาย

3. จิตรกรรมฝาผนังสมัยต้นรัตนโกสินทร์

โดยอาจแบ่งได้สามรูปแบบ ซึ่งอาจยึดถือเป็นแบบแผนหรือธรรมเนียมในการวาดได้ ดังนี้ (ศิลป์ พีระศรี, 2502) และขยายความโดยผู้วิจัย

1. แบบพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พบรูปแบบที่คล้ายคลึงกันที่วัดไชยทิศ ธนบุรี กล่าวคือ เขียนพุทธประวัติที่ผนังระดับเดียวกับหน้าต่าง โดยรอบอาคาร ผนังสกัดหน้าและผนังสกัดหลัง อาจเป็นคติจักรวาลหรือไตรภูมิ หรืออาจวาดคติอื่น ๆ ไว้ได้เช่น การนมัสการพระพุทธบาทหรือ รูปวิมาน เจดีย์ หรืออื่น ๆ

2. แบบวัดคูสิดาราม วัดสุวรรณาราม และวัดอื่น ๆ ที่มีอายุใกล้เคียงกัน เช่น วัดราชสิทธิาราม วัดทองธรรมชาติ รูปแบบนี้พบมากกว่ารูปแบบอื่น เป็นแบบแผนที่นิยม วาดกันเป็นส่วนมาก

3. แบบวิหารหลวงวัดสุทัศน์เทพวราราม ปรากฏรูปแบบนี้เพียงแห่งเดียวคือ ที่วิหารหลวง

สันติ เล็กสุขุม (2524) อธิบายการวางรูปแบบจิตรกรรมฝาผนังในอาคารทางพุทธศาสนา ว่า พุทธประวัตินั้นเป็นแก่นแกนหรือเป็นหลักในการประกอบภาพ ลักษณะของการวางภาพได้นำเหตุการณ์สำคัญของแต่ละปริเฉทมาแสดง โดยมีพระพุทธเจ้าเป็นองค์ประกอบสำคัญ ซึ่งมักประทับอยู่ในลักษณะคล้ายคลึงกัน หรือแตกต่างตามท้องเรื่อง ส่วนองค์ประกอบอื่น ๆ ก็เพื่อให้ชัดเจนว่าเป็นพุทธประวัติตอนใด ความแตกต่างในการวางองค์ประกอบที่เกิดไปตามแนวทางที่แตกต่างกันของช่าง และช่างจะต้องลำดับตามเรื่องเพื่อให้ผู้ดูเข้าใจ (สันติ เล็กสุขุม, 2524, หน้า 13) ดังนั้น เนื้อหาที่นำมาวาด ช่างจะต้องมีการจัดการวางผังให้เหมาะสม บางรูปแบบอาจเป็นความคุ้นเคยของช่างส่วนใหญ่หรือเป็นแบบที่ยึดถือกันมาโดยเป็นธรรมเนียมที่ไม่ต้องการออกครู

การจัดลำดับภาพภายในโบสถ์วิหาร มีประพุทธรูปประดิษฐานเป็นองค์ประธานอยู่ภายใน มักปรากฏรูปแบบตามแบบแผนซึ่งพบได้จำนวนมากกว่ารูปแบบอื่น ดังนี้

1. ผนังด้านหน้าองค์พระประธาน หรือผนังสกัดหน้า (ผนังสกัด หรือผนังด้านสกัด หมายถึงผนังส่วนที่แคบของอาคารหรือ โบสถ์วิหาร ซึ่งก็คือด้านหน้าและหลังพระประธาน) ของอาคารนิยมเขียนพุทธประวัติตอนมารผจญ

2. ผนังด้านหลังองค์พระประธานนิยมเขียนภาพพุทธประวัติตอนพระพุทธองค์เสด็จลงจากดาวดึงส์ หรือ อีกจำนวนหนึ่งเป็นภาพไตรภูมิ

3. ที่ผนังทั้งสองข้างของพระวิหารเหนือขอบหน้าต่างขึ้นไป จะแบ่งเป็นสามหรือสี่ชั้น แต่ละชั้นเขียนภาพเทพชุมนุมหรือบางแห่งก็เขียนภาพพระอดีตชาติ คือพระพุทธเจ้าเรียงเป็นแถว ทั้งสองประการนี้จะเขียนซ้ำๆ กันโดยรอบผนังทั้งสองด้าน

4. ที่ผนังระหว่างช่องหน้าต่างทั้งสองด้าน นิยมเขียนเรื่อง พระเวสสันดร โดยแบ่งเป็น กัณฑ์ หรือทศชาติหรือชาดกเรื่องต่าง ๆ

5. บางแห่งที่ผนังด้านข้างทั้งสองด้าน ด้านใดด้านหนึ่งอาจเขียนพุทธประวัติ ส่วนอีกด้านเขียนเรื่องชาดก ทั้งทศชาติและพระเวสสันดร

6. ที่บานประตู หน้าต่าง นิยมเขียนภาพทวารบาล เลี้ยวกาง หรือยักษ์แบบจีน หรือภาพจับอย่างใดอย่างหนึ่ง อันมีความหมายไปในทางที่ว่าเป็นผู้ดูแลรักษาอาคารด้วย (สมชาติ มณีโชติ, 2529, หน้า 16 อ้างถึงใน เพื่อ หริพิทักษ์ และอนันต์ วิริยะพินิจ, 2531, หน้า 20)

มีข้อสังเกตว่า บางครั้ง ช่างอาจมีการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งของภาพไปได้ เช่น ที่วัดไชยทิศ ธนบุรี ที่มีการเปลี่ยนตำแหน่งไปบ้าง แต่โครงเรื่องหลักยังคงเดิม เว้นแต่ภาพหลังพระประธานที่ยังคงเป็นไตรภูมิ โดยทั่วไปแล้ว ช่างโบราณมักรักษาแบบแผนดั้งเดิม มักจะไม่พลิกแพลงนอกอย่างมากนัก เว้นแต่ส่วนที่ไม่สำคัญที่อาจเขียนตามใจตัว แต่การเปลี่ยนแปลงหรือปรับผังไปนี้ ก็ถือเป็นความกล้าหาญอยู่มาก อีกทั้งวัดแห่งนี้ก็มีผู้ศึกษาว่าเป็นแหล่งที่มีฝีมือช่างสูงมากจนถึงระดับครูช่าง

ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์พระภิกษุที่ดูแลพระอุโบสถวัดไชยทิศ ท่านได้เล่าว่า ช่างผู้เขียนจิตรกรรมฝาผนังที่วัดนี้เป็นชาวกรุงเก่า ที่ตกค้างมาอยู่ธนบุรี มีฝีมือสูง เมื่อบ้านเมืองเริ่มตั้งตัวได้ก็เริ่มวาดจิตรกรรม เป็นแห่งแรก ๆ ในสมัยบ้านเมืองใหม่

แม้ว่า จิตรกรรมไทยนั้นมีลักษณะเป็นแบบแผนประเพณี แต่แท้ที่จริงภายใต้โครงใหญ่หรือกรอบเนื้อหาที่ถูกกำหนดมาแล้วช่างก็ยังสามารถแสดงความเป็นตัวของตัวเองได้ เนื้อหาที่นำมาใช้อาจเป็นเนื้อหาเดียวกัน ตอนเดียวกัน แต่การจัดวางภาพอาจแตกต่างกันหรือการตกแต่งอาจผิดแผกไปได้

พอสรุปได้ว่า จิตรกรรมฝาผนังที่สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ส่วนใหญ่ยังคงแบบแผนสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และมีการสร้างสรรค์ชิ้นใหม่บ้างในช่วงปลายสมัยรัตนโกสินทร์

ตารางที่ 4-1 เนื้อหาจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ในแหล่งที่ศึกษา (สันติ เล็กสุขุม, 2547 ก; จิตรกรรมฝาผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์, 2557);
 ประวัตินครวัดใหญ่อินทาราม, 2537; น ฦ ปากน้ำ, 2534; พระมหาอำพล บุคคาสาร, 2546; ม.ล.สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, 2525)

วัด/ แหล่ง	สมัยสร้าง	สมัยการบูรณะใหญ่	เนื้อหาจิตรกรรมโดยสังเขปและบริเวณที่พบ	หมายเหตุ
พระที่นั่งพุทไธสวรรย์	พ.ศ. 2338	รัชกาลที่ 3	ในพระที่นั่ง - เทพชุมนุม ที่เหนือบานหน้าต่าง - พุทธประวัติโดยละเอียดหรือตามเรื่อง ปฐมสมโพธิ ที่ระดับบานหน้าต่าง จนตลอดทั้งพระที่นั่ง - วิมานหรือสวรรค์ชั้นต่าง ๆ มีรูปเจดีย์ประจำชั้นของสวรรค์ - ภาพมารผจญอยู่ที่ผนังด้านซ้ายของพระพุทธสิหิงค์	
วัดสุวรรณาราม	ปลายอยุธยา	รัชกาลที่ 3	ในพระอุโบสถ - มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสันฐานหรือคติจักรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	
วัดคูสิดาราม	อยุธยา	รัชกาลที่ 2 (โดยประมาณ)	ในพระอุโบสถ - มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสันฐานหรือคติจักรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	ภาพสุรกายในนรกหรือ เปรตได้ภาพเขาพระสุเมรุ "ได้รับการกล่าวขานว่านำ กลัว

ตารางที่ 4-1 (ต่อ)

วัด/ แหล่ง	สมัยสร้าง	สมัยการบูรณะใหญ่	เนื้อหาจิตรกรรมโดยสังเขปและบริเวณที่พบ	หมายเหตุ
วัดไชยทิศ	อยุธยา	- รัชกาลที่ 1 (ตามคำบอกเล่าของทางวัด) - รัชกาลที่ 3 (ตามการสันนิษฐานของนักประวัติศาสตร์ศิลปะ)	- มารผจญที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสวรรค์หรือคคจักรวาลที่ผนังสกัดหลัง ด้านหลังพระประธาน - พุทธประวัติที่ผนังด้านข้าง	
วัดทองธรรมชาติ	ต้นรัตนโกสินทร์	รัชกาลที่ 3	- มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสวรรค์หรือคคจักรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	
วัดราชสิทธิาราม	ปลายอยุธยา	รัชกาลที่ 1-3	ในพระอุโบสถ - มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสวรรค์หรือคคจักรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	
วัดบางยี่ขัน	ปลายอยุธยา	รัชกาลที่ 2-3	ในพระอุโบสถเขียนภาพพระพุทธรเจ้า (น่าจะเป็นการบูรณะสมัยหลัง) ผนังสกัดหน้าวาดภาพมารผจญ ด้านล่างวาดเรื่องมโหสถผนังด้านข้างเป็นชาดก (ลบเลือน)	

ตารางที่ 4-1 (ต่อ)

วัด/ แหล่ง	สมัยสร้าง	สมัยการบูรณะใหญ่	เนื้อหาจิตรกรรมโดยสังเขปและบริเวณที่พบ	หมายเหตุ
วัดดาวดึงษาราม	ต้นรัตนโกสินทร์	รัชกาลที่ 3	ในพระอุโบสถ - ทศชาติชาดกที่ด้านหลังพระประธาน - ด้านข้างเป็นการบูรณะในยุคปัจจุบัน	
วัดโบสถ์สามเสน	ปลายอยุธยา	ต้นรัตนโกสินทร์	- มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสัตถฐานหรือคคิจกรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	
วัดใหม่เทพนิมิตร	อยุธยา	ต้นรัตนโกสินทร์	- มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสัตถฐานหรือคคิจกรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	
วัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี	อยุธยา ตอนกลาง	ต้นรัตนโกสินทร์	ในพระอุโบสถ - ผนังสกัดหลังเป็นคคิจกรวาลหรือไตรภูมิโลกสัตถฐาน - ผนังสกัดหน้าเป็นภาพมารผจญ - ผนังด้านข้างเขียนเรื่องทศชาติและพุทธประวัติ	
วัดเครือวัลย์วิหาร	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 3	ในพระอุโบสถ - ชาดก 550 ชาติ เขียนแบบแบ่งช่องทั่วผนัง	

ตารางที่ 4-1 (ต่อ)

วัด/ แหล่ง	สมัยสร้าง	สมัยการบูรณะใหญ่	เนื้อหาจิตรกรรมโดยสังเขปและบริเวณที่พบ	หมายเหตุ
วัดบางขุนเทียนใน	ปลายอยุธยา	รัชกาลที่ 3	ในพระอุโบสถ - ภาพชาวต่างชาติที่บ้านประตู่	
วัดบวรนิเวศวิหาร	ต้นรัตนโกสินทร์	รัชกาลที่ 3	พระอุโบสถ	
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม	รัชกาลที่ ๑	รัชกาลที่ ๓	มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสันฐานหรือคคจักรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	
วัดคงคาราม	อยุธยา	รัชกาลที่ ๓-๔	มารผจญหรือมารวิชัย ที่ผนังสกัดหน้า - ไตรภูมิโลกสันฐานหรือคคจักรวาลที่ผนังสกัดหลัง (หลังพระประธาน) - ทศชาติชาดก ที่ผนังด้านข้าง - พุทธประวัติ ที่ผนังด้านข้าง	
วัดใหญ่อินทาราม ชลบุรี	อยุธยาตอนกลาง	ต้นรัตนโกสินทร์	ในพระอุโบสถ - ผนังสกัดหลังเป็นคคจักรวาลหรือไตรภูมิโลกสันฐาน - ผนังสกัดหน้าเป็นภาพมารผจญ - ผนังด้านข้างเขียนเรื่องทศชาติและพุทธประวัติ	
วัดเครือวัลย์วิหาร	รัชกาลที่ 3	รัชกาลที่ 3	ในพระอุโบสถ - ชาดก 550 ชาติ เขียนแบบแบ่งช่องทั่วผนัง	

คติและรูปแบบที่เพิ่มเติมเข้ามาใหม่

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ วัดสำคัญซึ่งได้มีการบูรณะอย่างใหญ่ได้แก่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม อันเนื่องด้วยเป็นวัดใกล้พระบรมมหาราชวังที่วัดแห่งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริสร้างให้เป็นแหล่งเรียนรู้ที่กว้างขวางขึ้นกว่าแต่ก่อนสำหรับราษฎรมาตั้งแต่ต้น โดยรัชกาลที่ 1 โปรดให้สร้างรูปฤๅษีตัดตนมาตั้งแต่คราวบูรณะครั้งแรก

ในอดีต วัดก็เป็นแหล่งความรู้สำหรับชุมชนอยู่แล้ว โดยมีพระสงฆ์นั้นเองเป็นครู และกล่าวได้ว่าเป็นความรู้เกือบทุกเรื่อง ตั้งแต่ศีลธรรมจรรยาและประเพณี การเรียนเขียนอ่าน ความรู้เรื่องเกี่ยวกับชีวิตเช่นการรักษาโรคคั่งที่มีหมอพระ และงานช่างทั้งปวง ทั้งหมดนี้คือการกล่อมเกล่าในทางสังคมการเมืองทั้งสิ้น แต่เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 1 อันเป็นสมัยฟื้นฟูบ้านเมือง วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามหรือวัดโพธิ์ได้รับการจัดให้เป็นเสมือนแหล่งเรียนรู้อันสำคัญ เนื่องจากการสนับสนุนโดยรัฐหรือชนชั้นทำให้เกิดเป็นแหล่งเรียนรู้ในวิชาต่าง ๆ ที่หลากหลายมากขึ้นและบางวิชาเช่นวิชาแพทย์ มักเป็นวิชาที่ไม่ถ่ายทอดให้กับคนทั่วไป แต่มักเป็นวิชาที่จะถ่ายทอดให้กับบุคคลใกล้ชิดหรือบางครั้งก็ไม่มีถ่ายทอดสืบต่อ แต่ในกรณีวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น จะมีเป้าหมายของการเผยแพร่ความรู้ในด้านต่าง ๆ จนกล่าวได้ว่าเป็นเสมือนแหล่งภูมิปัญญาอันสำคัญของสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เนื่องจากการรวมเอาวิชาแพทย์ซึ่งประชาชนจะได้มาศึกษาเพื่อดูแลตนเองโดยแสดงออกทั้งงานช่างทั้งประติมากรรมและจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่รูปฤๅษีตัดตนและศาลารายต่าง ๆ ซึ่งเคยมีจิตรกรรมฝาผนังในลักษณะนี้ รวมถึงตำรับตำรา ความเชื่อต่าง ๆ ก็ได้รับการบรรจุเรื่องราวไว้

คติที่เพิ่มเติมหรือนำเอาเนื้อหาที่มักได้มีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังนักมาวาด จะพบเห็นได้ชัดในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงสร้างวัดอีกหลายแห่ง มีการบูรณะใหญ่และระดมช่างหลากหลายประเภทมาร่วมกับบูรณะและเขียนจิตรกรรมฝาผนังกันเป็นการใหญ่ในหลายแห่ง ทั้งนี้ ไม่เหลือหลักฐานว่าจิตรกรรมฝาผนังในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้มีการวาดเรื่องราวในลักษณะที่เป็นการเผยแพร่ความรู้แก่ประชาชนในประเด็นของความรู้นอกจากเรื่องศาสนาโดยตรงมาก่อน

คติต่อมา ได้แก่ เรื่องราวของรัฐ ได้กล่าวถึง เมืองขึ้นของรัตนโกสินทร์ที่ได้วาดไว้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งเรื่องราวเกี่ยวกับการเมืองหรือเรื่องของรัฐที่เป็นเฉพาะเรื่องเช่นนี้ไม่มีหลักฐานใดกล่าวถึงในจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา โดยเรื่องที่เกี่ยวข้องกับรัฐเท่าที่มีหลักฐานก็คือขบวนเสด็จทางสถลมารคที่วัดยม อยุธยา (มีเพียงสมุดภาพคัดลอก และไม่ได้อยู่ในประเทศไทย) การกล่าวถึงเมืองขึ้นเช่นนี้ทำให้ผู้คนได้เรียนรู้ลักษณะทางการเมืองการปกครองที่ยังคงนับเอาราช

ธานีเป็นศูนย์กลางทางการปกครอง โดยเป็นไปตามอุดมคติศูนย์กลางจักรวาล ที่มีเมืองออกทั้งหลาย เป็นบริวารตามแบบของการปกครองแบบโบราณของสยามและอาณาจักรใกล้เคียง

ในวัดที่มีหลักฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 สิ่งที่จะพบได้เสมอก็คือ การที่มีภาพบันทึกลับร่วมสมัยและภาพของผู้คนทั่วไปมากขึ้น ข้อสังเกตของผู้วิจัยคือ การมีตัวตนของมนุษย์สามัญหรือผู้ที่เป็นชาวบ้านชาวเมืองมาปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังมากขึ้นกว่ายุคก่อน สิ่งนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นสาธารณะของวัดและสภาวะทางสังคมที่เป็นสังคมเปิดกว้างมากยิ่งขึ้น ในแง่ที่สามารถบรรจุเรื่องราวของมนุษย์ธรรมดาๆ มากกว่าเรื่องของชนชั้นนำหรือความศักดิ์สิทธิ์ ผู้วิจัยเห็นว่า การมีตัวตนของผู้คนธรรมดาๆ เหล่านี้คือการที่สังคมการเมืองเริ่มให้ความสำคัญกับคนหรือประชาชนที่อยู่ภายในรัฐมากยิ่งขึ้นในฐานะ “ส่วนหนึ่ง” ของความเป็นบ้านเมืองหรือรัฐในยุคที่ศึกษานี้ แม้ว่า ในยุคก่อนหน้านั้น สังคมการเมืองไทยจะให้ความสำคัญกับคนก็จริง หากแต่มักเป็นไปตามอุดมคติเดิมคือเน้นพระมหากษัตริย์ในความเป็นกษัตริย์ของชนหลากหลายโดยสนใจเพียงกำลังแรงงานหรือกำลังคนที่เพิ่มพูนอันนำมาซึ่งเศรษฐกิจที่มั่งคั่ง แต่คนเหล่านั้นกลับไม่ค่อยพบหลักฐานการมีตัวตนหรือมีชีวิตประจำวันมากนักในจิตรกรรมฝาผนังในช่วงก่อนยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ส่วนจิตรกรรมฝาผนังยุคที่ศึกษานี้ได้พบภาพที่ประกอบไปด้วยผู้คนจำนวนมากที่กำลังมีชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นการทำมาหากิน การละเล่น หรือแม้แต่เพียงปรากฏตัวตนบนจิตรกรรมฝาผนัง ภาพเช่นนี้มีเป็นจำนวนมาก ได้แก่ วัดทองธรรมชาติ วัดกัลยาณมิตร วัดสุวรรณาราม เป็นต้น

ความสำคัญของตัวละครอื่น ๆ ในพุทธประวัติ หรือในประวัติศาสตร์ศาสนาพุทธก็ได้รับการนำมาเป็นเนื้อหาในการวาด ได้แก่ที่วัดพระเชตุพนทั้งพระอุโบสถและพระวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์ ได้แก่การวาดเรื่องราวของพระสาวกและพระสาวิกาซึ่งมีปรากฏอยู่ไม่มากนักในสมัยอยุธยา บุคคลเหล่านี้มักไม่ปรากฏตัวตนในจิตรกรรมฝาผนังที่วาดกันมาตามแบบแผนธรรมเนียมมากนัก โดยเฉพาะพระสาวิกาหรือพระภิกษุณีนั้นแทบไม่ปรากฏเลย ที่มีอยู่นั้นก็พบได้ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์และที่พระวิหารพระพุทธรูปไสยาสน์

ในแง่รูปแบบ ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นสมัยที่วัฒนธรรมจากตะวันตกหลังไหลเข้ามา กลายเป็นแรงบันดาลใจให้กับช่างผู้สร้างงาน โดยเฉพาะแหล่งที่สำคัญได้แก่พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร ที่ทั้งเรื่องราวและรูปแบบแปลกไปจากแบบแผนการวาดดั้งเดิม ได้แก่การวาดโดยอาศัยทัศนียภาพแบบตะวันตก และเรื่องราวปรีชาธรรมโดยฝีมือช่างพระคือท่านขรัวอินโข่ง

ศิลปกรรมรูปแบบจีนที่เพิ่มเติมเข้ามาเป็นอย่างไร้ใหม่และนำลงถ่ายทอดในจิตรกรรมฝาผนังในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น เริ่มต้นตั้งแต่เมื่อศิลปะแบบจีนได้เข้ามาเป็นแบบพระราชนิยมมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2-3 ที่ทางราชสำนักไทยได้มีการค้ากับจีนอย่างสม่ำเสมอ การรับรูปแบบจีน

โดยปรากฏเด่นชัดที่การสร้างสวนขวา ประกอบกับการที่ชาวจีนซึ่งก็คงรวมถึงช่างจีนได้อพยพมายังสยามมากขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว

รูปแบบและแนวคิดแบบจีนได้รับการถ่ายทอดลงในจิตรกรรมฝาผนังไทยด้วย ซึ่งก็คงวาดโดยช่างจีนที่หลังไหลเข้ามาในสยาม

ตารางที่ 4-2 วัดที่มีจิตรกรรมเป็นแบบจีนหรือเขียนด้วยเนื้อหาจากวรรณกรรมจีน

วัด	สมัยสร้าง	สมัยบูรณะใหญ่	เนื้อหาจิตรกรรมและบริเวณที่พบ	หมายเหตุ
วัดราชโอรสาราม	อยุธยาตอนปลาย	พ.ศ. 2364 (รัชกาลที่ 3)	ในพระอุโบสถ รูปเครื่องตั้งหรือ เครื่องบูชาแบบจีน และลายก้ามเสลี่ยง ผนัง	
วัดนางนองวรวิหาร	อยุธยา	รัชกาลที่ 3 ประมาณ พ.ศ. 2376	พระอุโบสถ ผนังสกัดหน้า เรื่อง พระพุทธองค์ ปราบท้าวชมพูบดี ผนังด้านข้าง เขียน เรื่องสามก๊กเป็น ตอน ๆ บนแผ่นไม้	
วัดประเสริฐ สุทราวาส	รัชกาลที่ 1	รัชกาลที่ 3	พระอุโบสถ - วรรณกรรมเรื่อง สามก๊ก เขียน แบ่งเป็นช่องด้วย หมึกจีนสีดำ	
เก๋งนุกิจราชบริหาร	รัชกาลที่ 3 ?	-	อาคารขนาดเล็ก ในพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ พระนคร -วรรณกรรมเรื่อง ห้องสินตลอดทั้ง อาคาร	

การสร้างงานช่างหรือการสร้างงานศิลปะในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นสิ่งที่ส่งเสริมอำนาจและความมั่นคงของรัฐ เป็นผลจากเศรษฐกิจที่มั่งคั่งและการสนับสนุนของชนชั้นนำ เป็นการแสดงออกซึ่งแนวคิดที่หล่อหลอมเชื่อมโยงเอาความคิดต่าง ๆ มาประมวลเป็นแนวคิดทางการปกครองตามแบบไทย โดยเป็นภูมิปัญญาเฉพาะ ซึ่งมีพัฒนาการทั้งเรื่องของแนวคิดและรูปแบบตลอดมาซึ่งส่วนหนึ่งสะท้อนหรือแสดงออกลงในจิตรกรรมฝาผนัง

วรรณิกา ฅ สงขลา (2530, หน้า 142) กล่าวถึง จิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า มีลักษณะพิเศษมากกว่าสมัยอื่น เพราะจิตรกรรมยุคนี้เขียนขึ้นจากตำราต่าง ๆ หลายสาขา ดังที่ปรากฏในหลักฐานการบูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระราชหฤทัยให้เป็นมหาวิทยาลัยสำหรับประชาชน เพราะเวลานั้นตำราเรียนหายาก ครูอาจารย์บางคนก็หวงวิชา บางท่านรู้ผิด สอนผิด ฯลฯ พระองค์จึงโปรดให้ตั้งนักปราชญ์ราชบัณฑิตคิดค้นรวบรวมความรู้ทางโบราณคดี วรรณคดี ตำรายา ฯลฯ เลือกลำเอียงแต่ที่สำคัญมาจารลงแผ่นศิลาติดไว้ให้มั่นคงถาวรพร้อมกับโปรดให้เขียนภาพลงบนฝาผนังประกอบด้วย ดังนั้นจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนใหญ่จึงเป็นตำราที่เขียนขึ้นเป็นภาพที่แสดงความรู้ด้านวรรณกรรม ศิลปกรรม ศาสนา วัฒนธรรม ประเพณี ประวัติศาสตร์ และความรู้ต่าง ๆ ดังจะพบเห็นได้ทั้งจากวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และวัดราชโอรส (จารึกตำรายา) ซึ่งเป็นวัดที่มีขนาดใหญ่ มีพื้นที่มากพอ และเป็นพื้นที่สำคัญโดยส่วนพระองค์จึงทรงโปรดให้จารึกวิชาความรู้เหล่านั้นไว้

แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับงานช่าง

เมื่อประมวลข้อมูลทั้งหมดนี้แล้ว ข้อพิจารณาอันสำคัญคือ นอกเหนือจากแนวคิดโบราณที่ยังสืบทอดมาตั้งแต่โบราณได้แก่ความเป็นจักรวาลแล้ว จะเห็นความพิเศษของการสร้างงานศิลปะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ที่พอจะสรุปแนวคิดของพระองค์ที่มีการสร้างงานช่างและจิตรกรรมฝาผนังได้ดังต่อไปนี้

1. ความมั่นคงถาวร ความแข็งแรง อาคารที่ปรับปรุงให้มีความแข็งแรงมากขึ้นได้แก่การสร้างเสาชิงช้าขนาดใหญ่เพื่อรับน้ำหนัก
2. ขนาดที่ใหญ่โตโอ้อ่าและเพื่อความสง่างาม ได้แก่ พระปรางค์วัดอรุณ พระพุทธไตรรัตนนายก วัดกัลยาณมิตร ภูเขาทอง ซึ่งเดิมจะสร้างเป็นพระปรางค์ใหญ่ และเป็นการสืบทอดแบบแผนเดิม เช่น พระพุทธไตรรัตนนายกที่วัดกัลยาณมิตรที่มีพระราชดำริจะสร้างให้ใหญ่เทียมเท่าหลวงพ่อดโตที่วัดพนัญเชิง อโยธยา
3. ความหลากหลายของแนวคิดและประโยชน์ใช้สอย วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดราชโอรสอาราม ได้แก่ ตำรายา อันเนื่องมาจากการสนับสนุนการศึกษาของพระสงฆ์ที่มีมาก

ทำให้ความรู้ในเรื่องศาสนาแพร่ขยายออกไปอีก ทำให้จิตรกรรมฝาผนังมีลักษณะที่หลากหลายมากขึ้น และได้กลายเป็นตำราที่สมบูรณ์แบบในรัชสมัยนี้

4. ปริมาณที่มาก การวาดจิตรกรรมที่กินพื้นที่ขนาดใหญ่ เช่นจิตรกรรมฝาผนังและที่เสาชิงช้าของพระวิหารหลวง วัดสุทัศนเทพวราราม การใช้พื้นที่ขนาดใหญ่เช่นนั้น ย่อมเกี่ยวข้องกับเรื่องของความครบถ้วนบริบูรณ์ตามคติดั้งเดิมด้วย โดยเขียนเรื่องประวัติของอดีตพุทธ 28 พระองค์

5. ความครบถ้วนบริบูรณ์ของอุดมคติต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา เช่นพุทธบริษัท 4 ที่มีการสร้าง วาดรูปพระภิกษุณีอยู่หลายแห่ง วัดพระเชตุพน วัดโปรดกษेत्रฐาราม สมุทรปราการ (เกรียงไกร โตะประเทศ, 2552) วัดเทพธิดาราม ซากที่ครบถ้วนทั้ง 550 เรื่อง ที่วัดเครือวัลย์วิหาร ความครบถ้วนบริบูรณ์ของฝีมือช่างที่วัดสุวรรณาราม รวมทั้งคดียักรพรรดิราชที่อยู่ในพระพุทธรูปทรงเครื่อง

6. ความหลากหลายของเนื้อหาที่นำมาวาด กล่าวคือเนื้อหาเพิ่มมากขึ้น หลากหลายมากขึ้น และมีวัตถุประสงค์มากขึ้น ดังที่กล่าวว่า จิตรกรรมฝาผนังเป็นงานช่างที่ต้องใช้ทรัพยากรเป็นจำนวนมาก ฝีมือช่างที่ต้องฝึกฝนยาวนาน สีสื่ออุปกรณ์ ที่ต้องทำขึ้นเป็นการเฉพาะ

การวิเคราะห์การสร้างศิลปกรรมโดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ได้แก่

1. ยังคงเป็นพุทธบูชาดังปณิธานที่รัชกาลที่ 3 ทรงแสดงความปรารถนาถึงการบรรลุพระโพธิญาณ

2. รัฐที่สามารถสร้างสรรค์สิ่งงาม สิ่งใหญ่ แสดงออกถึงฝีมือช่างทั้งคุณภาพและปริมาณดังในรัชสมัยนี้ ย่อมเป็นการแสดงออกถึงความพร้อมบริบูรณ์ในโภคทรัพย์ทั้งหลายที่บ้านเมืองมีอยู่ อีกทั้งการระดมช่างจำนวนมากมาสร้างสรรค์งาน ย่อมแสดงให้เห็นว่า บ้านเมืองนี้มีใช้ล้ำหลังหรือเป็นเมืองเถื่อน เมื่อทางราชสำนักเคยมีความคิดว่า งานช่างเป็นเกียรติยศของแผ่นดิน ในแง่นี้ย่อมแสดงให้เห็นนาประเทศเห็นว่าเป็นบ้านเมืองมีอารยธรรม และมีความรุ่งเรืองอย่างยิ่ง

3. พื้นฐานความคิดบางประการของไทยที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง เช่นการสั่งสมบุญบารมี มีการแสดงออกอย่างมากในรัชสมัยนี้ ผู้คนจะได้รับยกย่องนับถือก็เพราะได้ทำกุศลแก่คนหมู่มาก ก็คือการสร้างวัด การบริจาคทาน ก่อนเกิดการรับธรรมเนียมและแนวคิดฝรั่งและลดการสร้างจิตรกรรมฝาผนังลง

4. ผลของงานช่าง การเกิดขึ้นของช่างที่มีเป็นจำนวนมากในรัชสมัยนี้ ยังส่งผลต่อสังคมการเมืองไทยต่อมาอีกนานจนถึงรัชกาลที่ 5 ที่ยังเหลือตัวพ่อกึ่งจะบูรณะพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามได้ แต่กระนั้น ช่างมีทักษะและฝีมือต่าง ๆ กันไปมากแล้ว

5. ความครบถ้วนบริบูรณ์จะเป็นหลักการสำคัญในการสร้างศิลปกรรม และจิตรกรรมฝาผนังด้วย หมายถึง สมบูรณ์ทั้งทางแนวคิดและองค์ประกอบรวมไปถึงสุนทรียะ ย่อมสะท้อนความมั่นคงของรัฐได้ว่า เมื่อรัฐมีพลังทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองอย่างพร้อมพรั่ง ก็ไม่ได้ยากที่จะแสวงหาความครบถ้วนสมบูรณ์แบบในทางอุดมคติ แม้บางอย่างไม่มีอยู่จริงในประเทศไทยเช่นพระภิกษุณี แต่การกระทำใดหากบริบูรณ์ได้ก็ทรงกระทำ แม้จะทำเพื่อตอบสนองอุดมคติทั้งนี้

6. ให้ความสำคัญกับ “มนุษย์” ที่มีอยู่จริงมากขึ้น ภาพของผู้คนมากหน้าหลายตาและมีเป็นจำนวนมากที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังยุคนี้สะท้อนว่ามนุษย์และสามัญชนมีบทบาทมากขึ้นในสังคมการเมือง

ประการแรก ได้แก่ ภาพของบุคคลอื่น ๆ นอกเหนือจากพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ที่สั่งสมบารมีในทศชาติหรือมหาชาติ ได้แก่ ภาพพระสาวกและพระสาวิกาเอตทัคคะ อุบาสกและอุบาสิกาคนสำคัญที่มีบทบาทในพุทธศาสนา โดยกล่าวถึง ประวัติและบทบาทของท่านเหล่านั้นโดยเล่าเรื่องไว้ในจิตรกรรมฝาผนัง

นอกจากนี้ผู้คนที่ใช้ชีวิตอยู่จริงในขณะที่วาดก็มีตัวตนปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในฐานะของการบันทึกสังคมที่รายรอบตัวช่าง ได้แก่ที่ปรากฏในภาพกอก ซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องกับต่อเรื่องหรือเป็นตัวละครที่สำคัญใด ๆ แต่ในช่วงเวลานี้ มีข้อสังเกตว่า ภาพกอกที่เต็มไปด้วยผู้คนมีมากขึ้น ได้แก่ภาพที่วัดทองธรรมชาติ ซึ่งเป็นภาพการชมมหรสพในการถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้าและวัดกัลยาณมิตรที่เป็นฉากบ้านเรือนและผู้คนอันหลากหลายเชื้อชาติในแถบกุฎีจีน ธนบุรี

ในภาพรวมแล้ว สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่นอกจากเป็นการฟื้นฟูทั้งบ้านเมือง การเมืองการปกครองและศิลปวัฒนธรรมซึ่งแฝงไว้ด้วยการกล่อมเกลากลางการเมืองแล้ว องค์พระมหากษัตริย์ก็ทรงมีพระราชดำริเรื่องงานช่างหรือศิลปะอยู่มากพอสมควร บางครั้งก็ทรงงานเหล่านั้นด้วยพระองค์เองดังเช่นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ทรงแกะสลักหัวหุ่นพระยารักษ์ใหญ่และพระยารักษ์น้อย (ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พระที่นั่งศิวโมกษพิมาน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร) หรือการทรงแกะสลักบานประตูพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์เป็นปฐมฤกษ์ จนสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมีพระราชดำริเกี่ยวกับงานศิลปะมากพอสมควร เนื่องจากเป็นยุคที่เศรษฐกิจรุ่งเรือง มีการสร้างและบูรณปฏิสังขรณ์วัดเป็นจำนวนมาก

จากพระราชกิจประจำวัน ที่จะต้องทรงมีเวลาตรวจแบบสำหรับงานช่างที่จะนำไปซ่อมวัดวาอารามต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ ในจดหมายเหตุ การซ่อมวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ได้ระบุว่า เมื่อเสด็จออกตรวจงานการเขียนจิตรกรรมใหม่ที่พระระเบียงซึ่งยังคงเขียนเรื่องรามเกียรติ์

ดังของเก่า ได้ทอดพระเนตรเห็นช่างเขียนรูปทศกัณฐ์โศก ว่าไม่โศก ช่างจึงเพียรเขียนแก้ ครั้นเสด็จทอดพระเนตรคราวหลังเห็นว่าโศกดีนัก ช่างจึงได้รับพระราชทานรางวัล (ส.ตุลยานนท์, 2525)

กล่าวโดยสรุปได้ว่า สังคมการเมืองไทยมีส่วนสนับสนุนการสร้างจิตรกรรมฝาผนังตลอดมา และให้ความสำคัญต่อการสร้างงานศิลปะ และให้ความสำคัญกับช่างโดยมีประเพณีเกี่ยวกับช่างและให้ความสำคัญเป็นพิเศษ ทั้งหมดนี้ย่อมเป็นผลมาจากการที่อุดมคติทางการเมืองการปกครองเป็นไปในลักษณะเบ็ดเสร็จหลอมรวมเป็นหนึ่งเดียวกันทั้งทางศาสนาและศิลปะชีวิตของช่างในวัฒนธรรมไทย และแสดงออกในจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งเป็นงานศิลปะที่มีหน้าที่หลากหลาย ที่สำคัญคือเป็นภาพสะท้อนของโลกทัศน์และความคิดทางการเมืองการปกครอง โดยอาศัยหลักการศาสนาอีกทั้งการกลมกลืนและเรียนรู้จริยธรรมทางสังคมด้วย

บทที่ 5

พัฒนาการทางสังคมการเมืองที่มีต่อกระบวนการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ต้องเผชิญกับสถานการณ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะการคุกคามจากประเทศตะวันตกซึ่งได้แผ่อิทธิพลเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้สังคมการเมืองไทยจะเป็นสังคมเปิด เป็นสังคมที่ยินดีต้อนรับชาวต่างชาติในฐานะของคู่ค้า แต่เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงไปจากการเป็นคู่ค้า เริ่มมีความสัมพันธ์กันในสถานะอื่น ๆ ส่งผลให้ไทยต้องปรับตัวไป และเริ่มเรียนรู้วัฒนธรรม ความรู้ความคิดของชาวตะวันตก และปรับตัวเองไปภายใต้สถานการณ์ที่กำลังเผชิญ การปรับตัวนี้เป็นไปในหลายมิติ ได้แก่ความคิดและนโยบายทางการเมืองการปกครอง สถาบันศาสนาที่ปรับตัวเอง โดยชนชั้นนำก็ได้ปรับความคิดไป เมื่อความคิดเปลี่ยนไปดังนี้แล้ว ย่อมส่งผลให้กับการสร้างจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเคยเป็นภาพสะท้อนโลกทัศน์และอุดมคติทางสังคมการเมืองด้วย

ความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นนำไทย

1. การปรับตัวทางความคิดของชนชั้นนำไทย

นับแต่เริ่มสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา โลกทัศน์ของกลุ่มชนชั้นนำมีความเปลี่ยนแปลงและปรับตัวไปอย่างมาก แม้ว่าในทางรูปแบบและอุดมคติบางประการจะยังคงสืบทอดมาจากกรุงศรีอยุธยาซึ่งมีการศึกษาไว้มากในประเด็นนี้ หรือมีการสืบทอดอุดมคติบางประการในทางสังคมการเมืองและศิลปะ แต่ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ในขณะที่สังคมสมัยนั้นยังคงสืบทอดรูปแบบและเนื้อหาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ในขณะเดียวกันก็มีความเปลี่ยนแปลงทั้งทางสังคมการเมืองและการแสดงออกทางศิลปะไปด้วยพร้อมกัน ทั้งนี้ ต้องพิจารณาความคิดหรือโลกทัศน์ของชนชั้นนำซึ่งได้แก่พระราชวงศ์และขุนนางชั้นสูงที่มีส่วนในการชี้นำสังคม

ข้อสังเกตของผู้วิจัยคือ นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา กล่าวได้ว่าสังคมการเมืองไทยมีความชัดเจนของนโยบายทางการเมืองการปกครองพอสมควรเมื่อเปรียบเทียบกับสมัยก่อนหน้านั้น กล่าวคือ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ได้นำแนวคิดทางพุทธศาสนามาเป็นนโยบายทางการเมืองการปกครอง และยังคงสืบทอดความเป็นรัฐในลักษณะจารีตคือแสดงออกตามอุดมคติศูนย์กลางจักรวาล และคงสืบทอดพุทธราชาและจักรพรรดิราชดังที่ปรากฏในงานศิลปะดังที่กล่าวมาแล้ว และประกอบกับความมีประสิทธิภาพของโครงสร้างรัฐที่เริ่มแข็งแกร่ง

และระบบกฎหมายที่มีความเข้มงวด จึงส่งผลให้รัฐและสังคมการเมืองในช่วงเวลานี้ดำเนินไปได้ อย่างมีเสถียรภาพ

เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โครงสร้างทางการเมืองปกครองไม่ค่อยมีความเปลี่ยนแปลงมากนัก ในทางการเมืองค่อนข้างมีเสถียรภาพ แม้จะมีปัญหากรณีเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตราวุฒิกษัตริย์เกี่ยวกับกรณีการแย่งชิงราชสมบัติในตอนต้นรัชกาล แต่การณ์หลังจากนั้นก็ไม่มีปรากฏเหตุการณ์ในลักษณะนี้อีก และก็ทรงสร้างสมดุลทางการเมืองระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ทางการเมืองได้อย่างมีเสถียรภาพด้วย อีกทั้งมีการอีกทั้งงานศิลปะก็ยังคงสืบทอดจารีตเดิม

ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ นอกจากความสัมพันธ์ทางการค้ากับจีนตามระบบบรรณาการ ที่มีมาตลอดแล้วก็เริ่มเปิดความสัมพันธ์กับต่างประเทศ โดยเฉพาะประเทศตะวันตกอย่างเป็นทางการมากยิ่งขึ้น ได้แก่สหรัฐอเมริกา อาจกล่าวได้ว่า ในช่วงสองรัชกาลแรก ความเปลี่ยนแปลงในเชิงสังคมการเมืองที่มีผลต่อศิลปะอาจไม่ชัดเจนนัก เว้นกรณีของความนิยมในศิลปะจีนที่ได้รับความนิยมมากขึ้นผ่านความสัมพันธ์ทางการค้า และการนำเข้าอุปกรณ์การวาดจิตรกรรมฝาผนัง ดังที่ได้กล่าวไปในบทที่ 3 จนเมื่อเข้าสู่ช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมือง ในช่วงเวลานี้มีหลากหลายประการที่จะกล่าวต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชตลอดเวลาของการครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับได้ว่าเป็นชนชั้นนำที่มีบทบาททางการเมืองด้วยบางประการ ด้วยพื้นฐานเดิมที่ทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษและลาตินจากชาวต่างประเทศซึ่งได้แก่บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ทรงได้เรียนรู้ความคิดวิทยาการจากชาวตะวันตกโดยตรง อีกทั้งทรงกลับไปค้นหาความจริงทางพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกด้วยพระองค์เอง ทำให้ทรงมีทรรศนะที่แตกต่างไป ทั้งนี้ ทรรศนะเช่นนี้ยังมีอยู่แม้เมื่อทรงขึ้นครองราชย์ ดังนั้น การศึกษานี้จึงได้นับรวมสมัยรัชกาลที่ 4 ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นบุคคลร่วมยุคที่ศึกษา และภายใต้พระราชดำริหลายประการ ก็ได้มีการแสดงออกซึ่งศิลปะด้วย ซึ่งเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ให้เห็นแนวนโยบายหรือทรรศนะในด้านต่าง ๆ ที่คงจะทรงมีมาก่อนแล้วตั้งแต่ครั้งยังทรงผนวชในช่วงเวลาที่รัชกาลที่ 3 ยังทรงครองราชย์ และได้มาแสดงออกอย่างชัดเจนเมื่อได้เสด็จขึ้นครองราชย์

พระราชหัตถเลขาองค์หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวช ได้วิพากษ์วิจารณ์การเผยแพร่ศาสนาคริสต์อย่างตรงไปตรงมา พระราชหัตถเลขานี้ทรงมีไปถึง “มิสเตอร์แลมิตซีสเอดดี แห่งนิวยอร์ก ยูไน เสดตต” และเอยถึงนายแพทย์ชามูเอล อาร์ เฮาส์ หรือหมอเฮาส์ มิชชันนารีอเมริกัน ความว่า

“...เพราะไทยเรารู้แน่แล้วว่าการเผยแพร่ศาสนาของชาวเมืองคริสเตียนนั้นได้กระทำโดยการที่เขานำคริสตศาสนไปสั่งสอนชาวป่า แลชาวประเทศมิถกจะได้ง่ายดายตามวิธีของโคลัมบัส...”

และการที่มิชชันนารีต้องออกนอกประเทศไปสอนศาสนานั้นก็เพราะมิชชันนารีมากเกินไปในประเทศตัวเอง จึงมีผู้ใจบุญ ออกเงินให้ไปเผยแพร่ศาสนาไปเทศน์สั่งสอนในเมืองอื่น ๆ ที่เห็นว่า “ราษฎรอยู่ในความมืดมนไร้ความสว่าง” และมีความต่อไปว่า

แต่คนมีปัญหาเช่นข้าพเจ้าแลคนอื่นที่มีความรู้ ทราบดีว่าคริสตศาสนาเป็นเพียงการมงายเชื้อในลัทธิโบราณของพวกยิวผู้ใกล้จะเป็นมิลกยะ แต่ว่าได้มีผู้นำเข้าไปแพร่หลายในยุโรป ก่อนแสงสว่างแห่งความรู้อันไม่มีข้อสงสัยได้แก่วิทยาศาสตร์อันมหัศจรรย์ได้เกิดขึ้นในยุโรป ดังนั้นคริสตศาสนาจึงเป็นลัทธิที่นับถือของชาวยุโรปมาจนทุกวันนี้ เราติดต่อกับมิตรชาวอังกฤษ แลอเมริกันนั้นก็เพื่อความรู้ในทางวิทยาศาสตร์แลศิลปะศาสตร์ หาใช่ติดต่อบecause ชื่นชมแลอัศจรรย์ใจในศาสนาสามัญนั้นไม่ เพราะเราทราบแล้วว่ามีคนเปนอันมากซึ่งรอบรู้วิชา แลเป็นอาจารย์ในวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ เช่น ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ไวยากรณ์ แลการเดินเรือ เป็นต้น พวกนี้ดิฉินและทุกข้อที่กล่าวไว้ในไบเบิล...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า 20)

นอกจากเรื่องศาสนาแล้ว ยังทรงกล่าวถึง ประเด็นทางการเมือง ในเรื่องของการติดต่อกับชาวประเทศด้วยว่า การที่พระองค์ทรงคบหาชาวอังกฤษและอเมริกันนั้น มีคนเข้าใจว่า พระองค์พิศวงและให้ความสำคัญพิเศษกับชาวต่างชาติผู้นั้นในทุกเรื่อง จึงมีคนคิดว่าจะชักจูงพระองค์ไปนับถือศาสนาคริสต์ได้ง่ายและเมื่อพระองค์เป็นคริสเตียนแล้วก็จะชักจูงผู้คนทั้งหลายให้เข้าศาสนาคริสต์ได้ง่ายขึ้น เนื่องจาก

ทั้งนี้ข้าพเจ้ามีสมณศักดิ์สูงในพุทธศาสนาเป็นผู้นำหน้าชาติในการบุญ...เพราะฉะนั้นราษฎรคงทำตามข้าพเจ้า... โดยที่พวกนั้น ๆ เคยกระทำกับชาวป่าแลชาติมิลกยะเช่นเดียวกับทำแก่ชาวแซนเดอเวดเป็นต้นมาแล้ว แต่คนในประเทศของเราไม่เหมือนกันประเทศเหล่านั้นเพราะได้มีความรู้ในเรื่องธรรมะแลจรรยามานานแล้ว ธรรมะแลจรรยาของเรานั้น แม้ว่าได้มีลัทธิพรหมณ์แลลัทธิชาวป่ามาปะปนทำให้เสียไปบ้าง ก็ยังเป็นลัทธิอันแจ่มแจ้งถูกต้องอย่างน่าพิศวง มีผลน่าเชื่อแลชื่นชมยิ่งกว่าลัทธิของชาติยิวที่ได้กล่าวมาแล้ว...

ที่นี้มีผู้ดีหลายคนซึ่งแต่ก่อนได้เชื่อในเรื่องสร้างโลกและโลกสัณฐานตามคำราของพรหมณ์ ซึ่งคนแต่งหนังสือเรื่องพุทธศาสนาครั้งโบราณได้นำเข้ามาไว้เป็นลัทธิในพุทธศาสนาโดยไม่รู้รอ ผู้รู้อย่างเก่าของเรานั้น เมื่อแรกได้ยินหรือรับความรู้ของชาวยุโรป ก็ได้โต้เถียงคัดค้านวิชานั้น ๆ ...พวกนั้นพากันคิดไปเสียว่า ลักษณะแลความรู้เรื่องวิทยานั้น ๆ คือปัญญา เคา ๆ ของชนชาติมิฉินาธิฐชักจูงให้เป็นไปหรือเป็นข้อความซึ่งได้รับอธิบายมาจากโครสต์แลसानุศิษย์ของโครสต์ ครั้นภายหลังได้พิจารณาอย่างถ่องแท้ แลคิดค้นหาตัวอย่างด้วยเหตุผลคำชี้แจง และด้วยรูปการอย่างอื่น ๆ บัดนี้ผู้มีความเฉลียวฉลาดแลผู้มีปัญญาในประเทศเรามีความเชื่อทางวิทยาศาสตร์อันกล่าวมาแล้ว แลมีความยินดีในชาตินั้น ๆ เป็นอันมาก จนกระทั่งบางคนรวมทั้งตัวข้าพเจ้าด้วยได้พากัน

พยายามศึกษาภาษาอังกฤษเพื่อจะได้มีความรู้ อ่านตำราภาษาอังกฤษเรื่องวิทยาศาสตร์และศิลปะ ศาสตร์ต่าง ๆ เพื่อให้คุ้นเคย แลชักนำความรู้ นั้น ๆ มาสู่ประเทศของเราตามแต่จะสามารถนำมาได้ แต่ไม่มีใครเคยสักคนเดียวในพวกที่มีความรู้เช่นที่กล่าวนั้น จะระแวงว่าคริสต์ศาสนาอาจเป็นลัทธิ หรือศาสนาที่ดีที่สุดหรือว่าเขซูอาจเป็นบุตรจริง ๆ ของพระเจ้า หรือเป็นผู้ช่วยมนุษยชาติได้ พวกนั้น เป็นแต่ลงความเห็นว่าเขาบังเอิญไปมีกำเนิดในชาติโง่เขลาเบาปัญญา จึงเป็นเครื่องใช้ล่อลวงกันในชาตินั้น...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า 20-21)

ข้อความดังกล่าวข้างต้นนี้ นับว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโต้แย้งแนวคิด เรื่องของการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ที่เข้ามาเผยแพร่ในสยามในเวลานั้น ด้วยเหตุด้วยผลและกับตัว ผู้เผยแพร่เสียเองด้วย นับเป็นความชัดเจนที่ชนชั้นนำไทยเริ่มตอบโต้วัฒนธรรมตะวันตกอย่าง ชัดเจน แม้ในประเด็นศาสนาก็ตาม โดยมีความชัดเจนอยู่ในพระราชหัตถเลขาของคัมภีร์ว่า การที่ติดต่อสัมพันธ์กันนั้นมิได้สนใจเรื่องศาสนาเลยก็ว่าได้ หากแต่สนใจแต่เพียงวิทยาการต่าง ๆ ที่ชาวตะวันตกนั้นมีอยู่ และในประเทศสยามนั้นก็มิใช่มีความรู้และมีผู้มีปัญญาดีที่จะคิดพิจารณา ถึงความเชื่อแบบตะวันตกว่ามีเหตุผลประการใด และดูเหมือนจะเป็นการตอบโต้ชาวตะวันตก ในประเด็นศาสนาอย่างค่อนข้างตรงไปตรงมา เพราะทรงกล่าวชัดว่า แม้ในโลกตะวันตกเองผู้รู้ วิทยาศาสตร์ก็ยังไม่เชื่อข้อความในพระคัมภีร์ และการที่ทรงเรียนภาษาอังกฤษก็เพื่อจะศึกษาหา ความรู้เท่านั้น มิได้ยกย่องชื่นชมวัฒนธรรมหรือชาวตะวันตกไปทุกเรื่องทุกคน

ดังนั้น ในการศึกษาพรรณณะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงอาจต้องพิจารณาใหม่ ถึงแนวคิดเกี่ยวกับตะวันตกของพระองค์ ว่ามิได้ทรงหลงใหลความเป็นตะวันตกไปเสียหมด แต่การที่ทรงศึกษานั้นเพื่อความก้าวหน้าของประเทศสยาม สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงการเรียนภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ด้วยเหตุทรง ปรารถนาถึงเหตุการณ์บ้านเมืองตั้งแต่จันทรบเพ็ญอังกฤษ ต้องทำสัญญายอมให้อังกฤษกับฝรั่งต่างชาติ เข้าไปมีอำนาจในจีนเมื่อ พ.ศ. 2385 โดยมีทางการไทยยังเชื่อคำของทางการจีนว่าเพ็ญอังกฤษเพราะ ไม่ทันเตรียมตัว แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะทรงผนวชนั้นกลับทรงเห็นว่าคงถึง คราวที่โลกจะเปลี่ยนแปลงไปด้วยเหตุที่ฝรั่งมีอำนาจทางฝั่งตะวันออกนี้และต่อไปสยามคงมี เหตุให้ต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากยิ่งขึ้น จึงทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมิสเตอร์แคสเวล มิชชันนารี อเมริกันซึ่งเข้ามาสยามเมื่อปี พ.ศ. 2382 โดยไม่รับคำสอนแต่มิสเตอร์แคสเวลขอโอกาสที่จะเข้ามา ใช้สถานที่วัดบวรนิเวศในการสอนศาสนาคริสต์ ซึ่งก็ได้รับโอกาสนั้น ซึ่งกล่าวกันว่าทรงศึกษาได้ดี จนสามารถเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้ เมื่อรัฐบาลอังกฤษส่ง เซอร์ เจมส์ บรุก เป็นทูตเข้ามา เมื่อปลายรัชกาลที่ 3 หนังสือที่มีไปมาใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นฝ่ายไทยไม่มีผู้ชำนาญ ภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกันคือมิสเตอร์โจนส์และฝรั่งครึ่งชาติชื่อเจมส์ เฮล ซึ่งทั้ง

สองนี้ก็ไม่ชำนาญภาษาไทย ทั้งสองคนเป็นผู้แต่งเป็นภาษาอังกฤษแล้วส่งไปถวาย “พุทธระหม่อม พระ” หรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรวจทุกฉบับ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516, หน้า 98-99) การที่ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ และต่อมาได้ทรงอ่านหนังสือข่าวที่ฝรั่งเข้ามาพิมพ์ในจีน การที่ได้ทรงสนทนาสมาคมกับฝรั่ง และที่สุดการได้ทรงตรวจหนังสือที่สยามและอังกฤษมีไปมาแก่กันนี้จึงทำให้ทรงประเมินเหตุการณ์ได้ถูกต้องว่าต่อมาชาวตะวันตกจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับและอาจส่งอิทธิพลกับสยามมากขึ้นแน่นอน และอาจมีความเห็นต่างจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ไม่ทรงรับสนธิสัญญากับอังกฤษในระยะแรก ในแง่ที่ว่าสยามจะรอดจากการเป็นเมืองขึ้นได้ก็ด้วยการทำให้ฝรั่งนับถือ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516, หน้า 101-102)

อย่างไรก็ดี แม้การศึกษาภาษาอังกฤษของพระองค์จะเป็นไปเพียงเพื่อการศึกษาหาความรู้ หรือการเมืองก็ตาม ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าคงจะทรงได้รับอิทธิพลในทางความคิดจากตะวันตก ทั้งวิถีชีวิต ความคิดทางการเมืองการปกครองผ่านการเรียนภาษาและสัมพันธ์กับชาวต่างชาติในลักษณะดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นชนชั้นนำที่มีความสำคัญที่ต่อมาจะทรงปรับเปลี่ยนนโยบาย ทศกศิตต่อความสัมพันธ์กับชาวตะวันตก และส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในสังคมไทยและส่งผลต่อกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังในที่สุด

เมื่อชาวตะวันตกเผอิทธิพลเข้ามาในหลายทางดังที่กล่าวไปแล้ว โลกทัศน์ของชนชั้นนำไม่เพียงแต่ผู้ที่อยู่ในสถาบันพระมหากษัตริย์เท่านั้นที่เปลี่ยนแปลงไป ใน *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ* ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี ได้แสดงถึงโลกทัศน์และความเข้าใจอย่างใหม่เกี่ยวกับโลกและชีวิตที่จะอธิบายให้กับสังคมได้รับรู้ถึงโลกทัศน์ใหม่นี้ โดยเฉพาะการอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ ฤดูกาล โดยเฉพาะการนำเรื่องราวและภูมิศาสตร์ของโลกตะวันตกมาเอ่ย เป็นดัง การขยายความรู้เกี่ยวกับโลกของผู้คนชาวสยามให้ออกจากความรู้ดั้งเดิมของตนหรือความรู้ที่รู้เพียงพื้นที่ของตนเองเท่านั้น ดังนั้น ความรู้ในหนังสือแสดงกิจจานุกิจนี้ ในความเห็นของผู้วิจัยคิดว่าเป็นความรู้อย่างใหม่ที่ชนชั้นนำได้นำมาสู่สังคมไทย และทลายกรอบความเชื่อและความรู้แบบเก่า ที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่าง “ประเทศ” ของคนนั้นมีความสัมพันธ์อย่างไรกับโลก ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ถามว่า ระดูหนาวทำไมจึงหนาว ระดูร้อนทำไมจึงร้อน ระดูฝนฝนทำไมจึงตก เปนเหตุอย่างไร แก้วแผ่นดินที่เรายู่ก่อนข้างเหนือ ดวงอาทิตย์เดินออกไปข้างใต้ โกลแผ่นดินเราออกไปลมเหนือพัดมาจึงได้หนาว ก็เมื่ออาทิตย์เดินออกไปข้างใต้ ๆ ก็เปนระดูร้อนขึ้น แผ่นดินที่อยู่ตรงทางอาทิตย์เดินปิดเข้าปิดออก ที่นั้นระดูหนาวก็ไม่สู้หนาวนัก ระดูร้อนก็ไม่สู้ร้อนนัก แผ่นดินที่อยู่ข้างเหนือเหนือดาวจรเข้ตรงสี่ทิศก็ดี แผ่นดินที่อยู่ข้างใต้เหนือดาวข้างตรงสี่ทิศก็ดี ถ้าถึงระดูหนาวของเขา ก็

หนาวจนน้ำแข็งเหมือนกัน เพราะด้วยอาทิตย์เดินไปไกลมาก (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2545, หน้า 16)

ส่วนเรื่องแผ่นดินไหว ความว่า

ถามว่า แผ่นดินไหวด้วยเหตุอันใด นาน ๆ จึงไหวคราวหนึ่ง ขอแก้ตามลัทธิคำโบราณจารย์แก้ไว้ว่า แผ่นดินไหวด้วยเหตุแปดประการ คือผู้มีบุญหกรประการไหวด้วยปลาใหญ่ที่รองแผ่นดินพลิกตัวไหวบ้าง ไหวด้วยน้ำด้วยลมรองแผ่นดินก็มีบ้าง ข้างจีนว่าอึ่งอ่างหนุนแผ่นดินอยู่ไหวตัวบ้าง คำที่ว่าแผ่นดินไหวเพราะผู้มีบุญนั้นยกไว้ก่อน ด้วยเป็นความอัศจรรย์ของผู้มีบุญคัดค้านไม่ได้ ของเป็นเพราะท่านผู้มีวาสนา แต่คำว่าปลาอานนที่รองแผ่นดิน แลอึ่งอ่างที่หนุนแผ่นดินจะต้องคัดค้านเสีย ถ้าเป็นเช่นนั้นแผ่นดินต้องไหวทั่วกันทั้งพิภพพร้อมกัน...ที่ผู้ได้เห็นแผ่นดินไหว แผ่นดินแยกออกไปแล้วบางที่ก็เป็นเปลวไฟขึ้นมาบางก็เป็นควันขึ้นมา ก็ฤทธิ์แผ่นดินแยกนั้นสะเทือนไปมากเท่าไร ก็ไหวไปมากเท่านั้น บางที่ก็เกิดภูเขาไฟ แผ่นดินก็ไหวสะเทือนบางที่เขาสูดจมไปในดิน แผ่นดินไหวตามกำลังฤทธิ์ที่ขึ้นในแผ่นดินมากก็ไหวมาก ความสะเทือนน้อยก็ไหวน้อย พิศระห์ไปดูก็จริงด้วยแผ่นดินเป็นของอ่อน...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2545, หน้า 46)

ความที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ ย่อมแสดงทรรศนะของชนชั้นนำที่ได้รับความรู้ทางภูมิศาสตร์และเหตุผลเชิงประจักษ์ตามแบบตะวันตก และขยายขอบเขตความรู้ความเข้าใจ และกำลังลดความเชื่อในแบบ โบราณลงไป แม้จะยังไม่หมด เช่น ความเชื่อเรื่องแผ่นดินไหวที่เกิดขึ้นเพราะเหตุต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับผู้มีบุญ แต่สิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นคือความสัมพันธ์ของคนสยามกับโลกทั้งทางภูมิศาสตร์และความคิดความรู้ ความคิดเชื่อมโยงกับโลกในลักษณะเช่นนี้ ผู้วิจัยคิดว่า เป็นสิ่งลดทอนความเชื่อเดิมเกี่ยวกับจักรวาลในโลกทัศน์เดิมของไทยและดินแดนใกล้เคียง ซึ่งเคยเชื่อว่ารัฐไทยคือศูนย์กลางจักรวาลซึ่งเปรียบได้กับเขาพระสุเมรุ เมื่อโลกทัศน์ของชนชั้นนำและผู้คนเห็นว่ายังมีบ้านเมืองอื่น แผ่นดินอยู่อีกมากนักรในโลก และโลกก็มีได้เป็นแผ่นดินที่ลอยอยู่กลางมหาสมุทร สัตินครตามความคิดในคัมภีร์โลกสัตถุสถานหรือไตรภูมิโลกวินิจฉัย จักรวาลนั้นมีได้มีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลางแต่มีดวงอาทิตย์เป็นศูนย์กลาง อาจนำไปสู่ความคิดว่า สยามมิได้เป็นศูนย์กลางของจักรวาลในเชิงอุดมคติอีกต่อไป

โลกทัศน์ใหม่ที่ค่อย ๆ แพร่เข้ามาจากตะวันตกนี้ ย่อมส่งผลต่อความคิดของชนชั้นนำและผู้คนทั่วไปในเวลานั้น และคงส่งผลต่อความคิดที่นำไปสู่ นโยบายของรัฐในประเด็นของการปรับตัวของสังคมไทยต่ออิทธิพลตะวันตก โดยเฉพาะในเรื่องของการปกครองที่ย่อมต้องเปลี่ยนโลกทัศน์อย่างมาก เมื่อชนชั้นนำและสังคมไทยเริ่มเรียนรู้เกี่ยวกับโลก และความคิดที่ว่ารัฐสยามเป็น

ศูนย์กลางจักรวาลเริ่มลดน้อยถอยลง และเมื่อตะวันตกมีท่าทีที่แข็งแกร่งและกร้าวและสังคมไทย เริ่มเรียนรู้ว่าฝรั่งนั้นเป็นเจ้าของโลกทัศน์และความรู้ในเชิงประจักษ์ซึ่งผู้มีเหตุผลไม่อาจปฏิเสธ

2. แนวคิดและคติทางการเมืองการปกครอง

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ความคิดทางการเมืองการปกครองและโลกทัศน์ต่าง ๆ นั้นเป็น สิ่งเดียวกับความคิดทางศาสนาและมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแยกไม่ได้ ดังนั้น เมื่อถึงช่วงเวลา ที่ปัจจัยต่าง ๆ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ซึ่งก็มีมาตลอดในช่วงรัตนโกสินทร์และทวีความรุนแรง ขึ้นทุกขณะ คติและแนวคิดที่เคยมีมาก็ไม่สามารถตอบสนองหรือเป็นที่มาของโลกทัศน์ใน สังคมไทย หรือเพื่อใช้จัดการในรัฐได้อีกต่อไป จึงต้องเกิดการปรับตัวไป

2.1 การสังสมบุญและบารมี

เรื่อง “บารมี” เป็นสิ่งที่มีการใช้ในสังคมการเมืองไทยมานานหรือมีการใช้สิ่งนี้อยู่ ตลอด โดยเป็นสิ่งเชื่อมโยงกับแนวคิดทางพุทธศาสนาอันเชื่อกันว่าผู้จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต จะต้องสังสมบารมีเป็นนับอสงไขย บารมีนี้คือองค์ประกอบสำคัญในการเป็นพระโพธิสัตว์ที่ต้อง บำเพ็ญมาเป็นเวลายาวนาน และดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ว่า พระมหากษัตริย์ของไทยนั้นได้ ทรงตั้งความปรารถนาในพระโพธิญาณเพื่อจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตอยู่เสมอ อันเป็นลักษณะ ทางอุดมคติทางการเมืองชนิดหนึ่งที่จะทรงผสานตนเองเข้ากับความเป็นพระพุทธเจ้าทั้งในปัจจุบัน และอนาคต และพระราชกิจที่ทรงบำเพ็ญก็ประดุจดั่งพระโพธิสัตว์ อันจะรื้อขนสัตว์ข้ามวัฏสงสาร โดยหลักธรรมของพระโพธิสัตว์ก่อนการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าตามชาดกเรื่องทศชาตินั้นอาจ เทียบเคียงได้กับทศพิธราชธรรม

แนวคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องการสังสมบารมีนี้ดูเหมือน จะไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัยนัก (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 134) ด้วยเป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้องตามคัมภีร์พุทธศาสนา ความในจารึกหลักที่ 191 บนหินอ่อนที่องค์ พระเจดีย์ วัดชุมพลนิกายาราม บางปะอิน พระนครศรีอยุธยา ได้ทรงคัดค้านการกล่าวอ้างบารมีว่า การบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทางศาสนา ควรเป็นไปเพื่อพระนิพพานเท่านั้น

ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้ก็ดี ขอให้สำเร็จพระพุทธภูมิ โพธิญาณ อดอ้างพระบารมี ว่าเป็นพระโพธิสัตว์ ดังเช่นใช้มาแต่ก่อน อึง ๆ อยู่นั้นก็หาไม่ได้ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้แล อื่น ๆ ก็ไว้หวังตั้งพระราชหฤทัย ขอให้ได้สรรพสมบัติ คือความบริบูรณ์คุณธรรม และอิศริยยศบริวาร ทรัพย์สิ่งสินเป็นอาทิ บันดาลอันจะได้เปนอุปการูปนิสัย อุดหนุนให้ได้ช่องโอกาส เพื่อจะเสด็จ ถึงที่สุด สงสารทุกขภัยทั้งปวงโดยเร็ว โดยช่วยความทุกข์ทั้งปวง จะได้ดับด้วยประการใดของใจ ได้ ดังนั้น สรรพวิบัติทั้งปวง ซึ่งเป็นเหตุให้เนิ่นช้าอยู่ในสงสารทุกขจงอย่าได้มี ถึงจะมีบ้าง ก็ให้ผลอัน อันตรายหายเทอญ” (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 3 ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ที่พบในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง หน้า 3 อ้างถึงใน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 134)

ในวัดชมพูนิภาคารามนี้ ยังได้พบจารึกเรื่องประวัติพระพุทธเจ้าในอดีตหลายพระองค์ซึ่งมักมีข้อความตอนต้นว่าพระพุทธเจ้าแต่ละองค์ทรงบำเพ็ญบารมีเป็นเวลานานเท่าไร จึงได้เกิดในคฤติภพและภายหลังได้ลงมาจุติในครรภ์มารดาและได้เป็นพระพุทธเจ้า โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงเสนอความเห็น ว่า จารึกทั้งหมดนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกขึ้น เพื่อแสดงให้เห็นว่า เรื่องบารมีเป็นเรื่องสูง เป็นคุณธรรมของพระพุทธเจ้า มิใช่เรื่องที่คนธรรมดาจะอ้างอิงว่าตนเองก็มีบารมีหรือกำลังบำเพ็ญบารมีได้ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2534, หน้า 135) แม้ว่าแนวคิดก่อนหน้ารัชสมัยนั้นจะยังใช้คำว่าบารมีในความหมายที่หมายถึง “คุณสมบัติที่ทำให้ยิ่งใหญ่” โดยใช้กับบุคคล ได้แก่พระมหากษัตริย์ซึ่งทรงมีแนวนโยบายที่อ้างอิงหลักธรรมในพุทธศาสนาเสมอมา พระมหากษัตริย์นั้นแม้จะเป็นบุคคลชั้นสูง แต่ก็ยังเป็นมนุษย์ธรรมดา ดังนั้นพระราชกรณียกิจทางศาสนาจึงควรเน้นไปในเรื่องพระนิพพานมากกว่าการมุ่งเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งจะเป็นพระพุทธเจ้าด้วยพระองค์เองในอนาคต

ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ตอนประกาศแผ่พระราชกุศลในการฉลองวัดหษรัตนาราม ทรงกล่าวไว้ชัดถึงวัตถุประสงค์ในพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญนั้น ความว่า พระราชกุศลซึ่งทรงบำเพ็ญอุทิศทั้งนี้จะได้ทรงประพาศด้วยอวดอ้างสร้างพระบารมีเป็นพระบรมโพธิสัตว์หวังพระราชหฤทัยจะได้ตรัสแก่พระโพธิญาณอย่างท่านเป็นอันมากที่เคยทรงมาแต่ก่อนนั้นก็หาไม่ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งนี้ด้วยพระราชประสงค์ของจงเป็นปัจจัยแก่เฉพาะเจาะจงให้ประสบพบช่องพบทาง พบโอกาสเป็นอุบายที่จะได้ออกพ้นจากสรรพทุกข์ทั้งปวง ด้วยกับสรรพกิเลสภัย ได้อุดมบรมสุขที่ยิ่งกว่าสรรพสิ่งแลธรรมทั้งปวงโดยเร็วเทอญ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548, หน้า 565)

ความเห็นของผู้วิจัยต่อกรณีนี้ เชื่อได้ว่า เป็นส่วนหนึ่งของความคิดที่นิยมความจริงหรือความรู้เชิงประจักษ์ว่า มนุษย์ธรรมดาอาจบรรลุนิพพานได้ แต่การจะเป็นพระพุทธเจ้าเสียเองนั้นต้องสั่งสมบารมีจนอาจพ้นเกินกำลังมนุษย์ ซึ่งดังที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ทรงมีความเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นบารมีเป็นของสูง ซึ่งผู้วิจัยขยายความต่อไปได้อีกว่าเมื่อเป็นของสูง มนุษย์ธรรมดาจึงไม่ควรคาดหวังหรือทำบุญเพื่อหวังสิ่งใดมากกว่าการบรรลุนิพพานซึ่งอาจบรรลุได้หากทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ดังนั้น การสั่งสมบารมีที่เกี่ยวข้องกับคติพุทธราชาจึงเปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากเป้าหมายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการนิพพาน มิได้ทรงต้องการเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล

ในแง่ของการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง จึงอาจเป็นคำตอบประการหนึ่งของพัฒนาการ ในยุคต้นรัตนโกสินทร์นี้ได้ว่า เหตุใดวัดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ทรง โปรดให้บูรณะ หรือสร้างขึ้นใหม่นั้น จึงไม่พบเรื่องที่เคยเขียนกันมาตามแบบแผนเดิม เช่น เรื่องชาดกทั้งหลาย เช่น วัชรวนิเวศ วัชราชประดิษฐ์ วัชบรมนิवास วัชปทุมวนาราม ซึ่งแก่นของเรื่องคือการสั่งสมบารมี เพื่อเข้าสู่การเป็นพระพุทธเจ้าสมณโคม แต่จะสามารถพบเรื่องอื่น ๆ ที่เป็นเสมือนหลักพระวินัยของ พระภิกษุสงฆ์ เช่น ธุดงค์วัตร ที่วัดมหาพฤฒาราม หรือการทำสังฆกรรมในพระอุโบสถวัดปทุมวนา ราม ด้วยเหตุที่ทรงมีพระรสนะเกี่ยวกับความหมายของ “บารมี” แตกต่างไปจากที่สังคมไทยเคยให้ และเคยใช้ “บารมี” ที่ผสมผสานกันระหว่างความเป็นพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์ในการกล่าว อ้างหรือแสดงความปรารถนา หรือเหตุผลของพระราชภารกิจทางโลก และการศาสนา การบูรณะ วัดหรือทรงมีกรณียกิจทางศาสนา รวมทั้งการสร้างความชอบธรรมในการขึ้นสู่อำนาจ

2.2 คติพุทธราชาและจักรพรรดิราชา

คติพุทธราชานั้นเป็นคติทางการเมืองการปกครองที่กล่าวไปแล้วว่า เป็นอุดมคติที่ พระมหากษัตริย์ไทยทรงนับหรือทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่าจะทรงเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต หรือที่จริงก็คือพระพุทธเจ้าที่ยังทรงพระชนม์ หรือเป็นพระจักรพรรดิในทางโลกซึ่งเสมือนกับ พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นจักรพรรดิในทางธรรม ซึ่งเป็นอุดมคติที่ปรากฏอยู่ตลอดมาในสังคม การเมืองไทยในอุดมคติที่มีลักษณะเบ็ดเสร็จ (Totalization)

เมื่อมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในระยะแรกของช่วงเวลานี้ ยังได้พบแนวคิดเรื่อง พุทธราชาและจักรพรรดิราชอยู่อย่างเด่นชัดและมีความเข้มข้นได้แก่ในพระราชปณิธานต่าง ๆ ดังที่ กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ซึ่งยังคงปรากฏแนวคิดนี้มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 แต่กระนั้น เมื่อเข้าสู่ช่วง สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวคิดเรื่องพุทธราชาและจักรพรรดิราชนั้นลด ความเข้มข้นลงไปมาก ดังจะเห็นได้จากพระบรมราชาธิบายของพระองค์เองในเรื่องของการเก็บ ภาษีค่าน้ำและภาษีเกาะที่รัชกาลที่ 3 ทรงยกเลิกไปแล้ว แต่รัชกาลที่ 4 ทรงเห็นว่าควรจะได้เก็บภาษี ค่าน้ำและอากรแก่ผู้จับปลา ที่ทรงเห็นว่า ปลาและข้าวนั้นเป็นอาหารประจำวันของคนไทย การเก็บ ภาษีค่าน้ำและอากรแก่คนหากุ้งหาปลานั้นก็เหมือนกันผู้ที่ทำนาทำสวนทำไร่ จะได้เสมอกันไป ทั้งพระราชอาณาเขต จะได้รวบรวมพระราชทรัพย์มาใช้จ่ายในการแผ่นดินและคุ้มครองราษฎรทั้ง ปวงให้อยู่เย็นเป็นสุข

ก็เห็นว่า (การเก็บภาษี-ผู้วิจัย) สมควรแก่กาลและประเทศนี้อยู่แล้ว เพราะพระเจ้า แผ่นดินกรุงไทยสืบมาแต่โบราณองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งจะมีบุญญาธิการเหลือล้นนักจนถึงขุนคลังแก้ว มีทิพจักขุเห็นทรัพย์แผ่นดิน หยิบเอาทรัพย์ในแผ่นดินขึ้นมาถวายได้ทุกขณะเวลาเหมือนขุนคลัง แก้วของบรมจักรพรรดินั้นก็ดี และจะมีบุญฤทธิ์วิเศษยิ่ง จนบันดาลห้าฝนแก้ว 7 ประการ ให้ตกลง

มาได้พระหฤทัยปรารถนา เหมือนพระเจ้าแผ่นดินตราฐราชและพระเพศจันทรก็ดี หามีไม่แต่สักพระองค์หนึ่ง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515, หน้า 194-195)

แนวคิดจักรพรรดิราชที่สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทย คงจะค่อย ๆ คลายลง และในพระบรมราชาธิบายนี้ก็มีนัยของแนวคิดสัจนิยมหรือความรู้เชิงประจักษ์เป็นไปตามเหตุและผล กล่าวคือ อุดมคติที่เชื่อสืบกันมาในคุณสมบัติของพระจักรพรรดิราชนั้นแท้จริงแล้วไม่ใช่นั่น ขุนคลังแก้วนันโซ่วว่าจะหยิบเอาทรัพย์มาถวายพระองค์ได้เพราะเป็นเพียงอุดมคติ แต่จะทำนุบำรุงแผ่นดินและคุ้มครองราษฎรทั้งปวงได้ก็ด้วยการจัดการรายได้ของแผ่นดินที่ต้องการเก็บภาษีที่เหมาะสมแก่สภาพการณ์ อีกทั้งการกล่าวถึง “เพศจันทร” คือพระเวสสันดร ดังเป็นเรื่องเล่ากันเล่นไม่เป็นจริงในพระบรมราชาธิบายนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่า ไม่ทรงให้ความสำคัญต่อการสั่งสมบารมีเพื่อการเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตหรือต้องมีคุณสมบัติที่ต้องมีขุนคลังแก้วผู้ชวนถวายทรัพย์มาถวายดังที่เคยเป็นมาในคดีเดิม

2.3 กฎหมายและปริมปราคติเกี่ยวกับที่มาของกฎหมาย

เรื่องของกฎหมาย บรรดากฎหมาย กฎระเบียบ เมื่อต้องอยู่ภายใต้ความเปลี่ยนแปลง อันเป็นผลมาจากอิทธิพลตะวันตกในด้านต่าง ๆ สถานะและความหมายของมาตรการทางกฎหมาย ก็ถูกพิจารณาจากประเทศตะวันตกว่าล้าหลัง ซึ่งมีบทกำหนดลงโทษที่รุนแรง ทารุณและขาดหลักประกันในเรื่องความยุติธรรม รวมทั้งความไม่เป็นระบบ และความไม่พอเพียงของกฎหมายในการบังคับคดี

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงปฏิเสชนแนวคิดการใช้อำนาจแบบดั้งเดิมที่ผู้ปกครองหรือกษัตริย์มีหน้าที่ต้องปกป้องและตีความกฎหมายให้สอดคล้องกับคัมภีร์ธรรมศาสตร์ โดยยึดถือเอาพระธรรมศาสตร์เป็นหลักแห่งความยุติธรรมไม่เปลี่ยนแปลง หากบทบัญญัติใดล้าสมัย พระองค์เห็นว่าไม่เหมาะสมกับสภาพสังคม ก็ทรงยกเลิกกฎหมายเก่าที่ให้สิทธิแก่พ่อหรือแม่ที่จะนำลูกเมียของตนไปขายได้ โดยมีพระราชดำริว่า “กฎหมายนี้เมื่อพิเคราะห์ดูเหมือนผู้หญิงเป็นควายผู้ชายเป็นคน” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2548)

การแก้ไขหรือยกเลิกกฎหมายในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นการกระทำบนพื้นฐานอำนาจของพระองค์ โดยมีพระราชดำริว่า กฎหมายเป็นสิ่งที่บัญญัติขึ้นโดยมนุษย์ มิใช่สิ่งที่เกิดจากอำนาจสูงส่งเหนือมนุษย์แต่อย่างใด ด้วยโลกทัศน์ทางกฎหมายที่เปลี่ยนแปลงไปแล้วนี้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระสรวลว่าเรื่องราวเกี่ยวกับมนูสาร หรือมนูสารจารยในพระธรรมศาสตร์ที่กล่าวว่ามีพระมนูเหาะ ไปพบเนื้อหาของคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ยังขอบจักรวาลเป็นเรื่องขบขัน (ร. แลงกาศ์, 2526, หน้า 66 อ้างใน กิจอง, 2550, หน้า 30)

สิ่งนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ใหม่ ที่ได้แยงความคิดแบบอุดมคติที่สืบทอดมา นานว่ามีได้เป็นไปเช่นนั้นอีกแล้ว ทั้งนี้ในแง่ของความเชื่อว่าโลกที่เป็นอยู่ย่อมเป็นไปในเชิง ประจักษ์ ที่จับต้องได้ ที่เป็นจริงด้วยประสาทสัมผัส เท่านั้น ดังกฎหมายซึ่งเคยอ้างความศักดิ์สิทธิ์ ของเทพเจ้าที่มีเรื่องราวสืบหาความจริงมิได้ ไม่เป็นหลักฐานที่ชวนให้เชื่อว่ามีคุณธรรมแต่ อย่างไม่ สอดคล้องกับทัศนะแบบตะวันตกที่นิยมความรู้เชิงประจักษ์ การที่ทรงมีทัศนะเช่น นำไปสู่การปรับปรุงกฎหมายในรัชสมัยของพระองค์และในสมัยต่อมาที่มีการปรับระบบกฎหมาย ไปทั้งหมดในที่สุด

2.4 คติศูนย์กลางจักรวาล

แนวคิดเรื่องความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของรัฐนั้น เป็นแนวคิดที่สืบเนื่องมาจากคติ ทั้งจากศาสนาพราหมณ์และพุทธและต่อมาได้มีการนำมาใช้เป็นอุดมคติทางการปกครองด้วย โดยเฉพาะรัฐที่ถือพราหมณ์ฮินดูและพุทธศาสนา เช่น พม่า ไทย และเขมรในบางช่วงเวลา รายละเอียดได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3

ความเปลี่ยนแปลงในรัฐใกล้เคียงในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้แก่ พม่าและเวียตนาม เป็นปัจจัยสำคัญอันเป็นผลจากการคุกคามจากชาวตะวันตกที่เข้ามาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียง ใต้ เพราะเนื่องนับตั้งแต่โบราณมา สยามมีศัตรูสำคัญได้แก่พม่า และต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่เวียตนาม ซึ่งสยามดูเหมือนจะมีความคิดว่าทั้งสองรัฐนี้เป็นรัฐที่ยิ่งใหญ่เสมอกัน และต่างฝ่าย ต่างมีท่าทีและถือคติจักรวาลหรือถือตนเป็นศูนย์กลางของโลกอย่างใกล้เคียงกันด้วย

อย่างไรก็ดี อังกฤษและฝรั่งเศสได้แผ่อิทธิพลต่อทั้งสองประเทศ เนื่องด้วยเป็นแหล่ง ทรัพยากร และเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญ กรณีอังกฤษต่อพม่านั้น มีลักษณะการค้าการเมือง โดยสนใจพม่าในฐานะเมืองสำคัญทางการค้าก่อน เพราะทางใต้ของพม่านั้นมีลักษณะเป็นท่าเรือที่ดี และมีเส้นทางเข้าสู่สยามได้ง่ายและสามารถลงไปถึงมลายูได้ อุดมไปด้วยพืชพรรณและแร่ธาตุ ต่าง ๆ ทั้งยังมีเส้นทางที่ไปถึงจีนตอนใต้ได้ง่าย ถ้าได้ไว้จะส่งผลให้อังกฤษมีความมั่งคั่งและมี อำนาจมากขึ้น (บังอร ปิยะพันธุ์, 2537, หน้า 80) อังกฤษทำสงครามครั้งแรกกับพม่าใน ปี พ.ศ. 2367 โดยประเด็นของการทำสงครามคือเรื่องดินแดนบริเวณที่มีเขตต่อกันกับอินเดียซึ่ง อังกฤษครอบครองอยู่และพม่ามีท่าทีจะบุกรุกถึงเบงกอล แต่ต่อมาก็มีการทำสัญญาสงบศึก อังกฤษ ได้ดินแดนชายทะเลของพม่าไปหลายแห่ง ตั้งแต่ยะไข่ลงมาถึงพม่าตอนล่าง และตะนาวศรี จึง ควบคุมเส้นทางทางเรือทางใต้ของพม่าไว้ได้ทั้งหมด โดยเหตุการณ์นี้สืบเนื่องจากการที่อังกฤษได้ เข้าครอบครองดินแดนทางใต้คือสิงคโปร์และปีนัง ไว้แล้วจึงต้องการได้ริมฝั่งทะเลของพม่าเพื่อ ให้อ่าวเบงกอลนั้นเป็นดินแดนของพม่าทั้งหมด (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2525, หน้า 30) ต่อมาใน พ.ศ. 2395 อังกฤษรบกับพม่าอีกครั้งหนึ่งและสามารถยึดเมืองแปร หงสาวดีและเข้าครอบครองลุ่มน้ำ

อิระวดีได้ทั้งหมด และเมื่อถึง พ.ศ. 2428 ในรัชสมัยของพระเจ้าสีป่อ การดำเนินนโยบายต่างประเทศที่ผิดพลาดและแข็งกร้าวของพระองค์นำไปสู่การสูญเสียราชบัลลังก์และพม่าทั้งหมดก็ตกเป็นของอังกฤษไปในที่สุด

ในภาพรวม พม่านั้นมีการดำเนินนโยบายต่างประเทศที่แข็งกร้าว และท่าทีของชนชั้นนำก็มีลักษณะเย่อหยิ่งในสายตาของชาวต่างชาติ (บ๊อง อธิปพันธ์, 2537, หน้า 82) อีกทั้งอังกฤษก็มีความต้องการจะยึดดินแดนแถบนี้อยู่แล้วและมีกำลังทหารและอาวุธที่มีประสิทธิภาพมากกว่า

ในสายตาของสยามในเวลานั้น เป็นไปได้ว่าความยิ่งใหญ่ของพม่าเริ่มเสื่อมถอยตั้งแต่อังกฤษเริ่มรุกรานพม่า และตีได้เมืองปรอนในปี พ.ศ. 2367 โดยทางสยามได้ส่งกองทัพไปเพื่อการพึ่งราชการ แต่ก็ได้แจ้งอังกฤษว่าจะมาช่วยอังกฤษรบ ซึ่งอังกฤษก็ยินดีให้เข้าไปในเขตแดนที่ได้ (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 4) และต่อมอังกฤษก็สามารถได้ดินแดนทางใต้ของพม่าทั้งหมด อังกฤษได้มีหนังสือเข้ามาขอพระเดชพระคุณที่ได้ยกออกไปช่วย และได้จัดปืนบาเรียมทองเข้ามาถวายด้วย หลังจากนั้นเจ้าเมืองเบงกอลก็แต่งตั้งให้กัปตันพันตรีบารนีย์หรือ เฮนรี เบอร์นีย์ เข้ามาเป็นราชทูตเข้ามาขอเจริญพระราชไมตรี (เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 11) แต่ในเวลาต่อมา มีพ่อค้าคือ โรเบิร์ต ฮันเตอร์ มาตั้งค้าขาย นำเรือกลไฟเข้ามาขาย โดยอ้างรับสั่งของพระเจ้าอยู่หัว แต่พนักงานไม่ซื้อ เมื่อทรงทราบก็ให้ไล่นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ออกไป ซึ่งนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์พูดอวดว่าจะไปฟ้องรัฐบาลอังกฤษจะให้กำปั่นรบเข้ามาชำระความนำมาซึ่งการสร้างป้อมและซักปึกกระหว่างป้อมต่าง ๆ ที่เมืองสมุทรปราการและนครเขื่อนขันธ์ รวมถึงซักโซ่ข้ามแม่น้ำที่หลังป้อมผีเสื้อสมุทร พร้อมทำโขนทวารคือถมหินให้แม่น้ำแควลงที่แหลมฟ้าผ่าไว้ 5 กอง เหลือเพียงช่องให้พอเดินเรือเท่านั้น

เมื่อประมวลเหตุการณ์เหล่านี้ ก็พอมองเห็นนโยบายว่า ทางชาวไทยเองก็พอประเมินเหตุการณ์เกี่ยวกับพม่าได้ว่า อังกฤษต้องเข้ายึดครองพม่าเป็นแน่ อีกทั้งมีความพยายามจะติดตามเหตุการณ์ในพม่าอยู่ตลอดเวลาตั้งแต่การตั้งทัพไปสังเวยการตั้งตั้งแต่สงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษในคราวแรก ในระยะต่อมความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษก็ไม่สู้ดีนัก ถึงกับมีการสร้างป้อมเพื่อเตรียมการป้องกันบ้านเมืองหากเกิดการรุกรานขึ้นจริง ดังนั้น ทางชาวไทยจึงน่าจะมีความกังวลเกี่ยวกับอังกฤษอยู่มากพอสมควร โดยเฉพาะการเสียดินแดนอันเป็นยุทธศาสตร์ของพม่าซึ่งก็คือดินแดนชายฝั่งทะเลให้กับอังกฤษ ทำให้ทางการไทยเริ่มตระหนักว่า รัฐที่เคยยิ่งใหญ่เทียบเท่ากับไทยคือพม่าที่ในอดีตนั้นก็ถือตนเป็นศูนย์กลางจักรวาลเช่นกันยังต้องพ่ายแพ้ต่ออังกฤษ อาจนำมาซึ่งการระมัดระวังและติดตามสถานการณ์ต่าง ๆ ของไทย และส่งผลให้ชนชั้นนำไทยสนใจเรียนรู้ความรู้ความคิดของทางตะวันตกมากขึ้น

ส่วนเวียดนาม เมื่อฝรั่งเศสสนใจเวียดนาม โดยให้การสนับสนุนช่วยเหลือ เหยียด

อาน หรือจักรพรรดิยาลองให้ได้ขึ้นครองราชย์เป็นจักรพรรดิในปี พ.ศ. 2345 แต่ในรัชสมัยนี้ จักรพรรดิยาลองก็มีได้ทรงไว้วางใจชาวตะวันตก แม้พระจักรพรรดิพระองค์ต่อ ๆ มาที่เช่นกัน เนื่องจากในเวลานั้นชาวยุโรปหลายชาติกำลังมีท่าทีคุกคามมาตั้งแต่อินเดีย พม่า มลายู จนถึงริมฝั่งทะเลจีน ในระยะแรกฝรั่งเศสใช้แนวทางการทูตต่อเวียดนาม ระยะต่อมาในรัชสมัยพระเจ้ามินห์หมาง ทรงคุกคามชาวคริสต์จนบาทหลวงต่างชาติต้องขอให้ฝรั่งเศสนำกองทหารเข้าแทรกแซง ในเวลาต่อมา ทางกรเวียดนามก็มักมีกรณีพิพาทกับมิชชันนารีอยู่บ่อย ๆ และมักถูกตอบโต้ อย่างรุนแรงจากทหารฝรั่งเศสเสมอ จนถึงรัชสมัยพระเจ้าคือดิกที่ทรงปราบปรามพวกมิชชันนารีอย่างรุนแรงเพราะชาวฝรั่งเศสต้องการสนับสนุนให้พระอนุชาของพระองค์ขึ้นครองราชย์ จึงเกิดสงครามกับฝรั่งเศสหลายครั้งจนเสียเมืองไซ่ง่อนให้กับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2403 และยอมเปิดประเทศให้ฝรั่งเศสเข้ามาค้าขาย เวียดนามเองก็ไม่มีกำลังอาวุธจะสู้รบได้ ในเวลาต่อมาฝรั่งเศส จึงขยายอำนาจจนสามารถครอบครองเวียดนามทั้งหมดได้ในที่สุด (บังอร ปิยะพันธุ์, 2537 หน้า 105-106)

ส่วนสยามเอง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยกับเวียดนามมีสงครามกันเป็นเวลานานหลายปีด้วยเหตุของการยึดครองดินแดนเขมร แต่ต่อมาทางฝ่ายญวน ต้องรับมือกับการคุกคามของฝรั่งเศสจนต่อมาต้องยุติการรบกับสยาม

ในส่วนของจีน ซึ่งเป็นรัฐใหญ่ และเป็นบ้านเมืองที่ไทยต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งการส่งราชบรรณาการนี้เป็นไปทั้งด้านการค้าและการเมืองด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารถนาถึงบ้านเมืองในเวลานั้นว่าตั้งแต่จีนรบแพ้อังกฤษ ต้องทำหนังสือสัญญายอมให้อังกฤษกับฝรั่งต่างชาติเข้าไปมีอำนาจในเมืองจีนเมื่อ พ.ศ. 2385 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (2516, หน้า 95) ทรงกล่าวถึงเหตุการณ์นี้ในหนังสือ ความทรงจำ ว่าเวลานั้น ไทยโดยมากยังเชื่อคำพวกจีนที่กล่าวว่าแพ้สงครามกับอังกฤษด้วยไม่ทันเตรียมตัว รัฐบาลจึงต้องทำหนังสือสัญญาให้พ้อมีเวลาเตรียมตัวรบพุ่งต่อไป อย่างไรก็ดี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า ถึงคราวที่ไทย และโลกจะเกิดความเปลี่ยนแปลงเพราะฝรั่งมีอำนาจในตะวันออกนี้ ประเทศสยามเองก็คงต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้น

เมื่อประมวลเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นรอบเมืองไทยในเวลานั้น และการที่ชนชั้นนำไทยสนใจติดตามความเปลี่ยนแปลงและสถานการณ์ต่าง ๆ ย่อมส่งผลให้ชนชั้นนำไทยต้องปรับเปลี่ยนความคิด และส่งผ่านความคิดในเรื่องของการปรับ โลกทัศน์เกี่ยวกับรัฐและการปกครองนี้มาอย่าง ลังคม สังคมซึ่งเคยชินอยู่กับโลกทัศน์ที่รัฐไทยคือศูนย์กลางจักรวาลมาเป็นเวลานาน ซึ่งเมื่อความเปลี่ยนแปลงมาถึงรัฐใกล้เคียงที่เคยถือคตินี้อยู่เช่นกัน ย่อมส่งผลให้ไทยไม่อาจถือคติว่าตนเป็นศูนย์กลางจักรวาลหรือของโลกตามทัศนะเดิมเช่นนี้ได้อีก อีกทั้งยังต้องเร่งปรับตัวเพื่อรับมือกับ

การคุกคามของตะวันตก คตินี้จึงค่อยๆ ลดความหมายและความสำคัญลงเมื่อไทยเริ่มปรับตัวในสมัย
รัชกาลที่ 4

ปัจจัยอื่น ๆ ทางสังคมที่ส่งผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านศาสนา

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ การศาสนานั้นได้รับการฟื้นฟูจากสถาบันหลักและชน
ชั้นนำเป็นอย่างมาก ตั้งแต่การปรับปรุง ปฏิสังขรณ์วัดวาอารามด้วยงานช่าง และการสังคายนา
พระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ 1 และการกวาดล้างการเรียนพระธรรม และการแปลพระบาลีของ
พระสงฆ์ซึ่งมีอยู่ตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตามปัญหาในการศาสนาในเวลานั้นมักเกิดจาก
การที่พระสงฆ์ละเมิดพระธรรมวินัยอยู่บ่อยครั้ง (พระธรรมรัชมนี, 2525) แม้กระทั่งผู้ที่รัชกาลที่ 2
ทรงมีพระราชดำริจะตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราช คือสมเด็จพระวันรัต (อาจ) วัดสระเกศ ซึ่งถูกถอด
ในเวลาต่อมาโดยต้องอธิกรณ์ พระภิกษุฉันทน์ตาลมา รวมไปถึงกรณีเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่อาจก่อให้เกิด
เกิดการคิดเทียบ เช่นมีผู้มาฟ้องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า มีพระสงฆ์เตะตะกร้อ แต่
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ได้ทรงจัดการสิ่งใดลงไป เป็นแต่ทรงพระสรวล ที่รุนแรง
ได้แก่กรณีที่ได้รับแต่งตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชถูกถอดเนื่องจากต้องอธิกรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3
และยังปรากฏการบัญญัติข้อห้ามต่าง ๆ อีกหลายกรณีตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่ การที่
พระสงฆ์เลี้ยงลูกสาว แต่งกายไม่เหมาะสมแก่สมณสาธูปด้วยของหอมและดอกไม้ พระสงฆ์
ลักเพศ เป็นต้น เกิดขึ้นเนื่อง ๆ จนอาจเป็นที่เสื่อมเสียแก่ศาสนาได้

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช
การย้อนกลับสู่พุทธศาสดั้งเดิมในทระสนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเห็น
ความไม่เคร่งครัดในพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ ดังเหตุการณ์ที่เคยเกิดขึ้นมาตลอดในสังคมไทย
ก่อให้เกิดการย้อนกลับไปหาหลักธรรมดั้งเดิมและสนใจการฟื้นฟูการประพฤติปฏิบัติตามพระ
ธรรมวินัยตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก แม้จะมีการสังคายนาพระไตรปิฎกมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1
แต่ก็เป็นเพียงการกระทำเพียงเฉพาะส่วนเนื้อหา แต่มีกฎพระสงฆ์เพื่อควบคุมความประพฤติของ
พระภิกษุสงฆ์ ส่วนใดที่ไม่ละเมิดพระวินัยขั้นรุนแรงก็มักปล่อยปละละเลยไป

ในพระวินิจฉัยของสมเด็จพระมหาพรตราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า ในเมืองไทยนั้น
พระสงฆ์ไทยโดยมากถือพระสูตรตันตปิฎกเป็นสำคัญ พระสงฆ์ไทยจึงชำนาญการแสดงธรรม
แต่ไม่สนใจการปฏิบัติตามพระวินัยให้เคร่งครัด ส่วนทางเมืองมอญถือพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ
อีกทั้งพระสงฆ์ไทยโดยมากถือในคติปัญญาอันตรายนามากเกินไป ได้แก่การเชื่อพุทธทำนายว่า
พระพุทธรูปจะเสื่อมลงเรื่อยไป สติปัญญาและความอดสาหะของคนทั้งหลายจะเสื่อมลงทุกที

จนไม่อาจรักษาพระธรรมวินัยไว้ได้ คดีเช่นนี้ก็เพียงรักษาพระธรรมวินัยไว้เพียงเท่าที่จะสามารถ
จนเกิดคำถามว่า พอเป็นกริยาบุญ และการ “ฟื้นฟูศาสนา” ที่มีมาเป็นครั้งคราวได้แก่การ
ตั้งคายนาพระไตรปิฎกเป็นต้นนั้นก็เพียงพอการฟื้นฟูหาความรู้ มิได้พื้ถึงการปฏิบัติ (สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516, หน้า 77-78)

ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าครั้งทรงผนวชนั้นได้ทรงศึกษาภาษามคธและได้
ศึกษาหลักฐานทางพระพุทธศาสนาและทรงเห็นว่า พระสงฆ์ไทยปฏิบัติผิดไปจากพระธรรมวินัย
อยู่มาก จึงทรงพระวิตกว่า คงถึงคราวพระศาสนาจะสูญ ทั้งนี้พระองค์ได้ทรงสมาทานว่าจะ
ประพาศตามพระธรรมวินัย แต่เมื่อวิปัสสนาคลาดเคลื่อนจึงจะทรงสึกเป็นอุบาสกเสียดีกว่า แต่เมื่อ
ทรงทราบว่ามิพระเถระมอญองค์หนึ่งชื่อพระชาย ซึ่งได้เป็นพระราชกณะที่วัดบวรมงคลที่พระ
สุเมธมุนี พระภิกษุรูปนี้ได้อธิบายถึงพระธรรมวินัยที่ท่านได้บวชมา และทรงเห็นว่าไม่ห่างไกลจาก
พระธรรมวินัย ก็ทรงเลื่อมใสใคร่จะปฏิบัติอย่างพระมอญ และต่อมาก็ทรงย้ายไปจำพรรษาที่วัด
สมอราย หรือวัดราชาธิวาส โดยขณะนั้นได้มีพระภิกษุหนุ่ม เป็นเจ้าบ่าวเป็นลูกผู้ดีบ้างได้ถวายตัว
เป็นสานุศิษย์ จึงเริ่มเกิดเป็นคณะสงฆ์และได้นามภายหลังว่า ธรรมยุติกา แต่ขึ้นมา (สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516, หน้า 75-76) และต่อมามีภายหลัง มีผู้เลื่อมใสไปถือศีลฟังธรรม
มากขึ้น วัดนั้นก็มีความเจริญ จนมีผู้กล่าวหาในทางการเมืองว่า คนทั้งหลายยกย่องพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าในทางการเมือง ความนี้ทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และโดย
การถวายคำแนะนำจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติว่า ในเมื่อเป็นพระราชกณะแล้วควร
โปรดให้ย้ายมาครองวัดที่อยู่ใกล้ในหลวงในฐานะเจ้าคณะรอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจึงทรงย้ายมาอยู่ที่วัดบวรนิเวศเมื่อ พ.ศ. 2378 เมื่อพระชนม์ได้ 32 อายุพรรษา 12
ข้อที่น่าสนใจประการหนึ่งได้แก่ การที่พระภิกษุเจ้าฟ้ามงกุฎอาจจะทรงเห็นว่าการแก้ไข
ความย่อหย่อนในพระวินัยของพระสงฆ์นั้นคงจะกระทำได้ยาก ด้วยเหตุที่หากไม่ผิดจนกระทั่ง
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าก็มักไม่ทรงถือสาโทษเช่นกรณีพระเล่นตะกร้อ แม้เป็นกรณีโลก
วิษณะก็ตาม และพระที่ละเมิดเช่นนี้คงมีจำนวนมากและมักไม่เป็นโทษแม้ในทางพระวินัย
การตั้งแนวปฏิบัติใหม่อาจทำได้ง่ายกว่าการจัดการให้พระสงฆ์ทั้งหมดปฏิบัติตามพระวินัย อีกทั้ง
เมื่อย้อนกลับไปดูเรื่องของการแผ่ศาสนาคริสต์ มักมีการกล่าวหาศาสนาพุทธหรือการโจมตีศาสนา
พุทธในแง่มุมต่าง ๆ จากมิชชันนารีอยู่เสมอในช่วงเวลานั้น ดังนั้น การศาสนาที่เข้มแข็ง มีนักบวช
ที่มีประพฤติดี ย่อมเป็นความเข้มแข็งของบ้านเมืองที่กำลังเผชิญการคุกคามจากชาติตะวันตกได้
ในสถานะของพระภิกษุ มีกิจที่ควรทำคือการออกธุดงค์ จึงได้ทรงพบเห็นความเป็นไปของ
บ้านเมือง ซึ่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระองค์มิได้เสด็จไหนเลย
(เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, 2538, หน้า 150) และเจ้านายหรือขุนนางก็ไม่เสด็จออกไป

เมืองไกลเพราะอาจก่อให้เกิดความระแวงทางการเมืองได้ การรูดงศ์เช่นคราวที่เสด็จไปสักการะเจดีย์สถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้ทรงทราบความเป็นไปของบ้านเมืองตามที่เป็นจริงและอัธยาศัยของราษฎร จากนั้นการเสด็จออกไปตามหัวเมืองยังเป็นเหตุให้พระองค์ทรงสนใจในการศึกษาโบราณคดีของสยามด้วยอีกประการหนึ่ง

ดังนั้น การปรับปรุงศาสนานั้นเกิดขึ้นด้วยเหตุที่มีความผิดพลาดคลาดเคลื่อนในพระธรรมวินัย ซึ่งมีมาตลอดในสังคมไทย โดยบทบาทพระภิกษุในไทยดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่ามีบทบาทได้หลากหลายมากกว่าการเป็นนักบวช ซึ่งนับเป็นความยืดหยุ่นอย่างมากต่อเรื่องศาสนาของสังคมไทย และอาจนำมาซึ่งความย่อหย่อนในพระธรรมวินัยได้ ซึ่งเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ตลอดมา

การรับความรู้ตะวันตกและการเรียนรู้เทคโนโลยีของชนชั้นนำไทย

ในปี พ.ศ. 2367 อังกฤษเริ่มทำสงครามกับพม่า ทำให้ชนชั้นนำไทยให้ความสนใจต่ออังกฤษมากขึ้น โดยพยายามหาข้อมูลเกี่ยวกับกำลังทหาร แต่ต่อมาเมื่ออังกฤษมีชัยชนะต่อพม่าอย่างเด็ดขาด ชนชั้นนำไทยก็เริ่มหาข้อมูลเกี่ยวกับอังกฤษทั้งหมด (Terweil, 1986, p 18 อ้างถึงใน วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2545, หน้า 26) และต่อมาเมื่อเปิดความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกา ก็ขยายความสนใจไปยังสหรัฐอเมริกาตลอดจนประเทศยุโรปอื่น ๆ ดังเช่น ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ บันทึกลงไว้ว่า “พระคลัง” ของไทยได้เข้ามาสอบถามเกี่ยวกับสถาบัน กษัตริย์ รัฐสภา และบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ และคนเหล่านั้นอาศัยอยู่ในบ้านบดลักษณะอย่างไร และเมื่อครั้งจมีนั้น ไวยวรรณได้มาถามเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของสหรัฐอเมริกา และเจ้าอาวาสวัดประยุรวงศ์มาถามเกี่ยวกับประเทศรัสเซีย เมื่ออังกฤษชนะสงครามฝิ่นกับจีน ในปี พ.ศ. 2383 ได้ทำให้ผู้นำไทยยอมรับว่า อังกฤษมีแสนยานุภาพเหนือจีน แต่เดิมมา ไทยนับถือว่าจีนคือประเทศที่ไทยยอมรับว่าเป็นที่หนึ่ง เมื่อจีนซึ่งเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ในสายตาของประเทศในแถบเอเชียยังพ่ายแพ้แก่อังกฤษ ซึ่งส่งผลให้ชนชั้นนำไทยเชื่อว่า อังกฤษอาจเอาชนะและยึดเมืองไทยได้ด้วย (วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2545, หน้า 26) โดยปรากฏหลักฐานที่จอห์น ครอเฟิร์ด เป็นผู้เขียนเล่าว่าอังกฤษมีโอกาสที่จะยึดครองกรุงเทพฯ ได้ง่ายเพียงไร (Terweil, 1986, p. 31; Crawford, 1930, p. 119)

ในแง่ของความคิด ได้แก่การเผยแพร่ศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกของบาทหลวงโปรตุเกสและฝรั่งเศสที่เข้ามาต่อเนื่องตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์ แต่แม้มีการเผยแพร่อย่างต่อเนื่องก็ไม่สามารถทำให้สังคมไทยยอมรับนับถือศาสนาคริสต์ได้ และชนชั้นนำไทยก็ได้แสดงออกตลอดมาถึงความยินยอมให้มีการเผยแพร่ได้ตามสบาย และยังได้สนับสนุน

บาทหลวงและชุมชนคาทอลิกตลอดมา ตั้งแต่การพระราชทานที่ดินให้สร้างนิคม สร้างวัดและบางโอกาสก็ไม่ต้องทำงานเหมือนไพร่หลวงเช่นการเกณฑ์แรงงานดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2

เจ้าฟ้ามงกุฎ เมื่อยังทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ ได้ทรงอนุญาตให้บาทหลวงใช้พื้นที่ของวัดเป็นที่สอนคริสต์ศาสนา ทรงอนุญาตให้พระสงฆ์ไทยมาฟังคำสอนคริสต์ศาสนาได้ และทรงอนุญาตให้มิชชันนารีแจกจ่ายหนังสือคำสอนแก่พระสงฆ์ไทยได้หรือแจกตามงานศพของคนไทยก็ได้ (วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2545, หน้า 42) หมอเฮาส์เองได้วิจารณ์ว่า “ไม่มีประเทศในทีละมิชชันนารีสมัยใหม่เข้าไปตั้งจะมีการต่อต้านพระกิตติคุณน้อยเท่ากับประเทศไทยภาคกลาง และเป็นการยุติธรรมเหมือนกันที่จะกล่าวว่า ไม่มีประเทศใดที่จะได้ผลน้อยเช่นประเทศไทย

สำหรับประเด็นนี้ ผู้วิจัยคิดว่า ด้วยเหตุที่พุทธศาสนามีได้เป็นเพียง “สถาบันศาสนา” แต่ได้หลอมรวมเข้าเป็นโลกทัศน์และวิถีชีวิตที่ฝังแน่นลึกซึ้ง และมีการผลิตซ้ำ ต่อยอดความคิดทางศาสนาอยู่ตลอดเวลา อีกทั้งยังหลอมรวมเข้ากับแนวคิดการปกครองและเป็นเสมือนสิ่งควบคุมวิถีความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ในสังคมการเมืองไทย อีกทั้งเป็นการบูรณาการทางสังคมจึงทำให้แม้คนไทยจะมีลักษณะยึดหยุ่นในบางเรื่อง แต่สำหรับประเด็นนี้เป็นเรื่องของโลกทัศน์และวิถีชีวิตจึงไม่ใช่สิ่งจะปรับเปลี่ยนได้โดยง่าย

นอกจากนี้ แนวความคิดทางการเมืองการปกครองแต่เดิมมาของไทยก็มีส่วนที่ทำให้รัฐไทยมีความใจกว้างทางศาสนา ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ว่าระบบจักรวาลเป็นสิ่งเดียวกับระบบหรือแนวคิดทางการเมืองการปกครอง ที่แบ่งเป็นภพภูมิต่าง ๆ ซึ่งโลกอยู่กึ่งกลาง ผู้ใดจะได้อยู่ในภพภูมิใดก็ขึ้นกับคุณธรรมของสัตว์ผู้นั้น ดังนั้นกฎเกณฑ์ที่ควบคุมระบบจักรวาลนี้คือกฎเกณฑ์แห่งคุณธรรมรัฐจึงถูกสร้างขึ้นมาเพื่อผดุงคุณธรรมนี้ไว้ ดังนั้นในหลักเช่นนี้ ความเชื่อที่ต่างกันไม่สำคัญเท่าการมีคุณธรรมของบุคคลไม่ว่าจะนับถือศาสนาใดก็ตาม ซึ่งแตกต่างจากในสังคมตะวันตกที่ศาสนากับรัฐมิได้เป็นสิ่งเดียวกัน เป็นศาสนาที่มีลักษณะเฉพาะและมีระเบียบด้านพิธีกรรมมาก และอาจมีปฏิกริยาต่อศาสนาอื่นจึงมักไม่มีการผ่อนปรนให้แก่หลักศาสนาอื่นที่จะมาร่วมสังคมกับตน นอกจากนี้คนไทยไม่อาจยอมรับสิ่งที่มิชชันนารีสอนว่า พระเจ้าคือผู้สร้างทุกสิ่งและดลบันดาลทุกข์สุขทุกสิ่งของมนุษย์ ซึ่งคนไทยตั้งคำถามกับทฤษฎีนี้อย่างมากว่า แล้วเหตุใดพระเจ้าจึงไม่บันดาลแต่ความสุข เหตุใดจึงมีการเกิดเจ็บตายแก่มนุษย์อยู่อีก และแม้ผู้นับถือพระเจ้าก็ยังเจ็บไข้และตายเช่นเดียวกับผู้ที่มิได้นับถือพระเจ้า

มิชชันนารีได้เน้นว่า ผู้ที่มิได้นับถือพระเจ้าเป็นคนโง่เนื่องจากเห็นว่าคนไทยสนใจเทคโนโลยีมากกว่าสนใจศาสนาคริสต์ ในระยะแรกนั้น มีเพียงคนจีนบางกลุ่มและเชลยศึกเช่นชาวเขมรและญวนเท่านั้นที่เปลี่ยนศาสนา ซึ่งคนไทยก็เห็นว่า แม้พวกนี้ไปนับถือพระเจ้าย่อมได้มี

ความเจริญดังที่พวกฝรั่งเป็น และการโจมตีพุทธศาสนาของบาทหลวงและมิชชันนารี (ปาลเลกัวซ์, 2547)

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า เมื่อชาวตะวันตกเข้ามาเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในสยามเมื่อช่วงต้นรัตนโกสินทร์ คนไทยมิได้ยอมรับนับถือศาสนาคริสต์และมิได้ต่อต้าน แต่เรียกได้ว่ามีขันติธรรมต่อความแตกต่างไม่เพียงแต่คริสต์ศาสนา แต่ยังมีศาสนาอื่น และมีชาวมุสลิมอยู่มากพอสมควร เว้นแต่กรณีที่ชนชั้นนำเห็นว่าอาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคง ได้แก่ กรณีการไม่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือพิธีปล่อยนกล่อยปลาเมื่อเกิดโรคระบาดในสมัยรัชกาลที่ 3 คนไทยสนใจแต่วิทยาการของชาวตะวันตกมากกว่าความเชื่อ แต่กระนั้น ก็สนใจและยกย่องการทำงานเพื่อสังคมของมิชชันนารีเหล่านั้น ทั้งการแพทย์ การพิมพ์และการสร้างโรงเรียน การพิมพ์และภาพถ่าย

การพิมพ์เข้าสู่ประเทศไทยครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์โดยมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาตั้งโรงพิมพ์เป็นแห่งแรกโดยใช้ตัวพิมพ์อักษรไทย ในปี พ.ศ. 2379 ระยะเวลาต้องส่งตัวพิมพ์ไปหล่อยังต่างประเทศ ต่อมาในปี พ.ศ. 2384 จึงหล่อตัวพิมพ์ไทยขึ้นใช้เองในประเทศไทย โดยมากหนังสือที่พิมพ์คือหนังสือสอนศาสนาคริสต์ ส่วนการพิมพ์ที่เป็นเอกสารราชการฉบับแรกคือประกาศห้ามสูบฝิ่นและนำฝิ่นเข้ามาเมืองไทย พ.ศ. 2382 ในรัชกาลที่ 3 ก็ได้ตีพิมพ์หนังสือพิมพ์ภาษาไทยฉบับแรกคือ บางกอกเรคคอร์ดเดอร์ (หนังสือจดหมายเหตุ (บางกอกเรคคอร์ดเดอร์ The Bangkok recorder), 2537, คำนำ)

การพิมพ์นี้ส่งผลให้ผู้คนเกิดการเรียนรู้ในด้านต่าง ๆ มากขึ้น จิตรกรรมฝาผนังซึ่งเคยเป็นสื่อหนึ่งในการเรียนรู้พุทธศาสนาก็ลดความสำคัญลง เนื่องจากการพิมพ์ที่เริ่มแพร่หลายมากขึ้น ผู้คนอาจศึกษาเรื่องราวทั้งหลายผ่านการอ่านด้วยหนังสือที่พิมพ์ขึ้น ประกอบกับการที่ผู้คนอ่านออกเขียนได้ที่มากขึ้นตามลำดับ แม้จะยังไม่แพร่หลายมากนักในสมัยรัชกาลที่ 3-4 แต่ก็เริ่มทำให้หน้าที่ของจิตรกรรมฝาผนังลดเหลือเพียงการประดับประดาสถานที่เท่านั้น

แนวคิดตะวันตกกับการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ที่กล่าวมาเป็นเรื่องที่เข้ามาปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ไทยซึ่งที่สุดแล้วจะมีผลต่อความเปลี่ยนแปลงในการสร้างศิลปะ อย่างไรก็ตาม ทัศนคติจากตะวันตกที่มีผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนังโดยตรงได้แก่ การมองโลกตามความจริง ซึ่งแต่เดิมมา จิตรกรรมฝาผนังไทยมีลักษณะที่เป็นอุดมคติซึ่งมิได้สะท้อนภาพตามที่ตาเห็นมากนัก

1. ความสมจริงในงานจิตรกรรมฝาผนัง

ความสมจริงในงานจิตรกรรมฝาผนังนั้น แท้จริงแล้วก็สะท้อนออกมาอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะการถ่ายทอดความรู้และความหมาย ซึ่งอาจไม่จำเป็นต้องเป็น “จริง” ทางวัตถุสิ่งที่เรารับรู้กันอยู่ในปัจจุบัน และในแง่ของความรู้สึกนึกคิดทางสังคมถึงความเชื่อ ความรู้ทั้งในเรื่องของมนุษย์และสภาพแวดล้อมในไตรภูมิ วรรณะของจักรวาล ความเชื่อเรื่องของการสังขารมี และความเชื่ออื่นนั้นย่อเป็น “ความหมายที่จริง” ซึ่งมีคุณค่าต่อชีวิตมนุษย์จริง ๆ ไปจนภาพบันทึกทางสังคมซึ่งถ่ายทอดออกมาจากสิ่งที่มีอยู่จริงในช่วงเวลาที่วาดนั้น อย่างไรก็ตาม แม้เป็นความจริงที่สะท้อนออกมาในทางความหมายและความรู้สึกนึกคิด แต่ก็ไม่ใช่ความเป็นจริงดังตาเห็น ความสมจริงในงานจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยคันธารัตน โกสินทร์ อาจชัดเจนมากขึ้นในภาพบางลักษณะ ในความเห็นของผู้วิจัย คิดว่า การแสดงออกในภาพกาดบางส่วน อาจสะท้อนแนวคิดนี้ได้ กล่าวคือ ภาพคือภาพที่เพิ่มเติมเข้ามาโดยมิได้เกี่ยวข้องกับเนื้อหาหลัก ภาพในลักษณะที่บันทึกสังคม ย่อมสะท้อนความจริง หรือสิ่งที่เกิดขึ้น เป็นอยู่รายรอบตัวช่างในเวลานั้น

ความสมจริงในงานศิลปะนั้น ที่จริงได้เข้ามาสู่สังคมไทยมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ การนำภาพเขียนสีน้ำและภาพเหมือนบุคคลเช่นภาพทหารในการรบและภาพภูมิประเทศต่าง ๆ เข้ามาในราชสำนักและเป็นที่สนใจตามบัญชีสินค้าของชาวต่างชาติในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ แต่สิ่งที่นำเข้านี้คงมิได้มีอิทธิพลต่องานช่างของไทยอย่างเด่นชัดนัก (สันติ เล็กสุขุม, 2548, หน้า 201) ส่วนที่ปรากฏบนจิตรกรรมฝาผนังที่มีลักษณะสมจริงซึ่งเป็นบันทึกสังคมตามจริงรูปแบบหนึ่ง ได้แก่ ภาพของบาทหลวงชาวต่างชาติที่แต่งกายเลียนแบบพระสงฆ์ไทยแล้วออกเผยแผ่ศาสนาคริสต์ที่ปรากฏที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี

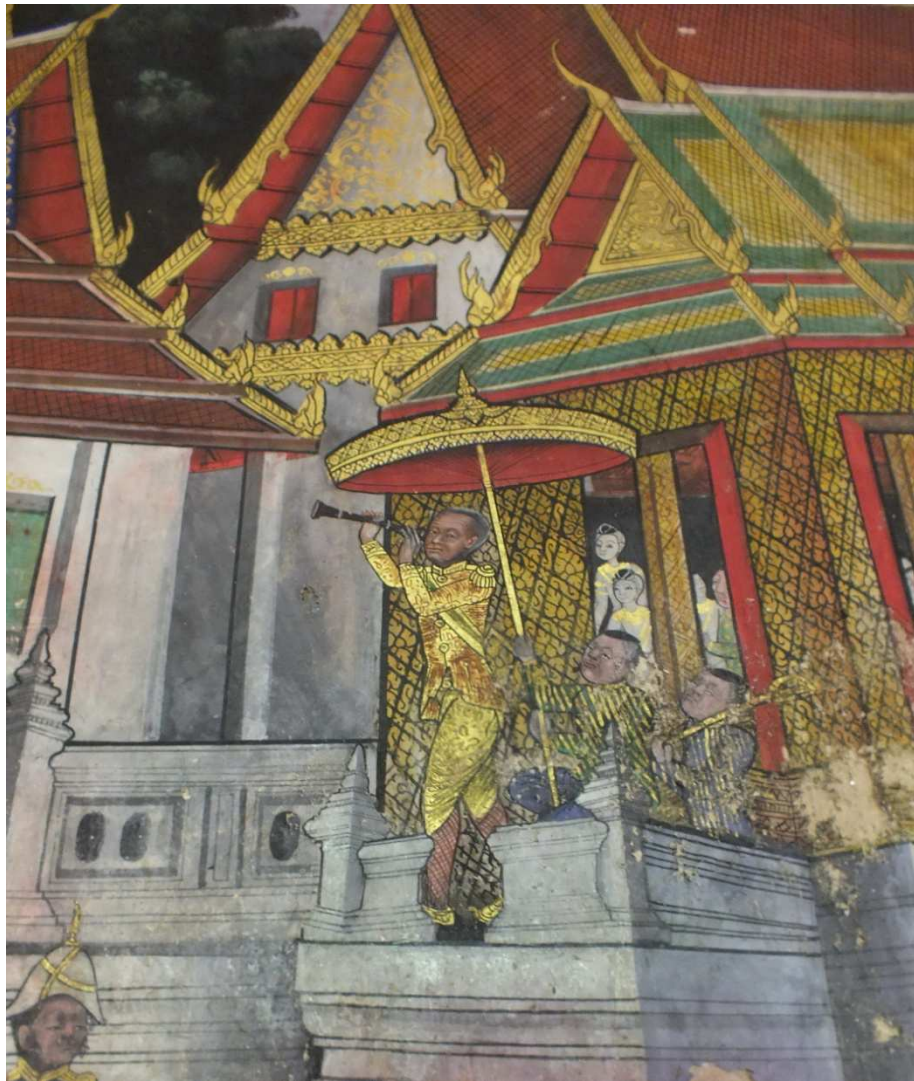

ภาพที่ 5-1 บาทหลวงคาทอลิกแต่งกายเลียนแบบพระสงฆ์เพื่อเผยแพร่ศาสนาคริสต์ใน
สมัยปลายอยุธยา วัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โลกทัศน์ที่แสดงออกซึ่ง “ความจริง” หรือที่ปรากฏอยู่จริง ดังที่ตาเห็นนั้น ส่วนหนึ่งมีที่มาจากโลกตะวันตกที่นิยมวิทยาศาสตร์ที่มนุษย์สามารถพิสูจน์ได้ด้วยประสาทสัมผัสของตน ด้วยการมอง จับต้อง ได้กลิ่น ได้ยินเสียง จึงจะนับว่าเป็นจริง สิ่งใดที่มนุษย์ไม่อาจแลเห็นหรือไม่สอดคล้องกับความจริงหรือความสามารถของมนุษย์จะไม่เชื่อว่าเป็นความจริง ในโลกตะวันตกเวลานั้นเป็นยุคของการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่ตามมาหลังยุคปฏิวัติวิทยาศาสตร์ ซึ่งต้องพิสูจน์ได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 ดังนั้นค่านิยมความสมจริงจึงกลายเป็นแนวคิดและค่านิยมของยุคสมัยนั้นไปด้วย

เมื่อถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่สังคมการเมืองเปิดรับชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวตะวันตก ที่ออกเดินทางด้วยจุดประสงค์ต่าง ๆ กัน จนแนวคิดเหล่านี้แพร่เข้ามาสู่สังคมไทยอย่างชัดเจน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแนวคิดจากทางตะวันตกตั้งแต่การนิยมความ สมจริง และแนวคิดวิคตอเรียนที่ได้เข้ามามีบทบาททั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมการเมือง โดยเป็นไป อย่างสอดคล้องกับพัฒนาการภายในที่ดำเนินมาจนสังคมไทยพร้อมที่จะรับเอากระแสตะวันตกมา เป็นปัจจัยสำคัญในการเปลี่ยนแปลงตนเองทั้งรูปแบบและแนวคิดในงานศิลปะ จิตรกรรมฝาผนัง ที่ได้รับแนวคิดนี้ได้แก่ภาพทิวทัศน์ที่มีลักษณะสมจริงที่วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งอาจวาดขึ้นเมื่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชและทรงครองวัดนั้น และได้บูรณะวัดนั้นต่อจากกรม พระราชวังบวรฯ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้เคยทรงบูรณะไว้ ซึ่งเป็นไปได้ว่า รัชกาลที่ 4 น่าจะทรง ทราบว่าขรัวอิน โง่งผู้วาดจะวาดเรื่องใด ในลักษณะใด เนื่องจากภาพเหล่านี้จะปรากฏในสถานที่ สำคัญคือพระอุโบสถหรืออาจจะทรงมีพระราชดำริอย่างใดอย่างหนึ่งในการวาดจิตรกรรม ฝาผนังที่วัดบวรนิเวศในช่วงเวลานั้น

ความเปลี่ยนแปลงที่เริ่มนิยมความสมจริงในจิตรกรรมฝาผนังคงดำเนินมาพร้อมๆ กับที่ สังคมการเมืองไทยได้เริ่มปรับตัวและซึมซับวัฒนธรรมตะวันตก และส่งผลต่อการสร้างงานศิลปะ โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนังเรื่อยมา แนวคิดดังกล่าวนี้เป็นไปได้ว่า เป็นปัจจัยที่ทำให้การวาด จิตรกรรมฝาผนังในช่วงสมัยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 รัชกาลที่ 4 และ 5 มักมีการสร้างสรรค์หรือเลือก เรื่องราวที่ไม่ดำเนินตามแบบแผนดั้งเดิม คือเขาพระสุเมรุด้านหลังพระประธาน ผนังสกัดหน้าเป็น มารผจญและผนังด้านข้างเป็นทศชาติ มหาชาติ หรือพุทธประวัติหรือภาพทางศาสนาที่เคยเป็นที่ นิยมเช่นพระพุทธรูป มาเป็นเรื่องราวอื่น เช่น จิตรกรรมเล่าเรื่องการทำสังฆกรรมในพระอุโบสถ วัดปทุมวนาราม ชุมพลวัด 14 พระราชพิธีสิบสองเดือนที่วัดเสนาสนาราม และที่วัดราชประดิษฐ์ กรุงเทพฯ

ภาพที่ 5-2 บันทึกเหตุการณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่งกลองทอดพระเนตร
สุริยุปราคา จิตรกรรมในพระอุโบสถ วัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 5-3 การโล้ชิงช้า ที่วัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 5-4 ทิวทัศน์ฝีมือชาวอินโดจีน วัดโปรดกษेत्रฐาราม สมุทรปราการ

ในช่วงเวลาหลังรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา การวาดจิตรกรรมฝาผนังในแบบแผนดั้งเดิม คงจะยังมีอยู่ควบคู่ไปกับการคิดใหม่ กล่าวคือ แม้จะมีเรื่องราวที่วาดหลากหลายขึ้น แต่การวาดจิตรกรรมส่วนใหญ่ยังคงดำเนินไปในรูปแบบจิตรกรรมตามแบบประเพณี เช่นการวาดตัวละครสำคัญ ที่ยังคงเป็นไปตามแบบเดิม อย่างไรก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงนี้มิได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน หากแต่ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไป แต่ยังคงมีช่างเขียนจำนวนหนึ่งซึ่งยังคงยึดมั่นในแบบแผนอย่างโบราณ ได้แก่การวาดจิตรกรรมที่วัดนายโรง ธนบุรี หรือที่วัดแถบธนบุรีไกล ๆ ในเรือกสวน ได้แก่ วัดบางขุนเทียนใน ซึ่งแม้ในระยะเวลาที่วาดนั้นจะล่วงเข้าสู่ยุคที่มีความเปลี่ยนแปลงนี้แล้วก็ตาม และวัดนายโรงก็นับว่าอยู่ใกล้เขตศูนย์กลางอำนาจ แต่ช่างยังคงสืบทอดการวาดตามแบบแผนดั้งเดิม ได้แก่ การวาดภาพไตรภูมิไว้หลังพระประธาน ผนังสกัดหน้ายังคงมีฉากรมพญูซึ่งเป็นรูปแบบเดิมที่นิยมวาดกันมา (สันติ เล็กสุขุม, 2547)

ความคิดในการวาดจิตรกรรมเปลี่ยนไปเป็นแบบนิยมความ “เหมือนจริง” ความคิดเช่นนี้ แม้อาจมีจุดเริ่มที่ชัดเจนตั้งแต่รัชกาลที่ 3 โดยสังคมการเมืองไทยนั้นก็ได้รับตัวเองไปเรื่อย ๆ โดยความคิดของการวาดให้เหมือนจริงนี้มาปรากฏชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้ได้ทราบถึงโลกทัศน์ของชนชั้นนำที่นิยมความเหมือนจริง เมื่อทรงหาช่างให้วาดพระที่นั่งทรงผนวช แต่ช่างผู้นั้น

เป็นช่างรุ่นเก่าเคยวาดแต่รูปพระราม พระลักษมณ์ หนุมานกับรูปปราสาทอย่างวิมาน แต่เมื่อถูกเกณฑ์ให้วาดพระบรมรูป (รัชกาลที่ 4 และ 5) เขียนขึ้นก็ไม่เป็นรูป แก่เท่าไรก็ได้ ที่สุดก็ถูกไล่ให้ยุติ การเขียนรูปเหมือนตามความเป็นจริงซึ่งเป็นแนวโน้มในยุคนั้น (เอนก นาวิกมูล, 2554, หน้า 7-8) อีกทั้งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อคราวบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดารามใน รัชกาลที่ 5 ก็ทรงบันทึกในสาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ และสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2541, หน้า 50) ความว่า

วันหนึ่งไปหยุดดูพระอาจารย์แดงเขียนอยู่ที่ห้องหุมนานอาสา สมเด็จพระราชปิตุลา (สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช) ผู้เป็นนายด้านการเขียนพระระเบียงซีกหนึ่ง ตรัสตั้งบังคับไว้ ว่า รูปทศกัณฐ์ต้องเขียนให้ครบ 20 กรจริง ๆ ซึ่งแต่ก่อนก็เขียนกันแค่ 2 กรอย่างคนธรรมดา แม้ว่า ถึงที่สำแดงเดชก็จะใส่มากเข้าไปอีกก็เพียง 6 กร เท่านั้น ครั้นถูกบังคับให้ทำ 20 กรก็คืนกัน หลุกหลิก ไม่เชื่อว่าเขียนไม่ได้ เขียนได้คอก แต่ก็เหมือนกับเอาหัวกล้วยขนานไว้สองข้าง จะทำกริยาให้เห็นปรากฏว่าโกรธหรือว่าชอบใจอะไรก็ได้ อาจารย์แดงกำลังพยายามเขียนให้มี กริยาโกรธ ประจุแขนเพื่อให้สมกริยา ลบ ๆ เขียน ๆ เลื่อนไปเลื่อนมาจนเหื่อแตกไม่สำเร็จ วางมือ ลงจากร่างร้านมานั่งพึ่งเสาพระระเบียงเพ่งดูรูปที่เขียน ที่จะตริตรองว่าจะทำอะไรดี ในที่สุดพูด กับเกล้ากระหม่อมว่า “ขอถวายพระพร ทศกัณฐ์นี้ อาตมภาพเห็นว่าจะดีอยู่อย่างเดียวก็แต่งมุ้ง เท่านั้นแหละขอถวายพระพร เปนลอคไปข้างไหนไม่ได้เที่ยว

หลักฐานเหล่านี้ย่อมแสดงว่า ช่างที่ได้รับการฝึกฝนตามแบบเก่ามีใช้ทุกรายจะปรับตัว ไปได้ให้ทันกับยุคสมัยที่นิยมภาพเหมือนจริง ช่างรุ่นเก่าที่ได้รับการฝึกฝนตามแบบเก่าที่ยังเหลือตัว อยู่ในเวลาต่อมาจึงไม่อาจฝึกหรือทำความเข้าใจโลกทัศน์ใหม่ที่ต้องให้เหมือนหรือตรงกับความจริง หรือที่ปรากฏในหนังสือได้

2. ทรรศนะอื่น ๆ เกี่ยวกับคน : ความเกี่ยวข้องกับการสร้างจิตรกรรม

แนวคิดเกี่ยวกับราษฎรในวัฒนธรรมไทยนั้น อาจกล่าวได้ว่า เมื่อระบบไพร่ซึ่งก็มีมานาน แล้วในดินแดนไทยนั้น ได้ถูกจัดตั้งขึ้นอย่างเป็นระบบ เป็นระเบียบแบบแผนยิ่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในความเห็นผู้วิจัย คิดว่าชนชั้นนำนั้นมองราษฎรว่า เป็นประหนึ่งแรงงาน ที่สำคัญและจำเป็นของรัฐ อีกทั้งเป็นหน้าที่ที่ราษฎรจะต้องทำเช่นเดียวกับการเสียภาษี ส่วนในทาง อุดมคติทางการปกครองนั้น คือการที่มีผู้คนหลากหลายชาติภาษามายู่ร่วมกันในรัฐแห่งหนึ่งนั้น ก็ ย่อมแสดงถึงพระบรมโพธิสมภารและเป็นพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นที่ ผู้คนทั้งหลายแม้ต่างภาษากันจะได้พึ่งพานูญบารมีของพระองค์

ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ระบบไพร่ที่เริ่มเสื่อมประสิทธิภาพ เศรษฐกิจที่เน้น เรื่องการจ้างแรงงานมากกว่าการเกณฑ์ในระบบไพร่ และปัจจัยต่าง ๆ ทำให้ชนชั้นนำสยามมอง

ราษฎรด้วยสายตาที่ต่างไปมากขึ้น ปัจจัยภายนอกได้แก่ ความสนใจเรื่องดินแดนหรือเขตแดนมากกว่าเรื่องของจำนวนคน เริ่มเป็นทศนะใหม่ที่สยามต้องเรียนรู้ปรับตัว พื้นที่และดินแดนทางภูมิศาสตร์นั้นย่อมนำมาซึ่งทรัพยากรธรรมชาติหลากหลายชนิดที่จะตอบสนองต่ออุตสาหกรรมที่กำลังเฟื่องฟูในโลกตะวันตก สำหรับชนชั้นนำไทยในช่วงการเปลี่ยนแปลงนี้ อาจจะพอมองเห็นได้กลาง ๆ ว่า ทรรศนะเปลี่ยนไปในทางที่เห็นว่า ราษฎร เป็น “ทรัพยากร” (Asset) ที่มีค่าของรัฐ ดังนั้น ทรัพยากรนี้จะมีคุณค่าได้ก็ต่อเมื่อเป็นประชากรที่มีคุณภาพ มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย มีศีลธรรม และเป็นผู้มีเหตุผล มีความประพฤติที่งดงามตามแบบที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงแนะนำหรือสั่งสอน ในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4

หลักฐานที่สามารถเชื่อมโยงได้ว่า ราษฎร กำลังกลายเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าของบ้านเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น ผู้วิจัยเชื่อว่า เกี่ยวข้องกับการเผยแพร่ความรู้หลากหลายแขนงซึ่งเคยเป็นสิ่งที่มีก่ไม่มีการเผยแพร่ในวงกว้างนักในสังคมไทยเช่นการแพทย์ หรือความรู้เกี่ยวกับโลก ตัวอย่างสำคัญในประเด็นนี้ได้แก่จารึกเกี่ยวกับความรู้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงโปรดให้มีการจารึกไว้ตั้งแต่คราวบูรณะครั้งแรก และเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยิ่งเพิ่มเติมเรื่องราวความรู้ที่วัดพระเชตุพน ๆ อีกหลายแขนงให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เช่น ตำราการแพทย์ ตำรายา เรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อที่เป็นศาสตร์ดั้งเดิมของไทย เรื่องราวของการปกครอง เช่น จิตรกรรมฝาผนังเกี่ยวกับเมืองขึ้นของสยาม ไม่เพียงแต่ที่วัดพระเชตุพน ในพื้นที่ห่างไกลออกไปก็ทรงโปรดให้เผยแพร่ความรู้ เช่น ที่วัดราชโอรสารามที่ยังคงมีจารึกตำรายาติดอยู่ที่ผนังจนปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าทรงให้ความสำคัญกับ “คน” คนที่มีความรู้นั้นจะเป็นประชากรที่คุณภาพของบ้านเมืองได้ จารึกเหล่านี้เป็นวัสดุที่คงทนคือสลักลงในแผ่นศิลา สถานที่ติดตั้งก็คือวัดที่คนทั่วไปสามารถเข้าไปศึกษาได้ และวัดก็เป็นแหล่งเรียนรู้และเป็นศูนย์กลางของชุมชนอยู่แล้ว ที่สำคัญผู้วิจัยเชื่อว่า การแสดงออกถึงความรู้ของสังคมไทยในลักษณะนี้เป็นสิ่งยืนยันถึงความเป็นสังคมที่มีภูมิปัญญา และมีคนที่มีความรู้ความสามารถและมีวัฒนธรรม อันสั่งสมขึ้นในพื้นที่ของตนและมีลักษณะสืบเนื่องยาวนานมิใช่สังคมป่าเถื่อนดังที่ฝรั่งมักเห็นว่าสังคมสยามเป็นเช่นนั้น อีกทั้งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ดูเหมือนพระองค์ทรงสนับสนุนการแต่งตำราเรียน แม้เป็นตำราประเภทอักษรวิธีซึ่งเน้นในทางอักษรศาสตร์หรือเพียงการอ่านออกเขียนได้ก็ตาม แต่อย่างน้อยสังคมก็ได้เพิ่มผู้ที่อ่านออกเขียนได้ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการเรียนรู้อื่น ๆ ต่อไป

นอกจากเรื่องของความรู้ ยังทรงโปรดให้บรรดาข้าราชการฝ่ายใน บรรดาหม่อมเจ้า

ราชินิกุลได้เรียนอักษรวิจิตรถึงขั้นสูง ข้าราชการสตรีเหล่านี้ก็ได้จารใบลาน ได้แก่การจารคัมภีร์ พระไตรปิฎกของหลวงที่จารโดยสตรี (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2545, หน้า 16-17) คือ ฉบับของน้อย การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าทรงโปรดให้สตรีได้เรียนอักษรวิจิตรและจารพระไตรปิฎกนั้น อาจกล่าวได้ว่า เป็นการยกสถานภาพสตรีอย่างยิ่ง เนื่องด้วยมักถือกันว่าภาษาบาลี และอักษรขอม นั้นถือเป็นอักษรและภาษาศักดิ์สิทธิ์ที่แต่เดิมมาผู้ชายเท่านั้นจะมีโอกาสเล่าเรียน ข่อมแสดงให้เห็น ถึงพระราชดำริที่เห็นว่า มนุษย์ไม่ว่าผู้ใด ไม่ว่าชายและหญิงก็อาจเรียนรู้และมีความสามารถใน วิชาการแม้ทางศาสนาได้

ความรู้ที่ รัชกาลที่ 3 ทรงส่งเสริมให้มีการเผยแพร่นี้ ไม่เพียงการนำความรู้ที่มีอยู่ใน สังกมไทยมาทำให้กลายเป็นสิ่งที่ผู้คนทั่วไปสามารถเข้าถึงและเรียนรู้ได้ หรือมีความเป็น สาธารณะแล้ว ยังนำผู้คนในสังคมไทยไปรู้จักโลกนี้อีกด้วย จิตรกรรมฝาผนังในหลายแห่ง ได้แก่ ภาพชาวต่างชาติหรือสิบสองภาษา ได้แก่ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดบางขุนเทียนนอก โดยวาดที่บานหน้าต่างพระอุโบสถ เป็นชนชาติต่าง ๆ คำว่า สิบสองภาษา อาจมีได้หมายถึง การที่มีชนชาติต่าง ๆ ในโลกนี้ว่า มีเพียงสิบสองชาติ แต่อาจจะหมายถึงการที่มีเป็นจำนวนมาก ก็ได้

ที่วัดบางขุนเทียนนอก ธนบุรี พบว่ามีการวาดหญิงชายชาติต่าง ๆ ที่มีปรากฏใน โคลง ภาพคนต่างภาษา ใน ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน ด้วย ได้แก่ อาหรับหรือเปอร์เซีย ดอดชิ่งซึ่งก็คือ ชาวดัชท์หรือฮอลันดา ชาวญี่ปุ่น และอื่น ๆ

ภาพที่ 5-5 คนต่างภาษา ที่วัดบางขุนเทียนนอก ธนบุรี วาดราวรัชกาลที่ 3-4

การที่ประเทศไทยใกล้เคียงและถือว่าเป็นรัฐที่ทรงอำนาจ ได้แก่ จีน พม่า เวียดนาม ตลอดจนอินเดียซึ่งกำลังอยู่ในช่วงที่กำลังขับเคี่ยวกับอำนาจจากตะวันตก และมีแนวโน้มอยู่แล้วว่าจะต้องถูกรอบครองจากชาติตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 3-4 ย่อมส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของสยามไม่น้อย และแน่นอนว่า แนวคิดและนโยบายซึ่งเป็นพื้นฐานของการปกครอง และศาสนา ได้แก่ ความเป็นศูนย์กลางจักรวาลของรัฐสยามย่อมสั่นคลอนไปด้วยและไม่อาจดำรงสถานะเช่นนั้นได้อีก เนื่องด้วยชาติตะวันตกมีท่าทีคุกคามที่รุนแรงมากขึ้นเรื่อย ๆ และได้ครอบงำรัฐใกล้เคียงสยามที่รัฐเหล่านั้นก็เคยอ้างตนเป็นศูนย์กลางจักรวาล หรือศูนย์กลางของการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเช่นกัน ได้แก่ พม่า

ดังนั้น ศูนย์กลางจักรวาลในวรรณคดีโบราณจึงเริ่มไม่ได้รับความเชื่อถือ แม้กระทั่งการอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ฟ้าผ่า ฝนตก แผ่นดินไหว ตามความคิดเดิมอาจไม่สามารถตอบสนองความเปลี่ยนแปลงนี้ได้อีก ในเชิงปรัชญา การที่สังคมไทยเป็นสังคมพุทธศาสนาแต่เลือกเชิดชูวรรณคดีบางประการกลับกลายเป็นผลดี กล่าวคือ ส่งผลให้“ไม่เป็นผู้ยึดมั่นในสิ่งใดหรือแม้แต่วรรณคดีเก่ามากจนเกินพอดี และกลับเป็นการเรียนรู้และเพียรพยายามปรับตัวเพื่อให้อยู่รอดให้ได้ในสถานการณ์ต่าง ๆ

วรรณคดีทั้งหลายที่ยึดกันมาหลายร้อยปี ก็ถึงเวลาต้องปรับเปลี่ยน ในช่วงเวลานี้ การปรับเปลี่ยนนี้ก็ส่งผลกระทบต่ออีกหลายประการ รวมทั้งการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลานี้อีกด้วย ซึ่งได้แก่ การวาดภาพคติจักรวาล ซึ่งการวาดภาพตามคตินี้ลดปริมาณลงและลดการสืบทอดความหมายตามแบบเดิมลง

3. คติเรื่องเพศที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนัง

รูปภาพเกี่ยวกับเพศ หรือเชิงสังวาส ที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นสามารถพบเห็นได้ทั่วไปในภาพภาค ซึ่งก็คือภาพที่ไม่เกี่ยวกับเรื่องราวหลัก แต่เป็นสิ่งมาประกอบในจิตรกรรมฝาผนังแห่งนั้น ๆ จิตรกรรมฝาผนังเชิงสังวาสนั้น วราภรณ์ วิษณุรัฐ (2549) ได้วิเคราะห์ว่า เป็นสิ่งสะท้อนความคิดของผู้คนในชั้นสามัญที่มีให้เห็นเรื่องเพศเป็นเรื่องหยาบช้ำ ประกอบกับความหมายของพระอุโบสถหรือวิหารที่เป็นสถานที่สาธารณะที่ตอบสนองต่อการทำพิธีบวช และทุกคนสามารถเข้าไปสักการบูชา และในทัศนะโบราณนั้นเปรียบเหมือนจักรวาลหรือโลกที่ทุกสิ่งทั้งดีชั่ว ชั้นต่ำและชั้นสูงมาบังเกิดเพื่อการพัฒนาจิตของตนให้บรรลุนิพพาน เรื่องเพศจึงมีปรากฏในสถานที่เหล่านั้นได้

ในสมัยรัตนโกสินทร์ เรื่องเพศยังคงมีปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังหลายแห่ง และคงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำผู้เกี่ยวข้องต้องได้รับรู้และพบเห็น ดังการตรวจงาน หรือทรงงานช่างของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงสนพระราชหฤทัยงานจิตรกรรมฝาผนังและให้ความอนุเคราะห์ต่อบรรดาช่างทั้งหลายทั้งปวง แต่ก็มีได้พบเอกสารใดที่กล่าวถึงพระราชดำริเกี่ยวกับภาพเหล่านี้ จึงอาจพอประเมินได้ว่า ภาพเหล่านี้เป็นสิ่งสร้างสรรค์ของช่างเอง แม้การวาดในศาสนสถานซึ่งมีพระภิกษุจำพรรษา ก็คงมิได้ว่ากล่าวทักท้วง คงปล่อยให้เป็นอิสระในทางศิลปะของช่างอย่างไรก็ดี เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีข้อสังเกตและพระราชดำริอย่างชัดเจนเกี่ยวกับประเด็นเรื่องเพศในจิตรกรรมฝาผนังนี้ โดยทรงมีพระราชหัตถเลขาเรื่องจิตรกรรมที่เขียนในพระอุโบสถวัดทองนพคุณ ความโดยรวมน่าว่า “จิตรกรรมช่างเขียนระบายรูปต่าง ๆ วิชาช่างอันนี้ก็มีวัดเป็นที่ศึกษา ช่างวาดช่างเขียนจะมีมากก็ออกจากวัด แต่ในวัดก็มีรูปที่เรียกได้ว่า “ต่ำช้าโลเล” แต่คนก็เห็นเป็นของประหลาดของขัน และทรงเห็นว่า

เช่นนี้ไม่ควรมืออยู่ในวัดวาอารามที่เป็นที่อยู่ของผู้มีศีล ดังนั้นบรรดาศิษย์วัดควรลบให้หมดเสียอย่าให้มี และเมื่อ พ.ศ. 2403 พระองค์ได้เสด็จไปทรงทอดกฐินที่วัดทองนพคุณ ทรงพระราชปรารภเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังที่นี้ว่า

ทอดพระเนตรพระอุโบสถเป็นของปฏิสังขรณ์ใหม่ ฝีมือการไม้ปูนปั้นการเขียนแปลกประหลาดมากไม่เลี่ยนอย่างของใคร ทำไปด้วยปัญญาที่เลียงหลักหนืออย่างเก่า ทรงพระราชดำริเห็นว่าเปนฝีมือช่างชอบกลอยู่ทุกสิ่ง จึงได้มีพระบรมราชโองการดำรัสถามว่า พระอารามนี้ใครปฏิสังขรณ์ ใครเปนนายช่างให้การช่างต่าง ๆ พระธรรมวโรดมถวายพระพรว่าเปนของสัปรุศทายกเปนอันมากหลายรายเรียไรกัน แต่ผู้บังคับการช่างนั้นคือพระครูกลุณิศังวรผู้ครองพระอารามหลวงให้การแนะนำให้ทำ ตามชอบใจของพระครูกลุณิศังวรทุกประการ...จึงได้ทรงพระราชดำริห้จะใคร่ทรงสถาปนาเดือนที่พระครูกลุณิศังวรให้ป็นพระญาณรังสีที่พระราชาคณะสำหรับพระอารามนั้น แต่ครั้งทรงพิเคราะห์ไปในจิตรกรรมการเขียนในพระอุโบสถนั้น ราคานพระเนตรอยู่ห้องหนึ่งซึ่งเปนห้องหว่างประตูกลางแลประตูเหนือหน้าพระอุโบสถ ตรงที่เสด็จประทับแลตรงพระภักตร์พระพุทธรูปในสวนเบื้องซ้าย ห้องนั้นเขียนเปนรูปลับแลสิ่ง แลมีจิตรกรรมสำแดงเรื่องมหาเวศสันดรชาถูกกัณฑ์ทศพรเขียนเปนนั้นทออุทยาน ในดาวดึงษ์สวรรค์ แลมีปราสาทอันหนึ่ง มีรูปพระอินทร์แลนางศุสตินั่งอยู่ด้วยกันแต่สองรูป ก็ในนั้นทออุทยานนั้นล้วนเคลื่อนกลาดคาจาดไปด้วยนางเทพนิกรอับสรักัญญาเดินไปมาเก็บแลชมต้นไม้ที่มีดอกมีผลบ้าง ลงอาบน้ำในสุนันทสระโบกขรณีบ้าง ในรูปนางอับสรักัญญาต่าง ๆ นั้น มีรูปวุ่นวายอยู่ถึง 7 รูป คือ เปนรูปเปิดฝ้านุ่งถึงตโปทนั่งถ่ายปัสสาวะบ้าง เปนรูปยื่นแหวกฝ้านุ่งข้างนำบ้าง ลางนางวายนอนขัวโก่งตะโปทขึ้นมา พันน้ำขึ้นไม่มีฝ้านุ่ง ลางนางนอนหงายวายน้ำอ่อนกลางตัว พันน้ำขึ้นมาฝ้านุ่งไม่มีลางนางขึ้นจากน้ำผลัดฝ้าข้างนำแหวกอยู่จนถึงอุทรประเทศ...ก็ซึ่งรูปภาพสัตว์ต่าง ๆ ถึง 7 รูปเขียนไว้ดังนี้ก็เป็นรูปนางสวรรค์ล้วนประดับประดามงกุฎ ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ปิดทองคำเปลว เปนรูปภาพระบายอย่างดี มิใช่เปนของเล่น ที่ห้องนั้นก็เปนอยู่เบื้องหน้าพระอุโบสถ ตรงพระภักตร์พระประธานตรงที่เสด็จไปประทับ ถ้าเมื่อพระสงฆ์จะมาชุมนุมกันทำสังฆกรรมอุโบสถกรรมก็จะต้องแลดูรูปนั้นอยู่จนสังฆกรรมเลิก ก็รูปนางสวรรค์แปลกตา 7 รูปนี้ พระครูกลุณิศังวร ให้การให้เขียนถา ๆ ช่างเขียน ๆ เขียนไปเอง ถ้าให้การให้เขียนนั้นจะเป็นประโยชน์โทษผล เปนปฤษณาธรรมทางสังเวศถาทางเลื่อมใสยอย่างไรจึงให้เขียนไว้ ถ้าช่างเขียน ๆ ไปเองช่างเขียนนั้นเป็นคนดีหรือเสียจริต ถ้าเสียจริตทำไมเขียนรูปภาพระบายได้งาม ๆ ได้ดี ๆ ...ซึ่งก็โปรดให้ประกาศมาทั้งนี้ เพราะทรงรำคาญพระราชหฤทัย ทรงพระราชดำริเห็นไปว่าไม่ควรจะให้รูปภาพเช่นนี้มีอยู่ในที่ที่คนสมมติว่าเป็นที่บริสุทธิ์ ถ้าจะแจ้งบทพระวินัยที่ได้ทรงศึกษามา ว่าด้วยจิตรกรรมเช่นนี้ ก็มีที่ห้ามในสถานต่าง ๆ ก็มีอยู่เปนหลายแห่ง...ก็ซึ่งประกาศมานี้ก็จะใคร่ขอเสีย รูปภาพเช่นนี้ มีอยู่ในโบสถ์วิหารแห่งใด

ในพระอารามหลวง ให้พระราชกณะพระครูผู้ครองพระอารามแลถาฆานานุกรมจะแก้ไขเปลี่ยนแปลงเสียใหม่ให้ถูกต้องให้ดีจะได้ฤาไม่

แต่ที่พระครูกสิณสังวรให้ช่างเขียนไว้ ด้วยเห็นประโยชน์อันใด จงให้การมาให้จงแจ้ง” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2554, หน้า 84)

ทั้งนี้ เหตุผลที่พระองค์ทรงเคียดฉันทนาการเขียนภาพดังกล่าว เพราะทรงสนะเกี่ยวกับเรื่องเพศที่ทรงอธิบายถึงความไม่ควรวาดในที่โจ่งแจ้งและในศาสนสถานเช่นนั้นว่า

ก็รูปภาพเช่นนี้ไม่เปนของดีในที่แจ้ง เหมือนอย่างจินเขาเขียนรูปเช่นนี้บ้าง เขาก็เขียนใส่ไว้ในกระจกที่มีลิ้นชักเปิดได้ในด้านหลัง เมื่อใครจะใคร่ดูเงียบ ๆ จึงชักเปิดออกดู ฤากลางที่เขาเขียนใส่ฝาตลับแล้วเขาเอากระจกเปล่าไปเหนือปิดเสีย เมื่อใครต้องการจะดูต้องเอาไปพลน ให้ไขเนื้อละลายใส่ออกจึงจะแลเห็นรูปตลอดลงไปได้ ลางที่เขาเขียนเปนฉากม้วนเก็บไว้ เปิดดูเล่นในที่เขียน ๆ ลางที่เขาเขียนเปนแผ่นฉากใส่ในหีบมองใหญ่ ต้องมีสายชักจึงจะเปิดช่องที่ตาจะมองดูได้ในตำราพระราชพิธีพิรุณศาสตร์อย่างพราหมณ์ทำ มีบังคับให้ปั้นรูปชายหญิง ซึ่งไม่มีฝ้านุ่งนอนขอฝน แลปั้นรูปเต่ารูปปลาซ่อนไว้ด้วย พระราชพิธีนั้นต้องที่บังคับว่าทำในพระนครไม่ได้ ต้องให้ออกไปทำเสียดกลางทุ่งกลางนา พันทางคนเดินไปมา...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2554, หน้า 83)

ความเปลี่ยนแปลงของโลกทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในประเด็นนี้ ผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นผลจากการแพร่เข้ามาของความคิดตะวันตกโดยเฉพาะความคิดในยุควิคตอเรียน อันเป็นสมัยที่สังคมตะวันตกเชื่อในจริยธรรมของความบริสุทธิ์ เชื่อในคุณค่าทางศาสนา (Stienbach, 2012) เป็นแนวคิดที่เชื่อว่า ชีวิตนี้มีกายและจิต โดยจิตนั้นบริสุทธิ์กว่ากาย กามารมณ์จึงเป็นสิ่งสกปรกที่ทำให้เกิดบาปในจิตใจ คนในยุควิคตอเรียนจึงถือเป็นเรื่องน่าอายหากใครนำเรื่องกามารมณ์มาเอ่ยถึงในที่สาธารณะหรือเป็นที่เปิดเผย กามารมณ์จึงเป็นสิ่งต้องห้ามในยุคนี้ ผู้หญิงจึงรักษาและเห็นคุณค่าของพรหมจรรย์หรือความบริสุทธิ์ เฉากเช่นพระแม่มาเรียผู้ซึ่งเป็นแบบแห่งความดีและบริสุทธิ์ในศาสนาคริสต์ หากไม่เป็นไปตามแนวคิดนี้ก็มักถูกลงโทษจากสังคมเช่นการถูกประณาม หรือขับออกจากสังคม (ยุพิน หาญวัฒนากุล, 2529, หน้า 3)

นอกจากนี้ การแต่งงานต้องเป็นไปตามหลักศาสนา และกามารมณ์ต้องเป็นไปภายใต้การสมรส เรื่องเพศแบบเสรีนิยมเป็นเรื่องต้องห้าม อีกทั้งยังต้องใช้หลักศีลธรรมของศาสนามาเป็นสิ่งตัดสินความดีความชั่วโดยไม่มีข้อยกเว้น ต้องควบคุมแรงปรารถนาทางใจซึ่งเป็นเครื่องมือรักษาคุณค่าชีวิตทางเพศของผู้คนต้องอยู่ในกรอบนี้โดยเฉพาะสตรี ดังนั้น การแสดงออกทางสังคม เช่น วรรณกรรมในโลกตะวันตกในเวลานั้นจึงต้องเป็นเรื่องที่แสดงออกซึ่งศีลธรรม และความบริสุทธิ์ (ยุพิน หาญวัฒนากุล, 2529, หน้า 89)

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตอีกว่า นอกจากมีความเป็นไปได้ว่า ความคิดแบบวิคตอเรียนที่มีอิทธิพลต่อความคิดของชนชั้นนำไทยดังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ยังมีแนวคิดอีกประการหนึ่งซึ่งอาจมีผลต่อชนชั้นนำไทยในเรื่องศีลธรรม ได้แก่ ความคิดแบบอเมริกันหรือแบบ พิวริตัน (Puritan) ที่มีหลักคิด คือ การทำงานหนักเพื่อให้บรรลุความสำเร็จ การเคร่งครัดต่อศีลธรรม การไปโบสถ์ในวันอาทิตย์ การอ่านคัมภีร์ไบเบิลและการมีวินัยในตนเอง ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่ากลุ่มมิชชันนารีชาวอเมริกัน กลุ่มแรก ๆ ที่เข้ามาในประเทศไทยนั้น อาจนำพาแนวคิดนี้เข้ามา ทั้งด้วยการสอนศาสนา และการดำเนินชีวิตที่คนไทยได้พบเห็น มีสเตอร์แคสเวล มิชชันนารีอเมริกัน เป็นผู้สอนภาษาอังกฤษให้กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นคนแรก อาจเป็นผู้มีอิทธิพลทางความคิดต่อพระองค์ อีกทั้ง กลุ่มของมิชชันนารีอเมริกัน ก็เป็นกลุ่มที่วางตัวเป็น ครู และเป็นแพทย์ ไม่ได้เน้นว่าเป็นพระเหมือนบาทหลวงคาทอลิก จึงเข้ากับไทยได้มากกว่า โดยมีพวกคนไทยที่สูงศักดิ์ที่เป็นคนหนุ่ม เริ่มปรารถนาจะเรียนวิชาอย่างฝรั่งหลายคน (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5, 2516, หน้า 95-96) จึงมีความคล่องตัวในการเผยแพร่ทั้งศาสนา วิทยาการและแนวความคิดทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมอเมริกันได้

คนยุคใหม่ในเวลานั้น ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่ใครจะศึกษาวิชาทหาร กรมหลวงวงศาธิราชสนิทที่ทรงสนใจศึกษาวิชาแพทย์อย่างฝรั่ง สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ครั้งยังเป็นหลวงนายสิทธิ์สนใจการต่อเรือกำปั่น วิชาเหล่านี้บรรดาคนรุ่นใหม่ในเวลานั้นคงจะได้ความรู้บางอย่างจากพวกมิชชันนารีและชาวตะวันตกอื่น ๆ ที่เข้ามาในสยามเวลานั้น

การส่งผ่านความรู้แก่สังคมการเมืองผ่านจิตรกรรมฝาผนัง

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าความเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ย่อมมีผลต่อการสร้างสรรค์ศิลปะ เมื่อสังคมมีปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง ความคิดในการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนังก็ย่อมเปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ 3 ในภาพรวมนั้น มีทั้ง

1. จิตรกรรมฝาผนังที่มีการสร้างขึ้นตามแบบแผนดั้งเดิม
2. จิตรกรรมฝาผนังที่มีเรื่องราวที่มีความหลากหลายมากขึ้น

ทั้งนี้ความเปลี่ยนแปลงนั้นอาจไม่ก่อให้เกิดผลในฉับพลันทันที แต่เป็นสิ่งที่ค่อย ๆ มาปรับเปลี่ยน โลกทัศน์และวิธีการในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ดังนั้น แม้ในยุคที่มีปัจจัยจากภายนอกคือความคิดความรู้แบบตะวันตกเข้ามามากแล้ว แต่สังคมยังไม่อาจเปลี่ยนไปได้ทั้งหมด ดังนั้นจึงยังคงมีกลุ่มช่างอีกจำนวนหนึ่งซึ่งยังคงรักษาแบบแผนเดิมไว้ด้วยการยังคงวาด

ตามแบบที่เคยทำมา อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองก็ก่อให้เกิดรูปแบบใหม่ในการวาดหรือเห็นภาพที่ของจิตรกรรมฝาผนังสามารถใช้ประโยชน์อื่นได้ได้มากกว่าการสืบทอดอุดมคติโบราณ

บัณฑิต ลิวซ์ชาญ (2550, หน้า 141-143) วิเคราะห์ว่า การจารึกสรรพวิชา และจิตรกรรมฝาผนังในบางแห่งในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น มีความเห็นว่าการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนัง ซึ่งเป็นไปตามจารีตเดิมที่ปรากฏในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น ในยุคนี้ได้กลายเป็นพุทธบูชา หรือเป็นเพียงสิ่งสวยงามประดับอาคารเท่านั้น การสร้างเพื่อให้ประชาชนเข้ามาเรียนรู้อาจทำได้ไม่สมประโยชน์ เพราะวาดไว้บนคอสองซึ่งสูงมาก ดังเช่นที่มีผู้คัดลอกจารึกในสมัยหลังกล่าวว่า มีความยากลำบากในการปีนป่ายขึ้นไปเพื่อคัดลอก เนื่องจากจารึกหรือวาดไว้บนที่สูงในอาคาร และอยู่ในบริเวณที่เข้าถึงได้ยาก มีอากาศน้อย ตัวอักษรเลือนราง ต้องใช้อุปกรณ์ในการช่วยปีนป่าย และต้องใช้เครื่องส่องสว่างเพราะไฟในอาคารส่องต่ำกว่าบริเวณที่มีจารึกและจิตรกรรมฝาผนัง ดังนั้น จิตรกรรมในบางแห่งจึงมีหน้าที่เพียงประดับประดาอาคาร หรือเพื่อให้ครบตามคติเท่านั้น

นอกจากนี้ ข้อสังเกตของบัณฑิต ลิวซ์ชาญ (2550, หน้า 143) เห็นว่า สิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนก็คือ จารึกกำกับอธิบายภายใต้รูปซึ่งไม่เคยมีมาก่อน ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าอาจเป็นไปเพื่อความเข้าใจเนื้อหาที่ชัดเจนมากขึ้น และเนื่องจากเวลานั้นคงมีผู้อ่านออกเขียนได้มากแล้ว หรืออาจเป็นไปได้ว่า เพื่อให้คนที่อยู่ในยุคของความเปลี่ยนแปลงนั้นได้เข้าใจว่า ภาพตามอุดมคตินั้นมีความหมายอย่างไร

จิตรกรรมฝาผนังมีเรื่องที่ต่างไปจากเดิม เลือกรรเรื่องปรัมปราแนวใหม่มาแทนที่พุทธประวัติ ทศชาติและไตรภูมิโลกสัตถฐาน ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ได้นำเรื่องที่แปลกออกไป เช่นประวัติพระอรหันต์ เรื่องของประวัติพระสาวก พระสาวิกา อุบาสกอุบาสิกาคนสำคัญในพุทธศาสนาซึ่งสะท้อนความสำคัญของคู่คนที่มีส่วนสำคัญต่อพุทธศาสนา ซึ่งจากที่นำมาเขียนเป็นเรื่องราวที่แสดงความสะเทือนใจ ความรักความเสียสละและภาพที่วาดนั้นก็มิภาพของสังคมระดับล่าง ดันไม้ที่เสมือนจริง มีลักษณะที่หลากพรรณกันไปซึ่งไม่ปรากฏมาก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 จิตรกรรมฝาผนังในบางแห่งกลายเป็นแหล่งเรียนรู้ธรรมะในลักษณะที่เป็นนามธรรมมากยิ่งขึ้น เช่น ภาพปริศนาธรรมที่วัดบวรนิเวศวิหาร

การรู้หนังสือที่เพิ่มมากขึ้นอันเนื่องมาจากการส่งเสริมการศึกษาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะเป็นเพียงช่วงเริ่มต้นของการให้การศึกษาแก่คนทั่วไปเพื่อเป็นทาน แต่ก็น่าจะมีผลพอสมควรต่อการอ่านออกเขียนได้ที่มากขึ้นของราษฎร การเรียนรู้พระปริยัติธรรมที่รัชกาลที่ 3 ทรงส่งเสริม ย่อมทำให้เกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับศาสนาที่แพร่หลายขึ้น ตำราสอนอักษรวิธีก็น่าจะมีมากขึ้น อีกทั้งการเขียนหรือแต่งคัมภีร์ทางศาสนาที่มากขึ้นในเวลานี้ ย่อมก่อให้เกิด

การเรียนรู้ที่ไม่จำเป็นต้องอาศัยสื่ออื่นที่เคยใช้มา เช่น จิตรกรรมฝาผนัง อีกทั้งการเขียนตำราเกี่ยวกับพุทธศาสนาหรือประวัติศาสตร์ ได้แก่ ปฐมสมโพธิกถา ซึ่งทำให้เกิดการเขียนปฐมสมโพธิกถาหรือพุทธประวัติต่อมาอีกหลายสำนวน และคงเป็นที่แพร่หลายสู่สังคมในวงกว้างอีกด้วย ดังนั้น การศึกษาพุทธประวัติจากจิตรกรรมฝาผนังจึงอาจไม่ใช่สิ่งจำเป็นอีกต่อไป

อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่เริ่มรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเสมือนผู้นำสังคมให้เข้าไปในทิศทางใหม่เพื่อรองรับความเป็นสังคมใหม่ ได้แก่ การวางหลักจริยธรรมทางสังคมหลายประการ ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 เองก็ทรงใช้หลักศีลธรรมทางพุทธศาสนาเป็นเกณฑ์หรือเป็นระเบียบให้ขุนนางข้าราชการได้ปฏิบัติ โดยออกประกาศอย่างชัดเจน จนมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยิ่งทรงมีพระราชดำริที่ค่อนข้างชัดเจนถึงการวางหลักปฏิบัติทางสังคมให้กับประชาชนอยู่หลายประการ ได้แก่ การพุดจาการทักทาย ความประพฤตินของบุคคลในระดับต่าง ๆ

ผู้วิจัยจึงมีข้อสังเกตว่าการที่ทรงมีแนวพระราชดำรินั้น เสมือนเป็นการเตรียมการให้แก่สังคมไทย เพื่อให้เป็นอารยะมากขึ้น โดยมีตะวันตกเป็นแนวเทียบ เนื่องจากการวางระเบียบทางความคิดและความประพฤตินที่ค่อนข้างก้าวหน้า และดูเหมือนว่าจะมีความเข้มงวดมากขึ้น แม้จะมีได้มีบทลงโทษแต่ก็ทรงบริภาษคนที่ละเมิดสิ่งที่พระองค์ประกาศไว้เหล่านั้น ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่า เพราะที่ผ่านมาก่อนหน้ารัชสมัยของพระองค์ หากผู้คนหรือพระสงฆ์มิได้ทำผิดสิ่งใดร้ายแรงชัดแจ้งก็มักจะไม่ได้รับโทษหรือปล่อยผ่านไป ดังกรณีที่มีผู้ทูลฟ้องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องมีพระภิกษุเตะตะกร้อ และพระองค์มิได้เห็นว่าจะเอาโทษหรือตักเตือน เพียงแต่ทรงพระสรวลแล้วก็ปล่อยให้เล่นต่อไป

ดังนั้น การวางหลักเกณฑ์ทางสังคม จึงมิได้เป็นหน้าที่ของสถาบันศาสนาหรือพระสงฆ์แต่อย่างใดเลย เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 แต่หน้าที่นี้ก็เป็นขององค์พระมหากษัตริย์อีกด้วย ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนังที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 และหลังจากนั้น จึงเริ่มมีการปรับเปลี่ยนอย่างชัดเจนถึงเนื้อหาสาระที่หลากหลายขึ้น เริ่มมีเรื่องของจริยธรรมหรือหลักเกณฑ์ต่าง ๆ มากขึ้น เช่น ภาพการปลงอสุภะ ซึ่งเป็นเรื่องราวหนึ่งในชุดคเวศร์ 14 ซึ่งเป็นเกณฑ์ในการชุดงค้ของพระภิกษุเมื่อต้องพิจารณาอสุภกรรมฐาน ดังนั้น หลักจริยธรรมจึงเป็นสิ่งที่มาจากองค์พระมหากษัตริย์ผู้เป็นรัฐฐาธิปัตย์ ซึ่งพระองค์เองก็ทรงเป็นผู้นำและรอบรู้ทั้งทางศาสนาและทางบ้านเมืองด้วย

ข้อสังเกตที่จะนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงของการสร้างจิตรกรรมฝาผนังของผู้วิจัยอีกประการหนึ่งหลักการแบบเดิมที่ใช้ บุญ หรือการตั้งสมบุญ ซึ่งถือเป็นความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ที่มีอยู่ในสังคมไทยเป็นเวลานานนั้น เมื่อหลังสมัยรัชกาลที่ 3 ดูจะมีความชัดเจนขึ้นว่าแนวคิดนี้ได้คลายลงไป กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้ทรงขึ้นครองราชย์

ด้วยเหตุหลายประการที่อาจกล่าวได้ว่าเป็น “บุญบารมี” ตามทฤษฎีธรรมเดิม เป็นสิ่งที่ทรงปฏิบัติ เฉพาะพระองค์ก็ได้สร้างและสั่งสมเป็นระยะเวลายาวนานก่อนการขึ้นครองราชย์ นับตั้งแต่ทรง เจริญพระชันษา ก็ทรงปฏิบัติพระราชกิจสำคัญหลายอย่าง ได้แก่การยกทัพเพื่อเตรียมรบมาใน ขณะยังเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ ทรงตั้งโรงพยาบาลแก่คนยากไร้ ทรงบริจาคทานเป็นจำนวนมาก ทรงเลี้ยงขุนนางหรือให้ที่พักก่อนการเข้าเฝ้าเนื่องจากทรงพำนักที่วังท่าพระ อีกทั้งทรงได้เป็นผู้สำเร็จราชการ ปฏิบัติราชกิจต่าง ๆ แทนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สิ่งเหล่านี้ ย่อมแสดงว่า ทรงพระปรีชาสามารถ และทรงเป็นที่นิยมนกของจากพระราชวงศ์ ขุนนาง และราษฎร ทั่วไป ซึ่งเป็นแรงสนับสนุนสำคัญ คือทรงมี “พวกพ้อง” มาก ด้วยเหตุที่กล่าวมานี้จึงทำความเข้าใจ ได้ว่า ทรงสั่งสมบุญบารมี เพราะได้ทรงสร้างสิ่งซึ่งจับต้องมองเห็นได้ มากมายเพียงพอ ซึ่งเป็น ความชอบธรรมที่จะทรงขึ้นครองราชย์ อีกทั้งเมื่อทรงขึ้นครองราชย์แล้วก็ยังทรงปฏิบัติบารมี ต่อไปอีก และมีพระราชปณิธานเฉกเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ที่ทรงปรารถนาจะเป็น พระโพธิสัตว์ด้วยการบำเพ็ญบารมีให้มาก เพื่อให้คุณสมบัตินั้นครบถ้วนควรแก่การจะทรงเป็น พระโพธิสัตว์และบรรลุพระโพธิญาณอันหมายถึงเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

ส่วนในกรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเสด็จขึ้นครองราชย์ของ พระองค์มีลักษณะที่แตกต่างไป ในสถานะที่พระองค์ทรงเป็นพระภิกษุ การสั่งสมบารมีดังเช่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงไม่อาจทำได้มากนัก แต่ทรงสามารถพบเห็นความเป็นจริง ของบ้านเมืองได้ เนื่องจากสถานะพระภิกษุทำให้ทรงสามารถจาริกไปได้ทุกแห่ง และทรงเกี่ยวข้องกับบ้านเมืองในแง่ที่ทรงตรวจหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี และหนังสือที่มีไปมากับ ต่างประเทศที่ต้องใช้ภาษาอังกฤษทุกฉบับ การขึ้นครองราชย์ของพระองค์ก็เป็นการยินยอม พร้อมใจของบรรดาพระราชวงศ์และขุนนางที่ทรงอิทธิพลในเวลานั้น แม้องค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงมีพระราชดำรัสให้ผู้ที่จะขึ้นครองราชย์ต่อไปเป็นผู้ที่มีความสามารถ และเป็นที่ยอมรับของพระราชวงศ์ ขุนนางและราษฎร เนื่องด้วยสถานการณ์บ้านเมืองที่ต้องการ ผู้มีวิสัยทัศน์อย่างใหม่ คติเรื่องบุญบารมี ที่เคยเป็นเหตุผลในการขึ้นครองราชย์ดังที่เคยเป็นมาจึง คลายความสำคัญลงไป แต่ “เหตุผล” และความเหมาะสม กลายเป็นสิ่งสำคัญขึ้นมาในช่วงเวลานี้

ดังนั้น คติเรื่องบุญ การสั่งสมบุญบารมีที่เป็นเหตุผลของการขึ้นสู่อำนาจ หรือแม้กระทั่ง การกำหนดสถานะของบุคคลก็ได้ค่อยๆ คลายไป แนวคิดทางสังคมที่เริ่มเกิดขึ้นก็คือหลักเหตุผล บุคคลจะร่ำรวยหรือเป็นไปอย่างไรก็ด้วยสิ่งที่ตนกระทำ มิใช่บุญเก่า ซึ่งได้กลายเป็นโลกทัศน์ทาง สังคมการเมืองในเวลาต่อมา ความเหมาะสมกับสถานการณ์อาจเป็นปัจจัยสำคัญต่อการขึ้นสู่อำนาจ มากกว่าการกล่าวอ้างเรื่องบุญบารมี

แม้การอ้างเรื่องการตั้งสมณูปการมีจะยังคงสืบทอดในการสวดมหาชาติ แต่ก็ดูเหมือนจะเป็นไปในทางศาสนาถือการบุญของผู้คนและแสดงความสามารถของผู้สวดมากกว่าจะเป็นไปเพื่อเกื้อหนุนความคิดทางการเมืองการปกครอง ซึ่งอาจเป็นไปได้เพื่อการรักษาประเพณีเท่านั้น

คติทั้งหลายที่เคยมีมาในสังคมการเมืองไทย ในลักษณะรวมเบ็ดเสร็จ คือการเมืองการปกครองก็อาศัยคติทางศาสนา รวมไปถึงชีวิตทางสังคมวัฒนธรรม เชื่อมโยงหล่อหลอมเป็นสิ่งเดียวกัน เมื่อถึงยุคสมัยตั้งแต่รัชกาลที่ 3 ลงมาก็ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงไป แนวคิดทางการเมืองการปกครองที่เคยอาศัยคติศูนย์กลางจักรวาลหรือไตรภูมิโลกทัศน์ฐานก็ไม่อาจดำรงอยู่อีกต่อไป เพราะการคุกคามของชาติตะวันตกจนชาติบ้านเมืองที่เคยเคยยิ่งใหญ่ในภูมิภาคนี้ต้องพ่ายแพ้ต่อการคุกคามที่มีมาต่อเนื่องเป็นระยะ ๆ ทั้งพม่าและเวียดนามและจีน ไทยเองก็ดูเหมือนปรับเปลี่ยนแนวคิดไปจากความเป็นจักรวรรดิ หรือเมืองที่มีลักษณะเป็นศูนย์กลางในแบบเก่าและเมืองอื่นเป็นบริวารนั้น มีความเปลี่ยนแปลงและมาสำเร็จลงได้ในรูปแบบของระบอบชาติในสมัยรัชกาลที่ 5 อันเป็นรูปแบบรัฐที่ชาติตะวันตกเป็นกันอยู่ โดยข้อสังเกตได้แก่ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงลงพระปรมาภิไธยว่า “King of Siam” ในพระราชสาส์นที่มีไปถึงต่างประเทศ ก็มีนัยว่า สยาม คือประเทศหนึ่ง ไม่ใช่รัฐที่หาขอบเขตไม่ได้ ดังแต่ก่อน แม้ว่าในความเป็นจริง เรื่องของเขตแดนจะยังไม่สามารถระบุหรือชี้ชัดลงไปได้ในเวลานั้นก็ตาม แต่แนวคิดความเป็นรัฐชาติสมัยใหม่น่าจะอยู่ในกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วในเวลานั้น ความคิดเรื่องศูนย์กลางจักรวาลจึงไม่เป็นแนวคิดหลักอีกต่อไปในทางการเมืองการปกครอง และพระองค์เป็นกษัตริย์ของประเทศสยามมิใช่กษัตริย์ของชนสิบสองภาษาหรือนานาชาติที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารภายในรัฐ (ทวิศักดิ์ เผือกสม, 2546) ซึ่งนับแต่ยุคนี้ไปเขตแดนจะกลายเป็นสิ่งที่มีความสำคัญมิใช่แรงคนอีกต่อไป แนวคิดเรื่องศูนย์กลางจักรวาลจึงค่อยคลาไคลลงไปและค่อย ๆ ปรับการบริหารราชการไปจนกลายเป็นรัฐชาติสมัยใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5

เรื่องราวของภพภูมิทั้งหลาย ซึ่งวาดตามลักษณะอุดมคติของไตรภูมิ เช่นนรก ซึ่งเดิมมีวัตถุประสงค์ไว้เพื่อวางกรอบหรือเป็นแนวทางควบคุมจริยธรรมของคนในสังคม อาจคลาไคลความหมายลง เนื่องจากเมื่อบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป กฎหมายที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามแบบตะวันตกซึ่งมีความชัดเจนก็ถูกนำมาแทนที่กฎหมายตามแบบประเพณีโบราณคือกฎหมายตราสามดวง และการควบคุมสังคมจากรัฐก็มีมากขึ้น เช่นมีพลตระเวน หรือตำรวจ มาแทนระบบเก่าซึ่งอาศัยตุลาการแบบดั้งเดิม

เมื่อความคิดทางสังคมการเมืองเปลี่ยนไปเช่นนี้ ลักษณะทางอุดมคติทั้งหลายที่เคยเป็นมาแม้การแสดงออกถึงอุดมคติของโลกและจักรวาลที่นำมาใช้กับการปกครองก็ค่อย ๆ ลดลง การวาดภาพไตรภูมิโลกทัศน์ฐานที่วาดกันมาเป็นแบบแผนก็ค่อย ๆ ลดความหมายลง หากจะมี

การวาดกันอยู่ก็เพียงเพื่อประดับประดาอาคารหรือเป็นไปเพื่อรักษาแบบแผนเท่านั้น

เมื่อการวาดจิตรกรรมฝาผนังในแบบแผนที่เคยเป็นมาอย่างยาวนาน ได้แก่ ภาพไตรภูมิ โลกทัศน์ฐานอันแสดงคติจักรวาล ภาพการสังฆมวารมีที่แสดงออกด้วยทศชาติ มหาชาติและ พุทธประวัติ ซึ่งเป็นสิ่งเดียวกับลักษณะของสังคมการเมืองไทย เป็นอุดมคติของการปกครอง และโลกทัศน์ของผู้คน ก็ค่อย ๆ เสื่อมคลายความหมายลงอันเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลง ของโลกทัศน์ของสังคม

แนวนโยบายของรัฐในสมัยต่อมาก็ได้เปลี่ยนจากการสร้างวัดวาอารามซึ่งรวมเอางานช่าง และศิลปกรรมแบบประเพณีไว้ด้วย เป็นการสร้างความเจริญตามแบบตะวันตกเพื่อให้เกิดความ ทันสมัย และเน้นไปในการพัฒนาบ้านเมือง ได้แก่ ถนน สาธารณูปโภคต่าง ๆ อาคารทำการของรัฐ และพัฒนาศึกษาเพื่อมุ่งพัฒนาคนให้อ่านออกเขียนได้ และมีได้มุ่งเน้นการสร้างวัดอีกต่อไป เมื่อถึงสมัยของความเปลี่ยนแปลงที่ค่อย ๆ เข้ามาสู่สังคมการเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว ก็เป็นผู้ทรงติดตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นรอบ ๆ สยาม และคงจะได้ทรงแลเห็นว่า ความเปลี่ยนแปลงกำลังมาถึงและมีอาจจะคงไว้ซึ่งความคิดหรือโลกทัศน์แบบดั้งเดิมได้อีก การที่ทรงตระหนักเช่นนี้แสดงออกหลายประการ ได้แก่ การจารึกตำราความรู้อันหลากหลาย ที่วัดพระเชตุพน เพื่อรักษาความรู้เดิมไว้ไม่ให้สูญหาย การสร้างเรือสำเภาตามรูปแบบเก่าไว้ ตามวัดวาอาราม เช่น ที่วัดยานนาวา ด้วยเหตุว่าต่อไปเรือเช่นนี้จะไม่มีให้เห็นอีก

ดังนั้น อาจสรุปได้ว่า เมื่อสังคมการเมืองไทยก้าวสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว มีปัจจัยหลากหลายประการที่ส่งผลให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงไป อุดมคติและโลกทัศน์ ทางสังคมการเมืองย่อมเปลี่ยนแปลงไปด้วย และเนื่องจากในสังคมการเมืองมีลักษณะรวมเบ็ดเสร็จ (Totalization) เป็นผลให้การสร้างจิตรกรรมฝาผนังที่เคยเป็นสิ่งแสดงออกซึ่งอุดมคติของสังคม การเมืองไทยต้องเปลี่ยนแปลง ทั้งลดความหมายลงเป็นเพียงสิ่งประดับประดา และลดปริมาณ การวาดลง จนแทบไม่มีการวาดใหม่ตามคติเดิมอีกเลยหลังยุคปรับให้เป็นสมัยใหม่ในช่วง รัชกาลที่ 5 ลงมา เว้นแต่ตามหัวเมืองไกลที่การพัฒนาหรือการส่งผ่านความทันสมัยไปถึงช้ากว่า

บทที่ 6

สรุปและเสนอแนะ

สังคมการเมืองไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เริ่มต้นเมื่อสิ้นสุดสมัยธนบุรี ในปี พ.ศ. 2325 โดยย้ายศูนย์กลางราชธานีมาที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา

สังคมการเมืองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ที่ผู้คนยังมีความทรงจำเกี่ยวกับความรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นการที่ศูนย์กลางอำนาจหรือรัฐจะดำรงความเชื่อมั่นในจิตใจของผู้คนไว้ได้ ก็ด้วยอุดมการณ์รัฐที่จะต้องมีลักษณะสืบทอดสังคมแบบดั้งเดิมในเชิงรูปธรรม อันได้แก่ สิ่งก่อสร้าง แผนผังของปราสาทราชวัง งานช่าง และคติต่าง ๆ ของความเป็นราชธานี แต่ในทางนามธรรมนั้นหลายส่วนก็ได้มีการปรับให้เกิดประสิทธิภาพมากขึ้น เข้มงวด มีระเบียบกฎเกณฑ์ที่ชัดเจน โดยอาศัยศีลธรรมในพุทธศาสนาเป็นหลักในการปกครองบ้านเมือง และในขณะเดียวกัน การปกครองด้วยกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับหลักศีลธรรมก็ได้รับการนำมาใช้อย่างมาก อีกทั้งระบบราชการและแบบแผนธรรมเนียมทางราชการก็ได้รับการฟื้นฟูและปรับปรุงให้เกิดประสิทธิภาพทางการปกครองมากยิ่งขึ้น อันเนื่องมาจากภูมิหลังของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่ทรงเคยทำหน้าที่ยกกระบัตหรือผู้ตรวจราชการที่ย่อมต้องมีความรู้และเคร่งครัดตามแบบแผนธรรมเนียมเดิม

สังคมการเมืองไทยมีลักษณะเบ็ดเสร็จคือมิได้แยกแยะระหว่างการเมืองการปกครอง ศาสนาและวัฒนธรรม แต่ทุกสิ่งหลอมรวมและเชื่อมโยงกันอย่างแนบแน่น ในสังคมการเมืองไทยนั้น ได้มีการใช้แนวคิดทางศาสนาพุทธและพราหมณ์ฮินดู เป็นแนวทางหรืออุดมคติทางการปกครอง และใช้เป็นเหตุผลในการขึ้นสู่อำนาจของผู้ปกครองในสังคมการเมืองไทยเสมอมา อย่างไรก็ตาม แนวคิดทางพุทธศาสนานั้นได้รับการเน้นหนักในแง่ของอุดมการณ์มากกว่าพราหมณ์ฮินดู และได้กลายเป็นอุดมคติสำคัญของสังคมไทยมาช้านาน ดังนั้นในการสร้างงานศิลปะในสังคมการเมืองไทยจึงมีลักษณะที่ตอบสนอง และเป็นผลของอุดมคติที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงและสัมพันธ์กัน อย่างแยกไม่ได้ในสังคมไทย รวมทั้งสะท้อนคติต่างๆ ทางศาสนาในลักษณะหลากหลายรูปแบบ และตอบสนองหลายวัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์ในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏทั้งในสถานที่ต่าง ๆ ได้แก่ พระอุโบสถ พระวิหาร และสถานที่สำคัญเช่นในพระบรมธาตุ พระสถูป ในสังคมการเมืองไทย พอสรุปได้ว่า

1 สร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชา การสร้างสิ่งดีสิ่งงาม เป็นความวิริยะอุตสาหะเพื่อถวายแด่พระศาสนาและองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า นับเป็นกุศลสูงต่อผู้สร้าง การสร้างลักษณะนี้

บางแห่งสร้างในสถานที่ปิดทึบ เข้าไปไม่ได้หรือพบเห็นได้ยาก เช่นในกรุ หรือคูหาปรางค์

2. ระดับประกาศณานที่ให้เกิดความงดงาม สร้างความน่าเลื่อมใส ก่อให้เกิดบรรยากาศที่น้อมนำไปสู่ความสูงส่งของจิต

3. ในสังคมที่มีผู้อ่านเขียนอักษรวิธได้ไม่มากนัก ยิ่งผู้รู้ตำราทางศาสนายังมีน้อยลงไปอีก การเผยแพร่เรื่องราวทางศาสนาพุทธต้องอาศัยสื่อในการเรียนรู้ที่เห็นชัด ต้องตั้งอยู่ในสถานที่ที่ผู้คนทั่วเข้าถึงได้ง่าย หรือมีความเป็นสาธารณะดังเช่นในวัด โดยเฉพาะในพระอุโบสถพระวิหาร อีกทั้งการเลือกเรื่องหรือเนื้อหาที่วาด ต้องมีลักษณะที่ผู้คนทั่วไปเข้าใจได้ง่าย หรือสามารถชักจูงให้ผู้คนยอมรับหลักการทางสังคมซึ่งก็คือหลักเดียวกับศาสนา คือความคิดความชั่ว ผลตอบแทนของการทำความดีและความชั่ว ซึ่งเกณฑ์ของสิ่งนี้ก็คือศีลธรรมในพุทธศาสนา

ดังที่กล่าวไว้ว่า คติทางความเชื่อและแนวคิดทางสังคมนั้นหลอมรวมเป็นสิ่งเดียวกัน ดังนั้นศิลปะจึงเป็นสิ่งสะท้อนของคติเหล่านั้น โดยนำไปสู่ที่มาและเนื้อหาในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในสังคมไทย คติเท่าที่ปรากฏมีดังนี้

1. คติศูนย์กลางจักรวาล และไตรภูมิโลกสังฐาน
2. คติพุทธราชา
3. การสั่งสมบุญบารมี
4. เรื่องเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ

คติต่าง ๆ เหล่านี้ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังที่สร้างขึ้นสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นจำนวนมากจนเรียกได้ว่าเป็นแบบแผนหลักของการสร้างจิตรกรรมในพื้นที่ทั่วไปที่ผู้คนทั่วไปสามารถมองเห็นและทำความเข้าใจได้ โดยผู้วิจัยได้วิเคราะห์คติที่นำมาวาดและความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมฝาผนังกับสังคมการเมืองไทยได้ดังต่อไปนี้

คติทั้งหลายที่กล่าวมานี้ เป็นคติเกี่ยวกับคติของบ้านเมืองหรือรัฐ นับตั้งแต่แนวคิดของความเป็นรัฐที่มีลักษณะทางอุดมคติว่าเป็นศูนย์กลางของโลกมนุษย์ ซึ่งจักรวาลก็คือโลกมนุษย์นั่นเอง อำนาจของรัฐมีลักษณะแผ่ไปเหมือนแสงเทียนดังบารมีแห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งสถิตอยู่เป็นศูนย์กลางจักรวาลซึ่งบารมีแผ่ไปไม่มีประมาณ คตินี้แสดงออกโดยวาดไว้หลังพระประธานในพระอุโบสถ ซึ่งได้พบหลักฐานเกี่ยวกับพระราชปณิธานมากแห่งของพระมหากษัตริย์ในวัฒนธรรมไทยที่ปรารถนาจะบรรลุโพธิญาณและมีเป้าหมายถึงการเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาลมาตั้งแต่ครั้งสุโขทัย

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พบว่า คติทางพุทธศาสนาถูกนำมาใช้อย่างเกี่ยวข้องกับ การปกครองมากยิ่งขึ้นได้แก่การใช้คำศัพท์ที่ใช้กับพระพุทธเจ้านำมาใช้กับพระมหากษัตริย์ด้วย เช่น ข้าพระพุทธเจ้า หน่อพุทธางกูร หรือคำว่า นฤพาน และอีกมาก การสร้างพระพุทธรูป

ทรงเครื่องจักรพรรดิราช หรือการสร้างจิตรกรรมฝาผนังเรื่องศูนย์กลางจักรวาลและโลกสถฐาน ซึ่งเป็นแนวคิดเกี่ยวกับการปกครองรัฐในสมัยโบราณ และความในพระไตรปิฎกที่กล่าวว่า ในกาลใดที่ไม่มีพระพุทธเจ้าก็ให้นับถือพระจักรพรรดิราชหรือพระมหากษัตริย์แทน ดังนั้นคติพุทธราชาจึงมีความหมายมากขึ้นกว่าที่เคยศึกษากันมาแต่เดิม คือ พระมหากษัตริย์ที่ยังทรงพระชนม์อยู่ที่เปรียบเป็นพระพุทธเจ้าที่ยังดำรงพระชนม์ และราษฎรก็นับถือพระมหากษัตริย์ได้ ดังเช่นเป็นพระพุทธเจ้าเช่นกัน ดังนั้น จิตรกรรมฝาผนังที่สร้างขึ้นในรูปแบบที่มีภาพไตรภูมิโลกสถฐานอยู่เบื้องหลังพระประธานจึงสะท้อนความคิดหรือคติทางการเมืองการปกครองที่มีที่มาจากคติทางพุทธศาสนา กล่าวคือ พระมหากษัตริย์นั้นเปรียบเสมือนศูนย์กลางจักรวาลหรือทรงสถิตย์ที่เขาศุเมรุเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า อานาจและบารมีแผ่ไพศาลไปทั้งจักรวาล เช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าเช่นกัน

เรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติในสังคมไทยอันมีที่มาตั้งแต่อินเดีย ลังกา พม่า และผ่านเข้ามาสู่คัมภีร์พุทธศาสนาในดินแดนล้านนา ถ่ายทอดเข้ามาสู่ดินแดนในภาคกลางและลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างมากระหว่างสองดินแดนทั้งทางสันติภาพและสงครามคือในช่วงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่ พุทธประวัติที่มีลักษณะคล้ายเป็นนิทานและเปี่ยมไปด้วยปาฏิหาริย์มาสู่สังคมไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและกลายเป็นต้นแบบของพุทธประวัติ และเป็นเนื้อหาหลักในการวาดจิตรกรรมฝาผนังซึ่งมีการแสดงออกด้วยรูปแบบศิลปะแบบไทย จนผู้คนรู้สึกคุ้นเคยเสมือนพระพุทธเจ้านั้นมีอยู่ในบริบทไทยโบราณ หรือรู้สึกเสมือนพุทธประวัติเป็นเรื่องปรัมปราหรืออุคมคติที่เกิดขึ้นแต่โบราณในสังคมไทย

ส่วนคติเรื่องบุญและการสั่งสมบารมีอันเป็นคติทางศาสนาพุทธ ได้กลายเป็นแนวคิดหรือเครื่องหมายแสดงความชอบธรรมในการขึ้นสู่อานาจในสังคมการเมืองมาเป็นเวลานาน เท่าที่ปรากฏหลักฐานชัดเจนก็คือในสมัยกรุงศรีอยุธยา บุญบารมีเป็นสิ่งที่ต้องสั่งสม และเมื่อมีมากพอ ก็อาจส่งผลให้บุคคลขึ้นสู่อานาจได้ ดังคำวาบุญญาธิการ บุญบารมีนี้ต้องเป็นไปตามหลักทางพุทธศาสนา ซึ่งอาจเทียบได้กับทศชาติชาดก ซึ่งเมื่อเทียบเคียงแล้วก็ยังเป็นบารมีที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน บารมีของผู้ที่จะขึ้นเป็นกษัตริย์จะต้องมีทศบารมีและต้องบำเพ็ญให้คงอยู่เรื่อยไป หากไม่บำเพ็ญบารมีเช่นนั้นแล้ว ก็อาจจะหมดบุญ ซึ่งก็คือการตกจากอานาจหรือถูกโค่นล้มได้ แม้แต่ที่จริงการตกจากอานาจจะเป็นไปเพราะการแย่งชิงด้วยกำลังอันเหนือกว่าของผู้ที่ต้องการ โค่นล้มก็ตาม แต่เหตุผลเรื่องบุญก็ได้รับการกล่าวอ้างถึงเสมอจนดูเหมือนจะได้รับการยอมรับว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างธรรมดาในสังคมการเมืองสมัยอยุธยา

คติเรื่องบุญบารมีดังกล่าวนี้ได้รับการกล่าวถึงและตอกย้ำในจิตรกรรมฝาผนังด้วย ในแบบแผนที่นิยามว่าคตินั้นหลายแห่งวาดเรื่องทศชาติครบทั้งสิบเรื่อง หรือบางแห่งก็เลือกวาดเฉพาะ

มหาชาติหรือพระเวสสันดรเพียงเรื่องเดียวเพราะถือเป็นพระชาติสำคัญก่อนพระชาติสุดท้ายที่ทรงอุบัติมาเป็นพระพุทธเจ้าสมณโคดม

ยังมีความคิดหรือเรื่องราวปลีกย่อยหรือเบ็ดเตล็ดที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัตนโกสินทร์อีก ได้แก่ เรื่องพระมาลัย ซึ่งเนื้อหาหรือใจความหลักก็คือการเน้นย้ำเรื่องการทำบุญ แม้เป็นชาวบ้านที่ต้องทำมาหากินหนักไม่พ้นการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต แต่ก็อาจบรรเทาบาปได้ด้วยการทำบุญหรือการส่งเสริมให้ลูกหลานได้บวช อีกทั้งความหวังถึงยุคสมัยที่ดีกว่าและสมบูรณ์พร้อมในอนาคตซึ่งก็คือยุคพระพุทธเจ้าพระองค์ถัดไปคือพระศรีอาริยมตตไตรย์ เป็นเรื่องที่น่ามุ่งเน้นให้คนทำบุญ ละบาป ซึ่งเป็นคุณธรรมในระดับปุถุชนทั่วไปพอทำได้ในชีวิตประจำวัน

นอกจากคิดดังที่กล่าวมานี้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ยังพบว่า มีเรื่องราวของคนสามัญและสภาพมากขึ้นกว่าจิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา หรือภาพที่เป็นเสมือนบันทึกลงงคก็พบว่า มีจำนวนมาก โดยเนื้อหาไม่ได้เกี่ยวข้องกับเรื่องหลักที่วาด ซึ่งจะพบได้ทั่วไปในงานจิตรกรรมฝาผนังในช่วงสมัยนี้

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นสมัยสำคัญ กล่าวคือเป็นสมัยที่ศิลปกรรมเฟื่องฟูมาก การบูรณะและสร้างวัดเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระองค์ เนื่องด้วยพระราชปณิธานส่วนพระองค์นั้นเป็นไปในทางบำรุงพุทธศาสนาและเกื้อกูลต่อผู้คน เมื่อมีการสร้างวัด จิตรกรรมฝาผนังจึงได้รับการวาดขึ้นเป็นจำนวนมากด้วย ประกอบกับเศรษฐกิจในยุคนี้ก็เป็นไปอย่างคึกคัก ทั้งโดยนโยบายรัฐคือการเก็บภาษีแบบใหม่ และการค้ากับต่างชาติ และเป็นยุคที่ชาวต่างชาติเข้ามาเพิ่มขึ้น เริ่มส่งอิทธิพลในด้านต่าง ๆ ให้กับสังคมไทย โดยเฉพาะกับชนชั้นนำไทย บรรดาช่างฝีมือที่อยู่ในโครงสร้างสังคมไทยนั้น นับได้ว่าตั้งแต่องค์พระมหากษัตริย์ลงมาก็ทรงเป็นช่างอยู่เอง หรืออย่างน้อยหากแม้ไม่ได้ทรงกระทำงานช่างเอง แต่ก็มีพระราชดำริ พระราชนิยม หรือการแสดงออกอื่น ๆ เกี่ยวกับงานช่างอยู่เสมอ พวกช่างหลวงทั้งหลายก็กล่าวได้ว่าเป็นข้าราชการและโครงสร้างของระบบราชการในสมัยโบราณก็กำหนดให้ช่างมีบรรดาศักดิ์ มีกรมช่าง โดยเฉพาะช่างเขียน ซึ่งหมายรวมถึงช่างเขียนทุกประเภท ซึ่งเป็นกลุ่มช่างที่มีศักดินาสูงกว่าช่างประเภทอื่น และสังคมไทยยังมีช่างอีกหลากหลายประเภท ได้แก่ ช่างพระ ช่างชาวบ้าน และช่างต่างชาติเช่นช่างจีนและช่างที่อพยพเข้ามา

เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้การสร้างจิตรกรรมฝาผนังเกิดขึ้นมาก เนื่องจากการสร้างจิตรกรรมฝาผนังเป็นงานที่ต้องใช้ทรัพยากรจำนวนมาก ใช้แรงคน และฝีมือช่างระดับสูง ในช่วงเวลานั้นการสร้างวัดมีเป็นจำนวนมาก จึงประเมินว่าเศรษฐกิจโดยรวมของบ้านเมืองคงมีความมั่งคั่ง มีเสถียรภาพ และความมั่งคั่งก็เริ่มกระจายตัวลงสู่สังคมมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการสร้าง บูรณะวัดวาอาราม รวมถึงการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง

ก็เป็นกิจของประชาชนมากขึ้น โดยมีการทำตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวมากขึ้น นับเป็นกิจกรรมที่นำโดยชนชั้นปกครองซึ่งนำไปสู่การสร้างจิตรกรรมฝาผนังที่เกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในยุคนี้ เมื่อความต้องการสร้างวัดมีมาก ความต้องการแรงงานและช่างมีมากขึ้น จึงมีการจ้างงานมากขึ้น รูปแบบงานช่างก็เปลี่ยนไป เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิยมแบบจีนอยู่ด้วย รูปแบบจิตรกรรมฝาผนังในหลายแห่งก็เปลี่ยนไป เช่น เรื่องราวที่เคยเขียนกันมากก็เปลี่ยนไปเป็นรูปเครื่องตั้งหรือเครื่องบูชาแบบจีน หรือ สัญลักษณ์มงคลในวัฒนธรรมจีน ซึ่งอาจเป็นไปได้ว่ามีการสร้างงานช่างเป็นจำนวนมาก และคงมีการจ้างช่างจีนมากเพราะเหตุที่ช่างไทยมีไม่เพียงพอด้วยประการหนึ่ง

คติการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในยุคต้นรัตนโกสินทร์นี้ ได้เกิดมีความเปลี่ยนแปลงขึ้น โดยเป็นผลมาจากปัจจัยทางสังคมการเมืองอันหลากหลาย โดยผู้วิจัยพิจารณาว่า ปัจจัยจากภายนอกสังคมการเมือง ซึ่งได้แก่อิทธิพลจากตะวันตกเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลอย่างมากต่อความเปลี่ยนแปลงในการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง นับตั้งแต่คติและรูปแบบที่แสดงออกที่มีความหลากหลายมากขึ้นกว่าแบบแผนเดิมที่ดำเนินต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานาน คือด้านหลังพระประธานในพระอุโบสถมีรูปคติจักรวาลหรือไตรภูมิโลกสันฐาน ตรงข้ามพระประธานมีรูปมารวิชัย ผนังด้านข้างเป็นเรื่องทศชาติ มหาชาติ หรือพุทธประวัติและเรื่องราวปลีกย่อยแทรกบ้างครบถ้วนตามคติโบราณ แต่เมื่อถึงในสมัยรัชกาลที่ 3 ความเปลี่ยนแปลงเห็นได้เด่นชัดมากขึ้นด้วยปัจจัยต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้น ส่งผลให้การสร้างจิตรกรรมฝาผนังมีเรื่องราวที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น มีแนวคิดและคติครบถ้วนบริบูรณ์ และบางแห่งมีวัตถุประสงค์เป็นการเผยแพร่ความรู้ให้แก่บรรดาความรู้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามและที่วัดราชโอรส ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริถึงการบำเพ็ญบารมีให้ครบถ้วนดังพระโพธิสัตว์ ดังพระราชปณิธานที่ปรากฏเสมอ ๆ ในการสร้างงานช่างต่างๆ ถึงความปรารถนาจะบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งในกาลข้างหน้า ตัวอย่างนี้ได้แก่การเขียนเรื่องราวชาดกที่วัดเครือวัลย์วิหาร ธนบุรี ที่โปรดให้ช่างเขียนจนครบทั้ง 550 ชาดก (ปรากฏอยู่ 538 ชาดก) หรือเรื่องราวบุคคลต่าง ๆ ในประวัติพุทธศาสนา และทรงส่งเสริมการศึกษาให้ราษฎรอ่านออกเขียนได้ ส่งผลให้การศึกษาทั้งหลาย การอ่านออกเขียนได้ และความรู้ทั้งหลายเริ่มแพร่กระจายมากยิ่งขึ้น การพิมพ์เริ่มเกิดขึ้นในประเทศ อาจส่งผลให้ความรู้อันหลากหลายไม่เพียงในศาสนาสามารถหาได้จากสื่ออื่นนอกเหนือจากในจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเคยเป็นแหล่งเรียนรู้เกี่ยวกับศาสนาและแนวคิดการเมืองการปกครองของสังคมการเมืองไทยมายาวนาน

ในยุคสมัยนี้ที่ปัจจัยจากภายนอกก็ส่งผลอย่างยิ่งต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง การแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมตะวันตกเป็นปัจจัยที่ทำให้สังคมการเมืองไทยโดยรวมต้องปรับตัวไป ทั้ง

รูปแบบและแนวคิดในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังก็เช่นกัน ในช่วงเวลาที่เจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งต่อมาทรงเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระองค์เป็นชนชั้นนำไทยในเวลานั้นที่ได้ทรงเรียนรู้ศาสตร์ของชาวตะวันตก โดยเน้นเรื่องภาษา ปรัชญาความคิด ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าจะทรงรับแนวคิดเชิงจริยศาสตร์เข้ามา และบางประการส่งผลต่อการสร้างจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่ แนวคิดเรื่องเพศที่มีต่อจิตรกรรมฝาผนัง โดยภาพเชิงสังวาสมีปรากฏอยู่ทั่วไปในจิตรกรรมฝาผนังสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่รัชกาลที่ 4 ทรงมีความเห็นเชิงรังเกียจต่อจิตรกรรมฝาผนังในลักษณะนี้ และขณะทรงผนวชและทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศ ซึ่งคงมีการวาดจิตรกรรมฝาผนังขึ้นที่พระอุโบสถโดยท่านขรัวอินโข่ง ซึ่งก็ได้นำรูปแบบจากตะวันตกเข้ามาวาด และนำแนวคิดนามธรรมเชิงปริศนาธรรมมาเป็นเนื้อหาในการวาด ส่งผลให้รูปแบบของจิตรกรรมฝาผนังเปลี่ยนไป

แนวคิดความสมจริงที่มีอยู่บ้างในจิตรกรรมฝาผนัง ได้รับการเน้นย้ำมากขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะรัชกาลที่ 3 โดยความสมจริงนี้เป็นผลจากแนวคิดตะวันตกที่มาจากช่วงปฏิวัติวิทยาศาสตร์และอุตสาหกรรม ที่นิยมความรู้เชิงประจักษ์อันสัมพันธ์ได้ด้วยประสาทสัมผัสของมนุษย์ เมื่อสังคมการเมืองไทยรับเอาแนวคิดเช่นนี้ไว้ จึงส่งผลให้การสร้างจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลาต่อจากนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสมจริง ได้แก่การวาดหรือซ่อมพระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือภาพเหตุการณ์เมื่อครั้งรัชกาลที่ 4 เสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลหัวกอที่เขียนที่พระอุโบสถวัดเสนาสนาราม พระนครศรีอยุธยา

คติเกี่ยวกับการเมืองการปกครองในลักษณะที่เป็น Totalization คือยังคงมีลักษณะรวมเบ็ดเสร็จอยู่อย่างชัดเจนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่กระนั้น ก็มีปัจจัยอื่นที่เข้ามาสู่สังคมไทย ส่งผลให้สังคมการเมืองไทยต้องปรับตัว เปลี่ยนแปลงไปอย่างชัดเจนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ความเปลี่ยนแปลงนี้ได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องนับแต่ต้นรัตนโกสินทร์มาจนถึงสิ้นสุดสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เมื่อเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 4 แนวคิดที่เคยหลอมรวมเชื่อมโยงเป็นสิ่งเดียวกัน คือเป็นทั้งอุดมคติในชีวิตของผู้คน เป็นคติทางการเมืองการปกครอง เป็นจริยธรรมในการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมการเมืองไทย ก็เริ่มแยกส่วนออกจากกัน เนื่องด้วยความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่ชาวตะวันตกได้เข้ามามีอิทธิพลในหลายด้านจนคติเดิมทางศาสนาและการเมืองการปกครองหรือแนวทางการปกครองและรัฐแบบโบราณได้แก่คติศูนย์กลางจักรวาลและพุทธราชาไม่สามารถตอบสนองต่อสังคมที่กำลังต้องการการปรับเปลี่ยนอย่างรุนแรงในเวลานั้นได้ ดังนั้น เมื่อสังคมเกิดความเปลี่ยนแปลงลงมาตั้งแต่ต้นนโยบายของรัฐและชนชั้นนำ วัตถุประสงค์ของการสร้างจิตรกรรมฝาผนังในเวลาต่อมาจึงเปลี่ยนแปลงไป มิได้ตอบสนองต่ออุดมคติทางสังคมการเมืองแบบเดิมได้อีก และมีการสร้างลดน้อยลง เนื่องมาจากช่างที่ได้รับการฝึกฝนแบบเก่าก็หมดตัวลง และช่างที่ได้รับการฝึกฝนตาม

แบบตะวันตกก็ยังมีไม่มากนัก อีกทั้งจิตรกรรมฝาผนังได้ลบลบภาพหน้าที่ตอบสนองต่อสังคมใน ประเด็นจริยธรรมตามคติเดิมลง โดยมีกฎหมายและระบบควบคุมสังคมอย่างอื่น ๆ เข้ามาแทน เมื่อรัฐแยกส่วนออกจากสังคม รวมถึงแนวทางหรือโครงสร้างรัฐในยุครับวัฒนธรรมตะวันตกตั้งแต่ รัชกาลที่ 4 ลงมา อีกทั้งการเริ่มพัฒนาประเทศไปเพื่อตอบสนองต่อการปรับตัวเหล่านั้น ได้แก่ เน้นเรื่องการศึกษาเพื่อสร้างประชาชนให้มีความรู้ด้วยการสร้างโรงเรียน สร้างโรงพยาบาล หรือ พัฒนาสาธารณูปโภคต่าง ๆ ซึ่งต้องใช้งบประมาณของรัฐจำนวนมาก แม้จะพอมีการสร้างวัด โดยชนชั้นนำในสมัยต่อมาก็มีวัตถุประสงค์อื่นนอกเหนือไปจากการพระศาสนา เช่น เป็น พิพิธภัณฑสถาน ดังเช่น วัดเบญจมบพิตร

ทั้งหมดนี้จึงสะท้อนว่า ศิลปกรรมเกิดขึ้นในสังคมไทยที่มีการหลอมรวมความคิด ทั้งหลายเข้าด้วยกัน ศิลปกรรมที่เกิดขึ้นภายใต้บริบทนี้จึงมีหน้าที่ตอบสนองอุดมคติต่าง ๆ และเมื่อ สังคมเกิดความเปลี่ยนแปลง กระบวนการสร้างศิลปกรรมซึ่งอิงอาศัยและมีหน้าที่ตอบสนองคติ ต่าง ๆ ก็ได้ลบลบภาพและไม่ได้ตอบสนองความคิดแบบเดิมอีก ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมืองย่อมมีผลต่อการสร้างศิลปกรรมด้วย

จิตรกรรมฝาผนังไทยนั้นมียุคเป็นจำนวนมาก ซึ่งถือเป็นมรดกที่ทรงค่ายิ่งทางศิลปกรรม ของประเทศ บางแห่งมีอยู่ในวัดสำคัญจึงมักได้รับการบำรุงรักษาและอนุรักษ์ แต่ยังมีอีกจำนวนมาก ที่ผู้เกี่ยวข้องไม่ได้เห็นความสำคัญ ปล่อยให้ทรุดโทรมและเลือนหายไปและไม่อาจนำกลับคืนมาได้ การศึกษาถึงคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังด้วยการเผยแพร่และเชิดชูงานศิลปกรรม โบราณ อีกทั้ง การอนุรักษ์เป็นสิ่งที่สังคมไทยทั้งสังคมควรร่วมกันตระหนักและลงมือกระทำเพื่อรักษาสีง ที่มีคุณค่าเหล่านี้ โดยผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในการศึกษาครั้งต่อไป ดังนี้

1. การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังของไทยที่มีเป็นจำนวนมากนั้น ควรเป็นไปอย่างไรในอนาคต โดยศึกษาให้ครบกระบวนการตั้งแต่คดีการสร้าง สภาพของ จิตรกรรมฝาผนังที่เป็นอยู่ งานช่างแบบโบราณ แนวทางการอนุรักษ์โดยใช้วิทยาการสมัยใหม่ และ งบประมาณในการอนุรักษ์
2. การสร้างสรรค์และความเปลี่ยนแปลงในการสร้างจิตรกรรมฝาผนังหลังสมัยต้น รัตนโกสินทร์

บรรณานุกรม

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. (2537). กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 (2537). กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. (2550). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- กรมศิลปากร. (2515). *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ* (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: บรรณาการ.
- กรมศิลปากร. (2551). *การอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กฤษฎา บุญสมิต. (2549). *กฎหมายตราสามดวง: แว่นส่องสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: กองทุน
ดำเนิน เลขาภรณ์ เพื่อประวัติศาสตร์.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนทร. (2523). *ผู้ตายทอง ภาค 1 สมัยอยุธยาและธนบุรี*.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร
- กियอง, เรอเน่. (2550). *การร่างประมวลกฎหมายในประเทศไทยสยาม* (สุรพล ไตรเวทย์, แปล).
กรุงเทพฯ: วิญญูชน.
- เกรียงไกร โตประเทศ. (2552). *วัดโปรดเกศเชษฐารามกับจิตรกรรมไทยที่ถูกซ่อนไว้*.
ศิลปวัฒนธรรม, 30(10), 56-58.
- เกียรติศักดิ์ ชานนนาถ. (2524). *รายงานการวิจัย จิตรกรรมฝาผนัง สมัย ร.3*. กรุงเทพฯ:
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหาร ลาดกระบัง.
- ขจร สุขพานิช. (2519). *ฐานันดรไพร่*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ โดยอาศัยจิตรกรรมฝาผนัง
เป็นหลักฐาน. (2524). ใน *เอกสารสัมมนาประวัติศาสตร์สังคมสมัยต้นกรุงเทพฯ*.
หอประชุมมหาวิทยาลัยศิลปากร 17-19 มกราคม 2524. กรุงเทพฯ: ชมรมประวัติศาสตร์
สมศ.
- ครอบฟอร์ด, จอห์น. (2525). *เอกสารครอว์ฟอร์ด* (ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, แปล). กรุงเทพฯ:
กรมศิลปากร.
- คูชแมน, เจนนิเฟอร์ เวนย์. (2528). *การค้าทางเรือสำเภา จีน-สยาม ยุคต้นรัตนโกสินทร์* (ชื่นจิตต์
อำไพพรรณ, แปล). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- คำให้การขุนหลวงหาวัด. (2515). พระนคร: คลังวิทยา.
- จดหมายเหตุการซ่อมบูรณะฉัตรประจำฐานชุกชี พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรณ์. (2545).
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเวที พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ. 2310-2381)

และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะตอน

พ.ศ. 2310-2363). (2510). พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.

จดหมายเหตุพระสุบินนิมิตรในรัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3. (2464). พระนคร:

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). *พระราชหัตถเลขา*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ

อำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาส

ที่วันพระราชสมภพครบ 200 ปี 18 ตุลาคม พุทธศักราช 2547.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2548). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*. กรุงเทพฯ:

มูลนิธิโครงการตำรามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์และมูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2554). *ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย ฉบับพิมพ์ 2457*

กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.

จารึกตำรายาวัตราชโอรสอารามราชวรวิหาร. (2545). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

จารึกนครชุม *ประชุมจารึกภาคที่ 1*. (2521). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์

เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรีย.

จารึกในประเทศไทย. (2529). กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรีย.

จิตรกรรมฝาผนังจังหวัดสุพรรณบุรี. (2548). สุพรรณบุรี: สำนักศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี

สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.

จิตรกรรมฝาผนัง พระที่นั่งพุทไธสวรรย์. (2557). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.

จิตร ภูมิศักดิ์. (2550). *สังคมไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา*. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

จุนนิจโร ทานิชากิ. (2528). *เย็นเงาสลัว* (สุวรรณ วลัยเสถียร, แปล). กรุงเทพฯ:

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2514). พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย

แก้ไขการปกครองแผ่นดิน. ใน *หนังสือประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย*

(หน้า 187-236). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2516). *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. กรุงเทพฯ:

ศิลปาบรรณาคาร.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2554). *ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ*

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉบับ พ.ศ. 2457. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.

จุลทรศน์ พยามรานนท์. (2530). *มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์*. กรุงเทพฯ: กองทัพบก.

- จุลทรรศน์ พยายามานนท์. (2524). จิตรกรรมไทยในสายตาของคนต่างภาษา. *โลกศิลปะ*, 1(4), 121-123.
- จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. (2546). *ขุนนางกรมท่าขวา: การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชัยวัฒน์ สถาอานันท์. (2549). *อารยะขัดขืน*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2525). *สังเขปประวัติศาสตร์พม่า*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ช่างไทย ช่างสิบหมู่. (2551). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ชุมนุมตำรากลอน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ. (2504). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- โชติ กัลยาณมิตร. (2546). *ผลงาน 6 ศตวรรษของช่างไทย*. กรุงเทพฯ: กรมการศิลปากรอนุรักษ์ศิลปสถาปัตยกรรม สมาคมสถาปนิกสยาม.
- โวหาร, หลวง. (2546). *โคลงสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- แซรวาส, นิโกลาส์. (2550). *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช)* (พิมพ์ครั้งที่ 2) (สันต์ ท. โกมลบุตร, แปล). นนทบุรี: ศรีปัญญา.
- ณัฐภัทร จันทวิช. (2545). *กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กับงานศิลปกรรมแบบพระราชานิยม*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ผ้าและการแต่งกายในสมัยโบราณจากจิตรกรรมฝาผนังบนพระที่นั่งพุทไธสวรรย์. (2545). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เด่นดาว ศิลปานนท์. (2553). *แกะรอยพระมาลัย*. นนทบุรี: มิวเซียมเพรส.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2555). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2546). *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2525). *ปาฐกถาเรื่อง สวงนรักษาของโบราณ. และจดหมายเหตุเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งรัชกาลที่ 3 (พระศรีสุริยปริชา) และการซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์ที่วัด พระศรีรัตนศาสดาราม ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2522). *พระราชพงสาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2516). *ความทรงจำ*. พระนคร: ศิลปาบรรณาการ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2515). *นิราศนครวัด* (พิมพ์ครั้งที่ 2). พระนคร: ครูสภา.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2514). *พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด*. พระนคร: บรรณาการ.
- ตรีงใจ บูรณสมภพ และคณะ. (2531). *การศึกษาศาปตยกรรมตะวันตกที่มีอิทธิพลต่อ ศาปตยกรรมไทยในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จังหวัดลพบุรี (ตอนที่ 1)*. กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ตุรแปง, ฟรังซัวร์ อองรี. (2530). *ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ไทรภูมิพระร่วงของพระยาสิทธิไทย. (2515). (พิมพ์ครั้งที่ 8). พระนคร: คลังวิทยา.
- ไทรภูมิโลกวิจิตรกถา. (2535). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ทองบรรณาการ ทองแถม, หม่อมเจ้า. (2479). *เรื่องราวชาติไทย*. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- ทวิศักดิ์ เผือกสม. (2546). *คนแปลกหน้านาชาติ*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2545). *หนังสือแสดงกิจจานุกิจ*. กรุงเทพฯ: องค์การคำ ของครูสภา.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2538). *พระราชพงสาวดาร รัชกาลที่ 3*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา. (2531). *พระราชพงสาวดาร รัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. (2534). *ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชนิด อยู่โพธิ์. (2508). *ประวัติวัดสุวรรณาราม*. พระนคร: ศิวพร.
- ธรรมธัชมนี, พระ. (ประยูร สันตงโร). (2525). *ประวัติพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ธิดา สาระยา. (2552). *อารยธรรมไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 3 ปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ธิดา สาระยา. (2544). *พลังคน อำนาจผี บารมีพระ*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

- ชิตา สาระยา. (2539). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สำคัญกับสังคมมนุษย์* (พิมพ์ครั้งที่ 2).
กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- น. ณ ปากน้ำ. (2534). *วัดไชยทิศ*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- น. ณ ปากน้ำ. (2525). *ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดใหญ่อินทาราม*. กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ.
- นรินทรเทวรี, กรมหลวง. (2504). *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2*. พระนคร:
กรมศิลปากร.
- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. (2538). *บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ เล่ม 3*. กรุงเทพฯ:
มูลนิธิเสถียรโกเศศ-นาคะประทีป.
- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้ากรมพระยา. และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้ากรมพระยา. (2541).
สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์.
- นันทนา ชุตติวงศ์. (2533). *รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์*. กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ.
- นายสวนมหาดเล็ก. (2532). *โคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2543). *ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา*. กรุงเทพฯ:
มติชน
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มติชน.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2527). *ปากไถโบเรื่อ*. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2525). *ประวัติศาสตร์นิพนธ์ตะวันตก* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการ
ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
- นิยะดา เหล่าสุนทร. (2546). *ภูมิปัญญาของคนไทย: ศึกษาจากกฎหมายตราสามดวง และจิตรกรรม
ฝาผนัง*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. (2539). *การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก*. กรุงเทพฯ: แม่คำผาง.
- นิวัติ กองเพียร. (2541). *เชิงสังวาส*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- บังอร ปิยะพันธุ์. (2537). *ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- บัณฑิต ลิวชัยชาญ. (2550). *ภัยฝรั่งเศสสมัยพระนั่งเกล้า*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- บำเพ็ญ ะวิน. (2542). *พระอนาคตวงศ์*. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์วิชาการ.

- บำเพ็ญ ะวิน. (2540). ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “พุทธ” ใน พรรณเพ็ญ
 เครือไทย, บรรณาธิการ. *เอกสารล้านนา: วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา* (หน้า 210).
 เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ร่วมกับ สำนักงานกองทุน
 สนับสนุนการวิจัย.
- ปรมาณูชิตชินโนรส, สมเด็จพระ. (2505). *ปฐมสมโพธิกถา*. พระนคร: มหาจุฬาลงกรณ์
 ราชวิทยาลัย.
- ประชุมจดหมายเหตุ สมัยอยุธยา ภาค 1*. (2511). พระนคร: สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี (พิมพ์เป็น
 บรรณาการเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอกพระยาศรีวิสารวาจา 8
 มิถุนายน 2511).
- ประชุมจดหมายเหตุ โหร*. (2551). นนทบุรี: ต้นฉบับ.
- ประชุมจารึกภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย*. (2548). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 39*. (2512). ใน จดหมายมองเซนเซอร์เลอบอง ถึงผู้อำนวยการคณะ
 ต่างประเทศ ปี พ.ศ. 2315. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- ประชุมพระราชปจฉา*. (2550). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 3: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตน โกสินทร์ที่พบในภาคเหนือ*
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง. (2516). กรุงเทพฯ: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 6 ตอนที่ 1: ประมวลจารึกสมัยกรุงรัตน โกสินทร์ ที่พบในภาคเหนือ*
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง. (2517). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทาง
 ประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี
- ประชุมหนังสือเก่า*. (2552). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2*. (2525). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสาร
 ทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี.
- ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 4 สมัยกรุงรัตน โกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว*.
 (2536). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทยและจัดพิมพ์เอกสาร
 ทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.
- ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวงตราสามดวง*. (2482). พระนคร:
 มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง.
- ประวัติวัดใหญ่อินทาราม*. (2537). ชลบุรี: วัดใหญ่อินทาราม. เอกสารอัดสำเนา.
- ประวัติวัดอัมพรสวรรค์ พร้อมด้วยหมายรับสั่งในรัชกาลที่ 3*. (2505). พระนคร: กรมศิลปากร.

- ปรีตดา เกลิมเผ่า กอนันตกุล. (2536). *ภาษาของจิตรกรรมไทย: การศึกษารหัสของภาพและความหมาย ทางสังคมวัฒนธรรมของจิตรกรรมพุทธศาสนาต้นรัตน โกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา.
- पालเลกัวซ์, มงเซเยอร์. (2520). *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ.
- पालเลกัวซ์, มงเซเยอร์ ฌอง แบบดิสต์. (2524). *บันทึกมิสซังแห่งกรุงสยาม (Memoire sur la Mission de Siam)* (เพียงฤทัย วาสนุญา, แปล). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- ปราณี วงษ์เทศ. (2540). *สังคมและวัฒนธรรมในอุษาคเนย์*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์. (2511). *การศึกษายทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเรื่องพระคลังสินค้า*, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรพรรณ เกิดผล. (2542). *การเปลี่ยนแปลงคตินิยมเชื่อเรื่องเสาหลักเมืองสมัยรัตน โกสินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ. 2325-2535*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- พรหมสมพัตรสร, หมิ่น. (นายมี มหาดเล็ก). (2530). *กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการเฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.
- พลุลวง (ประยูร อุลุชาฎะ). (2540). *คดีสยาม*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- พระไตรปิฎก ฉบับหลวง เล่มที่ 11. (2514). พระนคร: กรมการศาสนา.
- พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบลัดเล. (2551). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. (2542). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พระมหาอำพล บุคคาสาร. (2546). *การศึกษาวិเคราะห์พุทธปรัชญาและพุทธศิลป์จากภาพจิตรกรรมฝาผนัง เล่าเรื่องบาลีชาดก วัดเครือวัลย์วิหาร*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาพุทธศาสนศึกษา, คณะศิลปศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระอัจฉริยภาพด้านนิติศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. (2548). ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ). *กฎหมายเทียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ ๖* (หน้า 19-24). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- พันจันทนุมาศ. (2512). *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65-66*. พระนคร: องค์การค้ำของครุสภา.

- พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา. (2525). *รายงานผลการวิจัยการศึกษาและผลกระทบ ต่อสังคมไทย สมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร ชุน. (2557). เครื่องกระเบื้องจีนสมัยราชวงศ์ปราสาททองและบ้าน พลูหลวง. *เมืองโบราณ*, 40(2), 48-57.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2517). *พุทธศาสนนิทานเจ็ดร้อยรูปะโทน Buddhist folk tales depicted at Chulapathen cedi* (สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, แปล). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- เพื่อ หริพิทักษ์ และอนันต์ วิริยะพินิจ. (2531). *การศึกษาวิเคราะห์ภาพจิตรกรรมฝาผนังของไทย Study and analysis Thai mural paintings*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มลิวัลย์ แดงแก้วฟ้า. (2549). พระราชอำนาจและอำนาจในสมัยต้นรัตนโกสินทร์. *วารสารราชบัณฑิตยสถาน*, 31(2), 605-626.
- ยุพิน หาญวัฒนากุล. (2529). *รายงานการวิจัยเรื่อง ตัวเอกผู้หญิงกับความคติสัทธิตรีในนวนิยาย อังกฤษสมัยวิกตอเรียน*. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเสริมหลักสูตร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช*. (2505). พระนคร: กรมศิลปากร.
- รอยพระพุทธรูปไม้*. (2557). เข้าถึงได้จาก <http://www.sookjai.com/index.php?action=profile;u=1722;sa=showPosts;start=1060>
- ไรท์, ไมเคิล. (2543). *โองการแข่งน้ำ*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- โรแบต์, แลงการ์ด. (2548). ข้อสังเกตว่าด้วยการชำระกฎหมายสยามในปีพุทธศักราช 2348. ใน *สุรศักดิ์ ลิขสิทธิ์วัฒนกุล และกรรณิกา จรรย์แสง (บรรณาธิการ). ร. แลงการ์ดกับไทยศึกษา*. ปรีดี พิศภูมิวิถิ, แปล. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา.
- โรแบต์, แลงการ์ด. (2542). *พุทธวิกฤตสองสมัยในสยาม (พ.ศ. 2310-2394) ("La double Crise de l'Eglise bouddhique au siam (1767-1851) (เพ็ญศิริ เจริญพจน์, แปล). ใน ยอร์ช เซเดส์กับไทยศึกษา (หน้า 86-89). นครปฐม: ศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส-ไทยศึกษา ภาควิชาภาษาฝรั่งเศส คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร*.
- โรแบต์, แลงการ์ด. (2526). *วิวัฒนาการแนวความคิดของกฎหมายในพม่าและสยาม. ใน วิระดา สมสวัสดิ์ (บรรณาธิการ). มองกฎหมาย (หน้า 66)*. เชียงใหม่: ห้างจำหน่ายหนังสือ หอสมุดมหาวิทยาลัยเชียงใหม่,

- ลมูล จันทรห้อม. (2525). *โคลงนิราศหริภุญชัย: การวินิจฉัยต้นฉบับ*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วงเดือน นาราัจจ์. (2518). *การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2494)*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (2499). *ธรรมวิภาค*. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง. (2516). *ทศพิธราชธรรม ใน การพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช* (หน้า 253-258). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.
- วรพร ภู่งศ์พันธุ์. (2548). *ภาพลักษณ์กษัตริย์ในกฎหมายเทียรบาล*. ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ). *กฎหมายเทียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ* (หน้า 19-24). กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม 1*. (2545). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- วรรณิกา ณ สงขลา. (2530). *จิตรกรรมฝาผนัง ใน เฉลิมพระเกียรติ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว* (หน้า 49-54). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2550). *หนังสือ ไม้ฝาง ช้าง ของป่า การค้าอยุธยา สมัยพุทธศตวรรษ*
- วราภรณ์ ทินานนท์. (2522). *การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วราภรณ์ วิชญรัฐ. (2549). *เชิงสังวาสของเพศเดียวกัน ในจิตรกรรมฝาผนังแบบแผนประเพณีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-5)*. สารนิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ, บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยศิลปากร. ที่ 22-23. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- วิไลภาคะระ. (2556). *จดหมายเหตุของวิไลภาคะระ เรื่อง คณะทูตลังกาเข้ามาประเทศสยาม* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- วิลาสวงศ์ พงศบุตร. (2531). *พระบรมราโชบายเกี่ยวกับประเทศตะวันตก ใน มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์* (หน้า 38). กรุงเทพฯ: กองทัพบก.

- วิไลเลขา ถาวรชนสาร. (2545). *ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2553). *กรุงศรีอยุธยาของเรา* (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2551). *กรุงศรีอยุธยาของเรา*. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2545). *ความเชื่อไทยในกฎหมายตราสามดวง*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- ศิลป์ พีระศรี. (2502). *วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย*. (*The Origin and evolution of the Thai Mural*). (สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, แปล). พระนคร: กรมศิลปากร.
- ศิลป์ พีระศรี, เพื่อ หริพิทักษ์ และเขียน ยิ้มศิริ. (2506). *จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างนนทบุรี*. พระนคร: คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2551). *งานช่าง สมัยพระนั่งเกล้าฯ*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศิลจารักษ์ ไข้อยุทธศาสตร์. (2520). *จารึกพ่อขุนรามคำแหง*. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ.
- ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2544). *หาอยู่หากิน: เพื่อค้าเพื่อขาย เศรษฐกิจไทยสมัยรัตน โกสินทร์ ตอนต้น*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล. (2545). *เศรษฐกิจรัตน โกสินทร์ตอนต้นส่งผลต่อการเมืองและสังคมสมัยนั้น*. *วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช*, 14(2), 50-55.
- ศรีบูรพาจารย์, พระยา. (2521). *บทละครดึกดำบรรพ์เรื่อง สิทธีชนู*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.
- ส.ตุลยานนท์. (2525). *การบูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม*. *เมืองโบราณ*, 8(2), 83-84.
- สน สีมাত্রัง. (2524). *โครงสร้างจิตรกรรมฝาผนังลานนา*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สนอดกราส, เอเดรียน. (2541). *สัญลักษณ์แห่งพระสถูป* (*The symbolism of the stupa*). ภัทรพร สิริกาญจน และคนอื่นๆ, แปล. กรุงเทพฯ: คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สมชาติ มณีโชติ. (2529). *จิตรกรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- สมบัติ จันทรวงศ์. (2538). *สามก๊ก ความหมายทางการเมือง*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สมบัติ จันทรวงศ์. (2540). *บทพิจารณาว่าด้วยวรรณกรรมการเมืองและประวัติศาสตร์*. กรุงเทพฯ: คบไฟ
- สมบัติ จันทรวงศ์. (2550). *ปรัชญาการเมืองเบื้องต้น: บทวิเคราะห์โสเกรตีส* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2523). *ความคิดทางการเมืองไทย*. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ.

- สมบุรณ์ สุขสำราญ. (2534). *พุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง กรณีเปรียบเทียบ ประเทศไทยลาว และกัมพูชา*. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิจัย ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สมุดภาพ ไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี. (2542). กรุงเทพฯ: คณะกรรมการ ฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนื่องในโอกาส พระราชพิธีมหามงคลเฉลิม พระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542.
- สมุดมาลัยและสุบินกลอนสวด. (2555). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- สันติ เล็กสุขุม. (2550). *จีน-ไทย โยงใยลวดลายประดับ*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม. (2548). *ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม. (2547 ก). *ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม. (2547 ข). *ศิลปะสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สันติ เล็กสุขุม. (2541). *เจดีย์ราย “ทรงปราสาทยอด” วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิชาการ.
- สันติ เล็กสุขุม. (2524). *จิตรกรรมสมัยอยุธยา*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สารสิน วีระผล. (2548). *จิมก้องและกำไร: การค้าไทย-จีน 2195-2396*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- สุชาติ เถาทอง. (2554). *จิตรกรรมฝาผนังภาคตะวันออก*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย.
- สุภาพร มากแจ้ง. (2524). *พระมาลัยกลอนสวด (สำนวนวัดศรีษะกระบือ): การตรวจสอบชำระ และการศึกษาเปรียบเทียบ*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ส่งเสริมและพัฒนาวัฒนธรรม วิทยาลัยครูธนบุรี.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2533). *วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายสุดต้นตอปฏิทินที่แต่งในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. (2535). *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึง ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- สุรชัย ชุ่มศรีพันธุ์. (2537). *25 ปี ไทย-วาทีกัน*. กรุงเทพฯ: สื่อมวลชนคาทอลิกแห่งประเทศไทย.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์, หม่อมหลวง. (2525). *วัดราชสิทธิาราม*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สุรสิงห์สำรวม นิมพะเนา. (2525). โลกทัศน์ชาวล้านนา ศึกษาจากขอเก็บนก. *สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, 6(2), 27.
- สุวรรณ สดาอานันท์. (2530). บุญกับอำนาจ ไตรลักษณ์ในลักษณะไทย. ใน *อยู่เมืองไทย: รวมบทความเพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ 60 ปี* (หน้า 10-13). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุวิทย์ ชีรสาสวัต. (2548). *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงธนบุรีถึงสมัยรัชกาลที่สาม*. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- เสมอชัย พูลสุวรรณ. (2537). *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย พุทธศตวรรษที่ 19-23*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- แสง มนวิฑูร. (2313). *รสวานีนี้ เล่ม 3*. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
- แสง มนวิฑูร. (2512). *คัมภีร์ลลิตวิศวะ*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- แสง โสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงษ์พิพัฒน์. (2525) *ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 รัชกาลที่ 1-3 พ.ศ. 2325-2394*. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานสมโภชรัตนโกสินทร์ 200 ปี พ.ศ. 2525.
- หนังสือพระราชพงษาวดารเล่ม 3. (ร.ศ. 120). พระนคร: กรมศึกษาธิการ.
- หนังสือจดหมายเหตุ (บางกอกรีกอเคอ *The Bangkok recorder*). (2537). พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสมหมาย สุนทรระกูล 30 มิถุนายน 2537.
- อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์. (2521). *สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)* กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์. (2522). *ปัญหาในการทำงานพัฒนาชนบท ประสพการณ์ โครงการพัฒนาชนบทลุ่มน้ำแม่กลอง*. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์. (2527). *สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อकिन รพีพัฒน์, หม่อมราชวงศ์. (2525). *สลัม: ปัญหาและแนวแก้ไข*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

- อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. (2546). *ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับพุทธประวัติอื่น*.
 คุษฎีนิพนธ์อักษรศาสตร์คุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาภาษาไทย, บัณฑิตวิทยาลัย,
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อาวุธ เงินชูกลิ่น. (2545). *ตำราช่าง ฉบับรัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์.
- เอนก นาวิกมูล. (2554). *จิตรกรรมพระราชประวัติรัชกาลที่ 5*. กรุงเทพฯ: แสงดาว.
- อุดมสมบัติ, หลวง. (2505). *จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ*. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
 เฉลิมพลทิ้มพร โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระรัตนัชฌมณี
 (อิสสรญาณเถร) เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 31 พฤษภาคม 2505.
- Ambedkar, B. R. (1997). *Buddha and his life*. Bombay: Siddharth
- Girling, J. (1981). *Thailand: society and politics*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Hiene-Geldern, R. (1956). *Conception of state and kingship in Southeast Asia*. New York:
 Department of Asian Studies Cornell University.
- Malloch, D. E. (1852). *Siam: Some general remark on its productions and particulary on its
 imports and exports, and the mode of transacting business with the people*.
 Calcutta: n.p.
- Siffin, W. J. (1966). *The Thai bureaucracy: Institutional change and development*. Honolulu:
 East-West Center Press.
- Stienbach, S. L. (2012). *Understanding the victorians*. New York: Routledge.
- Terwiel, B. J. (1983). *A history of modern Thailand: 1767-1942*. St.Lucia: University
 of Queensland.